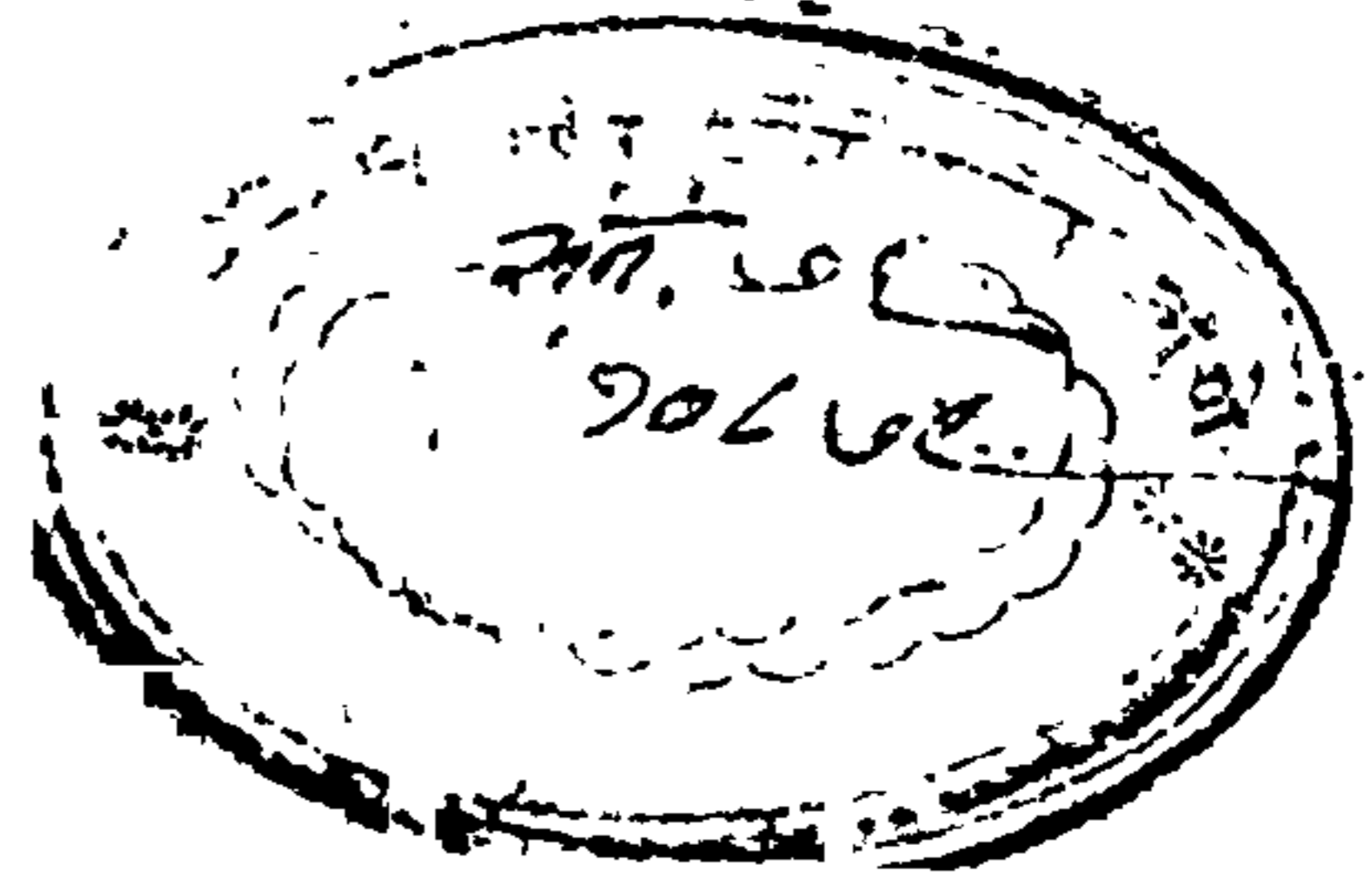

मराठवाड्यांतील

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय

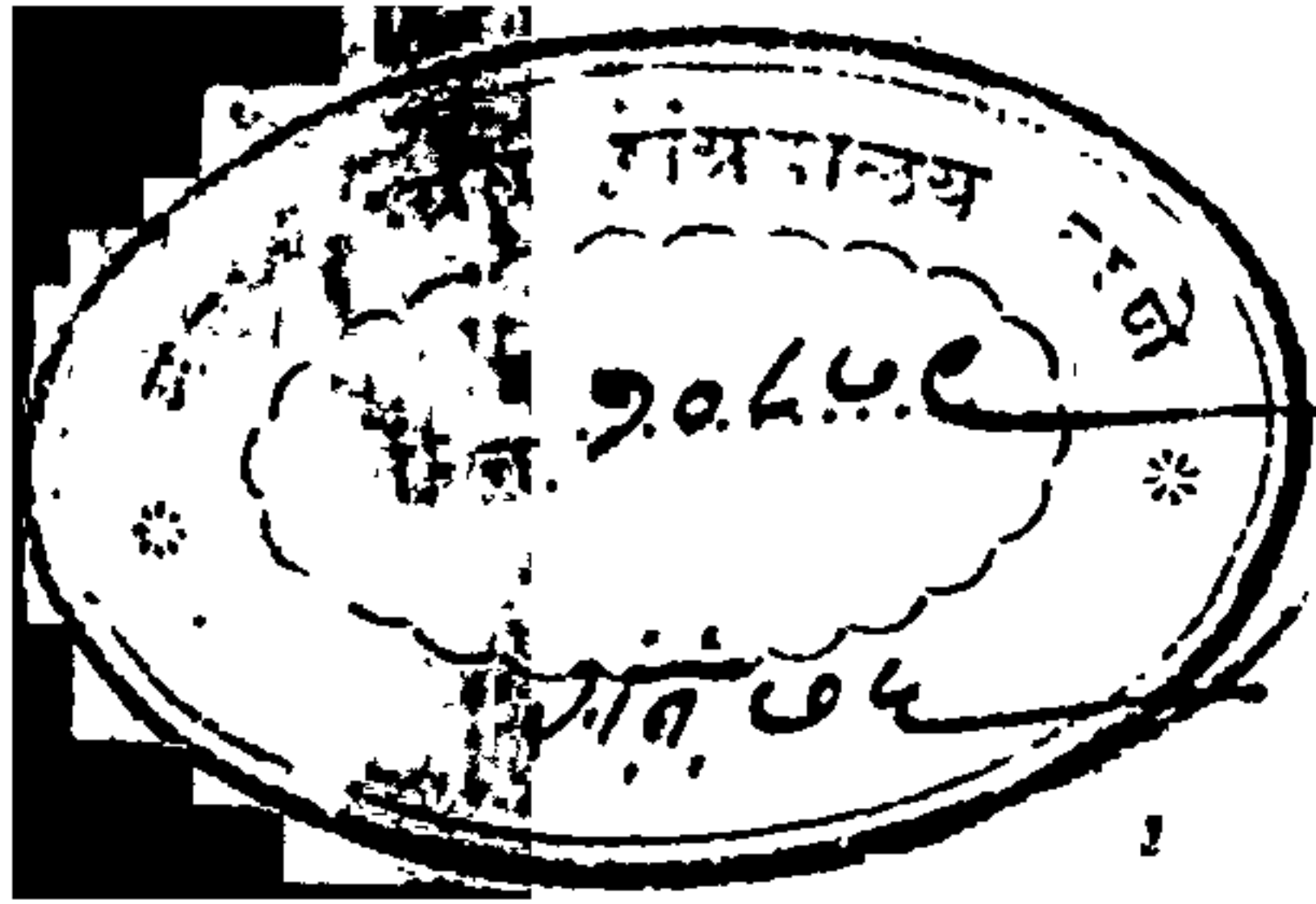
१२३२

म. ग्रं. नं. टाँगें
विषय शिष्या व्याकरण
सं. नं. ३८

लेखक

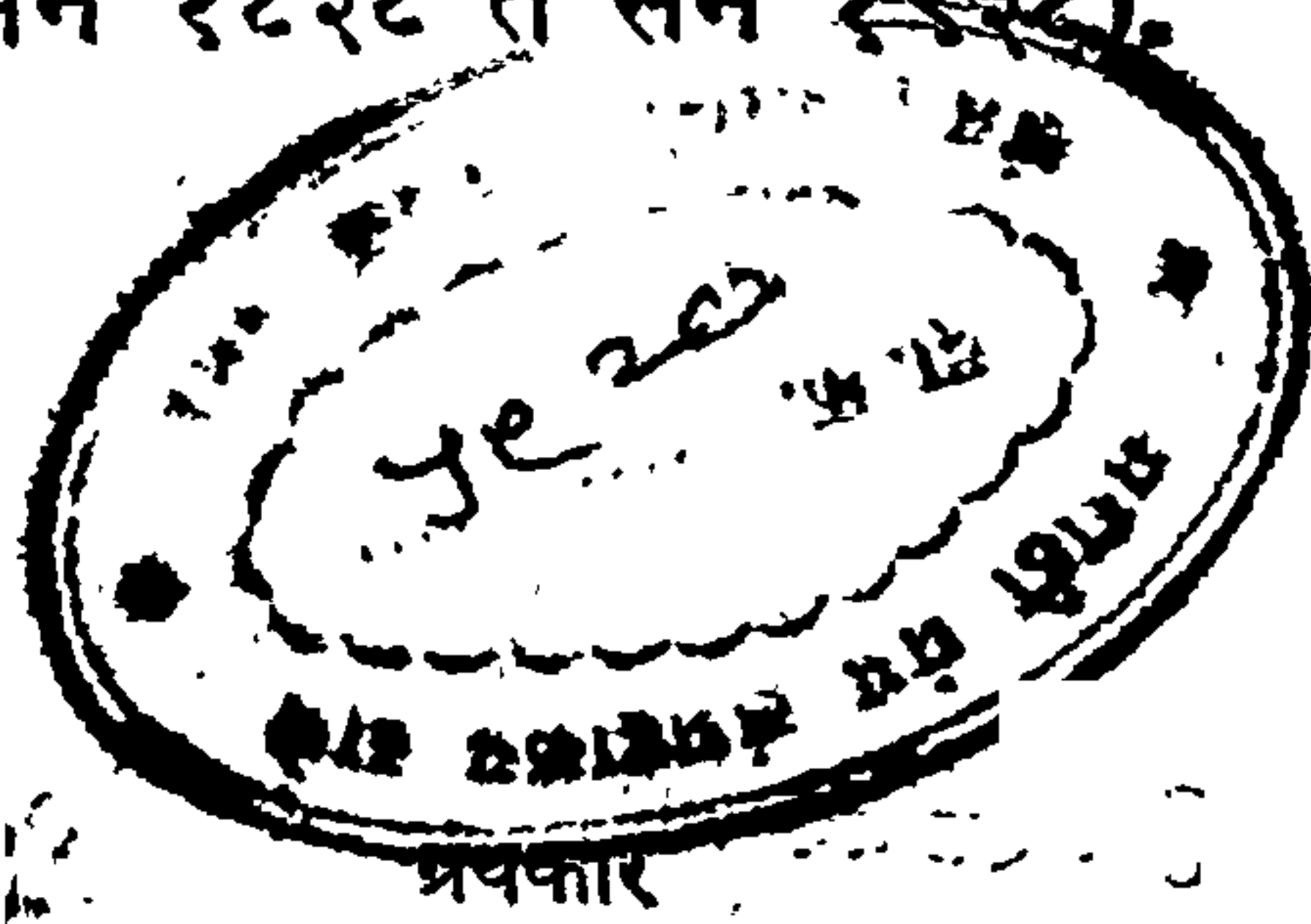
चिं. नी. जोशी.

मराठवाज्यांतील
अर्वाचीन मराठी वाङ्मय.

पद्य विभाग.

(सन १८३८ ते सन १९३८).

चिंतामण नीळकंठ जोशी, एम्. ए., एस. टी. सी.,
मराठीचे माजी प्राध्यापक, उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद-दक्षिण. व मुंबई,
मद्रास, नागपूर, अलाहाबाद आणि उस्मानिया ह्या विद्यापीठांतील
व दिल्ली सिव्हिल सर्व्हिसमधील मराठीचे परीक्षक.

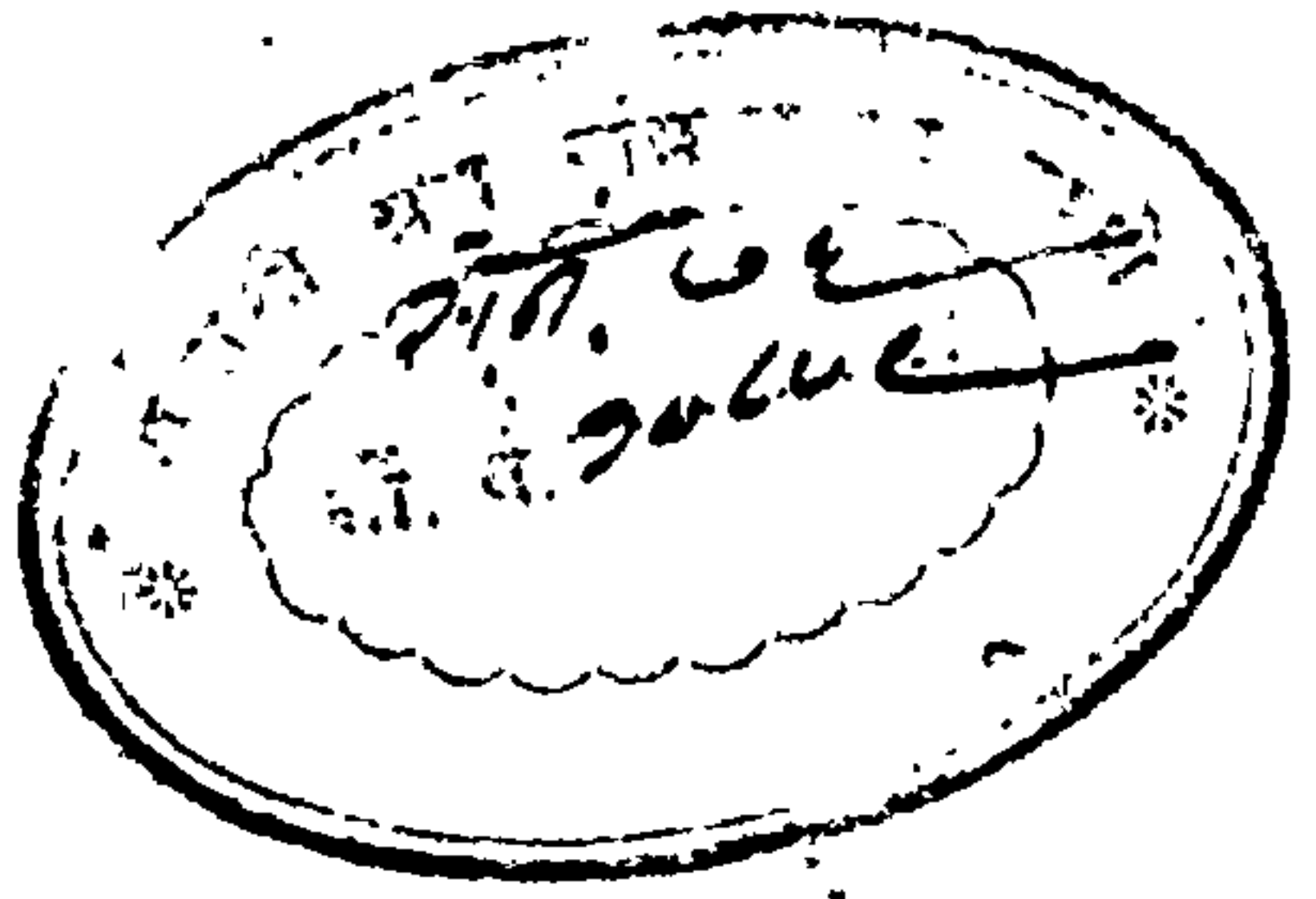
जुलै १९३९]

[किंमत, ३ रु.

प्रकाशक
यशवंत गोपाळ जोशी
६२३।१५ सदाशिव पेठ, पुणे २.

[सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यानें राखून ठेविले आहेत.]

मुद्रक
लक्ष्मण सखाराम केळकर
जनार्दन सदाशिव लि.चा प्रेष,
३९४ सदाशिव, पुणे २.

दक्षिण हैद्राबाद येथील
उस्मानिया विद्यापीठास
सप्रेम समर्पण.

प्राध्यापक पदवीचा प्रथम जिथे लाभला मला मान ॥
त्या विद्यापीठातें वाक्सुमनें अर्पितों जरी मा न ॥

ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

मराठिचें मूळ मराठवाडा ॥ गर्जे जयाचा जगि हो ! पवाडा ॥

तेथील हें वाङ्मयवृत्त ताजें ॥ स्वकीय घ्या मानुनि गोड खाजें ॥

प्रस्तुत ग्रंथाचा संकल्प केल्यापासून त्याचा पहिला विभाग प्रकाशित होईतो दोन वर्षांहून अधिक काल गेला खरा. पण संकल्प आणि सिद्धि ह्यांमध्ये किती तरी अडचणी उत्पन्न होत असतात, हे कोणास नव्याने सांगण्याचें कारण नाही. परंतु ह्यांपैकीं वर्ष दीड वर्ष ग्रंथ व सामुग्री मिळविण्यांतच निघून गेलें. आणि ग्रंथ तयार झाल्यापासूनही तो छापण्याच्या विवंचनेत सात आठ महिने गेले. मध्यंतरीं ग्रंथ केव्हां तयार होणार ह्याबद्दल पुष्कळांकडून वृच्छा केली जात होती. परंतु ह्या अडचणींमुळे, त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणें तो लौकर त्यांच्या हातीं आगहांस देतां आला नाही ह्याबद्दल दिलगिरी वाटते.

ह्या विषयावरील हाच प्रथम ग्रंथ असल्यामुळे ह्याचें प्रयोजन निराळ्या रीतीने सांगण्याचें कारण नाही. वेळोवेळीं प्रसिद्ध होऊन गेलेल्या ग्रंथांवरील विवेचनें वर्तमानपत्रांतून व मासिकांतून येऊन गेलीं आहेत व अजून येत आहेत हें खरें, तरी पण तें लिखाण तात्कालिक व क्षणजीवी असल्यामुळे त्यास स्वतंत्र ग्रंथाचें महत्त्व नसतें. शिवाय त्यांतील समालोचन तुटक असल्यामुळे त्यावरून वाङ्मयाची कल्पना साकल्याने होत नाही. प्रो. माटेकृत 'महाराष्ट्र सांवत्सरिकां'तील (स. १९३५) माहिती अगदीं त्रोटक, अपुरी व क्वचित् चुकीचीही दिलेली आढळते. वि. पां. नेने ह्यांच्या ६०० पानांच्या 'अर्वाचीन मराठी साहित्यांत मनाठकर वगैरे चार पांच कवींचा नामनिर्देश, व दिवाकर कृष्ण ह्या लघुकथालेखकाविषयीं थोडेशी चर्चा, ह्याहून अधिक कांहीं सांपडत नाही. तेव्हां खास मराठवाड्यांतील वाङ्मयाचा इतिहास देणारा एक विस्तृत ग्रंथ असणें अवश्यच ठरतें. अशा

तन्हेचे प्रादेशिक ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघात इतरत्र रूढ असल्यामुळं त्या दृष्टीनेही ह्या ग्रंथास नावं ठेवण्यास जागा आहे असें वाटत नाही. इतकेंच नव्हे तर स. १९३१ मधल्या इकडील म. सा. संमेलनांत अशा तऱ्हेचा ग्रंथ निझाम सरकारनें मुद्दाम लिहवावा असा एक ठरावही झालेला आहे.

ह्या ग्रंथांत स. १८३८ ते १९३८ पर्यंतच्या शंभर वर्षांत मराठवाड्यांत झालेल्या ग्रंथकारांचा व त्यांचे ग्रंथांचा विचार केला आहे. हंसराज, रामकृष्ण, बापू सोमयार्जा, आणि विश्वनाथ वगैरे वऱ्याच कवींविषयीं रा. वि. अं. कानोले ह्यांनीं बरीच सविस्तर माहिती प्रसिद्ध केली असल्यामुळं व ते ह्या शतकाच्या पूर्वीचे असल्यामुळं त्यांचा समावेश ह्यांत केला नाही. त्यानंतर जे ग्रंथकार उपलब्ध झाले त्यांतील सदानंद उर्फ नाना महाराज उमरीकर ह्यांचा जन्म सन १८३८ आहे, तेव्हां त्या सालापासून चालू वर्षांपर्यंत एक पूर्ण शतक होत असल्यामुळं वरील काळ घेतला आहे. त्यासंबंधीं दुसरें वैशिष्ट्य नाही.

ह्यांत ग्रंथकारांचें चरित्र, त्यांच्या प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध ग्रंथांचा निर्देश, उपलब्ध ग्रंथांचें सविस्तर विवेचन व नमुन्यादाखल कांहीं उतारे अशी मांडणी केली आहे. चरित्रविषयक माहिती प्रत्यक्ष ग्रंथकार अथवा त्याचे आप्त, ह्यांचेकडून प्रयत्नपूर्वक मिळविली असल्यामुळं ती अगदीं विश्वसनीय आहे. ग्रंथ व ग्रंथकार ह्यांची माहिती मिळविण्याचे शक्य तेवढे प्रयत्न केले आहेत तरी पुष्कळसे चुकून राहिले असल्याचाही संभव आहे. परंतु त्यास नाइलाज आहे. कांहींना अनेकवार विनंति केली असतांही त्यांनीं आपल्या विषयीं माहिती देण्याचें नाकारलें, त्यामुळं त्यांच्या चरित्राची उणीव राहिली आहे. परंतु ह्या गोष्टीस इलाज नाही.

मराठवाडा मागासलेला. त्यांत मराठीचें ना अध्ययन ना अध्यापन; त्यांत कवि कोठले व काव्य कसलें? आणि त्याचा इतिहास तो काय! असे आक्षेप घेणारे तिकडेच नव्हे तर इकडेही निघतील. नव्हे आहेतही. परंतु हा पूर्वग्रह टाकून जर ह्या ग्रंथांचें अवलोकन त्यांनीं शांतचित्तानें केलें तर त्यांस इकडील वाङ्मयाचीं अनेक वैशिष्ट्यें पाहून आनंद व समाधान झाल्या. शिवाय राहणार नाही. निदान हे वाङ्मय अगदीं टाकाऊ वा उपेक्षणीय

नाहीं अशी त्यांची खात्री होईल असें वाटतें. शिवाय आपण पूर्वी कोठें होतो, आज कोठें आलों व अजून किती उरलें, ह्याची कल्पना चाळू पिढीस झाल्यास भावी उन्नतीस ती साधकच होईल. दुसरें असें कीं मराठवाडा हा बृहन्महाराष्ट्राचा एक मोठा विभाग असल्यामुळें त्यांतील वाङ्मयाचें अध्ययन झाल्याशिवाय मराठी वाङ्मयाचें समग्र अध्ययन झालें असें कधींही म्हणतां येणार नाहीं. आणि उस्मानिया विद्यापीठांत तर ह्याचें अध्ययन आस्थापूर्वक व आत्मीयतेनें होणें अत्यंत इष्टच आहे. तेव्हां हे हेतु अल्पांशानें जरी सफल झाले तरी प्रस्तुत लेखकास आपल्या श्रमांचें चीज झालें असें वाटेल.

हा ग्रंथ सर्वांगपरिपूर्ण नाहीं; त्यांत कांहीं उणीवा आहेत, ह्याची जाणीव लेखकास आहे. ग्रंथकारांचीं छायाचित्रें देऊन व आणखी उपयुक्त परिशिष्ट जोडून व छपाई-बांधणी अधिक आकर्षक करून तो सर्वांगसुंदर करतां आला असता, पण ह्या सर्वास पैसा पाहिजे. तेव्हां हा प्रयत्न वाचकांस पसंत पडून त्यांकडून उदार आश्रय मिळाल्यास ह्या सर्व उणीवा द्वितीयावृत्तींत भरून काढण्याचें आश्वासन आम्ही त्यांस देतो. तूर्त प्रथम प्रयत्न म्हणून स्नेहार्द्र दृष्टीनें त्यांनीं त्याचा स्वीकार करावा अशी त्यांस सविनय प्रार्थना आहे.

आतां शेवटलें गोड काम म्हणजे आभारप्रदर्शनाचें. प्रथमतः ज्या ज्या ग्रंथकारांनीं आपापले ग्रंथ आनंदानें तावडतोव मजकडे पाठविले व दीर्घकालपर्यंत राहूं दिले त्यांचे आभार मानणें अवश्य आहे; कारण पुष्कळसे ग्रंथ दुर्मिळ असून विकत मिळत नसल्यामुळें त्यांच्या ह्या कृपेशिवाय ग्रंथ लिहिणेंच अशक्य झालें असतें. परंतु हें काम केवळ पत्रव्यवहारानें होण्यासारखें नव्हतें. तेव्हां गांवोगांवीं जाऊन ग्रंथ व ग्रंथकार हुडकून आणि त्यांची चरित्रविषयक माहिती लिहून काढून, ती ज्या माझ्या अनेक प्रिय शिष्यांनीं मला आणून दिली, त्यांचें कौतुक करावें तेव्हां थोडेंच आहे. ह्या गुरुदक्षिणेनें मी आपणांस धन्य समजतां. त्या सर्वांचा व्यक्तिशः नामा निर्देश करणें जरी अशक्य असलें तरी माझे प्रियशिष्य आणि सहकारी-प्रो. नांदापूरकर, रा. जाफराबादकर, देशपांडे, हरिहरराव, नांदेडकर व जवळकर वगैरेंचा उल्लेख करणें अवश्य वाटतें.

त्याचप्रमाणे साहित्यिक प्रकाशक श्री. यं. गो. जोशी यांनी प्रकाशनकार्य स्वीकारल्याबद्दल त्यांचाही मी आभारी आहे.

तऱ्ही पुरोहितगुणे । मी बोललो पुरे उणे ।

ते तुम्ही मांडलीपणे । उपसाहिजो जी ॥

आणि तुम्हां संताचिये सभे । जे उणिर्वेसीं ठाके उभे ।

ते पूर्ण नोहे ते लोभे । तुम्हांसीच कोपे ॥ ज्ञाने. अ. १८.

इति शम् ।

ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका.

प्रस्तावना	पृ १ ते ४
प्रकरण	
१ लें. श्री. सदानंद उर्फ बाबामहाराज उमरीकर (१८३८-१९२४) सुंदर विलास दीपिका. (ले. का. १८९६). देशिक लीलामृत.	१—११
२ रें. श्रीमत्स्वामी सदानंद सहजामृत; गीताटीका.	१२—१६
३ रें. श्रीमत् सद्गुरु ब्रह्मनंदाश्रम स्वामी (स. १८४३ ते १९३६) लघुभक्तविजय.	१७—२७
४ थें. श्रीविष्णुदास कवि माहूरकर (स. १८४४ ते १९१७) विष्णुदासांची कविता खंड १।२—	२८—४४
५ वें. बळवंत रावजी पाटील (स. १८५६) गीतामाधुरी, मधुरवृत्तटीका.	४५—५४
६ वें. दातार-पितापुत्र व गुरु ब्रह्मानंद १ माधवराव ज्योतिपंत (१८५६-१९३४) विष्णुसहस्रनामटीका; श्रुतिगीत साभंग; बालकृष्णलीला.	
२ निजानंददास ब्रह्मानंद स. १८७१— निजानंद चरित्र.	५५—७९
३ व्यंकटेशराव दातार (स. १८७६) श्रीगुरुंकरुणामृत (उमरच्या रुबाय्या); सत्संगरिता.	

- ७ वें. संत दासगणूमहाराज (स. १८६३ ?) स्तोत्रें,
लघुग्रंथ, भक्तलीलामृत, संतलीलामृत, भक्ति-
सारामृत, गोदामाहात्म्य; श्रीपांसष्टीभावार्थदीपिका;
अमृतानुभवभावार्थमंजिरी, एकनाथचरित्र वगैरे. ८०-१३०
- ८ वें. ज्यो. वि. भगवंतराव तोडवाले (स. १८७३
१९१८) अज्ञानकंसवध; सचित्र; लोलिंबराज-
चरित्र; रावणमंदोदरीसंवाद; बालकृष्णपदै; बाल-
कृष्णसुभाषित. १३१-१५०
- ९ वें. वासुदेव पांडुरंग धोत्रीकर (स. १८७६-
१९१८) कनकालय माहात्म्य. १५१-१५८
- १० वें. बीडकर कविद्वय
(१) अनंत गोपीनाथ हिंगणीकर (स. १८८२)
अभंग हरिविजय, भाग १।२।३ श्रीधर-
स्वामीचें चरित्र.
(२) वासुदेव नरसिंह अपसिंगेकर (स.
१८८७-१९३६) स्वहितादर्श. १५९-१७१
- ११ वें. का. कौ. कवि कोरेकल. (स. १८८५)
काव्यकुसुमकलिका-उद्भव १।२।३ १७२-२१०
- १२ वें. सराफबंधु.
(१) द. अ. सराफ (स. १८८६) स्तोत्रें; भजनें;
धूम्रपाननिषेध; मुंबईची मौज; शुकुरंभासंवाद;
दत्तकिंकराची कविता.
(२) ग. अ. सराफ उर्फ बालगणू (स. १८८९)
स्तोत्रें, भजनें, गोदामाहात्म्य, वासुदेवा-
नंदपोवाडा. २११-२२१

- १३ वें. जोशी कविद्वय.
काव्यालंकारभूषण विष्णुपंत कन्नडकर'
(स. १८८९)
सद्वृंदाष्टक, स्फुटकविता व बंध, हंससत्कार.
(२) विष्णु गोविंद जोशी. (स. १८८९)
नामदेवाची दिवाळी २२२--२३४
- १४ वें. द. बा. पद्माकर (स. १८९५ एप्रिल)
प्रफुल्लपद्माकर. २३५--२५१
- १५ वें. देवीदासराव महाजन (१८८९ जून)
नामदेवाचें चरित्र; मातृहृदय; महाराष्ट्रगीतां-
जलि; कविसंमेलन; महाजनांची कविता. २५२--२६९
- १६ वें. श्रीकृष्ण गाडगीळ (स. १८९८-१९३९)
माझीं फुलें. २७०--२७८
- १७ वें. नांदापूरकर (स. १९०१) वाग्विलास. २७९--२९०
- १८ वें. विठ्ठलराव कोरटकर (स. १९०२)
कुंदाच्या कळ्या. २९१--२९३
- १९ वें. मनाठकर (स. १९०२ ? १९०७ ?)
जानकीकाव्य. २९४--३०८
- २० वें. मुकुंद (विदरकर) (स. १९०२) प्रेमांजलि. ३०९--३१३
- २१ वें. पु. शे. जवळगेकर (स. १९०६) आर्यागीता. ३१४--३१७
- २२ वें. किशोर (पोहनेरकर) (स. १९०७) बागशाही. ३१८--३२४
- २३ वें. नांदेडचें कवि त्रिकूट (स. १९१३)
पार्थिव-कृष्णाकुमार-कांत; पहांटतारा; फटकार. ३२५--३४१

२४ वें. दोन परंपरा.

(१) श्रीमाणिकप्रभुसांप्रदाय :— भजनै-सांप्रदाय.

(२) जैनमतसांप्रदाय :—

कुलभूषण काव्यसुमन, शांतिसागर महाराज
पोवाडा.

३४२-३५४

२५ वें. दुर्गाद्याळ व होतकरू कवि:— कृष्णभट

पुजारी; पेठे; विनायकबोवा टोपरे; लातूरकर;

देव; कर्वे; मुळावेकर; भिडे; हरसूलकर;

पोळ; टेंभुरणीकर; फुलारी; आढे; श्रीधर

कुलकर्णी; भालचंद्र; कौजलगी; नरसीकर;

डॉ. पुरुवार; सौ. लक्ष्मीबाई लेले; पूर्णानंद;

शिवराम; भट्टराज वगैरे.

३५५-३७७

२६ वें. समालोचन.

३७८-३८४

शुद्धिपत्र.

मुद्राराक्षसाच्या लीला तर विश्रुतच आहेत. मुद्रणाचें स्थलांतर झाल्यामुळें तर त्यानें अगदीं विक्रमच केला आहे. तेव्हां काना, मात्रा, वेलांटी व अनुस्वार यांचे बाबतींत न्यूनाधिक्य, विपर्यय व लोप इत्यादि त्यानें केलेले अनर्थ कोठवर दर्शवावे? म्हणून केवळ अर्थबोधस अवश्य तेव्हळ्यांचाच खालीं उल्लेख करून शेषं संदर्भेण योजयेत् अशी वाचकांस प्रार्थना करीत आहे.

गान	प्या.ओ.	अशुद्ध	शुद्ध	पान	प्या.ओ.	अशुद्ध	शुद्ध
११	२।३	पूर्ण अशु.	अशुद्धतापूर्ण	२४९	४।२	विसरती	विसरसी
२६	२।१०	एकवार	एकावर	२५०	१।१२	मंजुजा०	मंजु सिंजि- तानें
४८	२।१	प्रातप०	प्रताप०	२६८	१।१५	नति	नमी.
५१	२५	चरचर	चराचर.	२७०	३	१८९८	१८९८-
५२	३।९	येते	येतो				१९३९
६२	२।१०	भौक्तिक	भौतिक	२७३	७	आहे	ग.ळणें
९६	१।७	कुंभाच्या	कुंभकाच्या	२७७	४।३	दिसतो	दिसते
९७	१।७	त्याच्या	हीं त्याच्या	२९७	टीपेंत	आरूढ	अरूढ
११	१।८	आढळते	आढळतात.	३००	३।७	रम्मा	रम्या
९९	२।३	महान्. इ. स	नृपतिः सामंत०	३१७	२।३	तिसऱ्यांत	दुसऱ्यांत
१११	२।३	बुखंडें	बुखंडें	३२९	२।१५	वेवुनी	ठेवुनी
१३५	१।१०	स्वरादे.	स्वरोदयांत	३३०	२८	नियोगी	वियोगी
१७२	१।६	गुणैगो.	गुणैगौरवं	३४४	३।५	०दैर	दैरबुत्खाना
१९२	३।११	मतांस	मृतांस	३६६	३।१०	देवकऱ्या	०कऱ्या
२०३	१।४	व्युत्प०भा.	व्यु.भ्यासौ	३६७	२।१५	स्वस्थ्य	स्वास्थ्य
११	२।२५	अनुप्रास	अनुप्रास	३६८	४।१	लल्यण	लक्ष्मण
२२४	५।६	ती	ता.	३७४	५।२	घरीं	घरां
२३१	५	खडेकर	सडेकर	३८१	२।६	पडिती	पंडिती
२३७	१।६	प्रकाशमा०	प्रकाशनानें	३८२	३।१४	सात्तिक	सात्विक

मंथकर्ता.

प्रो. चिंतामण नीळकंठ जोशी यांचीं

इतर पुस्तके.

मराठी

- १ गद्यपद्यावली.
- २ अनुवादविचार.
- ३ मराठी वाङ्मयाची अभिवृद्धि.
- ४ निरंजनमाधव कवीवर टीकात्मक निबंध.

संस्कृत

- ५ म्याट्रिकचे सोडवलेले संस्कृत पेपर्स.
- ६ बालकांड रामायण (नोटस् व भाषांतरासह).
- ७ उत्तररामचरित (इंग्रजी भाषांतर) P. V. Kane's Ed.
- ८ महाभारतप्रवेशिका (इंग्रजी भाषांतर).

मराठवाड्यांतील अर्वाचीन मराठी वाङ्मय.

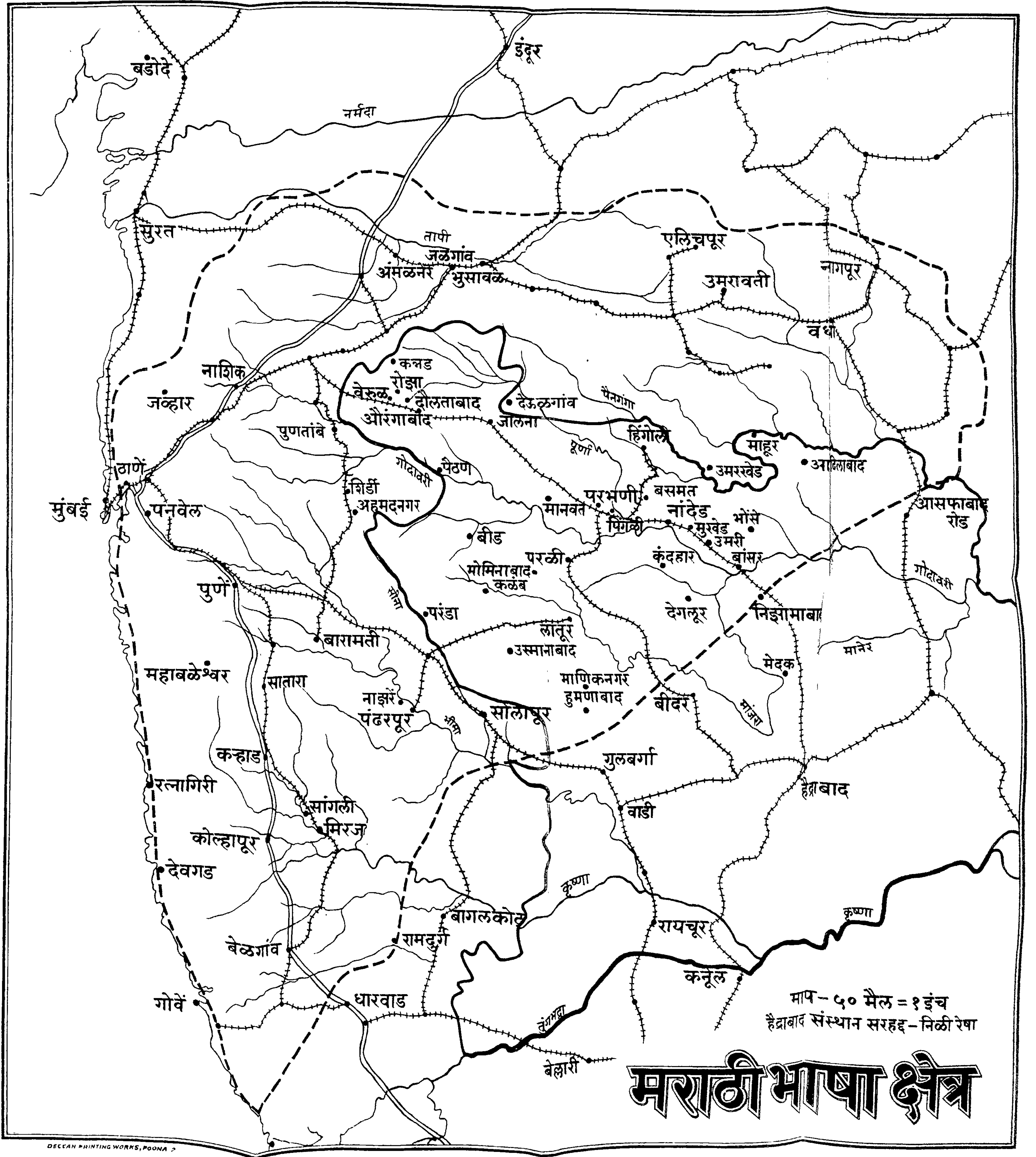
गद्यविभाग — छापत आहे.

मराठवाड्यांतील
अर्वाचीन मराठी वाङ्मय

पद्यविभाग [सन १८३८ ते सन १९३८].

प्रकरण ३ रें

श्रीमत् सद्गुरु ब्रह्मानंदाश्रम स्वामी.

(स. १८४३ ते १९१६).

यांचें पूर्वाश्रमींचें नांव नागोराव. ह्यांचें वडील गोविंद भट साठे हे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील टोळवाडीचे मूळचे राहणारे होते. पुढें जमखिंडी संस्थानांत कांहीं इनाम मिळाल्यामुळें ते तिकडेच जाऊन राहिले. पुढें चमत्कारपूर्ण संत चरित्रें लिहिणाऱ्या नागोरावांच्या जन्मकथेशींही चमत्काराचा संबंध असावा हा एक विलक्षण योगायोग म्हटला पाहिजे. ह्यांच्या मातोश्री गंगाबाई ह्यांची लागोपाठ आठ मुलें गेलीं. नवव्या खेपेस एका पांथस्थ ब्राह्मणाच्या सांगण्यावरून तिनें औदुंबरास एक लक्ष प्रदक्षिणा घातल्या. स्वप्नांत दृष्टांत झाला व नागाचें दर्शन घडलें. नंतर पूर्ण दिवस भरल्यावर गंगाबाई शके १७६५ मध्यें माघ शु. ॥५ मीस जमखिंडी येथें प्रसूत झाल्या. दृष्टांताप्रमाणें मुलाच्या पाठीवर केस होते. नागोवाच्या कृपेनें हा मुलगा जगला वांचला म्हणून त्याचें नांव 'नागोराव' असें ठेविलें. नेहमीं प्रमाणें सामान्य शिक्षण झाल्यावर नागोरावांनीं कापडाचें दुकान, चुन्याचें कंत्राट, पोष्ट क्लार्क व शाळा मास्तर वगैरे व्यवसाय प्रथमतः केले. पण त्यांत नीट जम जमत नाहीसें पाहून त्यांनीं शके १७८७ त विदर येथें वकिली सुरु केली. ह्या धंद्यांत त्यांस चांगल्यापैकी यश आलें. परंतु पुढें उपरति झाल्यामुळें तो सोडून देऊन (शके १८२४) त्यांनीं वानप्रस्थाश्रम स्वीकारला. सहा वर्षे ह्या आश्रमांत राहून त्यांनीं शके १८३० मध्यें वैशाख शु. १० मीस संन्यासाश्रम घेतला. तेव्हां वरील नांव त्यांनीं धारण केलें. पूर्वाश्रमींचे त्यांचे गुरु प्रल्हादबोवा होते; व चतुर्थाश्रमांतील गुरु श्री. प. प. अच्युतानंद-स्वामी होते. पुढें कांहीं दिवस ता. शिरसि जि. करीमनगर येथें गांवापासून २ मैलांवर एका मठींत ते राहात असत. तेथें अनेक जातींचें लोक

टीपः—ही चरित्रविषयक माहिती त्यांचे चिरंजीव महादेवराव साठे ह्यांनीं दिली आहे.

अ...२

श्री. न. १०८०

प्रकरण १ लें

श्रीसदानंद महाराज ऊर्फ बाबा महाराज उमरीकर (इ. स. १८३८-१९२४)

अलीकडील थोर पुरुषांत बाबामहाराज उमरीकर हे अलौकिक संत कवि होऊन गेले. ज्ञानेश्वरांपासून तो थेट दासगणूपर्यंत अवलोकन केलें असतां मराठवाडा ही संत कवींची जन्मभूच आहे, असें म्हणावेसे वाटते. यांची कुलपरंपराही मोठी थोर आहे. “ उद्धव चिद्घन झाले पूर्वी संत । त्याचे वंशांत जन्म ज्याचा ॥. उद्धव चिद्घनाची एक शाखा अंबेजोगाई येथे गेली. कृष्णाजीपंत-विसाजीपंत-गदाधरपंत-बाळकृष्ण असे पुरुष त्या शाखेंत झाले. यांपैकी शेवटचे जे बाळकृष्ण संत तेच मठ संस्थापक होत. ते आनंद सांप्रदायी शुकानंदांचे शिष्य होते. गुरूने त्यांस “ देशिकानंद ” असें दीक्षानांव दिले होते. महाराजा चंदुलाल यांनी वसमतच्या शुकानंदमठास “ धनज गांवची ” जहागिरी दिली. बाळकृष्ण महाराजांनी शके १७९४ मध्ये कार्तिक शु०॥ ११ शीस उमरी येथे देह ठेविला. हेच सदानंदाचे आज्ञे व मोक्ष गुरु होत.

सदानंदाचे पित्याचें नांव विश्वनाथ होते. त्याचा जन्म शके १७६० त झाला. जन्मतःच त्याचेवर नागानें फणा धरली होती, म्हणून त्यास शेष म्हणत असत. लहानपणापासूनच त्याची तीव्र बुद्धि दिसू लागली. हटयोग, राजयोग, प्राणायाम इत्यादि शास्त्रांत त्यानें प्रावीण्य मिळविले होते. पण बालवयांतच त्याची वृत्ति विरक्त व परमार्थप्रवण आहे, असें त्याचे आजोबांचे निदर्शनास आले होते, तरी त्यांच्या आज्ञेवरून तो गृहस्थाश्रमी झाला. त्याचें एकंदर वर्तन पाहून पुढें हाच आपली गादी चालविण्यास योग्य आहे अशी खूणगांठ त्यांनी बांधली होती. त्याप्रमाणें त्यांनी त्यास दीक्षा देऊन पूर्णाभिक्षेक केला व “ सदानंद ” असें दीक्षानाम ठेविले. उपदेश म्हणानंतर तो आपला अनुभव सांगतो कीः—

शेष म्हणे भज कृपा जेव्हां झाली । त्या वेळीं गेली भेदभ्रांती ॥
चराचर सर्व हरपलें दृष्टि । ऐसी कृपादृष्टि पूर्ण होय ॥

हा अनुभव स्वसंवेद्य आहे. तेथें तर्क अप्रतिष्ठ आहे. त्यास एकदम सिद्धावस्था प्राप्त झाली. ॥ आतां विदेही तो झाला । लोक वेडा म्हणे त्याला ॥. तो नित्य विरक्त व उदास असे. वर्तन अगदीं सार्धे व बोलणें अगदीं अभिमानरहित असे. बहुधा तो सहज स्थितींत राही. औरंगाबादचे पंढरीनाथ तुकाराम क्षीरसागर व भीमराव देशमुख हे त्याचे आवडते शिष्य होते. उमरीचा कोमटी समाजही त्यास गुरुस्थानीं मानीत असे. त्यांचे चिरंजीव अमृतराव महाराज विद्यमान पीठाधिपति आहेत. संन्यास घेतल्या-नंतर दोन दिवसांनीं म्हणजे कार्तिक व० ॥३॥ शुक्रवारी शके १८४६ त त्यांनीं इहलोक सोडला. उमरीचे मुसलमानही त्यांस फार मानीत असत.

सदानंद विदेह स्थितींतून सामान्य स्थितींत येई तेव्हां त्यास कवित्व-स्फूर्ति होत असे. व त्यावेळीं तो कवितांचीं पानेंच्या पानें सुवाच्य अक्षरानें लिहून काढी. त्याच्या स्फुट कवितेचीं ५०।६० वाडें भरलेलीं आहेत. काव्य-स्फूर्तिविषयीं त्यानें पुढील उद्गार काढले आहेत. । गुरु देशिकाची कृपा पूर्ण झाली । वाणी जे स्फुरली गुण गाया ॥. याची सर्व कविता अजमासें ३५ हजार पर्यंत असावी असें वाटतें. पण सर्व रचना अध्यात्मिक विषयांवर आहे. तो म्हणतो:—

बहु ग्रंथ केले अध्यात्मिक ज्ञान । जेणें समाधान संत होती ॥

आणि अशा जीवन् मुक्तांपासून लौकिक काव्याची अपेक्षा तरी कोण करील ? यांच्या ग्रंथापैकीं “ सुंदरविलास दीपिका ” व “ देशिक लीलामृत ” हे ग्रंथ प्रसिद्ध* झाले आहेत. पैकीं पहिला, हिंदी “ सुंदरविलास ” ग्रंथाचा मराठी अनुवाद आहे. कवीनें असें ग्रंथांतच स्पष्ट सांगितलें आहे:—

सुंदरदास महाज्ञानी । अनुभव गाइला प्रीतिकरुनी ।

तो सुरम वाटला मनीं । सकळ संतांच्या ॥ १-२ ॥

भाषा हिंदुस्तानी कठीण । न कळे सर्वांसी अर्थज्ञान ।

यासाठीं महाराष्ट्रवाणी करून । अर्थ कळवितों ओवीबद्ध ॥ १-३ ॥

व दुसरा ग्रंथ सद्गुरु बाळकृष्ण महाराज यांच्या चरित्रावर आहे.

* प्रकाशः—श्री. अमृतबाबा महाराज उमरीकर शके १८५८. प्रस्तावना व चरित्रः—दे. ल. महाजन व अ. वि. कोनाले. मुद्रकः—बा. गो. पारगांवकर, औरंगाबाद. किं. रु. १.

(१) “ सुंदरविलास ” हा ग्रंथ सुंदरदासानें हिंदींत लिहिला आहे. पद्यरूपानें मराठींत अवतरलेला हा पहिलाच हिंदी ग्रंथ होय. तुळशीदासाचें रामायण व निश्चलदासाचा विचारसागर ह्यांचीं रूपांतरें मराठींत आहेत, पण तीं गद्यांत आहेत. म्हणून पद्य हा ह्या ग्रंथाचा एक विशेष आहे. अलीकडे हिंदी वाङ्मय मराठी वाचकांपुढें बरेंच येऊं लागलें आहे. एकीकडे रा. गिजरे^१ हे भाषाभगिनींच्या संसाराचा परिचय करून देत आहेत तर दुसरीकडे श्री. तिवारी^२ “ भारत भारती ” सारख्या श्रेष्ठ व राष्ट्रीय हिंदी काव्याचा आस्वाद मराठी वाचकांस पद्यानें चाखवीत आहेत. मराठी लेखकांची व कवींची दृष्टि हिंदी वाङ्मयाकडे वळविण्याचें पुष्कळसें श्रेय भारतीय साहित्य परिषदेकडेच जातें हें निर्विवाद आहे. म्हणूनच सुमारे ४० वर्षांपूर्वी ज्यानें सुंदरविलासदीपीकेसारख्या सुंदर ग्रंथाची भर मराठी वाङ्मयांत घातली व मराठीचें ग्रंथभांडार वाढविण्याचा एक नवीन मार्ग खुला केला ह्याबद्दल तो कवि किती तरी प्रशंसेस पात्र आहे. परंतु ह्या ग्रंथाकडे वळण्यापूर्वी हा सुंदरदास कोण व त्याच्या मूळ ग्रंथाचें महत्त्व काय, हें सांगणें अवश्य वाटतें. सुंदरदास हा एक प्रसिद्ध संत हिंदी कवि होऊन गेला. त्याच्या विचारांवर दादूपंथाच्या मतांची छाप पडलेली स्पष्टपणें दिसते. दादूचा उल्लेख त्यानें अनेक स्थळीं मोठ्या आदरानें केला आहे. मूळ ग्रंथांत पहिलें नमन त्यासच करून ‘दादूकृपेनें ज्ञान पावलों’ असें कृतज्ञतापूर्वक त्यानें म्हटलें आहे. ह्या दादूपंथाचें वर्णन ‘ज्ञानकोशांत’ पाहावयास मिळतें. सामान्यतः म्हणावयाचें म्हणजे त्या तत्त्वज्ञानाचें मायाविशिष्ट द्वैतांतून मायातीत अद्वैत सिद्धांतांत पर्यवसान झालें आहे. हा ग्रंथ स्वानुभावाचा आहे. ज्ञानविलास, ज्ञानसमुद्र वगैरे ग्रंथही त्यानें हिंदींत लिहिले आहेत.

सुंदरविलासाच्या मराठी अनुवादाचे ३४ अध्याय असून त्यांची एकंदर ओत्रीसंख्या २०६६ आहे. पहिला अध्याय नमनाचा असून त्यांत वर सांगितल्याप्रमाणें प्रथमतः मूळाप्रमाणें सुंदरदासानें दादूस केलेलें नमन आलें आहे व नंतर सदानंदानें आपले आजोबा व मोक्षगुरु जे बाळकृष्ण महाराज ऊर्फ देशिकेंद्र शुक्रानंद यांस नमन केलें आहे. जुन्या वळणाची कविता म्हटली कीं तिचा विषय परमार्थ हा ठरलेलाच व त्याची मांडणीहि

ठरलेलीच असावयाची. त्याचप्रमाणे ह्या ग्रंथाचीही स्थिति आहे व त्याचा रोंख अद्वैत तत्त्वज्ञानाकडे आहे. बद्ध, मुमुक्षु व मुक्त असे ह्या ग्रंथाचे विषयवार तीन विभाग करितां येतील व पहिल्या विभागांत सामान्यतः १ ते १२ अध्याय दुसऱ्यांत १३ ते २४ व तिसऱ्यांत २५ ते ३४ अशी त्यांची वांटणी होईल. मनुष्याला मी बद्ध आहे, मुक्त होणें हें माझे ध्येय आहे, ह्या गोष्टीची जाणीव झाल्याशिवाय तो मुमुक्षु बनणार नाही. पण ही जाणीव होणेंच कठीण असतें. ती व्हावी म्हणूनच उपदेशचिंतामणीच्या मात्रेचे बळसे देऊन त्यास जागृति आणण्याचा प्रयत्न ह्या भागांत केला आहे. संसार म्हणजे संतत वाहणारा जन्ममरणाचा प्रवाह. त्यांत मनुष्यप्राणी अडकण्याचें कारण त्याची इंद्रियाधीनता. तेव्हां प्रथमतः इंद्रियनिग्रह पाहिजे. ह्याकरितां चित्तवृत्ति निरोधात्मक साधा राजयोग किंवा शरीर शोषणात्मक कष्टप्रद असा हटयोग ह्यांचा कांहीं उपयोग होत नाही. हटयोगानें कदाचित् कालवंचना करणें साध्य होईल पण अखेर ८४ लक्ष योनींचा फेरा फिरावाच लागेल. म्हणून हरिभजन हाच एक सोपा उपाय आहे. पण देह क्षणभंगुर आणि अज्ञान प्राणी तर बाल्य, तारुण्य, व वृद्धाप्य ह्या अवस्था-त्रयींत “ अशनं मे वसनं मे ” असा में में करीत गुंग असतो व काळही त्याला संसारांत “ बोलवी, गुंगवी, डोलवी, नाचवी, ” असा खेळवीत असतो; आणि असा झुलवतां झुलवतां त्यास एकदम केव्हांच लांबवतो. तेव्हां ह्या काळाचें भय नाहीसें झालें पाहिजे. तें ज्ञानानें होतें व ज्ञान गुरुविना नाही म्हणून गुरुसच शरण जावें. हें खरें. पण वाटेंत वाटचोर फार. त्यांत तृष्णा तर मोठी डांकीण. “ । आग लागतां अधिक जळते । तैशी तृष्णा वाढतां पुरे न म्हणे ॥ ” अशी ती मोठी खादाड. पण ती किती झालें तरी वाटचोर; म्हणून ती एक वेळ पुरवली; पण पोटाचा पाटचोर जी पाठ पुरवतो त्यांतून सुटका नाही. देवानें मनुष्यास सुंदर अवयवांनीं युक्त शरीर दिलें हें सर्व ठीक झालें. पण खरेंच त्यानें त्याला पोटा कशाला बरें दिलें ? तें कांहीं केल्या भरतच नाही. त्याच्या पार्थीच पराधीनता ! त्याच्या साठीच पाप ! आणि ह्या पापानेंच इहामुत्र शृंखला ! ह्यावर ग्रंथकार उत्तरतो वाया ! “ विश्वंभर सर्वांचे भुकेची चिंता वाहातो ॥ पण । मुख्य पाहिजे विश्वास । व्हायें सद्गुरूचें दास । अनन्यभावे भजावें ॥. म्हणजे सर्व कांहीं

होईल. तूं भलतीच काळजी कां करीत बसतोस ? करतां येण्यासारखें आहे तें तर कर. शरीर पाहिलें तर किती अमंगळ ! किती तरी दुःखाचें मूळ ! पण त्याचा केवढा गर्व ! तो टाक. नारी म्हणजे नर्ककुंड. तिजवर जो लुब्ध त्यास खात्रीनें नरकवास. मग तेवढी स्त्रीवशता सोड. । दुष्ट सगति स्वप्नीही नको । दुष्टांचे दोष ॥ पायातळीं जळे परी भ्रष्ट । दुजिया विजऊं धांवती ॥ पण हे दोष टाळण्यास मन आवर. कारण तें अनावर आहे, हट्टी आहे. संतांशिवाय तें सर्वांना नाचवतें. पण आत्मज्ञानविचारानें मात्र क्षणांत वश होतें. त्याचें मनपण मोडतें. तें ब्रह्मरूप बनतें. पण सद्गुरु पाहिजे. यज्ञ, याग, तीर्थ, व्रतें असे अनेक मार्ग मोक्षाला आहेत, असें सांगतात, पण तें व्यर्थ आहे. कानफाटे, भस्मधारी, संन्यासी, धूम्रपीथी, ऊर्ध्वबाहू, ऊर्ध्वपाद, असे अनेक प्रकारचे लोक मोक्षमार्गांत आढळतात. पण । काय करावें अज्ञानी असे पचु पचु मरती. ॥ म्हणून या अनेक ढोंगांपासून अलिप्त रहा. गुरुकृपा ही मुख्य आहे. ती कशी मिळेल यासाठीं झट. पण सद्गुरु ओळखणें कठीण आहे. कारण ब्रह्मवाचाळ, आत्मस्तुतिपाटक, पुष्कळ असतात. ना कर्म ना ब्रह्म. ते दोहीकडे भ्रष्ट होतात. खरे व मुलाम्याचे अलंकार, हंस व बगळा, कोकिळ व कावळा, स्फटिक व सैंधव यांतील सद्-वस्तु शोधून काढणें जसे कठीण, तसेच सद्गुरु शोधणें कठीण आहे. शुद्ध विवेकानें बऱ्यावाईटाचा निवाडा करावा. आणि हळू हळू सगुणाकडून निर्गुणाकडे जावें. पण सदानंद सांगतो कीं सगुण निर्गुण एकच. मात्र निर्गुणांत क्लेश तेवढे अधिक असतात. म्हणून पतिव्रतायोगानें, व अनन्य भक्तियोगानें सद्गुरुस भजावें:—सद्गुरुची सगुण व्यक्ति । अनन्यभावे भजावें ॥ १६।१३॥ तरीच जन्माचें सार्थक होईल. सर्व इंद्रियांस ईश्वरभक्तीकडे लावावें. ज्ञान-युक्त भक्ति पाहिजे. गुरु विपरीत लक्षणेनें बोलत असतात. तें नीट लक्ष लावून समजून घ्यावें. देहात्मभाव ठेऊं नये. आपण ब्रह्मरूप असून भ्रमानें आपणास देह मानतो. देहसंकटें आपणासच मानतो. पण ज्ञान झालें म्हणजे आपण स्वतःच ब्रह्म होतो. मग ॥ करीं असतां कंकण । कशास पाहिजे दर्पण । न सांपडे स्वरूप जाण । सद्गुरु कृपेवीण ॥ २१ अ. ॥ श्रवण, मनन, निदिध्यास, व साक्षात्कार अशा विचारांगान्या पायन्या आहेत. उपाधिभिन्नत्वानें आत्मा नानारूपत्वानें दिसतो, पण तो मूळ एकच

आहे. बुद्धीने वारंवार ब्रह्मविचार करावा मग बुद्धिच उरत नाही. तीच ब्रह्ममय होते. पण ह्याला सद्गुरूच साधन होय. नंतर २३ व्यांत सांख्य ज्ञानाची माहिती दिली आहे. त्यानंतर अ. २४ मध्ये जगाचे मिथ्यात्व सिद्ध केले आहे. तुर्यावस्थेत परमात्म्याशी समरस झाल्यावर मिथ्या माया दिसत नाही. पण अशा प्रत्येक गोष्टीस गुरुभजन हे एकच साधन आहे. ब्रह्मविलास एक अखंडरस आहे. भेद, बुद्धि करते. शिव-शक्ति; पुरुष-प्रकृति; पति-पत्नी; ईश्वर-ईश्वराणी(रा-री); नारायण-नारायणी; अर्धनारीनटेश्वर वगैरे अनेक पदांत द्विवचन दिसते खरे पण ते भासमान आहे. | एक बीज दोन दळे तसी वस्तु एकरस अखंड | उभय प्रकारे विलसे आपणच होऊन || असें अद्वैताच रहस्य सांगितले आहे. जीवाचे रागद्वेष, पूर्वकर्म, व अज्ञान वगैरे कारणांमुळे जग भासते. पण आत्मा आनंदमय जन्ममरणरहित आहे. पण अशा ज्ञानासाठी गुरुभक्ति पाहिजे. अ. २८ मध्ये षड्विंशत मारण्यांतच खरे वीरत्व आहे असें सांगितले आहे. ते अंगी वागले म्हणजे साधुसंगतीने साधुस्थिति प्राप्त होते. ज्ञानावांचून मोक्ष नाही. गुरुवांचून ज्ञान नाही; व भक्तिशिवाय गुरु मिळत नाही अशी सांगितलेली सूत्रमालिका (अ. २९) खरोखर चिंतनीय आहे. नंतर (३०) ज्ञान्यांची लक्षणे सांगितली आहेत. तो सदैव स्वानंदांत निमग्न असतो. कर्म-उपासना-ज्ञान या तिन्ही गोष्टी तो लोकसंग्रहार्थ करतो. एवंच || ज्ञानियासि ज्ञानी जाणे | इतर तयामी नेणे || तो सर्व करून अकर्ता असतो व तो || देह पडतांच कैवल्य पावे || असें ज्ञान्याबद्दल सांगितले आहे. पण मुख्य “गुरुसेवा” हे पालुपद प्रत्येक अध्यायांती आहेच. अ. ३१ मध्ये पुनः निःसंशय ज्ञान्याचे अंग वर्णिले आहे. त्याचा देहासंबंधी सर्व संशय गेलेला असतो. तो कोठे कसा कां पडेना. मग दक्षिणायन असो की उत्तरायण असो. त्याचे त्यास कांहीं वाटत नाही. असा संशयातीत ज्ञानीच म्हणजे जीवन्मुक्त होय. त्याच्या | प्रीतीचा प्रकार काय सांगावा | नाही जातूपात कुलगांवा || तो “सर्व खल्विदं ब्रह्म” अशी स्थिति अनुभवितो. ती सांगतां येत नाही. मुक्याने गुळाची गोडी कशी सांगायची? शेवटल्या कलशाध्यायांत कवि म्हणतो:-

पाहूनी मूळ ग्रंथासी । टीका केली मराठी सरशी ।

अर्थ अनुभव घेतां मानसी । निजानंद प्राप्त होय ॥३४-४९॥

चौतीस अंग ब्रज भाषा । तयाची केली टीका-सदृशा ॥
महाराष्ट्रवाणी देशभाषा । प्राकृत बहु सोपी ॥ ३४-६६ ॥

कवि म्हणतो:—नुसता कसाबसा ग्रंथाचा गोषवारा मी दिला नाही, तर सुलक्षण रचना करून त्याचें रहस्य प्रगट केले आहे. तामसी माणसास संसारीं येणें जाणें पडणार पण श्रद्धावंतास । सकळ अविद्या होय दुरी । कैवल्य फळ पावतें ॥ असें त्यानें आश्वासन दिलें आहे.

वर दिलेल्या सारांशावरून ह्या ग्रंथांत नवीन असें कांहींच नाही, हे सहज दिसून येण्यासारखें आहे. इतर शेंकडों अद्वैतमत प्रतिपादक ग्रंथांत जसें परमार्थविवेचन आढळतें तसेंच ह्यांत आहे. एका हिंदी ग्रंथाचा सुबोध व सुमंगत अनुवाद करून त्या वाङ्मयाकडे मराठी वाचकांची दृष्टि कर्वाणें वळविली ह्यातच कायतें त्याचें महत्त्व आहे. बाकी काव्यरसाच्या दृष्टीनें अगर भाषासौंदर्याच्या दृष्टीनें त्यांत विशेष आकर्षक असें कांहीं नाही. एके ठिकाणीं (अ. १४-१७) कवितेसंबंधानें तो म्हणतो:—तुक छंद अर्थभंग । नाही रस अंतरंग । ऐसी न करावी कविता अंग । उगें स्वस्थ वसावें ॥ ह्यावरून त्यास चांगल्या कवितेचें लक्षण अवगत होतें, असें खास वाटतें. पण नुसतीच शांतिकथा सांगून तिला श्रृंगाराच्या माथां पद ठेवावयास लावणाऱ्या ज्ञानदेवाची रसोत्कटता ह्या ग्रंथांत आढळत नाही, किंवा तुकोबाच्या भक्तिरसाचे पूरही दिसत नाहीत. तरी पण विषयाच्या मांडणीची भाषा अगदीं साधी, सोपी व अकृत्रिम झाल्यामुळे वेदांतासारखा गहन विषय समजण्यास अगदीं सुलभ झाला आहे. हातच्या कांक्रणास आरसा कशास, अशा सर्वसाधारण म्हणींनीं किंवा “ अज्ञानी असे पचुपचु मरती ” असे प्रांतविशिष्ट सांप्रदाय व क्वचित् येणारे अर्थपूर्ण दृष्टांत यांनीं ग्रंथांच्या सहज सुबोधतेस चटकदारपणाही आला आहे. पिंजरेमाजी, जग-रूप, लहरा (री); अशीं व्याकरणदुष्ट रूपें क्वचित् आढळतात. त्याच-प्रमाणें “ ण ” बद्दल “ न ” रकारांठिकाणीं “ ऋ ” “ श ” बद्दल “ स ” योजण्याची त्याची रीति दिसते. उ. श्रवन (ण); आनिख (णि;) पहा नारी (णा). अद्रिष्ट (दृ); वृत (व्रत); प्रजन्य (पर्ज.); श्रुति (श्रु) चूच (चोच). सित (शी); हीं रूपें अनभ्यस्तास थोडेशीं कर्णकटु वाटतात खरीं, परंतु प्रांतीय व जातीय भेदामुळे अशीं रूपें इकडे सर्वत्रच

आढळत असल्यामुळे त्यांकडे काणा डोळा करणेच उचित आहे. रिजक (आहार), कैद, असे उर्दू शब्दही क्वचित आढळतात, पण ते फार नाहीत. हे प्रकरण बरेच लांबले आहे. ते आणखी उतान्यांनी लांबवणे बरे नाही. तरी पण ते मुळीच न देणेही उचित नाही. कारण, त्यांच्या अभावी वाचकांस ग्रंथाची थोडीवहुत प्रत्यक्ष कल्पना येण्यास कांहींच साधन राहात नाही. म्हणून थोडे पुढे दिले आहेत:—

उपदेशलक्षण. अ. २ रा.

गुरु म्हणती तू चतूर । प्रवीण होसी अतितर । परि जनरूपी संत्वर ।
पिंजरेमाजी आडकशी ॥ २ ॥ शहाणा होवोनी मूढता । अंगीकारीशी तत्वतां ।
बुडशी श्रमोनी आतां । जगरूपी पापामध्ये ॥ ३ ॥ .....
गोविंदाचे गावुनी गुण । दूर करी प्रपंच अज्ञान । आपणा आपण करी बंधन ।
शुकनळिकान्याया ॥ ५ ॥ .....
मन पिशाश्चाप्रति । कैद करावे निश्चिती । स्वरूपाकार करोनि वृत्ति । बाहेर
हिंडू देऊं नये ॥ ८ ॥ .....तुजसी ज्याने निर्मिले । त्याचे स्मरण विसरले ।
याची लाज मनी धरी भले । सत्य सत्य बोलतु ॥ ११ ॥

तृष्णा अ. ५ वा.

आज उद्यां परवां तेरवां । आयुष्य घटत जाय जेव्हां । तृष्णा दिन दिन
वाढे तेव्हां । नित्य नूतन जी ॥ ३ ॥ ..... ॥ देह झाला असे जीर्ण । तृष्णा
होत जाय नूतन । किती समजाविता जन । न माने कदापि ॥ १८ ॥ तिन्ही
लोकांचा आहार केला । सातही समुद्र आसिला । परि नाही शांती तिला ।
आणिक मागतसे ॥ १९ ॥ पाय लांबवी पाताळीं । शीर गेले नभो मंडळीं ।
हस्त पसरी दिशा सगळी । ऐशी झाली विस्तीर्ण ॥ २२ ॥ पोट न भरे मेरु
सागरीं । तिन्ही लोक मुखाम्भीतरी । नेत्र कर्ण चोहोंकडे फेरी । ऐसा दीर्घ
देह तुझा ॥ २३ ॥ तूं हत्यारिणी पापिणी । तूं काढिनी कपटिनी । तूं नको
राग मानू मनीं । महा दुष्ट स्वभाव तुझा ॥ २५ ॥ तूं आहेस तोंवरी बंधन ।
तूं मरतां मोक्ष मिळे जाण । फार काय तुज बोलून । वाणीसी कष्टवावे ॥ २६ ॥

ज्ञानी. अ. ३०

जयाचे हृदयामाझारीं । ज्ञान वसे निर्धारिं । त्याचे लक्षण वाहेरी ।
प्रगट दिसे ॥ २ पाहतां बोलतां निजतां । उठतां बसतां चालतां । जे कांहीं

भक्षितां । येती उद्गार तथाचे ॥ ३ ॥ लोकां सहज येती गंध । ते पदार्थ
ओळखिती विबुध । निश्चय करिती सिद्ध । घ्राणेंद्रियानें ॥ ४ ॥ पेरिती बीज
शेती । त्याचे अंकुर बाहेर निघती । जे ज्ञानी जन असती । त्यांचा स्वभाव
लोपेना ॥ ५ ॥ अभ्रकाचे मंदिरांत । दीप ठेवितां निश्चित । बाहेर प्रकाश
दिसत । सकळजना ॥ ६ ॥ कस्तुरी ठेवितां आच्छादुनी । पुरा सुवास
समजती सुज्ञानी । बहु चतुर असती जर्नी । भविष्य वार्ता सर्व सांगे ॥ ७ ॥
बोलती चालती । बैसती उठती । खाती पिती हुंगती । श्वासोच्छवासा
करितसे ॥ ८ ॥ बाहेर करिती व्यवहार सर्व । अंतरीं जाणे स्वप्नवत भाव ।
पाताळीं लावूनी तीर तंव । पुन्हा सोडी आकाशा ॥ ९ ॥ देहक्रिया पाहती
जन । परी न कळे अंतरीचें ज्ञान । ऐसें ज्ञानियाचें लक्षण । विरळे जाणती ॥ १० ॥

शेवटीं विपरीत ज्ञानाचें स्पष्टीकरण दिलें आहे त्याचा थोडा नमुनाः—
श्रवणानें पहातो=अंतःकरणानें स्वरूप जाणतो. गुदानें भक्षितो=वासनारहित
सुख-दुःख भोगतो. मुंगी गिळी गजासी=बुद्धी वासनारूप मनोहत्तीस
गिळते. सिंहास भक्षी शेळी=अंहकारास बुद्धी खाते. उंदीर खातो सर्पांशी=
शुद्धमन चित्तमळास. कन्येनें मातेस भक्षिलें=विद्येनें अविद्या. देवापासून
देऊळ झालें=आत्म्यापासून देह. सून सासूला समज देते=अद्वैतश्रुति-बुद्धी
इ. हे सर्व प्रकरण मोठें विस्मयकारक आहे. आस्वाद मुळांतच नीट कळेल.
ग्रंथसमाप्तीचा काळ शके १८१८ दुर्मुख नामसंवत्सर ज्येष्ठ शु. १२ असा
दिला आहे.

(२) देशिक लीलामृतः--सदानंदाचे आज्ञे व गुरु श्री. बाळकृष्ण
महाराज यांचें चरित्र या ग्रंथांत सदानंदानें सांगितलें आहे. त्यास काव्यस्फूर्ति
गुरूपासूनच झाली असल्याचें मागें आलेंच आहे. ह्याचे १४ अध्याय असून
एकूण ओवीसंख्या १८३९ आहे. मंगलाचरण व गदाधरपंतांचें आख्यान;
बाळकृष्णजन्म, बाललीला व विवाह; विद्याग्रहण, विषप्राशन व संजीवन;
पैठणचें वतनदारीचें काम; व्यापार धनप्राप्ति व चोरी; मुकुंदराजविवारांत
अनुष्ठान व साक्षात्कार; शुकानंदउपदेशग्रहण; ज्ञानकथन; हटयोग-
कथन; तीर्थाटन; चंदुलालभेट व जहागीरीची प्राप्ति; देशिकानंद गुणवर्णन,
सन्यास व समाधि, असे विषय अनुक्रमें त्यांत आले आहेत. हा ग्रंथ
त्यानें नांदेडांत उमरी नामक पवित्र ग्रामीं रचला. ग्रंथाच्या नामकरणा-

विषयी कवि म्हणतो:—॥ ग्रंथाचें नाम अघटित ॥ ठेविलें देशिक लीलामृत ॥ भवरोगीयासी अमृत ॥ जाणावें सत्य पै ॥ १४।१७१॥ शके १७९६ मध्ये भावनाम संवत्सरी अधिक आपाढ शु०॥ १० मीस बुधवारी माध्यान्ह काळीं ग्रंथ पुरा केल्याचेंही त्यानें लिहिलें आहे. (१४।१७३) आणि । इतिश्री देशिक लीलामृत । पुराण नाहीं कोणतें संमत । नूतन कथा सज्जन परिसोत । चतुर्दशोध्याय गोड हा ॥ १८३ ॥ असें म्हणून ग्रंथ समाप्त केला आहे. “ शके १८१९ हेमलंबनाम संवत्सर मार्गशीर्ष शु०॥ १ गुरुवासरे तदिने लिखितं इ. ” असा पोथीचा लेखन काल दिलेला आहे.

वाळकृष्ण महाराजांचें दीक्षानाम ‘ देशिकानंद ’ असें असल्यामुळे चरित्रास ‘ देशिक लीलामृत ’ म्हटलें आहे. ह्यांच्या संबंधींची अवश्य ती माहिती ह्या प्रकरणाच्या प्रारंभीच दिली आहे. प्रत्येक अध्यायातील शिवस्तवनरूप मंगलाचरणें, व सद्गुरुस्तवनें अत्यंत वाचनीय झालीं आहेत. दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायांतील चरित्रनायकाचा जन्म, त्याचें नामकरण व विवाह ह्यांचीं वर्णनें फार सुंदर झालीं आहेत. जन्मकाळींच वाळकृष्णाचें जातक तयार केलें गेलें. त्यांत त्याच्या आयुष्याचें सर्व भविष्य वर्तविलें होतें. पण त्या ज्योतिषाचें नांव जरी दिलें नसलें तरी तें जातक स्वतः गदाधरानेंच केलें असावें. कारण तो सिद्धांतज्योतिषी होता, व त्यास वंशपरंपरा चार आणे योमियाची सनद नवाब साहेबांकडून मिळाली होती. पुढे त्याच्या बाललीलांत निरनिराळ्या खेळांचें वर्णन फार आकर्षक झालें आहे. त्यांतले बरेचसे खेळ आज प्रचारांतून गेले आहेत. आठवें वर्ष संपतें तोंच त्याचें लग्न झालें. लग्न जुळविण्याचें काम त्यावेळीं फार सोपें होतें, असें दिसतें. मुलीच्या बापानेंच छत्तीस गुण जमल्याचें सांगितलें; व मी गरीब आहे ‘ माझे नग्न कोहळें आपण सुतवून घ्या ’ अशी मुलाच्या बापास विनंती केली आणि लग्न जमलें. पण ह्या गरीबानें सीमांतपूजनास उडविलेलें दारूकाम पाहून आश्चर्य वाटतें. शोभेच्या दारूंत जाई, जुई मोगरे मालती ह्यांचे मंडप, हरिण, घारी, व्याघ्र ह्यांच्या प्रतिमा व नक्षत्रमाळा पाहून आपणांसही आज आचंवा वाटतो. मेजवानीतलीं पकवानें, शाकभाज्या व

प्रकाशक:—श्री. अमृतराव बावामहाराज उमरीकर. प्रस्ताव—श्री. वि. अ. कोनाले. मुद्रक—श्री. बा. गो. पारगांवकर, औरंगाबाद-मुद्रणालय. किं. १ रु.

व चटण्या कोशिबिरींची दीर्घ यादी पाहून एखाद्या श्रीमंतासही ह्या गरीब व्याहयाचा हेवा वाटेल! पायघड्या, रासनहाणी, गुलालाचें उधळण, रंगाच्या पिचकाऱ्या, सुनमुख, सोडे व धेंडेनाचवण वगैरे आजकाल स्मृतिशेष झालेले बरेचसे प्रकार येथें सुरसतेनें वर्णिलेले पाहून वाचकास घटकाभर आपण वऱ्हाड मंडळींतलेच एक आहों असें वाटतें. तिसऱ्यांत बाळकृष्ण विषप्राशनानें बेशुद्ध झाला, त्यावेळीं त्याच्या पितरांच्या शोकाचें पौराणिक पद्धतीनें केलेलें वर्णन अतिशय दीर्घ व कंटाळवाणें झालें आहे. येथील शोक-वर्णन कृत्रिम व पंडिती थाटाचें दिसतें. पांचव्यांत बाळकृष्ण अंब्यास मुकुंदराज गुंफेंत अनुष्ठानार्थ गेल्याचें सांगितलें आहे. ॥ चरणीं वाहती जयंती । वानगंगेसी मिळती । बुटीनाथा खालती । संगमासी स्नान केलें ॥ ५।२२ ॥ ह्या वर्णनावरून 'विवेक सिंधूत' ॥ वैनगंगेचिया तीरीं ॥ मनोहर अंबा नगरी ॥ वगैरे वर्णन भावे यांच्या भंडान्याजवळील अंभोरें प्रमाणें (पा. २५) अंब्यासही लागू पडतें आणि मुकुंदराजाचा संबंध प्रत्यक्ष या स्थळाशीं असावा अशी जी समजूत आहे तीस पुष्टि मिळते. निदान प्रस्तुत ग्रंथकारानें ह्याच समजूतीनें येथील सर्व वर्णन केलें आहे. पहाः—महाअरण्य कठीण । तेथें दरी एक कोरून । विवेकसिंधु नामा-भिधान । ग्रंथरचना केली असे ॥ ५।२८ । अठरा दिवस पर्यंत । जय-पाळासी बोध समस्त । करूनी रचिला साग्र ग्रंथ अष्टादशाध्याई ॥ ५।२९ ॥ आठ ते आकरा अध्यायांतील ज्ञानोपदेश व हटयोग वर्णन हीं जिज्ञासूस बहुमोल वाटतील. चवदाव्यांतील गुरुगुणवर्णनही मोठें चांगलें झालें आहे. ह्या ग्रंथाची फलश्रुति नेहमींच्या परिपाठाप्रमाणें खूप वर्णिली आहे.

ग्रंथाची भाषा अगदीं साधी व सोपी आहे. निरनिराळ्या वर्णनांत मात्र किंचित काव्यछटा दिसून येते. इतरत्र सर्व ओव्या गद्यवजाच वाटतात. मूळ ग्रंथाची, नकलकाराची व छपाईची अशी त्रिविध पूर्ण अशुद्धता, प्रभावानें येथें दिसून येत असल्यामुळें वाचकास पराकाष्ठेची विरसता उत्पन्न होते. व्याकरण—भाषा—दोष पूर्वीप्रमाणेंच आढळतात. पण उर्दू शब्दांचें मिश्रण कमी प्रमाणांत आहे असें दिसतें.

शेवंटीं कवि म्हणतो: हा गुरुप्रासादिक ग्रंथ । झाला असे महासमर्थ । त्याचा जाणोनि परम अर्थ । अनुभव घेईजे ॥ १४।१५१ ॥

तेव्हां भाविकांनीं हा अनुभव एकदां घ्यावा.

प्रकरण २ रे

श्रीमत् स्वामी सदानंद—(स. १८४२ ते १९३१)

ह्यांचे पूर्वाश्रमींचे नांव सदाशिव जयराम वैद्य असे होते. हे माध्यंदिन शाखेचे ब्राह्मण. परभणी जिल्ह्यातील मानवत हे ह्यांचे मूळचे राहण्याचे ठिकाण. बालपणीच ह्यांची मातापितरे निवर्तली. ते आपल्या वयाच्या १८ व्या वर्षी पिंगळीस आले. ऋग्वेद व यजुर्वेद ह्यांचे त्यांनी उत्तम अध्ययन केले होते. काही दिवस नोकरी केल्यावर ते व्यापारांत शिरले व त्यांनी त्यांत पुष्कळ पैसा मिळविली, आणि त्याचा विनियोग त्यांनी पिंगळीस गोकुळनाथाचे देऊळ बांधण्यांत, वेदशाळा स्थापन करण्यांत व गोरगरिवांस साहाय्य करण्यांत केला. स. १९२९ मध्ये त्यांचे कुटुंब वारले व त्यांनी चतुर्थाश्रम स्वीकारला. ह्यानंतरचा दोन वर्षांचा काल त्यांनी ग्रंथरचना व धर्मप्रवचने ह्यांत बालविला. सन १९३१ मध्ये त्यांनी आपली इहलोकची यात्रा संपविली. त्यांची समाधि गोदातटी देऊळगांवी आहे. त्यांचे दोन चिरंजीव विनायकराव आणि रामकृष्णपंत हे विद्यमान असून त्यांचेकडूनच ही माहिती मिळाली आहे. सहजामृत, ईशोपनिषदावर मराठी टीका, गीताटीका (२५.०० ओव्या), हे पद्यांत आणि “ सापत्न मातुल गोत्र निर्णय ” हा गद्यांत, असे ४ ग्रंथ त्यांनी लिहिले आहेत. पैकीं गीताटीका मुद्रित असून बाकीचे अमुद्रित आहेत.

सहजामृत:—सहजामृताच्या पहिल्या अध्यायांत १०१ ओव्या आहेत. त्यांवरून कवीसंबंधी माहिती मिळते, ती अशी:—कवीचे गोत्र कौशिक असून भीमा व जयमराम ही त्यांची मातापितरे होती. आणि शंकर व तुळजापुरची मवानी ही त्यांची कुलदैवते होती. साधुसंतांची चरित्रे गाऊन त्यांचा महिमा वाढवावा ह्या हेतूने कवीने हा ग्रंथ रचिला आहे. ह्या ग्रंथाचा आरंभ त्याने आपाढ शुद्ध एकादशीस केला (शक दिलेला नाही.) व त्याचे अध्यायही ११ च कल्पिले आहेत. पहिल्या अध्यायांत चिन्मयानंदस्वामींचे चरित्र व त्यांचा उपदेश हा भाग आला आहे. लहानपणापासूनच सर्वाभूती परमेश्वर ही भावना त्याचे ठिकाणी बिनली होती. ब्रह्मचर्याश्रम व गृहस्थाश्रम उत्तम

प्रकारें करून त्यांनीं चतुर्थाश्रम घेतला व अनेक मुमुक्षूंंस उपदेश करून सन्मार्गीं लाविलें. निरासक्तीनें संसार करून परमार्थही साधतां येतो, हें त्यांच्या उपदेशाचें सार आहे. साधनसंपत्ति साधून सत्संगति व हरिभजन ह्यांचा अवलंब करण्यास त्यांनीं येथें सांगितलें आहे. । जिवशिव ऐक्याचें ज्ञान । मनोलय कसा करावा पूर्ण । हें षष्ठाध्यायीं होईल निरूपण । ज्ञान सहजानंद वदतील ॥१.९०॥ असा निर्वाळा ग्रंथकारानें दिला आहे, व दुसऱ्या अध्यायापासून चिन्मयानंदानंतर झालेल्या तीन शिष्यांचें वर्णन करण्याचें आश्वासन दिलें आहे. दुसऱ्यांत सहजानंद निरूपण आलें आहे.” इतिश्री सहजामृतकोदंड ॥ यासी भक्तिशर लाविले प्रचंड ॥ अज्ञान पातकाचे केले खंड ॥ प्रथमोध्याय अखंड । गोड हा ॥ १०१ ॥ असें म्हणून हा अध्याय संपविला आहे. यांतील भाषा शुद्ध, सुबोध व ओघवती आहे. इतर १० अध्याय सांपडल्यास परमार्थी लोकांस तो एक मोठा लाभ होईल.

गीताटीका-ग्रंथ परिचयः-

प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं खालील ओवी थोड्याफार फरकानें आढळून येते. स्वस्ति श्री जयरामात्मज कृत । भगवत्कृपे टीका विरचित । भगवद्गीतार्थ करुनी प्राकृत । नमिला श्रीभगवंत येवेळीं ॥-समाप्ति लेख खालीलप्रमाणें आहेः-शके अठराशें चोवीस । मकरार्क मार्गशीर्ष कृष्णपक्ष त्रयोदशीस । टीका ही पूर्णत्वास पावली ॥ १८-१५२ अमरद क्षेत्राचे दक्षिणेशीं । गोदावरीच्या उत्तरेशीं एक योजन निश्चयेशीं । पिंगलानगरीं संपविले ॥ १८-१५३. स्वस्ति श्री जयरामात्मजकृत । भगवत्कृपे टीका विरचित ॥ श्रीमद्गीतार्थ करुनि प्राकृत । सद्भावं श्रीभगवंत पूजियला ॥ १८।१५४.

एकूण ओंव्या २५३३ असून हस्तलिखित पृष्ठें १२६ आहेत. ग्रंथकारानें ग्रंथरचनेचा उद्देश पुढीलप्रमाणें दिला आहेः-वैदिक मार्गाचें व्हावें रक्षण । जगाचें व्हावें परम कल्याण । यदर्थी उपदेश करी श्रीनारायण । वर्णाश्रमा रक्षाया ॥६॥ ही भरतभूमि मोक्षाचें द्वार । येथेंच देव जन्म इच्छिती अमर । याच भूमींत आचार विचार । वेदांचा अवतार येथेंची ॥ ७ ॥ प्रपंच करितां साधावी मुक्ति । ही गीतेंत निवेदिली युक्ति आणि पात्रे बल ऐश्वर्यशक्ति । लभ्य हरिभक्ति निरंतर ॥ १० ॥

उतारे

अशोच्यानन्वशोचन्०—अध्याय २ । वारे जननार्शी मृत्यु यथार्थ । मृतार्शी जन्म न चुके पार्थ रंक किंवा महासमर्थ । त्याचा हर्ष—शोक व्यर्थ । जाण पा ॥२-४७. तेव्हां ईश्वरेच्छेकरून । जें जें येईल कांहीं घडुन । तें तें अंगि-कारावें अर्जुन । हें सज्जानाचें लक्षण जाणिजे ॥२-६२. केव्हां अती लीन । केव्हां कठोर करावें मन । केव्हां धर्मशास्त्राचें ग्रहण । केव्हां वेदांताचें प्रमाण मानावें ॥२-७४. अष्टमस्थानीं गुरु येतां । विवाह वर्जिला तत्त्वता परि उपवर झालिया दुहिता । वर्जावी बाधा ग्रहांची ॥३ ७८. यदृच्छयोपपन्नम्० (३२)—ज्या कुळांत पावलें जनन । त्यानें स्वधर्माचें करावें रक्षण त्यांत त्याचें परम कल्याण । अंतीं मोक्ष जाण निश्चयेसी ॥ २-१३५. स्वशरीर आणि स्वधन । बलांत कोणी करील हरण । त्याशीं करावें शासन । त्याचें दूषण नाहीं कादाही ॥ १३७. वा, रे प्राप्त प्रसंगार्शी अनुकूल । रहावें हें कर्म अतिनिर्मल विचार न करावा सखोल । पहावी काळवेळ प्रसंगाची ॥२-१७३. तस्कर गृहामार्जी प्रवेशत । तेथें काय उपयोगी मौन व्रत व्याधीनें व्याकुल झालें चित्त । तेथें राज्य इच्छित भुवनीचे ॥२-१७४.

सारांश,

सज्जान आणि विचारवंतांनीं । प्रवृत्तावें स्वधर्मरक्षणीं

तेथें तो निर्दोष होवोनी । परब्रह्म सदनीं पावतसे ॥ २.२९८

या अध्यायावर ग्रंथकारानें विशेष जोर दिला आहे. आणि जागोजाग स्वधर्माचें महत्त्व (११८, २२७-३७.) स्वधर्मरक्षण इत्यादिकांवर जास्त सांगितलें आहे. स्वामींच्या मतांचा, प्रवाही भाषेचा, व्यावहारिक ज्ञान आणि समाजविषयक कळकळीचा हा अध्याय पूर्ण निर्दर्शक आहे. किंबहुना हा सर्वोत्कृष्ट झाला आहे असें म्हणण्यास कांहींच प्रत्यबाध नाही.

सापत्न मातुलगोत्र निर्णय.

हें पुस्तक ग्रंथकारानें “ सार्वजनीकाचे ” उपयोगास्तव रचलें आहे. प्रस्तावनेंत परकीय विद्येनें व संसर्गानें ब्राह्मण्य कसें नष्ट होत चाललें आहे, ब्राह्मणांच्या आचारविचारांत, राहाणींत, व खाण्यापिण्यांत कशी धर्मभ्रष्टता बोकालली आहे ह्याबद्दल खेदव्यक्त करून तो म्हणतो—“ ईश्वरानें श्रृष्ट्यादौ

वर्णविभाग करून ज्याच्या त्या वर्णांला धर्म निवेदन केला. त्या आज्ञेनुरूप सर्वांनीं वर्तावे, जर त्याची कोणी आज्ञा भंग करतील तर त्याजवर ईश्वर आज्ञाभंगाचे “चार्ज” कायम होऊन तो ईश्वरशिक्षेस पात्र होईल.” म्हणून निदान पुढील तीन गोष्टी तरी त्यांनीं संभाळाव्या असं मोठ्या कळकळीनें त्यानें सर्वास सांगितलें आहे. त्या गोष्टी अशाः—(१) उपनयन (२) विवाहांत गोत्राचें ऐक्य न व्हावें व (३) ब्राह्मण नांव तरी कांहीं दिवस राहावें. नाहींतर वर्णलोप होण्याचा प्रसंग कसा येईल हें, एक गोत्र माहिती नसणाऱ्या कोमटी ब्राह्मणाच्या व मामलेदाराच्या विनोदी संवादानें दाखविलें आहे. नंतर माध्यंदिन शाखेंत विवाहांत मातुलगोत्र विचाराची धरसोड सोयीप्रमाणें सध्यां चालू असल्यामुळें प्रस्तुत निबंध लिहिण्याचें प्रयोजन उपस्थित झालें आहे असं तो म्हणतो. दुसरें असं कीं शके १८२६ मध्ये वे. शा. काशीनाथशास्त्री लेले वाईकर ह्यांच्या धर्मपुस्तकांत वे. शा. त्र्यंबकशास्त्री यांनीं (मातृगोत्रं माध्यंदिनीयानामपुत्रायाश्चेति इ०) सत्याशाढ सूत्रावरून ह्या विषयाची चर्चा सुरू केली. त्यावर अनेक विद्वांसांनीं शास्त्राधारें आपापलीं मते प्रगट केलीं. परंतु निर्णय न लागल्यामुळें एक मोठी सभा झाली. तींत अनेक ठिकाणचे विद्वान आले होते. श्रीमत् परमहंस तीर्थानंदस्वामी (परभणीकर) ह्यांचे आधिपत्याखालीं तीन दिवस चर्चा झाली. चर्चेतील पूर्वपक्ष उत्तरपक्षाचें मडनखंडनांचें वर्णन ग्रंथकारानें मोठ्या चटकदार पद्धतीनें दिलें असल्यामुळें तें मोठें वाचनीय झालें आहे. निर्णय-सिंधु, प्रवरमंजरी, व धर्माब्धिसार ह्या ग्रंथांच्या आधारें सभेनें असा निर्णय दिला कींः—“ सापत्नमातुलगोत्र विवाहांत पाहूं नये.” पण कित्येकांस हें मत पटलें नाहीं. ग्रंथकारालाही तें न पटल्यामुळें त्यानें प्रवरदीपिकेवरून स्वबुद्धीनें सापत्न मातुल गोत्राची व्यवस्था बसविली आहे ती अशीः— सर्वासांचैव भार्याणामेकाचेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्ताः तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुरब्रवीत् ॥ असं मनुवचन आहे. व त्यावर कात्यायन महामुनि म्हणतात कीं— ॥ गोत्रं मातुरपुत्राया वर्जयेत्प्रवरान्तु ! सपुत्रायास्तुनो गोत्रं प्रवरांश्च न चितयेत् ॥ ह्या वचनांची संगति अशी कीं सापत्न माता जर अपुत्रा असेल तर त्या पुत्रानें तिचें गोत्र विवाहांत वर्ज्य करावें; म्हणजे मनुवचनानें ती पुत्रवती होईल व तिला सद्गति मिळेल. पण ती जर सपुत्रा असेल तर तिचें गोत्र

किंवा प्रवर कांहींच पाहूं नये. कारण तिचा स्वतःचा पुत्र तिचें गोत्र विवाहांत वर्ज्य करीलच व तिला सद्गतीची अडचण पडणार नाही. पण जेथे तिहींहून अधिक अपुत्रा सापत्न माता असतील तेथे मात्र अनवस्था प्रसंग येईल; म्हणून फक्त स्वमातेचेंच गोत्र वर्ज्य करून विवाह करावा, असे कात्यायनानें “पद्मामृत तरंगिणी” ग्रंथांत म्हटलें आहे. “एकस्य बहुधा माता चिंतनीयं न मातृके । केवलं मातुलं गोत्रं वर्ज्यं कात्यायनोऽब्रवीत्॥ परंतु प्रवरासह सापत्न मातेचें गोत्र वर्ज्य करण्याचा प्रचार कसा पडला असावा अशी पृच्छा करून ह्या प्रश्नाचा विचार विद्वानांनी पुनः करून कोणता तरी एक मार्ग रूढ करावा, अशी त्यांस विनंती करून त्यानें आपला ३२ पानी निबंध संपविला आहे. पोर्थाचें अक्षर सुंदर, वळणदार व सुवाच्य आहे. भाषा व लेखन हीं मात्र अशुद्ध वाटतात. उ. अचारविचार; अरोग्य; अवालवृद्ध; आश्चर्यकारक; अशीं अशुद्धरूपें; उडविनें, करनें, व प्रार्थणा, दर्शण ह्यासारखी “न” “ण” ची अदलावदल. इंद्रिय पाटव्यता, स्वधर्म पतित्व इ. भाववाचकनामें; लेहून; असल; येयील, होयील; त्यांना परविद्येचा अभ्यास करवितात; धर्मास शरण होतील, या तीन गोष्टी जीवभ्य रक्षण कराव्या; असे जर कल्पिताल तर त्या पुत्रवती होत्याल; अशीं प्रादेशिक क्रियापदांचीं रूपें, वाक्यप्रयोग व वाक्प्रचार आढळतात. हे सर्व प्रकार इकडील बोलींत रूढ असल्यामुळें क्षम्य मानले पाहिजेत. एकंदरींत भाषेचें जुनें वळण व शास्त्रीय विषयाची सुबोध व टसकेदार मांडणी ह्यामुळें हा निबंध मोठा चित्तार्कषक झाला आहे. पण हल्लीं जिथे मोठमोठे विद्वान विवाहांतील प्रस्तुत गोत्रबंधन तर्कशुद्ध नसल्यामुळें, मंगळाच्या खुळावरोवर हें खूळ सुद्धां अजीवात काढून टाकावें असें प्रतिपादन करीत आहेत तेथे “सापत्न मातुलगोत्रनिर्गयास” विषयदृष्ट्या कोण पुसतो! पण घटकाभर करमणूक तर खरी!

टीप—हें (गद्यांत न देतां) एकच लहानसें प्रकरण असल्यामुळें येथेंच दिलें आहे.

प्रकरण ३ रें

श्रीमत् सद्गुरु ब्रह्मानंदाश्रम स्वामी.

(स. १८४३ ते १९१६).

यांचें पूर्वाश्रमींचें नांव नागोराव. ह्यांचे वडील गोविंद भट साठे हे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील टोळवाडीचे मूळचे राहणारे होते. पुढें जमखिंडी संस्थानांत कांहीं इनाम मिळाल्यामुळें ते तिकडेच जाऊन राहिले. पुढें चमत्कारपूर्ण संत चरित्रें लिहिणाऱ्या नागोरावांच्या जन्मकथेशींही चमत्काराचा संबंध असावा हा एक विलक्षण योगायोग म्हटला पाहिजे. ह्यांच्या मातोश्री गंगाबाई ह्यांची लागोपाठ आठ मुलें गेलीं. नवव्या खेपेस एका पांथस्थ ब्राह्मणाच्या सांगण्यावरून तिनें औदुंबरास एक लक्ष प्रदक्षिणा घातल्या. स्वप्नांत दृष्टांत झाला व नागाचें दर्शन घडलें. नंतर पूर्ण दिवस भरल्यावर गंगाबाई शके १७६५ मध्यें माघ शु. ॥५ मीस जमखिंडी येथें प्रसूत झाल्या. दृष्टांताप्रमाणें मुलाच्या पाठीवर केस होते. नागोरावाच्या कृपेनें हा मुलगा जगला वानचला म्हणून त्याचें नांव 'नागोराव' असें ठेविलें. नेहमीं प्रमाणें सामान्य शिक्षण झाल्यावर नागोरावांनीं कापडाचें दुकान, चुन्याचें कंत्राट, पोष्ट क्लार्क व शाळा मास्तर वगैरे व्यवसाय प्रथमतः केले. पण त्यांत नीट जम जमत नाहींसें पाहून त्यांनीं शके १७८७ त बिदर येथें वकिली सुरु केली. ह्या धंद्यांत त्यांण चांगल्यापैकी यश आलें. परंतु पुढें उपरति झाल्यामुळें तो सोडून देऊन (शके १८२४) त्यांनीं वानप्रस्थाश्रम स्वीकारला. सहा वर्षे ह्या आश्रमांत राहून त्यांनीं शके १८३० मध्यें वैशाख शु. १० मीस संन्यासाश्रम घेतला. तेव्हां वरील नांव त्यांनीं धारण केलें. पूर्वाश्रमींचे त्यांचे गुरु प्रल्हादबोवा होते; व चतुर्थाश्रमांतील गुरु श्री. प. प. अच्युतानंद-स्वामी होते. पुढें कांहीं दिवस ता. शिरसि जि. करीमनगर येथें गांवापासून २ मैलांवर एका मठींत ते राहात असत. तेथें अनेक जातींचे लोक

टीपः—ही चरित्रविषयक माहिती त्यांचे चिरंजीव महादेवराव साठे ह्यांनीं दिली आहे.

अ...२

दर्शनाम जात, त्यांच्या दर्शनाने पुष्कळांच्या व्याधि जात असत असे म्हणतात, ह्यांनी शके १८३८ फा. व. ९ मीस भोजनानंतर पत्रे लिहून ती पोष्टांत टाकवून अखेरचे आसन घालून हातांत जपमाळ घेऊन देह ठेविला. ह्यांची मुख्य समाधि दोमकोंडा संस्थानांत असून दुसरी शिरसि येथे आहे. ह्यांनी वानप्रस्थाश्रमांत पुढील ग्रंथ लिहिले:--(१) ज्ञानचक्षू. अ. १४ ओव्या २००८. हा ग्रंथ शके १८२७ त ज्येष्ठ व. ॥ आरंभून मार्गशीर्षांत शु. ॥ ८ मीस पूर्ण केला. (२) देहवर्ण प्रकाश, अध्याय ११ ओव्या २१४४. आरंभ शके १८२७ माघ व. ॥ १४, समाप्त शके १८२८ मार्गशीर्ष शु. ८ मी. (३) लघुभक्तविजय. अ. ३४ ओ. ५८९२ (४) सुबोध प्रकरण ह्यांपैकीं फक्त ' लघुभक्तविजयच ' मुद्रित असून उपलब्ध आहे. त्यांचे विवेचन पुढे दिले आहे. या ग्रंथाच्या ३४ व्या म्हणजे कलशाध्यायांत कवीने गुरुप्राय असलेल्या सदाशिवराव रहिमतपूरकर बोवा यांचे चरित्र दिले आहे व तदनुषंगाने आत्मचरित्राचाही थोडासा भाग त्यांत वर्णिला आहे. ग्रंथकार सांगतो माझी मृत पत्नी स्वप्नांत येऊन मला पीडा देई. ती पीडा बोवांनी दूर केली; परंतु तारुण्याच्या भरांत मी वचनभंग करून परदारगमन केले. बोवांनी ' पुष्कळ उपरोधिक दंडण केले, पण माझे व्यसन सुटले नाही. त्यामुळे मला पुढे मेहविकार झाला. बोवांनी सालंमिश्री पाक दिला व दूधभात पथ्य सांगितले. मला आरोग्य मिळाले. | असे कित्येक समर्थी | मला साहाय्यता देई | ते लिहितां न येई | विस्तार होईल ॥ ३४. १११ ॥ त्यांचे उपकार अनंत आहेत, त्यांचे उतराई होणे अशक्य आहे. माझे वडील जामात अंताजीपंत जोशी यांस म्हैसा तालुक्यांत नांदेड जिल्ह्यांत नगदी दत्तरची नौकरी होती, मी त्यांस रु. १५०० ला जामीन राहिलों होतो. तेथे २१ हजार रुपयांची अफरातफर झाली. त्यांत जामात होते. ते फरारी झाले. त्यांनी वायकोस मणिमंगळसूत्राशिवाय काहीं ठेविले नाही. जामिनकी मला भरावी लागली. कर्ज झाले. बोवांकडून वकिली सोडून परमार्थाकडे लागण्याची प्रेरणा झाली. त्यांच्याच कृपेने काशिनाथ छत्रे सरकसवाले यांचेकडून चीन देशांतून दोन हजार रुपये आले. कर्जाचे निवारण केले. घरवाडी कुटुंबास चरितार्थासाठी ठेवून मी वकिली सोडली. व बुवांच्या प्रेरणेप्रमाणे अध्यात्मग्रंथांचे पठण व मनःसंयमन चालू केले. योगाचे स्फुरण

होऊं लागलें. एकाग्रता मोडूं नये म्हणून ग्रंथ लेखन सुरू केलें. विषयांचा विसर पडला. आणि ब्रह्मविचार मनांत ठमला. ज्ञानचक्षु ग्रंथ मी प्रथम लिहिला. त्यांत अ. १३ ओवी. २८० मध्ये मी अगोदरच माझ्या देहांताचें भविष्य लिहून ठेवलें ' व तें पुढें खरें ही झालें.

त्याचप्रमाणें पहिल्या अध्यायांतही कांहीं आत्मचरित्राच्या गोष्टींचा उल्लेख कवीनें केलेला आढळतो. त्याची कुलस्वामिनी करवीरवासिनी महालक्ष्मी होती. तिला आणि ग्रामदेव जाखा ह्याला ग्रंथारंभीं त्यानें नमन केलें आहे. त्याचें गोत्र वसिष्ठ असल्यामुळें त्यासही त्यानें वंदन केलें आहे. कवीचे जनक गोविंदराव ह्यांनीं गायत्री मंत्र दिला व लालनपालन करून विद्यादान दिलें आणि पुढें प्रल्हाद बोवांनीं मोक्षविद्या दिली म्हणून ह्या दोन्ही गुरूंसही त्यानें अभिवा दिलें आहे. तसेंच आपल्या जननीस, गंगाबाईस व सदाशिवरावमहाराज यांसही त्यानें नमस्कार केला आहे. असो.

ह्या सर्व हकीकतीवरून ग्रंथकाराचे ठिकाणीं प्रांजळता, सत्यप्रियता, परमार्थाची आवड व कृतज्ञता वगैरे गुण किती ठळकपणें वसत होते ह्याची साक्ष पटते; आणि सद्गुरूवांचून दुसरें भवतारूं नाहीं हेंही सिद्ध होतें. आतां त्याच्या लघुभक्त विजयाकडे वळूं.

लघुभक्त विजय

वाग्विलास ईश्वरी । वसो मम वैखरीवरी ।

भक्तवर्णन परोपरी । करवो जन्मवरी । हा हेतू ॥ अ. २१.४

या ग्रंथांत महिपतीसारख्या जुन्या संतचरित्रकाराचा व आधुनिक संतचरित्रकार दासगणुसारख्याचा कवीनें उल्लेख केलेला आढळत नाहीं. तरी पण त्यांच्याचप्रमाणें त्यानें हीं चरित्रे गाईलीं आहेत. कर्मज्ञान व भक्तिभजन यांची चांगली ओळख पटावी म्हणून मी हा ग्रंथ लिहित आहे. तरी पण माझे परम मित्र व गुरुप्राय असलेले सदाशिवराव यांचें साहाय्य, शंकरलिंग संताचा आशीर्वाद व माझी मनोमय स्फूर्ति अशा कारणत्रयीनेंच हा ग्रंथ जन्मास आला आहे. असें कवीनें प्रारंभीं सांगितलें आहे. शके १८२८ च्या आश्विनांत बौद्धजयंतीचे दिवशीं ग्रंथास प्रारंभ होऊन त्याची समाप्ति शके १८३० त कार्तिक शु॥ एकादशीस संध्याकाळीं झाली. आरंभीचे २९ अध्याय कवीनें स्वतः लिहिले, परंतु पुढें शरीर रोगग्रस्त झाल्यामुळें ३०;

३१ व ३२ अध्याय त्याचा शिष्य बाबू यानें टिपणांवरून लिहिले. पुढें शरीरस्वास्थ्य प्राप्त झाल्यामुळे ३३ व ३४ हे अध्याय पुनः कवीनेच पुरे करून ग्रंथ संपविला. एकंदरीत आपल्या हातून अंगीकृत कार्य पार पडलेलें पाहून ग्रंथकारानें ईश्वरी कृपाप्रसादाबद्दल कृतज्ञता प्रगट केली आहे. हें ठीकच आहे. त्याचप्रमाणें तो म्हणतो मी काव्य इनामासाठी अथवा किर्तीसाठी लिहित नसून केवळ सत्समागम व्हावा, मायिक हृदय रचने-वरून मन उडून ब्रह्मसंलग्न व्हावें ह्याच हेतूनें तें करीत आहे. ॥ मज नसे विद्वत्कला । वेदांत व्याकर्ण सुकुशला । भक्तिभाव संतलीला । लिहिणार भोळा नागेश । २०-१८६ ॥ मी वेडें वाकडे बोलेन । भक्तभजन करीन । धिःकारितील विद्वान । तरी न सोडी सिद्ध कथा ॥ २१-१४९ ॥ वेदांत व्याकर्ण पढावें । तरीच कवित्व होय बरवें ॥.....१५० ॥ धनिक निलक्ष ब्राह्मण । बोलावून दिलें भोजन । धनहीन म्हणून । दिले धान्य कण पक्षांसी १५१ ॥ तसेंच माझे कवित्व । प्रेम ऐका भगवंत । न गातों त्रिषणे निमित्त । व्हावें एकाग्र चित्त म्हणूनी ॥ १५२ ॥ कोणी निंदिल्या निंदा । आम्ही हरिभक्त गाऊं सदा । न प्रवर्तू अभिमानें वादा । गाऊं गोविंदा ग्रंथरूपें ॥ १५३ ॥ म्हणाल काय अपराध । तरी अशुद्ध प्रासच्छद । सहजी जो अर्थ भेद । तो करा शुद्ध कृपेनें ॥ अ. २५-२० ॥ अशा रीतीनें ग्रंथांत जागोजाग विनय प्रकट करून कवीनें दोषांबद्दल क्षमायाचन केलें आहे.

या ग्रंथाचे एकंदर ३४ अध्याय असून अर्वांसंख्या ५८९२ आहे. यांत २२ ब्राह्मणांची व ९ ब्राह्मणेतरांची मिळून ३१ संतांचीं चरित्रे आली आहेत. ब्राह्मणेतरांत ३ जंगम आणि वाणो, कोष्टी, माळी, रजपूत, धनगर व कायस्त एकएक असे नऊ संत वर्णिले आहेत. ब्राह्मणांतही एक सारस्वत व एक कनोजा ब्राह्मण आहे. ह्यावरून कवीचें चित्त जातीकडे नसून साधुत्वाकडे व सद्गुणांकडे आहे हें उघड दिसतें.

ह्या संतमंडळींत अंबादास, माधवाचार्य व सिद्धमुनी ह्यांसारखे योगिश्रेष्ठ; मल्लापा धनगर, अंतवार व रामाचार्य, यांच्यासारखे जीवन्मुक्त; अच्युतानंद व खंडोबा ह्यांसारखे सगुणनिर्गुणोपासक, तर शिवरामभट भिक्षुकासारखे कर्मठ; हनुमंत खंदारकरांसारखे दत्तोपासक व शिवरामभट्टासारखे गणपत्य तर अंया जोगार्हव्या अप्पाशकुन्यांसारखे शाक्त; सखारामबोवां-

सारखे ब्रह्मचारी, तर नरसाप्पा नाईकांसारखे अन्नसंतर्पण करणारे संसारी, व गोविंदराज बिंदरकरांसारखे दानशूर अशा संतांचा समावेश केल्यामुळे संतचरित्रासारख्या एकांगी विषयासहि वैचित्र्य व वैविध्य आले आहे. ह्यांतील मुख्य वर्णने म्हणजे चमत्कारांचीं. त्यांशिवाय संतपदवीच प्राप्त होत नसल्यामुळे तीं वर्णनें येणें आवश्यकच आहे. श्रीकृष्ण ज्याप्रमाणें श्रुतदेव व ब्रह्मलाश्व यांजकडे एकाच वेळीं भोजनास गेले त्याचप्रमाणें शिवराम भट्टही दोन ब्राह्मणांकडे गेले. त्यानें रेतीचे दळिये लाडू बनवून जवळील लोकांस खावयास दिले; माधवाचार्यानें गांवांतील महामारीभय निवारण केलें; कर्क-सप्यानें कोगाची पिशाच्चवाधा दूर केली—त्याचप्रमाणें निपुत्रिकास पुत्रलाभ होणें गर्भातील सल वाढीस लावणें; दुसऱ्याचे कुष्ठादिरोग स्वतः घेणें; मद्य-मासाचीं फुलें करणें, अटकेंतून सुटका करणें; रुग्णांस आरोग्य देणें; चोरांस साव बनवणें वगैरे चमत्कार सामान्यतः यांत वर्णिले आहेत. पण ह्यांतील विशेष हा कीं पुष्कळशा चमत्कारांची कारणमीमांसा करून ते परिचितसिद्धि प्राक्राम्यसिद्धि, अपराजितासिद्धि, वगैरे जे अष्टसिद्धींचे प्रकार आहेत त्यांच्या सामर्थ्यानें करितां येतात असें प्रतिपादिलें आहे. सांप्रत आपल्या-कडे व पश्चिमेकडे लोकांचें लक्ष योगाभ्यासाकडे लागूं लागत असल्यामुळे योगांत कांहींतरी विलक्षण सामर्थ्य असल्याचें विचक्षण लोकांसहि पटूं लागलें आहे. हीं चरित्रें लिहितांना कवीनें चरित्रविपक माहिती मोठ्या आस्थेनें मिळविली आहे. अंबादासासंबंधींच्या माहितीचें टिपण कृष्णशिरूर, बाबा पागे व विठ्ठलराव सांगवी ह्यांजकडून मिळालें. (अ. ७ पा. ९९); व तो कर्कसापाच्या आशीर्वादानें पुढें गुमास्ता पाटील झाला. त्यानेंच स्वतः हें वृत्त सांगितलें. ही कल्पित कादंबरी नव्हे, हा इतिहास आहे. (पा. २५५। १८ अ.) नसीं मेहत्याचे असेच साक्षात्कार भक्तिविजयांत वर्णिले आहेत. अशा प्रत्यक्ष व प्राचीन पुराव्यानें जागोजाग आपल्या विधानांस ग्रंथ-कारानें पुष्टि दिली आहे. तरी पण चमत्कारांवर सर्वांचाच भरंवसा बसावा किंवा बसेल असें नाही. सांगण्याचा मुद्दा एवढाच कीं या संत चरित्रांच्या मांडणींत चौकसपणा व उदात्तता हीं प्रतीत होत असल्यामुळे तीं केवळ अंधश्रद्धामूलक आहेत असें विधान सहसा करवणार नाही.

हा समग्र ग्रंथ वाचून मनावर होणाऱ्या परिणामाविषयीं जर विचार केल्या तर असें वाटतें कीं आपण अगदीं एकनाथ तुकारामांच्या जुन्या संतमय वातावरणांत वावरत आहों; आणि बाह्य जगाची ह्या ३१४ शतकांत झालेल्या सर्वांगीण प्रगतीची जणू आपणाला कांहीच जाणीव होत नाही. तरी पण तें वातावरण एकंदरीत सत्प्रवृत्ति, सदाचार, सद्धर्म, व नीति यांचें पोषक आहे. संसार करीत असतां त्यांत येणाऱ्या त्रिविध आपत्ति प्राप्त झाल्या असतां मनुष्य ईश्वर अथवा सत यांस शरण जाऊन त्यांची सेवा करून त्यांतून मुक्त होण्याचा प्रयत्न करीत असतांना दिसतो. त्याचप्रमाणें जाती जातींच्या उच्चनीचतेपासून उत्तन्न होणारा जात्यभिमान, वर्णद्वेष, किंवा धर्मद्वेष ह्यांस ह्या ग्रंथांत विलकूल थारा नाही. एवढेंच नव्हे तर त्यांतील शिकवण समता, विश्वबंधुत्व, व परधर्म-सहिष्णुता या भावनांची अभिवृद्धि करणारी आहे. माध्व, शाक्त व गणपत्य इत्यादि भिन्नपंथीयांत ह्या संतानीं ऐक्यच घडवून आणलेलें दिसतें. उदाहरणार्थ-वेदरचे नर-सण्णानाईक-मध्वानुयायी होते तरी ते अतिथिसंतपर्ण, पथ व जाति यांचा विचार न करतां कर्णित होते असें आढळतें (अ. ९) जहागिरदार नारायण-राव चिंचोळीकर देशमुख हेही माध्व होते. तरी यांनीं भास्करासारख्या शाक्तसंतास १५ विघे जमीन दिली इतकी त्यांची त्यावर श्रद्धा बसली होती. विदरच्या सिद्धेश्वर दीक्षित ब्राह्मणानें उस्मानाबादकर हरप्पा वाणी या साधूचा उपदेश घेाला. (अ. २२) ज्याप्रमाणें हिंदूंनीं निरनिराळ्या जातींत परस्परांबद्दल प्रेमभाव व आदर ह्या सतानीं निर्माण केला त्याच-प्रमाणें हिंदूमुसलमानांमध्येही केला. ही खरोखरी फार मोठी कामगिरी त्यांनीं केली आहे असें म्हटलें पाहिजे. ह्याची साक्ष पुढील उदाहरणावरून पटण्या-सागखी आहे. मीर अबदुःसलामखां हे उद्गीरचे तहशीलदार होते. ह्यांनीं शंकरलिंगास संतुष्ट करून वरदान मागितलें. त्यामुळें पुढें तेच मुखदरजंग सुभेदार झाले. जेव्हां शंकरलिंग शके १८०७ मध्ये समाधिस्थ झाले त्यावेळीं त्यांची समाधि मठांत बांधावी कीं बाहेर बांधावी ह्यासंबंधीं हिंदु मुसलमानांत वाद उत्पन्न झाला. तेव्हां सुभेदारसाहेब आपले मदद्गार लुत्मेहसन साहेब ह्यांसह तेथें गेले व दोघांची समजत घालून त्यांनीं समाधि मठांत आपल्या समक्ष बांधविली असून तेथें उत्सव होत असतो.

बक प्रभू कर्कनळीकर वाणी ह्याचें साधुत्व पाहून एक यवन अंमलदार त्यांशीं मोठ्या प्रेमादरानें वागूं लागला. (अ. ४)

रघुनाथ साधूस विदर जवळील लालवाडींत मारोतीच्या देवालयासाठीं ग्रंथकाराच्या विनंतीवरून मपाय फकीर या यवन जहागिरदारांनीं आपल्या खाणींतून कांहींएक कर न घेतां १५००० दगड फुकट दिले. देऊळ बांधून पुरें झाल्यावर बोवा तेथें राहूं लागले व त्यांच्या गोपाळदास वृंगैरे मुख्य शिष्यांत कमालदास या नांवाचा यवन शिष्यही होता (अ. २८), एकदां तर खुद्द निजाम साहेबांस कोणत्याही उपचारानें वरें वाटेना, तेव्हां त्यांनीं राजा चंदूलाल यांचे मार्फत संत बकप्रभूस भेटोस बोलाविलें. त्यावेळीं निजाम साहेबांनीं त्यांचा मोठा आदरसत्कार केला. कारण त्यांचे हस्तस्पर्शानें व दर्शनानें त्यांस आरोग्य प्राप्त झालें. निजामसाहेब संतुष्ट होऊन त्यांस जहागिर देऊं लागले तेव्हां बक प्रभूनें उत्तर दिलें. “ मी आहे कैलासवासी । जहागिर नको आम्हांसी ॥ ५-३७ ॥ तुमची जहागीर अनित्य क्षणभंगूर । ऐकून ये गहिवर । दरवार जनासी ॥ ५-३८ ॥ संत कर्बसप्या हुमनावांदेंत हुडगी गांवांत राहात. त्यांनीं इस्मायील मन्यारी म्हणून एक यवन होता त्यास ६० रु. हुंडी दिली ती खरी ठरून त्यास पैसे मिळाले. तेव्हांपासून तो व त्याचे भाईवंद त्या साधूशीं व इतर हिंदूशीं मोठ्या प्रेमादरानें वागूं लागले. (अ. १८ पा. २५४) ह्यावरून हिंदु मुसलमानांत ऐक्य घडवून आणण्याचें महत्कार्य संतांनीं कसें केलें आहे, हें सहज समजेल.

ह्या ग्रंथांत क्वचित तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक, व राजकीय परिस्थितीचे उल्लेख पुढीलप्रमाणें आढळतात. (१) बालविवाहः—रामचंद्र याचा १० व्या वर्षीं प्रथमविवाह झाला. १६ व्या वर्षीं तो विधुर होऊन त्यानें पहिल्या पत्नीच्या बहिणीशींच दुसरें लग्न केल्याचें ग्रंथकारानें सांगितलें आहे (अ. २४). (२) ब्राह्मण मुळचे उत्तम खरे परंतु अनाचारानें हीन झाले आहेत. व हीनाचे श्रेष्ठ वर्ण झाले आहेत. (अ. २) भिक्षूकही आचारहीन झाले आहेत. दक्षिणेच्या लोभानें ते दोन दोन ठिकाणीं जेवतात व विधियुक्त कर्म आचरीत नाहींत. कोणी द्वादशीस बारा ब्राह्मण न बोलावतां एकट्या जामातासच भोजनास बोलावून बारा ब्राह्मणांच्या भोजनाचें पुण्य साधूं पाहतात. वेठीची चाल त्यावेळीं प्रचारांत असल्याचें पुढील उदाहरणांवरून दिसून येतें. बकप्रभूंना

एकदां वेठीस धरून त्यांना ओहें वाहावयास लावले होते (अ. ४) त्याच प्रमाणें हुजुरी रामचंद्रावासाठीं खंडूचे घोडे वेठीस धरले होते (अ. २७). शिवरामपंत रेगोडेकर ग्रामाधिकारी अमून अत्यंत रागीट होते. स्वामिकार्यार्थ त्यांनीं कुळांवर जबर शेतसारा चढविला. वसूल होईना म्हणून रयतेवर ते जुळूम करूं लागले. एका कुणव्यास अधिक सारा देतां येईना. तेव्हां त्याचे डोक्यावर मोठी शिळा ठेऊन वसूल पुग देईतों ती न काढण्याचा हुकूम त्यांनीं दिला. घरी गेल्यावर परसांत त्या रयताच्या बायकोचा व लहान मुलाचा हृदयद्रावक संवाद त्यांच्या कानावर आला. तो ऐकून त्यांस एकदम पश्चत्ताप झाला म्हणून त्यांनीं तावडतोव रयतांस सारामाफ केला. व दफ्तर नायबांच्या स्वाधीन करून ते परमार्थ मार्गास लागले. हयांत परमेश्वरी चमत्कार जगी कदाचित् ध्वनित असला तरी त्यापेक्षां दुःखदर्शनानें मान-व्यताबुद्धिच जागृत होऊन उपरति झाल्याचें दृग्गोचर होतें. अशा प्रकारचे चमत्कार, जर त्यास चमत्कारच म्हणावयाचें असेल तर, समाजहितास व राजाप्रजंच्या प्रेमवृद्धीस उपकारकच मानिले पाहिजेत.

ह्या ग्रंथकाराचा एक अगदीं ठळक विशेष म्हटला म्हणजे बाह्यतः आक्षेपार्ह दिमणाच्या गोष्टींविषयीं आपणच शंका उपस्थित करून तिचें समाधान आपणच करावयाचें, व तसें करितांना नुसत्या बुद्धिवादावर भिस्त न ठेवतां अनेक शास्त्राधार देऊन त्याचें समर्थन करावयाचें. ह्यामुळे ह्या ग्रंथास कांहींशी पांडित्याची व बहुश्रुततेची जोड मिळाली आहे. आणि त्यावरून ग्रंथकाराचें वाचन फार सूक्ष्म, व त्रिनचूक झालें असल्याची व त्याची योग्य उपस्थिति असल्याची ओळख पटते. अशा शंकासमाधानांचें विवरण ग्रंथभर पसरलेलें असल्यामुळे वाचकांत अंधश्रद्धा न उभदवतां त्याचा चौकसपणा वाढावा अशी योजना कवीनें केली आहे. मासल्या-साठीं पुढें एकदोन उदाहरणें दिली आहेत:—

(१) संतचरित्रांस शंकरव्याख्यानानेंच आरंभ झाला असल्यामुळे ग्रंथकार सांगतो:—वर्णहीन शंकरअध्याचें आख्यान प्रथमच कां लिहिलें अशी शंका श्रोत्यांस येईल तर तिचें उत्तर असें कीं—ब्राह्मण उत्तमवर्ण खरे पण ते ब्रह्म-ज्ञानास पागखे झाले आहेत. ते कुबुद्धि व आचारहीन झालेले पाहून त्याचें वर्णन करण्यास मन घेत नाहीं. परंतु जे भक्तिज्ञानयोगयुक्त आहेत, जे

समदृष्टि असून दया क्षमा शांति ह्या गुणांचें माहेरवर आहेत, असे जरी हीन जाति असले तरी ते पूजार्ह आहेत. पहा भागवतांत एकादशस्कंधांत चतुर्दशाध्यायांत भगवंतानें उद्धवास असेंच सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें गीतेच्या सातव्या अध्यायांत १७ व्या श्लोकांत “ ब्रह्ममय जग असे । अन्वय रूपी सत्यासे । त्याजविना ठाव नसे । कोण पुसे वर्णाश्रमा ॥ ” २-१६ ॥ श्रीमद्भागवत नवम स्कंधांत दुसऱ्या अध्यायांत शुकानें परिक्षितीला “ वर्ण जातीस न भुलावें । भक्तिज्ञानाचारा पहावें । ” व त्यांतील उत्तमांस वर्णावें असें सांगितलें आहे. ह्या सिद्धांतानुसार शंकरलिंग भक्तोत्तम होता. त्यावर हरीचें प्रेम होतें. तो सगुणब्रह्मच असल्यामुळें त्याचेपासूनच सत चरित्रांस आरंभ केला आहे. ह्यांत अनुचित असें काहींच नाही, असें कवि सांगतो. (२) जीवन्मुक्त भास्करसांत, ब्रह्मप्रभूच्या दर्शनास जात असतां वाटेंत भुकेनें व्याकूळ झाले व त्यांनीं कावम्माजवळ अन्न मांगितलें. ह्या ठिकाणीं अशी शंका कीं जर भास्कर समर्थ होते तर त्यांस क्षुधाशमन करतां कां येऊं नये ? स्वतःचें क्षुधा-निवारण जर त्यांना याचनेशिवाय करवत नाही तर ते भवभयाचें निवारण काय करणार ? ह्यावर समाधान असें कीं देह हा धर्माचें माधन आहे. तो रक्षणें अवश्य आहे. आणि तद्रक्षणास अन्न पाहिजेच. कारण त्यायोगें आत्मानुसंधानांत चित्तविक्षेप होत नाही. माझे हें म्हणणें सत्य कीं मिथ्या हें जाणावयाचें असेल तर पंचदशीतील तृप्तिदीप श्लोक १२५ वा पहा.

त्याचप्रमाणें योग वेदांतांतील तत्त्वे प्रतिपादीत असतांना पातंजलयोग-सूत्रें, गीता, पंचदशी, महाभारत, अपगेक्षानुभूति, लघुयोगवामिष्ठ वगैरे सन्मान्य ग्रंथांचे जागोजाग आधार दिलेले आढळतात. (अ. ७।८ पहा). ग्रंथकारास योगाची उत्तम माहिती होती असें त्यासंबंधीं अनेक उल्लेखां-वरून दिसतें. दुसऱ्या अध्यायांत अगर्भ, सगर्भ प्राणायामाचें सविस्तर वर्णन देऊन ग्रंथकार म्हणतो हें मनःकल्पित नाही. बिंदोपनिषद् व पातंजलिमत ह्या ग्रंथाधारे मी तें सांगत आहे. पुढें अ. ७।८।१०।१२।१४ व १८ या अध्यायांत पुनः पुनः अष्टांग योगाचें वर्णन दिलें असल्यामुळें पुनरुक्तिदोष झाला आहे. वेदांत प्रतिपादनही वरील ग्रंथाधारेच केलें असल्यामुळें त्यांत येथें सांगण्यासारखें नवीन असें काहीं दिसून येत नाही. अविद्या, आवरण, विक्षेप, पंचकोश, अष्टपाश, कोशपंचक, इत्यादि विषयांचें विवेचन नेहमी-

प्रमाणें साधार झालें आहे. प्रसंगोपात्त आलेल्या पुढील विषयांचें प्रतिपादनही उब्बोधक झालें आहे. ॥ मनाचा मल घालवी । संशय अहंकार नुरवी । इंद्रियनिग्रहानुभवी । ती म्हणावी स्नानसंध्या ॥ ६-२९ ॥ प्रवृत्तीत दिसे वेडा । तो निवृत्तीत चोखडा ॥ ८-१० ॥ प्रवृत्तीत शहाणा । तो निवृत्तीत उणा । अज्ञानें जन्म मरणा । नर्क यातना भोगितो ॥ ४-११ ॥ विषय चटक न गेली । भ्रान्ती तृष्णा न शमली । त्यास हवनें न कळलीं । व्यर्थ होळी पेटवीत ॥ ६-५९

येथवर ग्रंथाच्या मांडणीचें व त्यांतील विषयाचें दिग्दर्शन केलें. त्यावरून परमार्थ मार्गीयास तो चांगला मार्गदर्शक असून साधूसंतांच्या चरित्रवर्णनानें त्यांस स्फूर्तिदायकही वाटेल. तापत्रयानें तापलेल्या प्रापंचिकास तो क्षणभर विरंगुळा देईल व त्यांस वारंवार रिझवील यांत संशय नाही. पण काव्य दृष्टीनें विचार करतां तो बराच हिणकस ठरेल. खरें बोलावयाचें तर समग्र ग्रंथांत काव्यपूर्ण अशीं स्थळें शोधूनही सांपडणें कठीण. वास्तविक प्रस्तुत ग्रंथ गद्यांतच लिहावयास पाहिजे होता. पण तसें न केल्यामुळें पद्यरूपांत धांवतें गवाळ गद्य अवतरलें आहे. ह्या बाबतींत यथार्थदीपिकेशीं ह्याचें साम्य दाखविण्यासारखें आहे खरें, परंतु वामनाचे प्रकांड पांडित्य, त्याची जाडी विद्वत्ता व एकवार एक उपमादृष्टांत देण्याची त्याची सुंदर हातोटी, त्याचें तर्कशुद्ध प्रतिपादन, ह्या गुणांचें अस्पष्ट दर्शनसुद्धां प्रस्तुत ग्रंथांत होत नाही. जुना महिपती किंवा नवा दासगणू ह्यांच्या संतचरित्रांत दिसून येणारें सूक्ष्म निरीक्षण, कल्पनावैचित्र्य, भावनोद्रेक किंवा रसपरिपोष ह्यांचा मागमसही ह्या ग्रंथांत दिसून येत नाही. शब्दशुद्धि, व्याकरणशुद्धि व भाषाशुद्धि ह्यांकडे मुळांतच अत्यंत दुर्लक्ष झाल्यामुळें, व त्यांतच “मुद्राराक्षमाच्या” अकुंठित विलासांची भर पडल्यामुळें ग्रंथास मोठेंच वैगुण्य आलें आहे. ग्रंथकाराचे सर्व व्यवहार ऊटबस ऊर्दूतच होत असल्यामुळें ते शब्द क्वचित येणें अपरिहार्य आहे खरें. तरी त्याला कांहीं मर्यादा आहे. ती मर्यादा दासगणूनें बरीच पाळल्याचें दिसतें. पण ह्या ग्रंथकारानें तिचें अनेक स्थळीं अतिक्रमण केलें आहे. खजेनदारी, जवानीमजकूर मुर्पद व्हावें, (गुरु) पेशीचे मुनषी, महसब, फलप्राप्तीवाद (नंतर); जवान जारीकरा योमियेस (रोजी भत्ता सुरू करा.) अशा प्रकारें शब्द, शब्दसमूह व वाक्ये

वारंवार आल्याने वाचकांचा विरस होतो. ममाग्रहं, तदोत्तर, ग्रह (गृह); उचिष्ट; तपश्चिर्या; अशीं व्याकरणदुष्टं पदे पाहून त्या विरसतेत अधिकच भर पडते. परंतु ग्रंथभर आणि शेवटीं । माझे वेडे वांकडे बोल । अर्पिले श्रोत्यांस सकळ । गोड करून वेतील । पावतील संतोषातें ॥ ३४.१७१ ॥ बालकाचे मातापिता । अपराध न आणिली चित्ता । तशीं ग्रंथांत अशुद्धता । दिसे ती शुद्धता करतील ॥१७२॥ असे विनयमधुर उद्गार वाचून कोणाचें मन मृदु होणार नाही? पण वर सांगितल्याप्रमाणें ह्या ग्रंथाचें महत्त्व सामाजिकदृष्ट्या इतकें थोर आहे कीं असे दोष त्यांत सहज लुप्त होऊन जातात. उताराः—

ग्रंथमहिमा.

झालें उत्तरार्ध ग्रंथाचें । भवार्णव तारक साचें । किती वर्णुं महत्त्व त्याचें । क्लिष्ट कलुशाचें हारक ॥ ३४-२२८ ॥ हें चौतीस खणी दामोदर । ज्यांत असे दामोदर । दर्शनमात्रें चराचर । ज्यानकीवर भासवी । २२९ ॥ कीं हे चौतीस मुक्त । ओविले प्रेमयुक्त । मिरविती संतभक्त । झळकत कंठाभरणीं ॥ २३० ॥ मुक्तगुणी कां झाले बद्ध । हा उपजे सहज निषेध । परि विचारें महाशुद्ध । ते मुक्तचि ॥ २३१ ॥ परेच्छा वसे गुणी । भासती ते सन्मणी । नेणती अहंता जनीं । पृथक्त्व दर्शक जे ॥ २३२ ॥ कीं हे चौतीस वैद्यराज । भवरुग्ण निरसना वोज ॥ नामामृत पिवे सहज । आरोग्य सहज दाविती ॥ २३३ ॥ कीं हे चौतीस प्रमोदधी । स्वयंपूर्ण दर्याद्रधी । परहितावतरले सुधी । तृषित संधि पाहात ॥ २३४ ॥ तशांस देत ज्ञानजीवन । सुसाधनें करिती पावन । मग सर्व खलु स्मरून । आनंदघन राहती । या चौतीसात्म-पाकळ्या । उमटल्या स्वानंदकळ्या । विलसती न श्वेत न निळ्या । रंगल्या निजरूपीं ॥ २३६ ॥ कीं हे द्विधा होत षोडश । झाले बत्तीस चंद्रांश । प्रकृति पुरुष चौतीस । स्वप्रभेस दाविती ॥ २३७ ॥ कीं हें चौतीस प्रभस्व-मित्र । प्रकटले सत्वांशीं पवित्र । अज्ञानतम हरुनी पात्र । करविती आत्म-दर्शना ॥ २३८ ॥ कीं हे चौतीस चिंतामणी । स्वेच्छे निपजले कल्याणी । सद्भक्तां इच्छित देउनी । कौतुकें अवनी रहाटती ॥ २३९ ॥ कीं हे चौतीस मोक्षसोपान । जीवाक्रमणी सुलभ पूर्ण । जो या सत्पथीं करी नमन । साम्राज्य सदन तो पावे ॥ ३४-२४० ॥

प्रकरण ४ थें

श्री. विष्णुदास कवि माहुरकर (स. १८४४-१९१७)

“ हा विष्णुकवीचा छंद गुणीजन गातो ”

जीवनवृत्तः—मराठवाड्याच्या पुण्यभूमींत संत कवींची परंपरा अखंड चालू ठेवणाऱ्या संत कवीपैकी संत विष्णुदास माहूरकर हे अग्रगण्य होत. कवीचे पूर्वज फार पुरातन काळीं कसबें धांदरफळ ता. संगमनेर जि. अहमदनगर येथें रहात असत. हे काश्यप गोत्री शुक्ल यजुः शाखीय वाजमनेयी होते. पूर्वजांपैकीं एकानें प्रापंचिक आपत्तीमुळें हा गांव सोडला व सातान्यास जाऊन तेथें वसती केली. तरी त्यांनीं धांदरफळे हें नांव चालू ठेविलें. यांच्या वंशावळींत चिंतामणि—शिवराम—गवजी—कृष्णा (विष्णुकवि) अशी परंपरा दिली आहे. हे सर्व पुरुष ईश्वरभक्त होते. त्यांस राजाश्रय होता. परंतु स. १८४८ मध्ये सातारचें राज्य खालसा झाल्यावर तो सुटला. गवजीस सौ. गंगाबाईचे उदरीं शके १७६६ मध्ये एक मुलगा झाला. त्याचें नांव कृष्णा असें ठेविलें होतें. हाच पुढें विष्णुदास या नांवानें प्रसिद्ध झाला. बालपणापासूनच त्याच्या धार्मिक प्रवृत्ति दिसूं लागल्या. नित्य ब्रह्मकर्म व प्राणायाम यांचा अभ्यास त्यानें केला होता. त्याच्या वैराग्यवृत्तीस पायबंद घालण्याकरितां त्याच्या १२ व्या वर्षीच त्याच्या पायांत लग्नाची वेडी वडिलांनीं अडकविली. वधूचें वय ९ वर्षांचें होतें. लग्नानंतरही त्याचें मन प्रपंचाकडे लागेना. नित्य गुरुचरित्रवाचन, संतसंग, परमार्थ—चिंतन वगैरे गोष्टींचीच त्यास अधिकाधिक गोडी वाटूं लागली, व परमात्म्याच्या सगुणदर्शनाचा ध्यास त्याला लागला. त्याची पत्नी राधाबाई मोठी पतिव्रता होती. ॥ रंगपटावरि स्त्रीपुरुषांची फुटली रे जोडी । आतां काय खेळण्याची गोडी ॥ ह्या आत्म-चरित्रपर पोवाड्यांत स्वतः तिचे गुण त्यानें गाहले आहेत. तिला तीर्थ-

शारदाश्रममाला पु. १ लें. संपादकः—य. खु. देशपांडे. व द बा. महाजन
वी. ए. स. १९२८ किं. रु. २. प्रस्तावकः—अ. सि. साठे, चरित्रकार-नरहरशास्त्री
जोशी खरशक्तिर. मुद्रक—ब. ग. खापर्डे. अमरावती. १ चरित्र पा. १०.

यात्रेस जाण्याचा विचार त्यानें कळविला. चार दिवस “ वनाचें वैभव भोगावें । व । आपल्या सेवेंत वागावें ” असा निश्चय तिनें कळविला. पण तो मान्य झाला नाही. ती “ जागत बसली, नाहिं लाविला, नेत्राला नेत्र । सोडिली झोंप सप्त रात्र ” । पण कर्मगतीनें आठवे दिवशीं तिला झोंप लागली. ती संधि साधून सर्वांचा परित्याग करून १८ व्या वर्षीं कृष्णा तीर्थयात्रेस निघाला. पहिल्यानें विरूपाक्ष येथें श्रीमच्छंकराचार्यांच्या मठांत एक वर्ष राहून पुढें त्यानें मल्लिकार्जुनाचें दर्शन घेतलें. तेथें दृष्टांत झाल्यावरून तो मातापुर अथवा माहूर येथें गेला. तेथें जपादि अनुष्ठान करून तो मधुकर वृत्तीवर निर्वाह करीत असे. कांहीं कालानें त्यास सगुण दर्शन झालें. ह्याचा उल्लेख क्वचित पुढीलप्रमाणें आढळतो. प्रसन्न मुख जगदंबा अंबा प्रसन्न झाली हो । अजरामर वर द्याया प्रगटुनि पुढें उभी राहिली हो. (च. पा. ५९). । झाला वर्षांच्यावर महिना । तरि अझुनि सथ कां हो येइना ॥ अशी कृतार्थता झाल्यावर त्यास घरची आठवण झाली. परंतु तेथील पाटील श्रीमंत रेणुराव देशमुख यांच्या लोभास्तव तेथेंच कायमचें वास्तव्य त्यानें केलें. इकडे पत्नी राधाबाई व मातापितरें १६ वर्षेपर्यंत दुःखांत दिवस कंठीत होती. शके १८०० मध्ये तो माहुरास सुखरूप असल्याची बातमी ऐकून त्या सर्वास आनंद झाला. व राधाबाई तिकडे जाऊन देशमुखांच्या वाड्यांत पुनः प्रपंचसुख अनुभवूं लागली. परंतु सातान्यास परत न गेल्यामुळें मातापितरांस मात्र पुत्रमुख पुनः दिसलें नाही. मातोश्रीच्या निधनवातेनें त्यांस फार खेद झाला व ह्या पापाच्या- झालनार्थ जगन्माता रेणुकामाईचीच प्रेमपुरस्सर सेवा त्यांनीं सुरू केली. इकडे पाटील बोवांच्याकडे पत्नीस फार कष्ट करावे लागत म्हणून त्यांनीं स्वतंत्र प्रपंच थाटला. राधाबाईच्या सौजन्यामुळें “ दैवें कंटकवनीं लाभली कल्प-द्रुमवल्ली ” बोवांचा संसार आनंदमय झाला होता. पण संसार हा क्षणभंगुर. राधाबाईनें शके १८१४ ज्येष्ठ शु. ॥ २ रोजी इहलोक सोडला. विष्णुबोवांसारख्या विरक्तांसही विरहाग्नीची ज्वाला जाणवली. । वाटे सुख-सिंधुच्या बुडाली अधें मधें होडी ॥ आतां काय खेळण्याची गोडी ॥ २८ ॥ कामिनि वाचुनि काय करावें उजाड सदनासीं । निघूनी जावें अरण्यासी... .. टाकुनी व्हावें संन्यासी ॥ २९ ॥ प्रपंच भुवनांगणी सुशोभित द्राक्षाची

वेली। मंडपीं होती पालवली। प्रारब्धानें मुळासकट ती उपट्टुनिया नेली। जगांतुनि नाहीशी झाली ॥ संसाराची सर्व उभारी येथुनियां सरली। सुखाची सरिता ओसरली ॥ इ. ॥ ३० ॥ ह्या नितांत करुण उद्गारांच्या रूपानें बोवांच्या वैराग्यझिलेखालीं हृदयांत गूढ दडलेला प्रेममय निझर उफळून बाहेर पडला आहे. तो जितका काव्यमय व मधुर तितकाच हृदयद्रावक आहे. या प्रसंगानंतर बोवांनीं खरोखरच संसाराचें सत्पात्रीं दान केलें. आणि येथें त्यांचें प्रापंचिक चरित्र संपलें. पुढें त्यांनीं कवित्वावर बराच भर दिला. आणि विपुल कविता केली. शके १८२३ माघ शु. ॥ १० ला उमरखेड येथील नित्यांनदसरस्वति स्वामी महाराज यांचे करवीं त्यांनीं चतुर्थाश्रम स्वीकारला, व श्री पुरुषोत्तमानंद सरस्वती असें नाम ग्रहण केलें. ते भक्ति मार्गाचा उपदेश करीत माहुरच्या पंचक्रोशीत हिंडत असत. अखेर पौष शु. ॥ ८ शके १८३९ रविवारी स्वामीजींनीं जड देहाचा त्याग केला.

विष्णुदासाची कविता, प्रथम खंड.

सुगंध पुष्पासहित पसरला वेल जाईचा । पोवाडा राधावाईचा ॥

विष्णू कवि.

विष्णुदास माहुरास जांत असतां वाटेंत त्यांस गोदातीरीं असलेलें वासर क्षेत्र लागलें. तेथें श्रीसरस्वती देवीचे मंदिरांतच ते उतरले. तेथें त्यांस दृष्टांत झाला, व सरस्वतीनें “ मी तुझ्याबरोबर मातापुरास येतें व जिब्हार्थीं वास करितें ” असें सांगितलें. ह्या प्रसादानें ते शीघ्रकवि बनले व सहज स्फूर्तीनें मुखांतून निघालेलीं अक्षरें प्रबंधरूप होऊं लागलीं. माहुरास त्यांनीं नाटके रचिलीं व कांहीं मंडळीकडून त्यांचे प्रयोगही करविले. पण ह्यांपैकी एकही प्रसिद्ध झालेलें नाही. ह्याचा उल्लेख त्यांनीं आपल्या प्रसिद्ध पोवाड्यांत केला आहे:—तदनंतर मातापुरीं केला बहुनाटक छंद ॥ जोडिली कविता कटिबंध ॥ प्रसिद्ध श्री चिन्मयानंद उमरखेडकर यांचे शिष्यवर रावसाहेब शेवाळकर यांच्या सांगण्यावरून त्यांनीं आपल्या कवित्वाचा ओघ जगन्माता रेणुका इच्या स्तवनाकडे वळवला. ह्यामुळें त्यांची बहुतेक सर्व कविता परमार्थपर झाली आहे. कांहीं लौकिक काव्यही त्यांनीं रचिलें आहे. पण त्यांचा रीख शेवटीं परमार्थाकडेच नेण्याचा आहे. चित्रकलेंत व

गायनांतही ते निपुण होते. शारदाश्रम मालेतर्फे प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या कवितासंग्रहांत १६८ कविता दिल्या असून पुरवणी भागांत आणखी कांही घातल्या आहेत. संग्रहाचीं एकंदर १७५ पाने झालीं आहेत. ह्या कवितांचे संग्राहकाने ११ भाग केले आहेत. पण त्यांचे दोनच मुख्य भाग पडतात: पारमार्थिक व ऐहिक. कवितांचा सगळा भरणा पहिल्या विभागांतच आहे: याचे पुनः अनेक पोटविभाग करितां येतील. त्यांपैकीं एकांत भाग १ ते ३, ७ ते ९ व ११ अशा सात भागांचा समावेश करतां येईल. यांत नमने, देव-देवतास्तुति, जन्म, पाळणे, व आरत्या यांचा भरणा आहे. हीं रेणुका, तुळजा, अनसूया, गुरू, आईनाथ, गंगा, मारुती, विठ्ठल, श्रीहरी, नरहरी, दत्त, गणपति, शंकर, चंद्र, सूर्य, जमदग्नी, अत्री, वगैरेंस उद्देशून रचलीं आहेत. या अनेकांस एक रूपत्वानें कवीनें स्तविलें आहे. या भागांतलीं रेणुकेचीं पदे त्यांतील वत्सल रसानें फारच मधुर झालीं आहेत. एखादा लांडका लहान मुलगा एखाद्या वस्तूचा अगर गोष्टीचा हट्ट घेऊन बसतो व ती मिळण्यासाठीं, मातेच्या दृढ प्रेमावर भिस्त ठेवून जसा क्षणांत गोड बोलून साखर पेरतो, काकुळतीस येतो, युक्तिवाद करतो, रडतो, लोळतो, शरण जातो, असाह्यता दाखवतो. कांहीं वळत नाहीसें पाहिलें कीं, टोचून बोलतो, वर्म काढतो, वर्दळीवर येतो, पदर ओढतो व बोचकारतोही. पण पुनः लगेच हळूच हसण्यावरी तें नेऊन “ आई अबोला सोड बोल मशीं गोड ” असें म्हणून तिलाही हसवतो व आपलें इष्ट कार्य साधतो आणि मग आनंदानें आईची थोरवी गात, उड्या मारीत प्राप्त वस्तूकडे मोठ्या अभिमानानें पहात खेळण्यास निघून जातो. असे नितांत कोमल कठोर पण सर्वथैव मधुर बालभाव कवीनें रेणुकेच्या पदांत प्रगट केले आहेत. ते पाहून त्याचें प्रेममय जीवन व बलवत्तर निष्ठा हीं व्यक्त होतात. याचा थोडासा मासला देणें अपरिहार्य वाटतें (पद्य. ६) । तुला होईल आई नजर । तुझे सगुणरूप सुंदर । तूं चतुर गुणगंभीर ॥ अशी स्तुति केली नाही तोंच । मी अनाथं दिन लेंकरूं । नको माझि उपेक्षा करूं । नको उगि मजवर गुग्गुरूं । तूं बाप माउली गुरु ॥ असें किंचित तुटकपणाचें व लगेच सलगीचें भाषण येतें. पुनः लगेच । आपुलिया हातें कापावी ही मान । जगांत अपमान करूं नको । श्वानापरी ठेवी आपल्या संग्रहीं । परी:

परगृहीं धाडूं नको ॥ असे निवाणीचे कठोर पण अनन्यगतिकत्वाचे बोल
येतात तोंच पुनः । आई तव दर्शनासि योग्य मी न कां ? । रेणुके तं
दीनांची नससि माय कां ॥ (पद्य १३) अशा काकुळत्या केलेल्या आढळतात
तर । अञ्जुनि कांन भेट देसि लपसि आई कां । काय म्हणावें अवतार
कृत्य संपलें (पद्य १६) ॥ असे लडिवाळ युक्तिवाद व संशय घेतले आहेत.
हळू हळू पुढें धिटार्हेनें कवि म्हणतो—। तुझे रूप डोळे भरून पहाण्याची
केवढी मला आस होती ! परंतु तुला कांहीं दिनाची दया आली नाही.
कशी येणार ? निव्वर तरि तुझे काळिज केवढें धन्य धन्य अग वया वया ।
गोड वाटतो तुझा तुला परि स्वभाव नाही हा भला भला ॥ असे कठोर
वाक्प्रहार केले आहेत. तर लगेच (पद्य १८) शिर झालें पांढरें फटक,
लागली चटक, अधिक विषयाची । कशि होइल भेट तुझ्या पायांची ॥ असें
स्वतःचें अपात्रत्व कबूल करून ॥ मी अनाथ दीन केवळ, माझि कळवळ,
येउं दे कांहीं । पाव लवलाहीं ॥ अशी आपली पूर्ण असाह्यता व्यक्त केली
आहे. पण ह्यानें कांहीं वळत नाही असें पाहतांच ॥ भला भार्गवराम
प्रतापी । गळा आपुऱ्या जननीचा कापी । परि तैशाची केलीस माफी ।
माझे अन्याय लाविसी मापीं ॥ पद्य २२ ॥ असें वर्म काढुनी तिला शर्मा-
याला लावलें आहे. पुढें तर वर्दळीवर येऊन ॥ माझ्या एवढ्या हाका ऐकूं
येत नाहीत तर काय ॥ कानांत बसलीं कीं मळ मातिचीं ढेंकळें ॥ पद्य २६ ॥
तसेंच ॥ (पद्य-३०) अग आई विश्वभरे (साभिप्राय) । दगा देणें
नाहीं बरें । लोभ लावूनि आगळा । मग कापूं नये गळा । जेवुं घालुनी
उपाशी । मग देऊं नये फांशीं ॥ असा उघड उघड विश्वासघाताचा आरोप
केला आहे. तर (पद्य ३३) पुढेंच आई जगदंबा श्रीमंत कृपाघन मोठी ।
कित्ती वर्णावी गंभीर गुणांची कोटी ॥ अशी तिची मुक्त कंठानें स्तुति गाइली
आहे. आणि शेवटीं ॥ (पद्य ३४) किति धरशिल तरि अबोला ग । ...
घरूं नको ओढ । अबोला सोड । बोल मसि गोड । असें गोड गोड बोलून
लहान मुलासारखी हळूच आईच्या पदराखालीं त्यानें दडी मारली आहे.
दुसऱ्या पोटविभागांत कृष्णलीला व आख्यानपर पदें समाविष्ट करतां येतील.
कृष्णलीलांत गाऱ्हाणें मोठें ठसकेवाज तसेंच स्त्रीस्वभावद्योतक झालें आहे.
एक गोपी मोठ्या फणकान्यानें म्हणतेः—

तुझा मूल लाडका तुला ।.....। याचा एकहि नसे गुण सुधा ।
 नाही तिळभर भिड-मर्यादा । रस्त्यांत हाटकतो सदा ॥...। आम्ही गरती
 नारी भित्तों कीं अब्रुला । १ । बाई तुझ्या मुलाला दोन्ही हात जोडून नम-
 स्कार असो. यानें सर्व गवळणी विघडविल्या आहेत. सूना सासूला गुर-
 कावतात, आमच्या कुळाला हा बुडविणार ! याच्या भीतीनें गोकुळ टाकून
 जावेंसें वाटूं लागलें आहे. इ. इ. पुढील मुरलीचें पद मोठें गोड झालें
 आहे. वृंदावनि यमुनातीरीं फार मधुर मुरली वाजूं लागतांच गोपींच्या मनांत
 धुंद भरली. त्या निर्लज्जित होऊन, विगलित पल्लवानें व भरजरी पितांबरा-
 सह, कंचुकी घरीं विसरून धांवत वनांत शिरल्या. मग तशास ॥ पाहुनि
 हरिनें तनु कवटाळुनि, हृदयीं दृढ धरली धरली ॥ त्याच्या पुढचीं रासक्रीडेचीं
 पदे पाहून तर सात्विक शृंगाररसाचे एकाहून एक मधुर असे हृदच कवीनें
 निर्माण केले आहेत कीं काय असें वाटतें. प्रारंभीचें शरदऋतूचें वर्णन
 कसें रम्य झालें आहे तें:- एकदां शरदऋतु काळीं । वाजवि मुरली वनमाळी
 ॥ धृ ॥ रात्र प्रफुल्लित चंद्र प्रभे । अधिकच वृंदावन शोभे । डोलति फणसां-
 जिर आंबे । केळिनारळी डालिंबे । बदाम नारिंगें निंबे । संत्रे चकोत्रे, कर-
 कंबे । नाना वृक्षांच्या जाळी । वाजवि मुरली वनमाळी ॥ अशावेळीं मुरलीचा
 ध्वनि ऐकून नितंबिनी गोपी चित्तीं चमकल्या; त्यांस निद्रा येईना, सुख-
 शयनीं चैन पडेना, म्हणून वृंदावनीं आल्या. पहिली सुंदर चिमणी तर दुसरी
 चंपककळी अशा एकीहुन एक सुस्वरूप यमुनेच्या पाळीं आल्या, व रास-
 क्रीडा सुरू झाली. टिपरीवर टिपरी पडूं लागली, पिचकाच्या उडूं लागल्या
 इतक्यांत ॥ शोभे चंद्रावळ जवळी । कंचुकि आंगामधिं पिवळी । हरिणाक्षीची
 तनु कवळी । चुंबन देउनियां कवळी ॥ अशा रंगांत असतां कृष्ण आम्हांस
 वश झाला असें समजून त्या एकमेकींकडे गर्वानें पाहूं लागल्या. हें कृष्णाच्या
 लक्षांत येतांच तो एकदम गुप्त झाला. तें पाहून गोपी बहुत कष्टी झाल्या.
 ‘काय लिहिलेंस अदृष्टीं’ ! म्हणून परमेष्टीला दुष्टा मेल्या अशा शिव्या देऊं
 लागल्या. वेड्यासारख्या लता वृक्षांस ‘कुठें आमुचा हरि गेला,’ असें
 विचारूं लागल्या. कोणा सवतिच्या घरिं बसला कीं काय म्हणून आपसातच
 भांडूं लागल्या. अशा स्थितींत ॥ धांवति गोपि आडवाटें । मोडति चरणा-
 मधिं काटे । अडविति चोरी कोराटे । दैव जहालें उफराटे ।

अशा स्थितीत रतिमदनाचा धिःकार करून त्या रडू लागल्या. कृष्णा ! मधुसूदना एकदां निजवदना दाखव. पुरे झालें तुझे छळणें, आम्हीं तुला शरण आलों. आमच्यावर असा कां रुसलास ? असें नानापरि आळवितांच त्यांच्या गर्वाच्या गरसा जिरल्यासें पाहून श्रीकृष्ण एकदम पुनः प्रगटला व ॥ पुनरपि आला बहुसरसा । रासक्रीडेचा रंग रसा ॥ नंतर त्यानें प्रत्येकीची निरनिराळी आवड पुरविली व सूर्योदयीं सर्व गोपी घरोघरीं गेल्या नि रासक्रीडा संपली. ह्या पदाची चाल पण कशी टिपरीच्या ठेक्यावर उड्या मारीत नाचत जात आहे ! त्यामुळें नाद व अर्थ यांचा मिलाफ अत्यंत रुचकर व रसपोषक झाला आहे. राधाकृष्णार्चीं पुढलीं पदेही मोठीं मनोरंजक आहेत. एकांत कवीनें राधेची कानउघाडणी केली आहे. तिच्या विदेहावस्थेंत चाललेल्या बाह्यक्रिया तिच्या आंतरस्थ प्रेमाच्या चुगल्या करून तिला कशा हास्यास्पद करीत आहेत हे मोठें मार्मिकपणें तिला सांगितलें आहे. ह्या उपदेशानें जणुं भानावर आलेली राधा मोठा दृढनिश्चय करून कृष्णास सांगते:-॥ तरि माझी आज-पासून । गडी तोड, तोड रे । कृष्णा माझा छंद सारा । आतां सोड सोड रे ॥ गांवामधें हाचि धंदा । घरोघरीं करिती निंदा । झाली झाली पुरे मर्यादा । काडी मोड मोड रे ॥ कृष्णा । बहुतांनीं केला अट्टा । लावावया अब्रुस बट्टा । बरी नाहीं अधिक थट्टा । थोडी गोड गोड रे ॥ कृष्णा० ॥ इतकें सांगत असतांच पुनः म्हणत्ये कीं-आठवण असों द्यावी । मनोमनीं भेट द्यावी ॥ ४ ॥ एकीकडे जननिंदा व दुसरीकडे अंतस्थ प्रेमाची ओढ ह्या दोन परस्पर विरुद्ध भावांत राधेची उडालेली तारंबळ पाहून मोठ्या विरक्ताचेही कपोलावर मधुर हास्याची खळगी पडल्याशिवाय राहाणार नाहीं. ह्या पदाचीही चाल व शब्दरचना अशी गोड गोड झाली आहे कीं तें एकसारखें घोळीत बसावेसें वाटतें. पुढील दोन पदांत यमुना डोहांत कृष्ण बुडाल्याचें व अक्रुरागमनाचें ऐकून गोपीनीं जो शोक केला त्याचे वर्णनांत विशेष आकर्षक असें कांहीं नाहीं. त्याचप्रमाणें पुढील भागांतील शबरी, अत्र्याश्रम, व बकासुरवध यांचीं वर्णनेंही अगदीं सामान्य आहेत. मात्र शेवटचें शिवभिल्लणीचें पद त्यांतील नाट्यसंवादांमुळें मोठें चटकदार झालें आहे.

पुढील पोटविभागांत एक मोठा कटाव, व सुमारें १३।१४ पदे येतात. या भागास भक्तिज्ञान वैराग्यपर असें म्हटलें आहे. एकांत मनुष्य प्राणी

जन्मल्यापासून संसाराला जुंपलेला एक बैल कसा आहे, व तो अखेर रडत नागवा कसा जातो हे सांगितले आहे. दुसऱ्यांत ॥ या जगांत मुद्दल पैसा ॥ शरीरामधे मुळ जिव जैसा ॥ या अभिनव उपमेने पैशाचे महत्त्व वर्णिले आहे. पुढे संसाराटवीचे रूपक मोठे चांगले साधले आहे. इतर पदांतून संसाराची असारता, जीविताची क्षणभंगुरता व हरिभजनाची तारकता निरनिराळ्या रूपकांनी सांगितली आहे. ९१ व ९३ पदे हीं लाक्षणिक असून ९२ वावे पद षड्चक्रांवर आहे. एकंदरीत ह्यांत विशेष नाविन्य नाही. प्रपंच परमार्थाचे असे तात्त्विक विवेचन संत वाङ्मयांत कोठेही आढळण्यासारखे आहे. कटाव मात्र प्रासानुप्रासांनी, समर्पक शब्दयोजनेने व वास्तव वर्णनाने किती चित्ताकर्षक व श्रुतिमनोहर झाला आहे, हे शेवटी दिलेल्या उतान्यावरून सहज दिसून येईल.

आतां दुसरा मुख्य विभाग जो लौकिक कवितांचा त्याजकडे वळू. ह्यांत आत्मकथनपर पोवाडा प्रथम येतो व नंतर लावण्या येतात. ह्याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. ह्यांतील आर्य गृहिणीचे शब्दचित्र व पतिपत्नीचे पवित्र प्रेम इतक्या नाजूक व हळुवार कुंचल्याने रंगविले आहे कीं त्यापुढे समतेचा बडिजाव दर्शविणारे कोणतेही आधुनिक चित्र फिकेंच पडावे ! त्यांतल्या त्यांत स्त्रीपुरुषांच्या स्वाभाविक आकर्षणावद्दल परमार्थपरायण व वैराग्यशील पतीच्या तोंडून निघालेल्या प्रांजळ उद्गारांनी तर ते विशेषच रम्योदार झाले आहे. ह्या पोवाड्यांतील शब्दयोजनाही फार अर्थवती व रसानुकूल अशी आहे. कवि म्हणतो. माझी पत्नी दारिद्र्यांतही पार्वतीसारखी समाधानी, गृहकार्यांत दक्ष; कधी शिळी भाकर भाजी तर कधी साजुक सोजी असली तरी सदा राजी असणारी, पतिसेवारत, अशी होती. किती आनंदांत ते दिवस आमचे जात होते. पण काळगतीचा फासा कठीण आहे. मला तीर्थ-प्रवास करण्याची लहर आली व लगेच पत्नीला प्रयाणाची सूचना दिली. पण स्वतःचा भावी विरह तो कसा वर्णितो पहाः—तुजवांचुनि जळहीनमिनापरि केवळ तळमळतो । वल्लभे जिव व्याकुळ होतो ॥ पण हा बेत ऐकून नेहमी मेणाहून मऊ असणारी अबोल राधा ' झाली उलटी खड्गाची धारा ' आणि उत्तरलीः—टाकुनि द्यावी आपुलि बायको दुसऱ्याचे दारां । नव्हे हा सूजांचा

धारा ॥ सीतेप्रमाणें समागमें जाण्याचा तिनें हट्ट धरला. सात रात्री सारखी जागत बसली. पण दुर्दैवानें आठवे दिवशीं डोळा लागतांच, नळानें दमयंतीचा त्याग केला तसा तो तिचा त्याग करून पळाला. पण “अन्याया-विण मी साध्वीची मनमोडी केली” असें त्याचें मन त्याला खातच होतें. पुढें तीर्थयात्रा वर्णन तपःसाधन व नंतर रेणुरावांकडे राहिल्याची माहिती आली आहे. त्या प्रसंगींचा “अडकला कासव हंड्यांत” हा अभिनव-दृष्टांत चमत्कृतिजनक नाही असें कोण म्हणेल ? मागें टाकून दिलेल्या पत्नीचें विरहदुःख त्याच्याच शब्दांत द्यावेसे वाटतेः-

टाकुनि गेला पती सतीला त्या निजल्या जागीं ।
झाली दचकुन ती जागी
अकस्मात दुर विखार शंभर विंचवाचे नांगी
टोंचल्या वाटति सर्वांगीं ।
दुःखाग्निमधें करपलें गात्रें जशिं सगळीं वांगीं
विपत्तिस जाहली विभागी ।
रडे पडे आक्रोशें ओरडे ओरडे शिर फोडी
आतां काय खेळण्याची गोडी ॥ १५ ॥

मुक्तेश्वरकृत दमयंतीशोकवर्णनाची थोडेशी तरी आठवण येथें वाचकांस झाल्याशिवाय राहाणार नाही. भाजलेल्या वांग्याचा दृष्टांत किती सूचक आहे. १६ वर्षांच्या घोर कष्टानंतर पतिपत्नीची गांठ झाली तेव्हां त्यांच्या आनंदास पारावार उरला नाही. पुढें जेव्हां स्वतंत्र संसार थाटला तेव्हांच्या सुखाचें वर्णन कवि करतोः-

तप्त अंगावर सदा पाझरे चंद्रामृत किरण
पावलें स्वस्थांतःकरण ॥

हे वाचून-आश्चर्योत्तनं तु हरिचन्दनपल्लवानां । निष्पीडितेंदुकरकंदलजोनुसेकः ।
आतप्तजीवितपुनः परितर्पणोऽयं । संजीवनौषधिरसो नु हृदिप्रसिक्तः ।
असें म्हणणाऱ्या भवभूतीच्या रामाची आठवण होत नाही काय ? अशा सांसारिक सुखाचा पूर्ण अनुभव घेत असतां अकस्मात पत्नी निधन

पावली. त्यावेळच्या शोकाचें वर्णन पूर्वीच येऊन गेलें असल्यामुळें त्याची पुनरुक्ति येथें करण्याचें कारण नाहीं. हा ३२ कडव्यांचा व २५६ ओळींचा प्रदीर्घ पोवाडा आजकालच्या कोणत्याही प्रेमकाव्यांत उच्चस्थान पटकावील असें आम्हांस वाटतें.

आतां लावण्याकडे वळूं. दीपवाळी व शिमगा ह्या दोन मुख्य सणावर दोन, नायिकेच्या ९, नायकाच्या १५ व उभयतांच्या ५ अशा सर्व मिळून ३१ लावण्या होतात. रंगेल रामजोशी व शृंगारिक लावण्या याचें सहाचर्य जसें सुसंगत वाटतें तितकेंच वैराग्यशाली विष्णुबोवांसंबंधीं तें विसंगत वाटतें. पण श्रीधर म्हणतो त्याप्रमाणें:—जे कां विषयपरजन । न करिती लीलाश्रवण । त्यांस शृंगार दावून । वेधी मन आवणांकडे ॥ विष्णुबोवांनींही लावण्या करून खालच्या वर्गातील अज्ञ जनांस सन्मार्गांस लावले. कांहीं नायकिणींनींही त्यांजकडून लावण्या करून नेल्या होत्या व त्या बैठकींत गायल्या जात असत. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनाही त्यांची ॥ 'निरभ्रशुभ्र नक्षत्रतुल्य ही ललना कोणाची' ही प्रसिद्ध लावणी फार आवडली होती. मागें कांहीं लावण्या अमेरिकेंत पाठविल्या होत्या त्यांत ह्या लावणीरा स्थान मिळालें होतें. कांहीं लावण्यांत उत्तान शृंगार जरी असला तरी बऱ्याच लावण्या द्वयर्थी आहेत, त्या अखेरीस सन्मार्गप्रवृत्तक झाल्या शिवाय राहणार नाहींत.

दीपवाळीच्या लावणींत दिव्यांच्या लखलखाटाशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं. शिमग्याच्या लावणींत मदनदाह व प्रद्युम्न जन्म यांचें वर्णन करून त्याच्या तडाक्यात सांपडलेल्या विश्वामित्राची त्रेधा वर्णितांना कवीनें एकदम दोन तीन चरण हिंदी घातले आहेत:—रहा साठ हजार बरस जो एक पावपर खडा । उडविला त्याच्या तपाचा खडा ॥ इ. पुढें रतिमदनाचे स्वयंवर होतें. ही स्वयंवर कल्पना मोठी मार्मिक आहे. स्वयंवरकालीं निरनिराळी वाद्यें वाजतात. स्वयंवरविलोकनार्थ पुढील शिष्ट ग्रामस्थ गर्दी करतात. जोशी, पुराणिक, गोसावी, भारती, देशमुख, पटवारी, पाटील, वैदिक, पंडीत वगैरे. ते शुभमंगल सावधानाच्या ऐवजीं । रतिच्या नांवानें गर्जती । गायक, वारांगना, आणि नट, नृत्यांगणि नाचती । श्रीमंतां पोस्तदान मागती ॥ आणि आपलें शिमगा काव्य शिष्टाचारास सोडून नाहीं अशा

जाणीवेनेच ॥ विष्णु कवीच्या पदरचनेवर तुमची असू या निगा ॥ असें म्हणून कवी श्रोत्यांजवळून पोस्तच मागतो आहे कीं काय असें वाटतें.

पुढें ९ शृंगारिक लावण्या नायिकेच्या आहेत. त्या सर्वांत विरहावस्थेचे निरनिराळे प्रकार वर्णिले असून, संगमोत्सुकता दाखविली आहे. नाटकां-मधून विप्रलंभ शृंगारार्ची जीं वर्णनें येतात व मदनबाधेंत ज्या ज्या अवस्था नायिकेच्या होतात अशाच याठिकाणीं वर्णिल्या आहेत. त्यांत उत्तान शृंगार मुळींच नाही. दुसरींत गृहिणी कुलटेचा पश्चात्ताप वर्णिला आहे. ती सांगते:— सासरमाहेर बुडवून प्रियकराच्या मांडीवर मान ठेविली पण ती त्यानें कापली. नाहीतरी ॥ आम्ही मूर्ख स्त्रियांची जात यास्तव घात दग्यानें होतो ॥ असा तिनें निष्कर्ष काढला आहे. नवव्या लावणींत अबोला सोडा म्हणून प्रियकराची विनवण्या करणारी नायिका हाच निर्णय देते. व म्हणते—“ शतमूर्ख स्त्रियांची जात उगी नागवती । जळो आग लागो या तरुणपणाची नवती ॥ बाकीच्यांत कांहीं विशेष नाही. कोणी प्रियकरास परनारीनें मोहनी घातली म्हणून तळमळते; तर कोणी तारुण्यांत स्वातंत्र्य नाही म्हणून तडफडते; तर कोणी हिरव्या रंगाची हौस पुरवा म्हणते. पांचव्या लावणींतली रुसलेल्या पतीची समजाविशी मात्र फार मजेची झाली आहे. नाना तऱ्हा केल्या तरी रुसवा जात नाहीसें पाहून ती म्हणते.

लग्नासि उद्यां मुळ मजला धाडिल वहिनी ॥

मग मजसि आठवित बसाल महिनोमहिनी ॥

कां बसलां मजवर रुसून । अपराध एकहि नसून ।

मसि बोला एकदां हसून । किती पहाल कसोटी ।

पुढें येईल अनुभव दिसून ॥ इ. ॥

ह्या पदाचा रस सभासदजनांस रुचला अशी कवीनेंही ग्वाही दिली आहे.

नायकाच्या १५ लावण्यांतही असाच विरहविलास व विप्रलंभ शृंगार आला आहे. विशेषतः स्त्रीरूपवर्णनें पुष्कळ आहेत व तीं सर्व नेहमींच्या धर्तीचींच आहेत. ह्यांत मात्र मधून मधून उत्तान शृंगार डोकावतो. यांतील कांहीं उपमा मात्र अभिनव आहेत:—

(१) जशि भटास पोळी ऊन, तूप, तशि कोण रूपवति दिसली ।

(२) येइ ना जसा अंजुळित, मिसळला धुळित, चंचल पारा । सुंदरी तूं
प्यालिम वारा ॥ १५४ ॥

(३) वर वर दिसतिल खडिसाखर जशि । पर अंतरिं कडुकुटकी ॥ १५५.२ ॥

(४) प्राण करि शरिरीं येरझारा । जसा उन तेलामधिं झारा ॥ १६८।.४ ॥

वर म्हटल्याप्रमाणें कांहीं लावण्या उत्तान शृंगारपर आहेत तर १६३
सारख्या कांहीं विरक्तिपरही आहेत. उ. ॥ विषयाचा नको नारि पंथ, जाहलों
संत, सोडिलें पाणी । आतां भजन हरहर सदाशिव शूलपाणी ॥.

पुढील पांच नायक नायिकांच्या लावण्यांत प्रश्नोत्तरें असून त्यांची खुमारी
वक्रोक्तीनें वाढली आहे. यांतील शृंगार वराच उत्तान झाला आहे. तरी
कवि म्हणतो त्याप्रमाणें ह्याही ॥ लावण्या नाहित कम असला । विष्णु कवि
बोले ध्या मासला ॥. १६६-११ ॥.

मागें सांगितल्याप्रमाणें शेवटल्या ११ व्या पुरवणी भागांत पदै, स्तोत्रें,
आख्यानें, अष्टकें, आरत्या आल्या आहेत. शाब्दिक ज्ञानाचें पुढील वर्णन
किती रोखठोक आहे पहा:—

शाब्दीक ज्ञान प्रकटे जरि गाढ वाचें ।

ओझेंचि व्यर्थ गमते तरि गाढवाचें ॥

अभ्यासि लागल जेव्हां क्रमशा कळाय।

तेव्हांचि येइल त्रिविक्रम आकळया ॥

येथवर कवीच्या चरित्राची व त्याच्या काव्याची ओळख करून दिली.
आतां त्याच्या काव्याच्या अंतर्बाह्य स्वरूपाचें सामग्र्यानें समालोचन करून
त्याचें स्थान निश्चित करावयाचें आहे. हें काव्य जरी बहुतांशीं पारमार्थिक
व भक्तिरसपर असलें, तरी त्या प्रकारांतही कवीनें विपुल विषयवैचित्र्य
प्रगट केलें आहे. त्याचप्रमाणें कवितेच्या बाह्य स्वरूपांतही पुष्कळ विविधता
आढळते. कारण त्यानें जसा अक्षरगण वृत्तांचा तसाच मात्रागण
वृत्तांचा, प्राकृत वृत्तांचा व गेय पद्यांचा उपयोग केला आहे. अष्टकांत त्यानें
शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी, मालिनी, वसंततिलका, भुजंगप्रयात, व चामर
या अक्षरगण वृत्तांचा अवलंब केला आहे. पण हा प्रयोग त्यास फारसा

मानवलेला दिसत नाही. कारण यतिभंग, लघुगुरु वगैरेसंबंधी घडलेले दोष जागोजाग आढळतात. उ.जी अटोपली प्रत्यक्ष नाहिं राजि वासना ॥ १०८-७॥ (चामर) केलें तुझें भजन कीं निष्काम नाही । आतां असो दुरपरी दुष्काम नाही । ११२-३। वसंतति. अनुष्ठान संध्या मालिका त्रिपदेचीं । षडन्यास मुद्रा योगसूत्रें पदेचीं । ११५-४ (भुजंगप्रयात) । दुहेरी विष्णूनें चढल प्रितिचा रंगहि तरी ॥ १०४-१०॥ (शिखरणी). या ठिकाणचे गणदोष अगदीं ठळकपणें दिसून येण्यासारखे आहेत. ऱ्हस्वदीर्घांची ओढा-ताण विचारूंच नये. ती वाटेल तेथें दिसेल; दुर; विष्णूदास; शुकादी; ईकडे; अज्ञेनें; मित्र; नीलाजरी; दिन (गरीब); दीवस; इ. इ. एकंदरीनें अक्षरगण वृत्तांत तो सराईत तर नाहीच पण अगदीं अडखळत चालणाऱ्या नवशिक्यासारखा दिसतो. मात्रागणवृत्तांत फक्त थोडेशा आर्या त्यानें केल्या आहेत. अभंग ओंवी, दिंडी, व घनाक्षारी असे प्राकृत-छंदही त्यानें योजिले आहेत. दिंडींतही कोठें कोठें मात्रा कमी जास्ती झाल्या असून, यतिभंगही झाले आहेत. (उ. अष्टक १३२. पहा.) पाळणे, भूपाळ्या, आरत्या, धूपदे, व निरनिराळ्या चालींची पद्यें बरीं झालीं आहेत. सामान्यतः कवि-तेच्या ह्या अंगाकडे कवीनें विशेष लक्ष पुरविलें नाही असें दिसतें. गुण-अभिमानी, रक्तमांसअस्थि, आदिमध्यअवसानीं, दिनदयाळ, संसाराऽचवलीस; नाना ऽऽ कृती; सदाऽभंग; अशीं व्याकरणदुष्ट रूपेंही आढळतात. अट्टा केला; मदाळ बोरें; करताळ, धरताळ अशा प्रांतविशिष्ट वाक्प्रचारांचा व भविष्यकाळरूपांचाही त्यानें क्वचित् उपयोग केला आहे. तरी पण त्याच्या काव्यांत सुंदर व अर्थबोधक म्हणी व सुभाषितें हीं जागोजाग विखुरलेलीं आढळतात. उ. ओटींत घणें; पदर पसरणें, राईचा पर्वत व पर्वताची राई करणें; तुला नजर होईल; आस धरणें, डोळे भरून पाहाणें; शाई लावणें; तोंडास काजळ लावणें; संसारास अंतरणें, सोमलाचा अनुभव पाहूं नये; अट्टिं लिहिणें; गळां पडली दृढ संचिताची दोरी, आडवाटे नेणें; चलित दिवसांची काकी मामी । परि निवार्णीं नये कोणी कामी । ; टळेना गोष्ट होणारी । सुख दुःखाचें चक्र सदोदित फिरतें संसारीं ॥ ; केसानें मान कापणें, हातपाय घासाला लावणें; कंकणास न लगे आरसा, फुटकी घागर भरत नाही, मांडीवर ठेविलेली मान कापणें व मधून मधून लावण्यरत्न-

माणिके; श्रीसकलगुणालंकारणे; सकलांतरव्यापिनी, अजरामरवरदायके, असे लांबलांब संस्कृत समासही आढळतात. कवीस हिंदी भाषाही अवगत होती असें दिसते. त्यानें कांहीं पूर्ण हिंदी पदे व कांहीं एक ओळ हिंदी एक मराठी अशीं मिश्र पदे केली आहेत. फकीर, बेफकीर, बाकी; कायदा; पुकारा, अर्जी असे त्या भाषेतील शब्दही त्यानें योजले आहेत. एकंदरीत त्याचें वाचन व अवलोकन जरी बरेच झालें असावें असें दिसते, तरी त्याच्या ठिकाणीं शास्त्राध्ययनानें येणारी परिपूतता दिसून येत नाही. पण साध्या सुबोध व अकृत्रिम भाषेमुळे त्यांच्या काव्यास अव्याज मनोहरत्व आलें आहे. तसेंच प्रेमळपणा व प्रांजळता या दोन विशिष्ट गुणांमुळे तर त्यांचें काव्य सर्वत्र अत्यंत मधुर व मोहक झालें आहे. पोवाडे व लावण्यांनीं त्यांचा एकांगीपणा घालवून त्यास रुचिवैचित्र्य आणिलें आहे. तेव्हां या कवीस संत-लौकिक कवींत बरेच वरचें स्थान देण्यास कोणी अनमान करील असें वाटत नाही. मासल्याकरितां पुढें कांहीं उतारे दिले आहेत, त्यांवरून रसिकांस कवीची योग्यता ठरवितां येईलच; पण दुसऱ्यांत कवीचें स्वतःचेंही मत दिसेल.

(१५१) नायकाची लावणी.

निरभ्र शुभ्र नक्षत्रतुल्य ही ललना कोणाची ।
 चपळ दृष्टि सुविलोललोचनी उपमा हरिणीची ॥ धृ० ॥
 पद्मवदन पद्मिनी गौरतनु केतकि वर्णाची ।
 ब्रह्मदेवे निर्मिली वाटते शशिव्या किरणाची ॥
 पर्वकाळ, शिवरात्र, शिवार्चन, वेळ पुराणाची ।
 पुष्पहार गुंफीत, हतामधि झारि सुवर्णाची ।
 लावण्याकृति पाहुन उडाली भ्रांती प्राणाची ।
 कधीं पडेल ती पडो मंचकीं रणधुळ चरणांची ॥ १ ॥
 गजराज मस्तिमधि मस्त, धुंद तशि विषयामधि डोले ।
 शुंडाकृति भुजदंड सरळ, कुच पहात सदा चाले ।
 संपूर्णालंकृत, गुण सुलक्षण, भाषण मृदु बोले ।
 भ्रमर चुंबितां नलिनी तशी मृगराजकटी हाले ।
 शृंगार गोफ पूतळ्या, गळ्यांमधि दाटि भूषणांची ।
 शालजोडि जरतारि दुहेरी, साडी पैठणीची ॥ २ ॥

(कवीचें स्वकाव्याविषयीचें मत.)

आरस नाही सरस आहे खिरस गाईचा । मिळेना बहु महागाईचा ।
 घ्यावा मासला मधून केवळ साखर साईचा । आहे बहु तुमच्या सोईचा ।
 सुगंध पुष्पासहित पसरला वेल जाईचा । पोवाडा राधावाईचा ।
 विष्णु कवीची घाट वाजली, सुटली रेलगाडी । आतां काय खेळण्याची गोडी ॥
 [पोवाडा १३७।३२ कडवें]

पोवाडा (राजाराम मडके ह्यांचा).

नका खाउं हें जहर दादा पैसा सरकारी । नाडले पाटिल पटवारी ॥ धुं०
 या पैशानें केलि खराबी हुशार लोकांची । उडाली फजिती कैकांची ॥
 पैशासाठीं कां गमवीतां अब्रू लाखाची । पुडी का खाता विखाची ॥
 पोटामाठीं पसरुनि ओटी भीक मागावी । परंतु कैद न भोगावी ।
 भुलुनि जाल चुकुनि खाल द्याल ओकारी ॥ नाडले पाटिल पटवारी ॥ १ ॥

अष्टक अंबावाई.

जन्मा येउनि व्यर्थ मानव कुळीं एरंडसा वाढलों ।
 झालों मी धड ईकडे न तिकडे आधेमधे नाडलों ।
 नाहींची परमार्थ स्वार्थ लवही स्वप्नांतरीं लाभला ।
 अंबावाई आतां नको पुनरपी संसारिं घालूं मला ॥ १ ॥

८० कटाव.

नेसुन जरिचा घट्ट पितंबर, भडक दुशाला लाल तुंबर, किंमत रुपये सुतीं
 शंभर, भरज्वानीची चढती उम्भर, रुंदावलि बहु सुखांत कंबर; .....
 नित्य पंक्तिचा बेत बरोबर, घोटिव रंध्याच्या पाटावर, पाणी पिण्याला
 सुंदर झारी, ... अडणीवर ताटें सोनेरी, ... अंबेमोहर उंचीचे आगळे,
 तांदुळ शिजले शुभ्र मोकळे, मधें दाट तें वरण पिवळे, ताजें लोणकढें तूप
 रवाळ, वाठ्या भरून वरति उफाळे, ... परोपरीच्या भाजा चटण्या,
 जिरे हिंगाच्या कडक फोंडण्या, ... मेथी कोथिंबिर चमकोरा, गवार भेंडी
 चवळी अवरा, चुका चाखवत माठ पोकळा, मुळे दोडके दूध भोपळा, ... परो-
 परीची मिष्ट लोणचीं, आंबट अंब्याची लिंबाचीं, ... लवण शर्करेपरी पांढरें,
 सार आमटी कढि सांबारे, ... मोतीचूर दळ बेसन बुंदी अटिव दुधाची खिर

वासुंदी, श्रीखंडाची फार सुगंधी,.....पोकळ नळिची गोड जिलेबी,.....
साखरपाकाची गोडंबी, खाज्या करंज्या गोड साटोन्या, अपमानानें फुगल्या
पुन्या.....साजुक आला भात मागला, घुसळुन साईसकट चांगला, घट्ट
दह्याचा मट्टा काढिला,..या परि थाटाचें भोजन, परोपरीचे मित्र आसजन,
पांथस्थाचें काय प्रयोजन, धर्म पळाला शत दुर योजन, घरांत जमले बहुत
पाहुणे, सारे मामे भाचे मेहुणे,.....लाजिरवाणें ऐसें जीणें, हरि भक्ती-
विण सर्वही उणें, संतत वा संपत कोणाची, लंका जळली सुवणाची, कुदशा
उडाली रावणाची, यास्तव धरी प्रीत हरिचरणाची, विष्णुदास म्हणे भग-
वंता, भज सोडोनिया सर्व अहंता ॥

श्री विष्णुदासाची कविता खंड २ रा.

मागल्या खंडाप्रमाणें हाही खंड श्री.नरहर सदाशीव जोशी ऊर्फ खर्शी-
कर शास्त्री यांनींच संपादिला असून, शारदाश्रम यवतमाळ या संस्थेतर्फेच
प्रकाशित झाला आहे. ह्या पुस्तकास य. खु. देशपाडे बी. ए. एल. एल.
बी. ह्यांनी प्रस्तावना लिहिली असून ह. प. ल. रा. पांगारकर ह्यांनी पुर-
स्कार लिहिला आहे, आणि रा. व्यंकटराव दातार यांनी त्यांत ' पुरुषोत्तम
महाप्रसाद' हा लेख लिहिला आहे. हा भाग पहिल्या भागाचीच पुरवणी
असल्यामुळें यांत पहिल्या भागाप्रमाणेंच कवीची उपास्य देवता रेणुका
हिजवर भक्ति, करुण वत्सल इत्यादि रसांनी भरलेल्या कविता आल्या
आहेत. त्याचप्रमाणें देवी, शंकर, राम, कृष्ण, दत्त व संत यांजवर पदें,
आरत्या, अष्टकें, दिंड्या, साक्या, श्लोक, जन्म व पाळणें वगैरे पद्यांचा
त्यांत समावेश केलेला आहे. उपदेशपर ही कांहीं कविता त्यांत आढळतात.

रेणुका मातेजवळ लडिवाळपणानें कोटिक्रम करून तिला निरुत्तर
करून टाकण्याची व आपल्या उद्धाराचा सर्व भार तुजवरच आहे हा
सिद्धांत स्थापित करण्याची कवीची अनुपम हातोटी मागल्याप्रमाणेंच येथें
ही प्रत्ययास येते. मार्गें अशीं उदाहरणें पुष्कळ आलीं आहेतच. येथील
एक पहाः—अहंकार आम्ही परिहरिल्या मग त्वां दुर्गे भेटावें ॥ पद्मिनिनें
रजनीतम गिळिल्या मग रविनें प्रगटावें ॥

कांहीं ठिकाणीं भोंवतालच्या परिस्थितीबद्दलचे विचारही कवीनें मोठ्या
मार्मिकतेनें प्रगट केलेले आढळतात. कलियुगासंबंधीं तो म्हणतोः—राज्य

कठिण हें आलें कलिचें वर्तमान भलें नव्हे ॥ परम वृत्ति धन हरण कराया
निघती कायदे नवे नवे ॥ घरोघरीं अंधार परंतु रस्तोरस्तीं दिवे दिवे ॥३॥

एकंदरींत कवीची भूमिका ज्ञानपूर्वक भक्तीची असल्यामुळे ज्ञानयुक्त
भक्तीचेंच प्रतिपादन प्रामुख्याने ह्या कवितांत दिसून येतें. यांतील विविध
पद्यांवर तुकारामाचे अभंग, वामनी श्लोक, अमृतरायाचे कटाव व मोरोपंती
आर्या यांचा चांगला ठसा पडलेला दिसतो. एकंदरींत सर्व वातावरण भक्ति-
मय झालेले आढळते.

टीपः—पहिल्या भागाची चर्चा सविस्तर झाली असल्यामुळे व त्याचीच ही
पुरवणी असल्यामुळे ह्या भागाची चर्चा स्वतंत्रपणे करण्याचें व उतारे देण्याचें
प्रयोजन नाही. तो जाने. १९३८ मध्ये प्रसिद्ध झाला असल्यामुळे केवळ त्याचा
नामनिर्देश येथे केला आहे.

प्रकरण ५ वें.

बळवंत रावजी पाटील. (स. १८५६ फेब्रुवारी)

गुणवंतः क्लिश्यंते प्रायेण भवन्ति निर्गुणाः सुखिनः ॥

हे शुक्ल यजुर्वेदी माध्यंदिन शाखेचे ब्राह्मण. यांचे मूळगांव संगमनेर. तेथे त्यांचे घराण्यांत पाटीलकीचे वतन वंशपरंपरेने चालू होतें. पुण्याच्या साडेतीन शहाण्यापैकीं जे प्रसिद्ध विठ्ठल सुंदर, ह्यांच्या घराण्याशीं त्यांचा आतसंबंध होता. विठ्ठलसुंदर यांजकडे देशपांडेपणाचे वतन होतें. पुढें हीं दोन्ही घराणीं पेशवाईत पुण्यास गेलीं. तेथें नाना फडणविसांशीं विठ्ठल सुंदर यांचें न जमल्यामुळें ते इकडे निजाम साहेबांकडे आले. व त्यांनीं त्यांची मर्जी संपादून उत्तम नांवलौकिक संपादिला. विठ्ठल सुंदरांच्यापासून नवव्या पिढींतील बळवंतरावजी पाटील होत. यांचा वडिलोपार्जित धंदा गंध्याचा होता व त्याबरोबर यांचे वडील सावकारीही करीत असत. ह्यांचे वय आज ८१ वर्षांचें आहे.

हे वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध सद्गृहस्थ शालीबंडा (हैद्राबाद) येथें रहात असून ह्यांची प्रकृति इतकी खडखडीत आहे कीं ते आपल्या उच्चम-शीलतेनें कोणाही तरुणास लाजवितील. त्यांनीं आपली जीवनकथा प्रस्तुत लेखकास स्वतः सांगितली व तिच्यांतील मुख्य मुख्य गोष्टींचें सनावलीसह एक भलें मोठें टिपणही करून पाठविलें. यावरून ह्यांचें जीवनवृत्त इतकें वैचित्र्यपूर्ण, अद्भुतरम्य व रोमहर्षण दिसत आहे कीं तें एखाद्या उत्कृष्ट कादंबरीचा विषय होऊं शकेल. अशी चरित्रात्मक कादंबरी पुढें कोणी लिहिणारा निघेल तेव्हां निघो ! तूर्त येथें त्यांच्या केवळ वाङ्मयीन जीवनाशीं संबद्ध असलेल्या गोष्टींचाच उल्लेख करून समाधान मानलें पाहिजे.

ह्यांचा जन्म शके १७७७ माघ वद्य ८ मीस पुणे. येथें झाला. त्यांचें प्राथमिक शिक्षण बुधवारवाड्यांतील तात्यापंतोजीच्या शाळेंत झालें. आपल्या लग्नासंबंधीं ते म्हणतात, “ माझें लग्न मजहून एक वर्षानें वडील व शरीरानें मजहून दांडग्या अशा धिप्पाड मुलीशीं, तिला न बघतां केवळ

हुंड्याच्या आशेने, खोट्या पत्रिकेवर नवव्या वर्षी केलें गेलें. ह्या लग्नाचा प्रताप मला अझून भोंवतो आहे. ” सन १८६७ जूनमध्ये वा. गं. टिळकांबरोबर हे हायस्कुलांत प्रविष्ट झाले व पुढें ल्याटीन भाषा घेऊन स. १८७६ मध्ये म्याट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. सन १८८७ पर्यंतच्या आकरा वर्षांत त्यांनीं अनेक वेळां मास्तरची नोकरी खाजगी.वर्ग व व्यापार-धंदा वगैरे उद्योग केले व पी. ई. (Previous) ची परीक्षा देऊन ते डेक्कन कॉलेजांत पुढील अभ्यासासाठीं गेले. ह्या काळांत “ Experiences of a barrister ” ह्या पुस्तकांतील “ Accommodation Bill ” ह्या गोष्टीचें ‘ न्यायदंडन ’ ह्या नांवानें भाषांतर करून त्यांनीं प्रसिद्ध केलें. स. १८८२ त ‘ मालिका ’ हें मासिक सुरू केलें. परंतु एक वर्षांतच तें बंद पडलें. ह्यांत जगांतील चमत्कारिक नैसर्गिक स्थळांचीं वर्णनें, वक्तृत्व, ऐतिहासिक कादंबऱ्या, नाटके, संस्थानाचे इतिहास, शास्त्रीय माहिती इत्यादि विषय येत असत. नंतर त्यांनीं ‘ ऐतिहासिक नाटक कथावली ’ सुरू केली. पण तीही तीन वर्षांनीं बंद पडली. रावजी श्रीधर गोंधळेकर ह्यांच्या सांगण्यावरून “ जगद्धितेच्छु ” वर्तमानपत्र सुरू करून त्याचें संपादकत्व ४ वर्षेपर्यंत त्यांनीं केलें. मध्यंतरीं हरि कृष्ण दामले वगैरे प्रकाशकांस शालोपयोगी पुस्तके लिहून देण्याचें व ‘ Times of India ’ च्या बातमीदारचें ही काम त्यांनीं केलें. कालेजांत पुनः शिक्षणास सुरवात करून फर्स्ट बी. ए. व सेकंड बी. ए. अशा दोन्ही परीक्षांस बसण्याची त्यांनीं तयारी केली, तों इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनीं पुढील उपदेश त्यांस केला “ तूं किती वेडा आहेस ! अरे ! आम्हीं आपल्या नांवापुढें ‘ बी. ए. ’ लिहिणें सोडून दिलें. तुझी योग्यता आम्हीं ओळखीतच आहोंत. पुनः तुला नोकरीही धरावयाची नाही. मग परीक्षेची खटपट कशाला ? दे सोडून. ” त्याबरोबर त्यांनीं तो नाद सोडून दिला. सन १८८७ ते ९७ च्या दशकांत Camp Education Society, Bhave Native Institution मध्ये मास्तरकी, केसरी मराठा पत्राचें मुद्रण नीरीक्षण, अप्पाजी विनायक जोशी यांबरोबर लाखाचे खाक होइतो व्यापार, पाटस येथें शेतकी, वा. शि. आपटे यांच्या संस्कृत कोशाचीं मुद्रितें तपासण्याचें काम “ Studies in Indian Music ” या तीन अंकांचे प्रकाशन, पुनः जगद्धितेच्छूचें संपादन वगैरे

अनेक कामें करून १८९८ फेब्रुवारीत हैद्राबादेस येऊन २० रुपये हालीवर (हैद्राबादी नाणें) वैदिक धर्मप्रकाशिका शाळेचे ते हेडमास्तर झाले. तेथें तीन वर्षे अटोकाट मेहनत करून त्यांनीं ती शाळा नांवारूपास आणली. सरकारी ग्रँट सुरू झाली. पण इतक्यांत हणमंतराव अत्रे ह्यांनीं ४० रुपयांवर आपल्या एका बी. ए. ची नेमणूक केली तेव्हां त्यांस हा अन्याय सहन न होऊन त्यांनीं नवाब जाफरजंग बहादर ह्यांजकडे नोकरी धरली. (स. १९००). ह्या नोकरींतही धरसोड केलीच. तरी पण नवाबसाहेबांकडून १०० रु. दरमहा त्यांस आज २७ वर्षे चालू आहे.

सन १८९६ मधें त्यांनीं अमेरिकेंतून एक “ प्रिंटिंग प्रेस ” आणिवला व त्यांत ‘ अखबार ’ नांवाचें वर्तमानपत्र छापून हैद्राबाद येथें सुरू केलें. पण नेहमींप्रमाणें अश्रयाभावीं तें बंद पडलें. मग वैदिक धर्म प्रकाशिकेच्या आश्रयाखालीं त्यांनीं ‘ संजीवनी ’ मासिक सुरू केलें. त्याचा पहिलाच अंक आषाढ शके १८२० मधला मिळाला आहे. त्यांतील उपोद्घातांत संस्थेची माहिती देऊन, पुराणांचें सोप्या व रसाळ भाषेंत भाषांतर करून मासिक स्वस्त किमतीस विकत देण्याची योजना त्यांनीं जाहीर केली आहे. ह्या अंकांत गणेश पुराणांतील सहा अध्यायांचें भाषांतर आलें असून त्यांत सौराष्ट्राधिपति गलतकुष्टी सोमकांत ह्यांची कथा व भृगुऋषींच्या आश्रमाचें वर्णन इतका भाग आला आहे. त्यापुढें वाल्मीकि रामायणाच्या बालकांडास सुरवात करून ऋष्यश्रृंगाचे प्रलोभनापर्यंत कथाभाग आला आहे. घोषणे-प्रमाणें भाषा अगदीं साधी, सोपी, रसाळ व मोठी आकर्षक झाली आहे. पण हेंही मासिक कांहीं दिवसांनीं बंद पडलें.

संजीवनी बंद पडल्यावर पाटीलबोवांनीं वाल्मीकिरामायण, महाभारत, भागवत व गीता हे ग्रंथ मराठी पद्यांत अगदीं सोप्या भाषेंत करण्याचा निश्चय करून तो पुरा केला. ह्यांपैकीं पहिला हत्ता “ गीतामाधुरी ” ग्रंथाचा होय. हा ग्रंथ स. १९०६ मध्ये प्रसिद्ध झाला. प्रेमरामायण ग्रंथसंख्या २५०००, मधुरभारत ग्रंथसंख्या एक लक्ष हे ग्रंथ लिहून तयार असलेले स्वतः लेखकांनै पाहिले आहेत. जगद्गुरु मठ विरूपाक्ष यांनीं आपल्या नं. ६१३ च्या आज्ञापत्रांत म्हटलें आहे की ‘ श्रीमद्भगवद्गीता व श्री वा. रामायण हे दोन संगीत ग्रंथ प्राकृत भाषेंत केले आहेत ते फार चांगले

केले आहेत.....हे आपण केलेले काम पसंत आहे. करितां सर्व ग्रंथ छापून काढावेत, म्हणजे सर्वत्रांस उपयोग होईल. याबद्दल तुम्हांस सर्व सद्गृहस्थ मदत करतील. कळावे इ.” पण जगद्गुरूंचा हा आशीर्वाद ही अद्यापि सफळ झाला नाही; व ते ग्रंथ आतां छापून निघण्याची मुळीच आशा दिसत नाही. असो.

‘संजीविनी’च्या मुख पृष्ठावर, न्यायदंडन (नाटक) प्रातप मुकुट, (नाटक), हेमचंद्र (नाटक), क्राफर्डसाहेबाचे प्र. मोंगलाई; पुण्यग्राम रहस्य (कादंबरी), चंद्रगुप्त (कादंबरी), सेमिरामिस, जगदेव पवार, वक्तृत्व (निबंध), सरवाल्टर स्कॉटचे चरित्र इ. ग्रंथांचे कर्ते असें पाटील बोवांनी आपल्याबद्दल म्हटले आहे. बळवंतरावजींनी एवढे मोठे टिपण धाडले पण त्यांत स्वतःच्या ग्रंथाची यादी कशी दिली नाही, न कळे. त्यांनीं तोंडीं नाटकादि बरीच ग्रंथरचना प्रसिद्ध केल्याचें सांगितलें. परंतु त्यांच्याजवळ आज एकही ग्रंथ राहिलेला नाही. त्यांच्या सांगण्यावरून शालीवंडा ग्रंथसंग्रहालयांत चौकशी केली, परंतु तेथेही त्यांचा मागमूस लागला नाही. स्वतःच्या संग्रहीं असलेलीं दोन त्रुटित फाटकीं पुस्तके बळवंतरावांनीं पाठविलीं आहेत. त्यांपैकीं वर उल्लेखिलेलें ‘वक्तृत्व’ हे एक आहे. व दुसरे आंतील मजकुरावरून, राजपुतान्याच्या इतिहासाचें असावें असें वाटते. ह्यांची माहिती यथास्थल गद्य विभागांत येईल. तूर्त ‘गीता माधुरी’ एवढें एकच पद्य पुस्तक उपलब्ध झालें आहे. या ग्रंथाच्या प्रसिद्धीचे वेळीं पाटीलबोवांनीं सांप्रतच्या जाहिरात युगांतील एका अपूर्व योजनेचा अवलंब करून त्रेसष्ट हजारांच्या रोखीच्या ३०० बक्षिसांची जंगी लूट लावली होती. परंतु हे आमिष पुरेसें आकर्षक न वाटल्यामुळेच कीं काय “येत्या वर्षप्रतिपदेचें आंत ज्यांची वर्गणी येईल त्यांस सेमिरामिस अथवा आर्यावर्ताचें प्राचीन वैभव ही ऐतिहासिक कादंबरी किं. रु. १ ही बक्षीस देऊं” अशीही घोषणा त्यांनीं केली होती. पण ह्यां सोडतीतही बळवंतरावजींचा नंबर निघाला नाही असें वाटते !

गीता माधुरी.

मराठी वाङ्मयास प्रारंभीच गीतेस देशीकार लेणें मिळालें. महानुभावांनीं निराळा पंथ काढला तरी त्यांनीं गीतेलाच श्रेष्ठ स्थान दिलें. गीते

वर त्यांच्या अनेक टीका आहेत. मराठवाड्यांतील एकट्या दासोपंताने 'मानवां सुदुस्तर तो' असा सवा लाख 'गीतार्णव' निर्माण करूनही आणखी 'गीतार्थबोध' 'स्थूलगीता' व 'सार्थगीता' असे ग्रंथ लिहिले. ज्ञानदेवाने गीताही परमेश्वराची वाङ्मयी मूर्तिच आहे, असें जे म्हटले आहे ते अगदी अक्षरशः सार्थ वाटते. ह्या मूर्तीवर अनेक भाषांत अनेकांनी आपापल्यापरी अनंत पुष्पे वाहिली आहेत, आजही वाहात आहेत व पुढेही वाहात राहातील. तेव्हां बळवंतरावांनी एकदम दोन पुष्पे वाहिल्याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. शिवाय त्यांत त्यांनी आपले अपूर्व वैशिष्ट्य दाखविले असल्यामुळे त्यांची कृति समर्थनीय ही आहे. ह्या दोन टीकांपैकी एका टीकेत निरनिराळ्या रागांत व तालांत सुमारे शेंसवारी पदे केलेली आहेत. तर दुसऱ्या टीकेत एकाच वृत्ताचा अवलंब केला असला तरी त्यावर ह्या तो राग बसतो, दोनतीन ताल बसतात व अलीकडील शेंदीडशें संगीत चाली बसतात. म्हणूनच कवीने 'संगीत टीका' असें यथार्थ नांव या ग्रंथास दिले आहे, आणि संगीत हाच त्याचा विशेष होय. म्हणजे आजपर्यंत गीतेस केवळ शास्त्रीपंडित, वेदांती व मुमुक्षु या मंडळींतच महत्त्वाचें स्थान होते, पण ह्या ग्रंथद्वारे पाटीलबोवांनी तिला गवय्ये, बजवय्ये यांचे जलसे, गाण्याच्या मैफली, संगीत नाटके, व गानलोलुप भक्तांची देवगृहे ह्यांचीं द्वारे खुली करून दिली. अर्थात् समाजाच्या सर्व थरांपर्यंत गीतेचें लोण पांचविण्याचें श्रेय कवीस देणें क्रमप्राप्त होते. कवीने ह्या वृत्ताचें जुने नांव न सांगतां त्यास आपल्या आवडीचें 'मधुरवृत्त' असें नांव दिले आहे. 'या वृत्तांत आजपर्यंत मराठींत काव्यरचना झाली नाही; व मला ते गुरुकृपेनेच लाभले' असेंही तो म्हणतो. तेव्हां या दृष्टीनेही ग्रंथाची अपूर्वता सिद्ध होत आहे. हुजुरी वामनराव वैद्य मृदंगशास्त्री व लक्ष्मणराव हार्मोनियमसंगीतकोविद ह्यांच्या सारख्या तज्ज्ञांनी या संगीत टीकांच्या योगे भजनानंदास सुरस वळण लावल्याबद्दल कवीस धन्यवाद दिले आहेत.

पहिल्या टीकेत बहुतेक श्लोकास श्लोक भाषांतरांत आहे. तालरागांकडे यांत विशेष लक्ष दिले असल्यामुळे अर्थाच्या सौंदर्याकडे किंवा अचूकपणा-

कडे कवीला बारकाईने लक्ष पुरवितां येणें शक्य झालें नसेल हें साहजिकच आहे. आणि अशा गानप्रधान कृतींत ह्या गोष्टींची कोणी अपेक्षाही करणार नाही. गीतेतील कांहीं दुर्बोध स्थळांचें स्पष्टीकरण शांकरभाष्यांत, भावार्थ दीपिकेंत, यथार्थदीपिकेंत अगर गीतारहस्यांत कसें केले आहे हें वाचक जसें शोधकबुद्धीनें शोधावयास त्यांजकडे जातो, तसा तो या संगीत टीकांकडे खचित वळणार नाही. श्लोकाचा साधारण भावार्थ समजून त्याचें रूपांतर रागतालांत कसें काय बसतें, हेंच तो पाहील. अशा वाचकास मात्र ह्या दोन्ही गोष्टींत आनंद व समाधान झाल्याशिवाय राहाणार नाही. पण 'धन्य ती गायनी कला' ज्यांस अवगत नाही, अशांचें लक्ष पद्यगानाकडे गुंतणें शक्य नसल्यामुळे, त्यांतील उणीवा हुडकण्याकडे वळणें स्वाभाविक आहे. अशांना मात्र पुढील दोष दिसतील:—(१) भाषांतरांत मूळांतील कांहीं शब्द व पदे गळलेलीं आढळतील. उ. अ. ९-१ ज्ञानविज्ञान सहितम् व अनसूयवे हीं पदे गळलीं आहेत. पहा:—'हें हितगुज सांगतसों जें जाणसि तरि अशुभांतुनि सुटसी ॥ ध्रु० ॥ अ. ९-२० 'त्रैविद्या' पद गळलें आहे. अ. १२-८ अत ऊर्ध्वं पद गळलें आहे. (२) भाषांतर बरोबर झालेलें नाही असें कांहीं स्थळां आढळेल. उ:—अ. ९-२ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् = साक्षात् अवगम धर्म जाण हा अव्यय करि जे देत सुखासी ॥ अ. ९-२२ एवं त्रयीधर्म इ. = कामीं त्रयिधर्में वागती ॥ गत आगतां लाभती । तसेच शब्द भाषांतरांत राहिले आहेत. वाचकांस काय अर्थ कळला ? अ. १२. ५ अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिः खाप्यते = देहाची गत अव्यक्त तथा दुःख ॥ ३ ॥ मुळांतील अर्थ यांत कोठें आहे ?

अ. १२-११ सर्व कर्मफल फलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् = मग यत वा कर्मफळाच्या त्यागातें ॥ ९ ॥ यतात्मवान् ह्याचा अर्थ नुसत्या "यत्" क्रियापदानें येत नाही. अ. १२. १२ त्यागात् शांतिः अनंतरम् = ध्यानाहुन त्यागच (श्रेय); शांती त्याहून (श्रेय). हा अर्थ येथें बरोबर नाही. अ. १२-१९ संतुष्टो येनकेनचित् = समनिंदास्तुति ज्या नित्य तृप्त मौनी ॥ १७ ॥ येथील भाषांतरही बरोबर नाही. अ. १२. २०:—येतु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं इ. — जे धर्मी अमृत मम हे उपासती ॥ इ. या ठिकाणीं पण मुळांतील सर्व

अर्थ उतरला नाही. (३) अशुद्धता:—तूं शकी. मी सांगतसों; आरंभें (न. लिं) त्यागिलीं ?; बहुश्रद्धें (?) यजती; आश्रा (आश्रय) धरीत. छिनलीं; भूअंतरीं; तपज्ञान. इ.

हीं उदाहरणें विशेष परिचित अशा ९।१२ अध्यायांमधून केवळ नमुन्यासाठीं म्हणून दिलीं आहेत. असे दोष जरी क्वचित आढळले तरी सुबोधता व गेयता ह्या गुणांच्या उत्कटतेत ते लुप्तप्रायच होतील असे वाटत.

गानप्रेमी वाचकांस पुढील अवतरणें प्रिय होवेल:—

(चाल:—काय मला भूळ फुडालि).

कुठिल दुःख आठवले विषम समजि या ॥

स्वर्गकीर्ति जयीं बुडे पार्थ अनार्या ॥

क्लीबसें नका करूं न योग्य हें तुला ॥

ऊठ त्यजी नीच काम न हो दूवळा ॥ १ ॥ गी. अ. ३. ३१-३५ ॥

पद (चाल:—आम्ही काशीचे ब्राह्मण).

जे मानव श्रद्धावंत संतत मानित हें मम मत ॥

ते कर्मांतुन वा मुक्त ॥ ध्रु० ॥ अर्जुना ॥

जे पंडित मूढमती, मत न मानिती, असूया करिती ॥

ते नष्ट जाण वा होती ॥ अर्जुना ॥ १ ॥ इ. गी. अ. ३. ३१-३५ ॥

पद. श्लोक अ. ७, १४-१९ (चाल-भैरवी. लागला मसि छंद)

पार्था जे केवळ मज भजती ॥ दुस्वयज गुणमय माया त्यजती ॥ ध्रु० ॥

नर माथें मूढ असुर बनले ॥ अधम न येती मज प्रत दुष्कृति ॥ १ ॥

आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी ज्ञानी ॥ चहुपरि मातें भजती सुकृती ॥ २ ॥

परि योगी एक भक्त ज्ञानी ॥ तो प्रिय मम त्याची मस प्रीती ॥ ३ ॥

पद. अ. १०. ३९-४२ (चाल:-तिलक कामोद, ताल एका).

सर्वभूतीं बीज जें बघ जाण मी तें अर्जुना ॥

देख भूतीं चरचर या काय आहे मज विना ॥ ध्रु० ॥

दिव्य मम गा विभूतींचा अंत पार्था नाहिं रे ॥

संक्षेपें कथियलें मी समज नच वा विस्तरे ॥ १ ॥

प. अ. ११-१४ (चाल-वसंती बघुन मेनकेला).

मजवर अनुग्रहच केला । गुह्य परम अध्यात्म ऐकतां मोह लया गेला॥ध्रु॥
भवलय भूतांचा कळला । तुझे सत्य माहात्म्य ऐकुनी आत्मा बहु तोषला ॥
कथिलें तूं अपणां जैसें । बघूं वांछितों रूप ईश्वरी कृष्णा मी तैसें ॥
बघणें सत्य जरी गणसी । तरीच योगेश्वरा वा मला तूं दर्शन देसी ॥ १ ॥

मधुरवृत्त टीका.

दुसरी टीका 'मधुर' ह्या नूतन नामांकित वृत्तांत गुंफली आहे. छंदः शाखांतील ह्याचें जुनें नांव लक्षणासह कवीनें सांगितलें असतें तर सामान्य वाचकांस मोठी सोय झाली असती. तदभावीं त्याचें पृथक्करण करून लक्षण बांधण्याचा प्रयत्न आम्ही पुढें केला आहे तो कितपत यशस्वी झाला आहे हे तज्ज्ञांनीं पाहून न्यून तें पुरतें करून घ्यावें, अशी त्यांस सविनय विनंती आहे.

प्रा. डॉ. पटवर्धनांनीं आपल्या अभिनव 'छंदोरचना' ग्रंथांत वृत्तें, जाति व छंद असे वृत्तांचे तीन वर्ग कल्पिले आहेत. अक्षर गण लघु गुरु ह्यांच्या तंत्राने केलेलीं तीं वृत्तें; केवळ मात्रांनीं नियमित केलेल्या त्या जाति; व मात्रा व अक्षरसंख्या ह्या दोहोंनीं बांधलेले ते छंद होत. प्रस्तुत पद्ये पहिल्या किंवा शेवटच्या वर्गांत बसत नसून जातींत येतात. जातींच्या अनेक प्रकारांपैकीं तीं 'पादाकुलक' ह्या प्रकारांत मोडतात. पादाकुलकांत १६ मात्रा असून पद्मावर्तनाचीं दोन आवर्तनें असतात. पद्य म्हणजे कमळ. त्यास आठ पाकळ्या असतात, म्हणून आठ आठ मात्रांचा एक चरण अथवा गट होतो; व तदंतीं यति येते. ह्यांत अक्षर संख्येचा निर्वंध नाही. मात्र पादाकुलक छंदांत तो आठ अक्षरांचा आहे. यतिभंग हा दोष गणला आहे खरा, परंतु आधुनिक कवितेंत त्याला फारसें महत्त्व दिलेलें नाही. तेव्हां ह्या टीकेंत अशीं स्थळे जरी जागोजाग आढळलीं तरी कवीस फारसा दोष देण्याचें कारण नाही, पण 'प्रथम ग्रासे मक्षिकापातः' कसा झाला आहे तो पहाः—धर्म कुरुक्षे । त्रिं मिळोनि झुंजत ॥ मम सुत पांडव काय करीत । पांडव सैन्य व । घोनी जुळलें ॥ दुर्योधन गुरु । संनिध बोले ॥ ३ ॥ चरणांतीं ऋस्व अक्षर येऊं नये असा सामान्य नियम आहे. तरी पण क्वचित्

पादांतीं न्हस्वास गुरुत्व येतें ह्या अपवादानें ह्या दोषाचें समर्थन करितां येण्यासारखें आहे. पुनः हें वृत्त गेय असल्यामुळें गान कुशलाच्या गानांत अशा प्रकारचीं वैगुण्ये सहज लुप्त होण्यासारखीं आहेत.

मराठींत ह्या वृत्तांतील ही पहिलीच रचना आहे हें कवीचें विधान सापवाद आहे. कारण मोरोपंतांनीं आपलें 'कल्याण रामायण' या मात्रा-वृत्तांत रचलें आहे असें पंतकाव्याच्या संपादकांनीं पादटीपेंत म्हटलें आहे. गंगादासांनीं आपल्या संस्कृत 'छंदोमंजरींत' ह्या वृत्तास 'पञ्जटिका' असें नांव दिलें असून त्याचें लक्षण वरील 'पादाकुलका' प्रमाणेंच दिलें आहे. मात्र दुसऱ्या आवर्तनाचा आरंभ गुरु अक्षरानें व्हावा असें त्याचें म्हणणें आहे. पण हा नियम पंतांनीं व प्रस्तुत कवीनेंही पाळल्याचें आढळत नाही. आणि प्रा. डॉ. पटवर्धनांनींही हा निर्बंध गाळला असून 'पादाकुलक' असें त्याचें नामांतर केलें आहे. सारांश हें वृत्त पूर्वापासून संस्कृत मराठींत चालू होतें व आजही तें चालू आहे.

गीतार्थासंबंधीं पहिल्या टीकेंत जें धोरण आढळतें तेंच दुसरींतही आढळतें. भापांतरांत छंदानुरोधानें कोठें हें तर कोठें तें, मुळांतलें पद गाळलेलें दिसतें. तेव्हां अर्थदृष्ट्या ह्या टीकेची चर्चा करण्याचें कारण दिसत नाही. मात्र अर्थ सुबोध आणि सरळ करण्याचा केलेला प्रयत्न सर्वत्र चांगला साधलेला दिसतो. पहिल्या टीकेनें ग्रंथाचीं ६८ पानें व्यापिलीं आहेत तर दुसरीनें ३८ पानांतच आपली वामन मूर्ति समाविली आहे. पहिल्या प्र-काचे २८० गीता श्लोक मधुरवृत्ताच्या १४३ पद्यांत म्हणजे अर्ध्या संख्येंत निरूपिले आहेत. तेव्हां संक्षेपाच्या दृष्टीनें वाचकास हा एक लाभच झाला आहे.

एकंदरींत ह्या दोन अभिनव संगीत टीकासंबंधीं ज्ञानदेवाच्या शब्दांत असें म्हणावेंसें वाटतें कीं:—“तैसा गाणिवेतें मिरवी । गीतेवीण ही रंगु दावीं । तो लाभाचा प्रबंधु वोवीं । केला मियां ॥ १८-१७४१ ॥

मासल्याकरितां कांहीं अवतरणें खालीं दिलीं आहेत:—

काम क्रोध या मूळ रजोगुण । पापी घातुक वैरी जाण ॥ धूमें वन्हि आदर्श मलानें । गर्भ मळें तै हा वृत तेणें ॥ १९ ॥ अ. ३ रा । इह न पर विनाश न कीं त्याप्रत । न कल्याणकृत् जाईल दुर्गत ॥ ६-२० पुण्य जनीं

शाश्वत सम वसुन । शुचि श्रीमंत गेहिं घे जनन । अथवा धीमत् योगि
कुळांत । दुर्लभ जन्म असा लोकांत ॥ ६-२१ ॥ शश्वत् शांति धर्मात्म्या नित ।
पार्थ जाण मम भक्त न नष्टत । पाप योनि स्त्री वैश्य शूद्र जर । मज आस-
रितां पावत गतपर ॥ ९-१६ ॥ कां न भक्त राजर्षीं ब्राह्मण । अनित्य लोकीं भज
मम अर्जुन ॥ मन्मन भक्तां यज करि नमन । योगी हो येसि मत्परायण ॥ ९-१७

प्रकरण ६ वे

दातारपितापुत्र व गुरु ब्रह्मानंद

माधवराव ज्योतिपंत दातार. [स. १८५६-१९१४]

हे मूळेच हैद्रावाद येथील राहाणारे ह्यांनीं आवासाहेव रामदासी ह्या गृहस्थांजवळ संस्कृत, पारसी व गणित ह्या विषयांचा उत्तम अभ्यास केला होता. ह्यांनीं निझाम सरकारची ४० वर्षे नोकरी करून पेन्शनही बहुत वर्षे घेतलें. अंतकालाच्या आधीं ह्यांनीं कांहीं दिवस संन्यास घेतला होता. ह्यांनीं वैशाख शु. ॥८ मी. शके १८५६ मध्ये देह ठेवला. पेन्शन घेतल्यावर त्यांनीं आपला काळ भजनपूजनादि पारमार्थिक कृत्यांत घालविला. परमार्थ विषय-पर निरनिराळे छोटे ग्रंथ करून ते लोकांस फुकट वाटीत असत. ह्यांनीं पुढील ग्रंथ केले आहेत:—

(१) विष्णुसहस्रनाम टीका (सन १९१५) :—ही टीका पद्यात्मक असून एक एक नामावर एक एक अंभंग रचलेला आहे. ह्यास ॥ श्री विष्णोर्नाम गीता ॥ असें ग्रंथकारानें नांव दिलें आहे. प्रस्तावनेंत ग्रंथकार म्हणतो 'श्री माधवकृपेनें या मूकाकडून श्री विष्णुनाम गीता बोलविली. त्यांत अबद्धवाणी पडली असेलच तथापि सज्जनांनीं त्या दोषाकडे न पाहातां हंसाप्रमाणें नामामृत सारच गृहण करावें.' याची यथार्थ कल्पना खालील उताऱ्यावरून येईल:—

मूळ:—॥ ३ ॥ योगं त माधवं वंदे ॥

भाषांतर:—प्र ० ३ योग माधवा रमापति । पुरुषोत्तम द्या मोक्षगति ॥

मूळ:—१८ योगोऽस्त्येकत्वभावो हि क्षेत्रज्ञ परमात्मनोः ॥

भाषांतर:—१८ ॥ योगः सदा चित्तरोध । जेणें जीव होय शुद्ध ।

मूळ:—१९ त्वंहि योगविदानेता योगक्षेमसतां वहन् ॥

भाषांतर:—१९ ॥ योगविदानेता हरि । संतयोगक्षेम करी ॥

टीपा—१८ इंद्रियाणि निरुध्य मनसासह क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः एकत्वभावनायोगः
२० प्रधानं प्रकृतिर्माया पुरुषो जीवः तयोरीश्वरः प्रधानपुरुषेश्वरः

मूळ—२० त्वं मायाजीवयोरीशः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥

भाषांतरः— ॥ २० प्रधानपुरुषेश्वर । मायाजीवाचा ईश्वर ॥

मूळः—२१ नरसिंहवपुः शूरो वपुषानरसिंहयोः ॥

भाषांतरः—२१ ॥ नरसिंहवपुः सुधी । भक्तपाल दुष्टा वधी ॥

अशा शास्त्रीय थाटांत ही सहस्र नामावली पुरी झाली आहे. ती परमार्थपर भक्तांस प्रिय होईल.

(२) श्रीश्रुतिगीत साभंगः—(अंबिकाप्रेस महाराजगंज हैदराबाद इ.स. १९२६)

मूकबोल जरि अशुद्ध निर्गुण ब्रह्मीं जयांत गुणगान ॥

साभंगाश्रुतिगीता, गाऊनि साधू करो समाधान ॥ ३ ॥

माधव कृपाच वदवी ही श्रुतिगीता अभंग मूकमुखें ॥

श्रवणें पठणें ज्याच्या संसारी ही अखंड राहि सुखें ॥ २ ॥

ह्या प्रस्तावনারूप दोन आर्यांत ग्रंथकाराचें हृद्गत स्पष्ट दिसत असल्यामुळें त्या वर उध्दत केल्या आहेत. हें श्रुतिगीत भागवताच्या दशमस्कंधांतील ८७ व्या अध्यायांतलें आहे. परीक्षिताच्या प्रश्नावरून शुक्राचार्यांनीं सनक-सनंदनसंवादकथा सांगितली. तींत प्रत्येक श्रुतीनें एक एक पद्य, अशा २८ पद्यांत, सगुण निर्गुण ईश्वराचें वर्णन केलेलें आहे. ह्या ग्रंथांत प्रथम मंगलाचरण, राजाचा प्रश्न, शुक्राचें उत्तर व श्रुतिगीतसंगति मूळ व भाषांतर यांसह सांगून नंतर २८ श्रुतींचें मूळ दिलें आहे. त्यापुढें श्रुतिगीत भूपाळी दिल्यावर, एक एक श्रुति घेऊन तिचा अन्वय, अर्थ, तत्संबंधीं इतर श्रुति त्यांचा अर्थ, भजन, अभंग व आर्या या अनुक्रमानें २८ श्रुतींचें विवरण करून केशवाच्या आरतीनें हें ८३ पानांचें पुस्तक संपविलें आहे. ह्या पुस्तकाची योग्य कल्पना पुढील उताऱ्यांवरून येईल.

॥ पंचविंशति वृंदीय श्रुतयः ॥ २५ ॥ (पानें ७४, ७५, ७६)

श्रुतिः—(१) द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ॥

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥

अर्थ—दोन सुंदर पक्ष असणारे सहोदर पक्षी, मित्रभावानें एकाच वृक्षावर आश्रय करून राहिले आहेत. त्यांपैकीं एकजण गोड गोड अशा फलाचा उपभोग घेतों आणि दुसरा उपभोग न घेतां साक्षीरूपानें असतो.

श्रुतिः २—समानेवृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति सुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥

या पूर्वोक्त वृक्षावर निमग्न झालेला सुग्ध जीव आपण अनाथ आहों
असें म्हणून शोक करीत राहातो, पण आत्मज्ञान करून घेऊन जेव्हां
अन्य पक्षाचें (आत्मारामाचें) दर्शन घेतो तेव्हां शोकरहित होतो.

श्रुति ३ रीः—अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बर्हीं प्रजां जनयन्तीं सरूपां ।
अजोह्येको जुष्टमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः ॥

सत्वरजतमोगुणांनीं युक्त अशी व पुष्कळशी सरूप प्रजा प्रसवणारी
अशा मायेशीं रममाण होणारा जीवात्मा तिच्याशीं क्रीडा करीत राहातो.
परंतु दुसरा परमात्मा (अज) भुक्तभोग अशा मायेस झुगारून देतो.

॥ श्रुतिगत भजन २६ ॥

स यदजया गुण जीव भोगितो कुत्सित तनु भवजाळीं
तूंच एकटा माया त्यजसी सर्प जसी कांचोळी ॥

॥ श्रुतिगत अभंग. २५ ॥

स यदजया गुणभोगी जीव होय जो अभागी ॥ १ ॥ अविद्येस आलिंगन,
जीवा करीते मोहन ॥ २ ॥ अस्वातंत्र्ये जीवा खेद शिवा स्वानंदें आनंद ॥ ३ ॥
जीवकर्म फळा भोगी, शिव असंगें विरागी ॥ ४ ॥ त्यागिसी तूं मायाजाळी,
जैशी नागीण कांचोळी ॥ ५ ॥ माधव कृपें मूक भाषा होवो संत जनीं तोषा ॥ ६ ॥

॥ श्रुतिगीत आर्या ॥ २५ ॥

माया विना विरजे, सच्चित् जैसा अहि त्वचा हीन ॥
पडती माया मोहें मृत्मुमुखीं जीव ते सदा दीन ॥

ह्यावरून ग्रंथ कर्त्यांचा श्रुतींचा सार्थ व सखोल अभ्यास त्याचप्रमाणें
मराठी भाषेवरील व अभंगार्यादि छंदांवरील त्याचें प्रभुत्व सहज व्यक्त
होत आहे. अज्ञांस सुज्ञ करून त्यांस ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग सुकर करून
देण्याचें अखंड व्रत त्यांनीं चालू ठेविलें होतें. सरकारी सेवेतून निवृत्त
झाल्यावर ही जनसेवा त्यांनीं अत्यंत कळकळीनें व स्वतःच्या खर्चानें चालू
ठेविली होती. ज्यांस ईश्वरप्राप्तीची चाड आहे अशाच्या तोंडून त्यांस ह्याबद्दल
वक्त्यवाद निघाल्याशिवाय राहाणार नाहींत.

(३) श्रीबालकृष्ण लीला:—ह्या ग्रंथकाराचे तिन्ही ग्रंथ हैद्राबाद येथेच छापून प्रसिद्ध झाले आहेत, हे ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. नाशीकचे पं. हरिबाबा यांनी श्रीमद्भागवतांतर्गत दशमपूर्वार्धातील कांहीं श्लोकांवर स्वतः शंका वेऊन त्यांवर विनोदगर्भ उत्तरे दिली आहेत. ह्यांत कोट्यांबरोबर उत्तम काव्यही दृष्टीस पडते. पण हे वाङ्मय संस्कृतांत असल्यामुळे त्याचा मराठी वाचकांस आस्वाद मिळावा म्हणून त्याचा अनुवाद प्रस्तुत ग्रंथकाराने पद्यांत केला आहे. कवि म्हणतो “ वार्धक्यावस्थेत, इंद्रियांचे व्यापार शिथिल झाले असतांही हे काम ईश्वरकृपेने पूर्ण झाले ह्याबद्दल त्याचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत. आमची पुस्तके विनामूल्य वाटण्यांत येतात त्याप्रमाणेच हेही वाटण्यांत येत आहे. लोकांनी ते वाचून स्वतःच मनरंजन करून घेतले तर कर्त्याला श्रमाचे सार्थक झाल्यासारखे वाटेल.” हा उतारा देण्याचा हेतु एवढाच की त्यावरून लोकांचे औदासिन्य व ग्रंथकाराची निरपेक्षबुद्धि वाचकांस कळावी. असो.

पंडित हरिबाबांनी क्रमाने १ ते १६ व पुढे २२, २७, २९, ३०, ३१, ३२, ३३ व ४९ अशा अध्यायांतील श्लोकांची यथारुचि निवड करून त्यांतील काव्यसौन्दर्य अक्षर गणांतील विविध वृत्तांत प्रगट केले आहे. त्याचा मराठी अनुवाद प्रस्तुत कवीने आर्यांत केला आहे. मूळांतील एकंदर १०७ श्लोकांवर पंडितजींचे १३९ श्लोक आहेत तर त्यावरील अनुवादास ३०८ आर्या खर्ची पडल्या आहेत. एकंदर अध्यायांपैकी यदृच्छया पुढील निवड करून ह्यांत काव्यसौन्दर्य कसे काय दिसते ते पाहू.

मू. अ. ६ वा. यांतील १७ वा श्लोक:—

मूळ:—विबुध्यतां बालकमारिकाग्रहं चराचरात्मा स निमीलितेक्षणः ।

अनंत मारोपयदंकमंतकं यथोरगं सुप्तमबुद्धिरञ्जुधीः ॥१७॥

उत्प्रेक्षा:—एहिकं तु नहि साधनमस्या दृश्यतेष्वपि पुरातनमस्ति ।

किं नवेति भगवान् ध्रुवमंतश्चितनाय कृतनेत्रपिधानः ॥३०॥

मराठी आर्या:—नहि पुण्य हिचें आतां पूर्वीचें ही नसेचि लवमात्र ॥

झाकुनि नेत्रा माधव वदती महर्शने कृपापात्र ॥ १३६ ॥

विष भरुनी जरि आली पाजाया स्तन्य मायसी दिसली

मिलिताक्ष कृष्ण वदती उद्धरु इजला असो जरी कसली ॥ १३७

हिचें प्रारब्ध कर्म तर शुभ नाहीच. परंतु थोडेंबहुत “संचित” पुण्य तरी हिच्या गांठी आहे की नाही ह्याचा जणुं विचार करण्यासाठीच कीं काय भगवतांनीं डोळे मिटले ! हें अर्थसौन्दर्य आर्येंत प्रतीत होत नाही.

(२) उत्प्रेक्षा:—दातुं स्तन्यमिषाद्विषं किल धृतोद्योगे यमास्ते यतः ।

पीतंचेत् प्रभुणा पुरो वत गतिः का वास्मदीया भवेत् ॥

इत्थं व्याकुलितान् निजोदरगतान् आलोक्य लोकान् प्रभुः ।

व्यक्तं भात्यभयप्रदानवचनं चक्रे ऽक्षिसंमीलनम् ॥ ३१७

आर्या:—ही विष पाजू आली प्रभु जरि पीति मरूं अम्ही उदरीं ॥

या परि भिऱ्या देवा नेत्रकटाक्षेच कृष्ण अभयकरो ॥१३८॥

ज्याला विष बाधीना उदरीं त्याच्या अम्ही कसें भ्यावें ॥

नाम अमर जरि अमुचें निर्भय उदरांत कृष्णगुण गावे ॥१३९

ह्या अनुवादांतही दुसऱ्या उत्प्रेक्षेची मौज उतरली नाही.

(३) उत्प्रेक्षा:- -या स्त्री बहिर्मृदुपदा निजमातृभावं । लोके प्रदर्श्य विषवद्
हृदये नृशंसा ।

कार्ये न तन्मुख निरोक्षणमित्यनंतः । संबोधयन् स निजनेत्रपिधानमाघात ॥३२

आर्या:—हृदि दुष्ट मिष्ट वचनीं पाहुं नये स्त्री कदापि पुण्यनर ॥

हे सुचवायासाठीं वासुदेव कृष्ण नेत्र झांकि खरें ॥ १४० ॥

अपवित्र पूतना ही अंतर्दोषी गुणांस वर दावी ॥

स्तनपानीं विष घाली पाहुं नये म्हणुनि नेत्रपट लावी ॥१४१॥

डोळे झांक करावी अपराध्याला क्षमा करावी कीं ॥

ही श्रेष्ठ नीति जाणुनि नेत्र कपाटास कृष्ण तो झांकी ॥१४२॥

ह्या अनुवादांत मूळांतला अर्थ पुष्कळ चांगला उतरला असून त्यांत तिसऱ्या आर्येनें थोडेशी भरही टाकली आहे.

अत्तर एका कुपींतून दुसऱ्या कुपींत ओततांना त्याचा मूळचा मृदु मधुर सुवास जसा पुष्कळसा उडून जातो त्याचप्रमाणें भाषांतराचें व विनोदाचें आहे, हें सुज्ञांस विदितच आहे. शिवाय संस्कृत भाषेची अर्थ-बोधकता व व्यंजकता, तिच्या श्लेषसुलभ शब्दांच्या नाजूक भावछटा ह्या मराठीस तितक्या प्रमाणांत असून प्राप्त झाल्या नाहीत हेंही विसरतां कामा नये. त्यामुळे पंडितजींनीं मुळावर केलेली मनोरंजक मखलाशी मराठी

अनुवादांत प्रतीत होत नसल्यास त्याचा दोष अनुवादकाकडे फारसा जात नाही. कविकल्पनेनें जिथें जिथें भाषांतराच्या मर्यादेपलीकडे उड्डाण केलें आहे तेथें तेथें तिच्या स्वतंत्र विहाराचें तेज चमकतांना आढळतें. उ. वर्णू मूक कसा मी विबूधगिरा जेथ वर्णितां थांबे ॥ ५२ ॥ प्रिय वश अतिशांत तसा भर्ता प्रभु जरि सती सुता मागे । हें सतिलक्षण मंगळ जाणुनि मू कष्ट धातया सांगे ॥ ५ ॥ जरि अतुल तेज आलें कदापि होऊं नयेच उन्मत्त ॥ थोराची रीत अशी सुतेज पावक अर्हीं दिसूं शांत ॥ ८० ॥ स्वर्गादिकास भुवनें वदती उदकास ही भुवन नाम ॥ यम भुवन लोक मारी परि यमुना भुवन पाळी जळधामा ॥ ८ ॥ लोकांत हीच नीति दावावें कीं दयार्णवा कष्ट ॥ कालीय भीति यमुना उदरा फाडुनि दावि विस्पष्ट ॥ ९५ ॥ त्याच प्रमाणें भूभार हरणार्थ श्रीकृष्ण अवतारणार हें ऐकून भूमीस झालेला हर्ष व वसुदेव बालकृष्णास मथुरेस नेत असतां यमुनेनें दुभंगून दिलेला मार्ग वगैरे प्रसंगावरील मराठी अनुवाद फारच विनोदपूर्ण झाला आहे. पारमार्थिक काव्यकाराचें लक्ष भाषेच्या बाह्यांगाकडे फारसें जात नाही हें सुप्रसिद्धच आहे. तेव्हां ह्या मराठी अनुवादांत कोठें अपसंधि, कोठें 'देवकीहौस देवनिर्गर्भ, गुरुघरीं' असे समास तर कोठें 'विधि पयोब्धि (ला) गेला' किंवा शुभशकुनें (नं. लिं?) असे व्याकरणदुष्ट प्रयोग आढळेल तरी तिकडे वाचक नेहमीं सदयतेनेंच पाहातात. पण अशीं स्थळें फारच थोडीं आहेत एवढेंच त्यांस सांगितलें म्हणजे पुरे आहे. तेव्हां अशा दृष्टीनें ही आर्याशतकत्रयी वाचल्यास वाचकांस काव्यानंद व परमानंद ह्या दोहोंचाही लाभ होईल असें वाटतें.

निजानंददास ब्रह्मानंद (स. १८७१)

ब्रह्मानंदानें श्रीगुरुनिजानंद महाराजाचें पद्यमय चरित्र लिहून तें शके १८३६ मध्ये दक्षिण हैद्राबाद येथें फाटक आणि कंपनी यांचे छापखान्यांत छापून स्वतःच प्रकाशित केलें आहे. ह्यास प्रस्तावना किंवा उपोद्घात जोडलेला नाही. त्याऐवजीं " दृष्टि व आर्ती " आढळतात. शांतीच्या

फुलांनीं सद्गुरुची दृष्टि काढल्यामुळे त्यांच्या कृपेने आपली अहंकार दृष्टि उतरली आहे असें त्यांत सांगितलें आहे. आर्ती नेहमींप्रमाणें असून ती ब्रह्मानंदि लुप्त झाली निजानंदाचे पार्यीं' ह्या कडव्यानें संपविली आहे. नंतर ध्यान करून चरित्रास आरंभ केलेला आहे. चरित्र सहा प्रकरणांत सांगितलें असून प्रत्येकाच्या प्रारंभीं एक एक संस्कृत श्लोक घातलेला आहे. पहिल्याचे आरंभीं पुढील चरित्रसूचक श्लोक आढळतो.

यः सौभाग्यपुरे जनेषु जनयन् मोदं तनुं जग्रहे ॥

कायस्थाननुकंपयोद्धरति यः कायाविहीनः स्वयम् ॥

यः पंचायनतः सदा जपितवान् पूर्णं पराख्यं शिवम् ॥

नानाशिल्पकलाऽगरायच निजानंदाय तस्मै नमः ॥ ३ ॥

आरंभीं गुरुवर्णन करून व त्याजवळ अंभगरूपी चरित्र गाण्यास स्फूर्ति दे असें वरदान मागून चरित्रास आरंभ केलेला आहे. भागा नगरांत राजा चंदूलाल 'तपोनिधि, स्थिर मनबुद्धि देवापार्यी' असे होऊन गेले. त्यांस मोहनलाल ह्या थोर जहागिरदारांनीं आपली सुकुमार व गुणवंत कन्या मोती बीबी दिली होती. ह्या दांपत्याचे पोटीं शके १८०३ मध्ये चैत्रमासी पंचमीस एक कन्यारत्न जन्मास आलें. तिचें नांव अन्नपूर्णा ठेविलें होतें. पूर्व संचितानुसार तिला वाळपणापासूनच ईश्वरभक्तीची गोडी लागली. वडिलांजवळ गीताभागवत मोठ्या आवडीनें ऐकत बसावें, अभंग, अष्टपद्या, स्तोत्रें पाठ करून घडाघड म्हणावीं असा तिचा क्रम असे. ती पांच वर्षांची असतां एकदां मल्लनाथ औसकर हे साधू हैद्राबादेस आले होते. त्याच वेळीं तिला मंत्रोपदेश झाला. ती १४ वर्षांची होते न होते तों राजा चंदूलाल स्वर्गवासी झाले. नंतर तिच्या आईनें गिरधर प्रसाद ह्या श्रीमान् तरुणांशीं तिचें लग्न लावून दिलें. ह्या नवीन पतिपत्नीचें प्रेम एकमेकांवर फारच जडलें होतें. व त्यांची वागणूक सौजन्ययुक्त व किता घेण्याजोगी असे; परंतु त्यांस पुत्र नाहीं म्हणून खेद होत असे. इतक्यांत तिचे सौभाग्यावरच घाला पडला. पण सामान्य स्त्रियांप्रमाणें रडत न बसतां तिनें त्याच क्षणीं वैराग्य वरिलें. त्याप्रसंगाचें वर्णन मोठें गंभीर झालें आहे:—

टीप—आपली पूर्वाश्रमीची चरित्रविषक माहिती प्रसिद्ध होऊं नये अशी ब्रह्मानंदांची इच्छा असल्यामुळे ती येथें देतां येत नाहीं.

ऐशा समयांत झाला तो आकांत । सौभाग्य नासत नाशवंत ॥ १ ॥
तेच क्षणीं वरिलें वैराग्य सौभाग्य । सद्बुद्धीचें अंग पूर्वीं होतें ॥ २ ॥ सिंह
वैराग्याचें भरलें असें वारें । पुन्हा मार्गे सरे ऐसें नाहीं ॥ ३ ॥ सुंदर सुकु-
मार अमीराची कांता । नेहमीं असत गोषामध्यें ॥ ४ ॥ अहो या साध्वीस
सूर्याचें दर्शन । होणें कधीं जाण शक्य नाहीं ॥ ५ ॥ एवढें असतां वैराग्याच्या
बाणें । छेदिलें संपूर्ण दुःख सारे ॥ ६ ॥ ग्रहादिक द्रव्यालंकारासहित ।
तुच्छ तें मानीत सर्व सुख ॥ ७ ॥

अशी वैराग्यवृत्ति धारण करून ती मातोश्रीसह औशास गेली व तिथें
तिनें एकनिष्ठेनें गुरुसेवा केली. तेव्हां शंकर प्रसन्न होऊन त्यांनीं सिद्धमल्ल
रूपानें त्यांस दर्शन दिलें. व गुरुपदेश करून तिचें “ निजानंद ” हें
नांव ठेविलें. पुढें जगन्नाथाच्या यात्रेस गेली असतां निजानंदानें सन्यास
दीक्षा घेतली नंतर सिद्धमल्ल गुरुंनीं आपला अवतार संपविला. निजानंदानें
औशाची मुक्तावाई, हैद्राबादचे शंकरराव वदनापूरकर यांची पत्नी पार्वती,
ह्यांस मंत्रोपदेश दिला. पुढें सिंहस्थांत नाशिक क्षेत्रीं गेले तेथें कवि म्हणतो
‘ मज अबलेचा करूनि उद्धार । सहा महिने स्थिर वृत्ति केली ॥ ३.१४ ॥
असा अनेकांचा उद्धार करून शके १८३३ मार्गशीर्ष व० तृतीयेस
निजानंदांनीं भौक्तिक देह सांडिला ! निजानंदाच्या भजनाचें वर्णन मोठें
सुरस झालें आहे.

भजनाचा रंग ऐकणारा दंग । सर्व यथासांग असतसें ॥ ३.४५ ॥
चिपुळियाचा ध्वनी वाजे झुमझुमकार । एकतारेचा गजर मस्त बहू ॥ ४६ ॥
यावरी स्वामीचा आवाज मधूर । ताल आणि सूर यथायोग्य ॥ ४७ ॥
तत्त्वज्ञानी होती अर्थामध्ये दंग । ताल सूरिं गुंग कोणी होती ॥ ४८ ॥
कोणी भक्तिपर डुल्लती प्रेमांत । कोणी गुंतलेत लावण्यांत ॥ ५ ॥ एकदा
बसत आसना घालोनी । नेत्र हे झांकोनी भजनी स्थिर ॥ ५१ ॥ आले गेले
कवण त्याची शुद्ध नाही ! केव्हां केव्हां होई सूर्योदय ॥ ५२ ॥ ऐशामुळें
श्रीशीं बहु पीडा झाली । परी ते सोसिली स्थिर चिर्ती ॥ ५५ ॥ स्वजन
परानें छळितां परोपरी । मधूर उत्तरीं स्वामी बोले ॥ ५६ ॥ निंदकासी नमुनी
म्हणे महाराज । श्रम झाले मजसाठीं तुम्हां ॥ ५७ ॥ मज अभाग्याची
बाळगुनि चिंता । जीभ कष्टवितां कुशब्दांनीं ॥ ५९ ॥ बहुत ताडितां कुत्सित

शब्दानें धरणीप्रमाणें सहन शक्ति । मेघ येवो जावो भरला सागर । तसें चित्त स्थिर आनंदांत ॥ ६० ॥

जो जो जसा भेटे तसा त्यास महाराज उपदेश करीत. तीत्रास अभ्यासाचा क्रम सांगून त्याचे मनाचा उपशम करीत तर मंदास उपासना सांगून सन्मार्गास लावीत. अशा प्रकारें हें भक्तोद्धार नामक तृतीय प्रकरण ब्रह्मानंदानें संपविलें आहे. त्यानें चवथ्यांत कर्मोपासना व ज्ञान ह्यांचें स्पष्टीकरण केलें आहे. ज्ञान गुरुमुखाविना होत नाही. उपासना म्हणजे गुरुचरणीं निष्ठा ठेविणें व जो असें करतो त्यास मुक्ति मिळते. इत्यादि बोध ह्यांत आला आहे.

ब्रह्मानंदानें पांचव्या प्रकरणांत अभ्यासक्रमाचें कथन फार सुबोध रीतीनें केलें आहे. सहाव्यांत ज्ञानाचें महत्त्व सांगून आरंभ, विवर्त व परिणाम वादांचें स्पष्टीकरण केलें आहे. आणि पुनः गुरुभक्तीचें महात्म्य वर्णन करून 'ब्रह्मानंद तुझी दासी ही लडिवाळ । माउली दयाळ तूंचि एक ॥ ७।१०० ॥' असा समारोप केला आहे. व पुनः आरती करून चरित्रभाग पूर्ण केला आहे.

दुसऱ्या भागांत निजानंदाची हिंदी वेदांतपर पदें दिलीं आहेत. ह्याप्रमाणें ह्य लहानशा पुस्तकांत स्त्रीगुरुचरित्र व स्त्रीशिष्य काव्य अशा दोन्ही असाधारण गोष्टी पाहावयास सांपडतात.

तीन वाद

आरंभ विवर्त आणि परिणाम । तीन वाद जाण शास्त्रामध्ये ॥ ७।३८ ॥
मूळारंभीं कांहीं नसे अधिष्ठानीं । सहज स्फुरणीं स्फूर्तीं उठे ॥ ३९ ती ही स्फूर्ती कैसी बंध्या पुत्रा परी । शशशृंगापरि शब्द मात्र ॥ ४० जन्मलाच नाही मृत्यु कैसा ठावा । बागुल हा बोवा स्थाणु पुरुष ॥ ४१ आरंभ तो वाद सांगे ऐशा परी । विवर्त कसुसरी पुढें एका ॥ ४२ विवर्त म्हणजे एकावर अनेक । भासवी क्षणिक सत्यापरी ॥ ४३ मृत्तिकेवरती शोभे जैसा घट । तंतुवरी पट तैशापरी ॥ ४४ सुवर्णावरती जैसे अलंकार । ब्रह्मावरी जग तैशापरी ॥ ४५ परिणाम वाद असे तो मौजेचा ऐकणारा साच बुडुनि जाय ॥ ४७ रत्न शोधायासी कोणी एक गेला । आपण रत्न झाला तेच क्षणी ॥ ४८ लवण सागरा भेटायासी गेले । आपणचि झाले सागर रूप ॥ ५०

व्यंकटेश माधव दातार (स. १८७६)

ह्यांचा जन्म उस्मानाबाद येथे सन १८७६ त झाला. प्राथमिक शिक्षण तेथेच संपवून कलबुर्गा येथे ते इंग्रजी शिकावयास गेले. तेथून म्याट्रिक परीक्षा दिल्यावर ते हैद्राबाद येथे निझाम कॉलेजांत उच्च शिक्षणासाठीं दाखल झाले. त्यांनीं दुसरी भाषा म्हणून फार्शी भाषा घेतली होती. बी. ए. च्या परीक्षेंत गणित विषय घेऊन ते उत्तम प्रकारें उत्तीर्ण झाले. संस्कृत, आरबी, व उर्दू या भाषांचेही यांनीं पुढें चांगलें अध्ययन केलें. सन १९०० मार्चमध्ये ते हैद्राबाद येथील फायनान्स खात्यांत नोकरीस लागले. तेथे आपल्या अंगच्या हुषारीनें लौकरच चमकूं लागून वरीष्ठ अधिकाऱ्यांच्या आदरास व कृपेस पात्र झाले. त्यामुळे त्यांस भराभर बढत्या मिळत गेल्या आणि शेवटीं त्याच खात्यांत त्यांस डेप्युटी सेक्रेटरीची बहुमानाची जागा मिळाली. ह्या जागेवर त्यांनीं १२ वर्षे मोठ्या हुषारीनें काम केलें. बजेटाच्या कामांत त्यांच्याइतका वाकबगार कारभारी सर्व कचेरींत दुसरा नव्हता. त्यामुळे रा. ऑ. सर अकबर हैदरी हे फडणीस झाल्यापासून त्यांची त्यांजवर फार मर्जी बसली. बजेटाच्या कामांची सर्व जबाबदारी त्यांनीं त्यांजवर सोंपविली होती.

सर अकबर यांनीं हैद्राबाद संस्थानच्या बजेटांत ज्या मूलग्राही सुधारणा सुचविल्या, त्या बजेटांत बसवून तें व्यवहार्य करून दाखविण्याचें श्रेय रा. दातारांनाच आहे. कर्तव्यपरायणता, लीनता व सौजन्य या गुणांनीं सर्व फायनान्स कचेरी त्यांनीं आपलीशी करून टाकिली होती, एवढेंच नव्हे तर ज्या ज्या इतर बड्या अधिकाऱ्यांशीं त्यांचा संबंध येई, त्यांना त्यांना त्यांच्याविषयीं पराकाष्ठेचा आदर वाटे. सर अकबर हैदरी साहेबांसारख्या थोर गुणग्राहकांनींही त्यांच्या गुणांचें चीज केलें; आणि त्यांस आपल्या सेक्रेटरीच्या महत्पदीं चढविलें. हेंही काम त्यांनीं मोठ्या कर्तव्यगारीनें करून दाखविलें आणि सेवानिवृत्त होण्याची परवानगी मागितली. पण सर साहेबांचा त्यांच्यावर इतका लोभ जडला कीं बजेट तयार करण्याच्या समर्थीं प्रतिवर्षीं तीन महिने पुनः कामावर येत जाईन अशी अट जेव्हां त्यांनीं त्यांच्याकडून कबूल करून घेतली तेव्हांच त्यांची सुटका केली. आणि ती अट त्यांनी वर्ष दोन वर्षे पाळलीही. पण परमार्थाकडे डोळे लागलेल्या

माणसास त्यांत गोडी थोडीच वाटणार ! सर साहेब विलायतला गेल्याची संधि साधून त्यांनीं एकदम चतुर्थाश्रम स्वीकारला आणि हेही प्रेमबंधन तोडिलें (१९३६).

अशी मोठ्या कष्टाची व जबाबदारीची नोकरी निरलसपणें वजावीत असतां त्यांची स्नानसंध्या जपतपादि आन्हिक कर्में यथासांग, यथाकाल व शास्त्रोक्त पद्धतीनें ३६ वर्षेपर्यंत अगदीं अखंड रीतीनें चाललीं होतीं, व त्यांबरोबरच श्रुति स्मृति पुराणें व उपनिषदे इत्यादि संस्कृत ग्रंथांचें, ज्ञानेश्वर तुकारामादि मराठी संतवाङ्मयाचें, त्याचप्रमाणें उमरखय्यामच्या रुबयां-साठीं, फारसी व इंग्रजी वाङ्मयाचें अध्ययन त्यांनीं अक्षय चालू ठेविलें होतें. वेद, उपनिषदे, ज्ञानेश्वरी व दासबोध इत्यादि अनेक ग्रंथांतील महत्त्वाचे भाग त्यांस मुखोद्गत म्हणतांना पाहून अलीकडील कोणीही विद्वान थक्कच होतो. त्यांची ती किंचित् स्थूल पण निरामय शरीरयष्टी, अपार भूतदयेच्या आश्रयार्थ जणू विस्तृत झालेलें विशालोदर, मुद्राक्षतांकित भव्य भालप्रदेश, तपस्तेजानें तळपणारे डोळे, विद्याविनयादिगुणांनीं सदासुप्रसन्न असणारें मुखमंडल, इत्यादि लक्षण युक्त विभूति पाहतांच विस्मयादरानें जो प्रेक्षक आपोआप त्यांच्यापुढें लवू लागतो, तो तीच मूर्ति आपणापुढें दंडवत् पडलेली पाहून, तो अगदीं स्तिमित होऊन जातो. त्यांचे ठिकाणीं कर्मभक्ति व ज्ञान ह्यांचा उत्कृष्ट समुच्चय पहाण्यास मिळतो. ह्या त्यांच्या अंगच्या गुणांचा ठळक ठसा त्यांच्या ग्रंथांतही जागोजाग दृष्टीस पडतो. त्यांस फार दिवसांपासून अभंग, पदे, करण्याचा नाद आहे. त्यांच्या कवनांनीं भरलेलीं अनेक वाडे त्यांचे जवळ पडलीं आहेत. सध्या त्यांचे नावांवर प्रकाशित असे दोनच ग्रंथ आहेत. श्रीगुरुकरुणामृत. म्हणजे—उमर खय्यामचे रुबयांचा भावार्थ (स. १९३३) आणि सत्संग सरिता (स. १९३६) ज्यांचा ब्रह्मानंद मायी म्हणून आपल्या 'श्रीगुरुकरुणामृता' च्या अग्रंती उल्लेख केला आहे, त्या ह्यांच्या गुरु माऊली होत. त्यांच्या ग्रंथाचें विवेचन मागें आलेंच आहे.

श्रीगुरुकरुणामृत

उमर खय्यामच्या रुबया हा विषय म्हणजे स्थिरचर व्यापून दशांगुळें

उरणान्या ब्रह्मासारखा, विश्वांतील विराट वाङ्मय व्यापून उरलेला आहे. उमरच्या कवितांचें महत्त्व जगापुढें यूरोप व अमेरिका येथील पंडितांनी प्रथमतः आणिलें. इ. स. १६६३ त बटलरच्या ' ह्युडीब्रासमध्ये ' उमरचें वर्णन आहे. तेव्हां पासून आज २७५ वर्षे ह्या विषयाची चर्चा चालूच आहे, व ती जगाच्या अंतापर्यंत अशीच चालू राहाणार असें वाटतें. अँब्रोज जार्ज पाटर ह्यानें उमरवर लिहिलेल्या पुस्तकांची यादी दिली आहे (स. १९२९ लंडन) तीवरून असें दिसतें कीं फिज्जेरल्डचे भाषांतराच्या ३१० आवृत्त्या स. १९२९ पर्यंत इंग्लंड व अमेरिका येथें निघाल्या. इतर ग्रंथकरांचीं रुबयांचीं इंग्रजींत १०० भाषांतरे आहेत. इतर युरोपियन २१ भाषांत १२४ आहेत, तर आशीयांतील २९ भाषांत त्यांस भाषांतराचा मान मिळाला आहे. गिरधरशर्मानें ७५ रुबयांचें संस्कृतांत भाषांतर केलें आहे. हिंदींत ३, उर्दूंत ३, बंगालींत ३ उडियांत १, गुजरातींत ७ प्रो. सुब्बाराव यांचें तेलगू-तील एक व गुंडाप्पा व गोविंद पाय ह्यांची कानडींतलीं २, मराठींत प्रा. डॉ. पटवर्धनांचीं २ गो. गो. अधिकारी, करंदीकर, उपाध्ये यांचीं व प्रस्तुत अशीं एक एक मिळून सहा भाषांतरे आहेत. शिवाय उमरच्या काव्यावर विवेचनात्मक ग्रंथ ९८, नाटके व प्रहसने ३४ खय्याम क्लबचे ग्रंथ ६ व ७६ मासिकांत कैक वर्षे चाललेली चर्चा—हे विस्तीर्ण वाङ्मय ऐकिलें कीं ' उमरनें या जगांत केवढा दंगा मांडला आहे ह्याची कल्पना होईल.'

कर्वीनें गुरुमाउली ब्रह्मानंद मार्यांच्या आज्ञेवरून हा ग्रंथ लिहिला म्हणून त्यानें त्यास ' गुरुकरुणामृत ' असें म्हटलें आहे. हे नामाभिधान, ह्या दृष्टीनें जरी समपर्क असलें, तरी उमर व त्याच्या रुबाया ह्यांचें तें मुळींच निदर्शक नसल्यामुळें, तें अगदीं भ्रामक आहे असें म्हटल्याशिवाय राहावत नाही. हे रूपांतर अवघ्या दोन महिन्यांत तयार झालें आहे. मूळाचें रूपांतर १०७ पानांत झालें आहे तर प्रस्तावनेस १४७ पानें खर्ची पडलीं आहेत, हे पाहून वि. का. राजवाड्यांच्या ७६ पानांच्या ' राधामाधव विलासचंपू-काव्याच्या ' २०० पानांच्या प्रचंड प्रस्तावनेची वाचकांस आठवण झाल्या-वांचून रहाणार नाही. ज्याप्रमाणें प्रो. परांजप्यांच्या केकावलींत योग शब्दा-वरील टीपेंत अष्टांगयोगाची समग्र माहिती पाहावयास सांपडते तसेंच येथें ही " प्रेम " शब्दावरील टीकेत नारदीय भक्ति सूत्रांचें संपूर्ण व्याख्यान ३५

पानें विस्तारलेलें आढळतें. ह्या योगें ग्रंथकाराची गाढ विद्वत्ता जरी निःसंशय दिसून येत असली, तरी सामान्य वाचकांस हें विषयांतर किंचित् कंटाळवाणें व तज्ज्ञास अनावश्यक वाटल्यावांचून राहात नाहीं, असें म्हणणें भाग पडतें. मात्र त्यांचा हा प्रयत्न अगदीं स्वतंत्र आहे हें निःसंशय. असो. या प्रचंड प्रस्तावनेंत आपण किंचित् डोकावून पाहूं या.

दातारांनीं (पा. २) उमरच्या एका सहाध्यायाच्या अध्ययन कालाच्या उल्लेखावरून त्याचा जन्म स. १०१८ ते १०२३ मधें झाला असावा असें सांगितलें आहे. आणि सांप्रत छापत असलेल्या त्यांच्या इंग्रजी पद्य भाषांतराच्या प्रस्तावनेंत तर त्यांनीं ह्या सालांच्या उमरच्या कुंडल्या मोठ्या परिश्रमानें तयार करून त्याच्या चरित्राचीं बहुतेक जुळणारी अशी एक कुंडली ठरवून त्याचा जन्म सन निश्चित केला आहे. उमरचें चरित्र थोडक्यांत असें:—त्याच्या बापाचें नांव कोणी इब्राहीम तर कोणी उस्मान होतें असें म्हणतात. हा खोरासनमध्ये निषापुरांत राहाणारा. अध्यात्म, धर्म, नीति, वगैरे शास्त्रांत तो पारंगत होता म्हणून त्याला गियासुद्दीन (धर्मोद्धारक) ही पदवी मिळाली होती. तो वादकुशल होता म्हणून त्यास अबुल्फतह व धर्मनिर्णय देणारा म्हणून इमामुल खुरासान अशा पदव्या त्यास मिळाल्या होत्या. शिवाय हज्जतल्ह (न्याय प्रवीण); व मलिकुल हुकमा (तत्त्वज्ञ-मुकुटमणि) ह्याही पदव्या त्यास दिल्या गेल्या होत्या. त्याचा सहाध्यायी निजामुल्मुल्क दिवाण झाला तेव्हां त्यानें उमर यास निषापुरचे खजिन्यांतून १२०० मिसकल (होन) वेतन चालू केलें होतें. पण त्यास द्रव्याचा, अधिकाराचा, मानमान्यतेचा व संसाराचा हव्यास नव्हता. विद्याव्यासंग व परमार्थचिंतन ह्यांतच तो सदा निमग्न असे. सुलतान मलिकशहाचे कारकीर्दींत त्यानें इ. १०७५ त एक वेधशाला स्थापून गृहगतीचीं कोष्टकें तयार केलीं. तो फलज्योतिषांतही प्रवीण होता. व त्याचें भविष्य खरें ठरत असे असें म्हणतात. त्यानें आपले स्वतंत्र विचार आपल्या ग्रंथांत निर्भयपणें मांडले. त्यामुळें त्यास अनेक शत्रु उत्पन्न झाले. कुराणाच्या सातही पठण पद्धति (किरआत) त्यास अवगत होत्या व तो मोठा कुराणज्ञ म्हणून मानला जाई. उमरनें ११ ग्रंथ लिहिले. बीजगणित, युक्लिडचे भूमितीवर सिद्धांत ग्रहगतीची कोष्टकें, पदार्थविज्ञान, जीवाचें अस्तित्व,

हलक्या सोन्यांतील मिश्रण शोधणें; जगत् व दैव, वातावरण व ऋतु, रुबाया (फारशी), आरबी कविता, व रोजतुल् कुलूब (हृदयाराम), ह्या निर-
निराळ्या विषयांवरील ग्रंथांवरून त्याची अलौकिक बुद्धिमत्ता व्यक्त होत
आहे. तो ' सुफी ' पंथी होता. ' प्रेमाने परमात्म्याशीं संलग्न होणें हेंच जीवाचें
मुख्य कर्तव्य आहे. तदर्थ इतर वस्तूंचा त्याग केला पाहिजे. ' हें ह्या पंथाचें
वैशिष्ट्य आहे. उमरची कविता गूढ असल्यामुळे तिचें सामान्य जनांस
आकलन झालें नाहीं. त्यामुळे त्यास फार शत्रु झाले व तो निरीश्वरवादी,
काफीर, पैगंबरास न मानणारा आणि दहरिया (भौतिक वादी) आहे,
असे आरोप त्यांनीं त्याजवर केले. कांहीं मुहत्त्वांनीं तर त्यास ठार मारण्याचा
निश्चय केला. हें ऐकून तो निषापूर सोडून यात्रेस गेला. त्यानें मक्केत हज्ज
केलें, तो मदिनेत पैगंबराचे समाधीजवळ कांहीं दिवस राहिला व शेवटीं
परत निषापुरांत येऊन इ. ११२३ मध्ये ' प्रभो माझे अपराधांची क्षमा
कर. मी तुला जाणण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न केला, अशी प्रार्थना करून
त्यानें आपला देह ठेविला.

रुबायांच्या बहिरंगासंबंधीं माहिती दातारांच्या प्रस्तावनेत दिली आहे.
आर्या अथवा श्लोक साधे अथवा गायनांत म्हटले जातात, तशीच रुबाई
साधी किंवा ताल सुरांत म्हणतां येते. दुमरी (खुमरी) फारशीत असते ती
रुबाईतच असते. फारशी अद्यापिही रुबाईस दोवैती किंवा तराना म्हणतात.
गवयी लोक गज्जल म्हणतांना मध्यंतरी रुबाई तराना म्हणतात. मगण
अथवा तगणानें आरंभून मोरोपंती आर्येच्या समचरणांत २ मात्रा अधिक
घातल्या कीं हज्ज वृत्ताचें रुबाईचें चरण होतें. आणि उमरचें हेंच वृत्त
बहुधा साऱ्या रुबाईत आहे असें दातार लिहितात. पण माडखोलकर व
पटवर्धन म्हणतात कीं रुबाई गेय नाहीं.

शके १८३८ मध्ये उमर खय्यामचें रूपांतर-म्हणजे गुरुकरुणामृत हें
त्रिवलियाग्रफीत (पान ३०८ नं. १६) नांदलेल्या दक्षिण हैद्राबादच्या
प्रतीवरून झालें. ह्या हैद्राबादी प्रतीत परिशिष्टासह १०३० रुबाया छापल्या
आहेत. गुरुकरुणामृतांत १४ रुबाया कांहीं यमक अथवा चरणानुक्रम भेदानें
व कांहीं शब्दशः पुनरुक्त दिसल्या त्या सोडून प्रथम १०१६ छापल्या

रत्नाकर अंक जानेवारी व एप्रिल १९३० व पटवर्धनांची प्रस्तावना पहा.

आहेत. पुढें १०१७ पासून १०६७ पर्यंत जे श्लोक दिले आहेत त्यांत हैद्राबाद प्रतीत नसणाऱ्या रुखांचा भावार्थ सांगितला आहे. अशा रीतीने ह्या प्रतीस शक्य तेवढी पूर्णता दातारांनीं आणिली आहे.

पण दातारांच्या गुरुकरुणामृताचें खरें वैशिष्ट्य व महत्त्व त्यांनीं स्वीकारलेल्या रुखांच्या अर्थपद्धतीत आहे.

दातारांनीं मदिरा*—शब्दाचा अर्थ भक्ति घेऊन रुखांचा अर्थ अध्यात्म-पर लावला आहे. सूफी मताचे मुसलमान जर मदिरेचा अर्थ भक्ति घेतात तर सांप्रदायाबाहेरील लोकांस विपरीत अर्थ घेण्याचा अधिकार काय ? असा प्रश्न विचारून मद्य शब्द अध्यात्मिक अर्थानें योजल्याचे दातारांनीं अनेक आधार दिले आहेत. वैदिक वाङ्मयांत त्याचा अर्थ पारमार्थिक सुख, असा आहे, ऐहिक विषयानंद नाहीं हें अनेक अवतरणांनीं त्यांनीं सिद्ध केले आहे. ते पुढें म्हणतात—“ फार्सीची मातृभाषा झेंद हिच्यांत ही ‘मय’ शब्द, ज्ञान, सद्गुण या अर्थानें आहे. पण ‘मय’ शब्द उमरनें पारिभाषिक अर्थानें वापरला का बाजारी अर्थानें ? ह्याचें उत्तर संदर्भानुरूप दोन्ही अर्थानें. कोणत्याहि रुखांत मदिरावाचक शब्दाचा अर्थ काय घ्यावा हें ती रुखांचे सांगते. रुखाई परपक्षखंडनात्मक साधनांग, नीतिपर, किंवा स्वानुभववर्णनात्मक आहे हें प्रथम ठरविले कीं तेथें अर्थ वैराग्यपर आहे कीं वैषयिक हें सहज समजेल उ.—

गु. क. ३५२:—पहाडीसि देसी जरी प्रेम नाचे । असे नष्ट जो निंदितो प्रेम वाचे ॥ मला सांगसी प्रेम नाहीं सुखाचें । अरे बोध, आत्मा, असें प्रेम साचें.

पट. ४३०. मधु सिंचन गिरि नाचवि करुनी तुष्ट । दूषित गणिती मधुस जन ते दुष्ट ! ॥ आज्ञापिशि कां मधुपासुनि निवृत्ती ? जीवन हें बघ करी तनूसही पुष्ट ॥ पहिल्या ३ चरणांत मुळांतील ‘बादा’ चा अर्थ मधु केला आहे. हा ‘बादा’ काय आहे हें उमर सांगतो: रुहेऽस्त के तत्रिर्यते षखस

टीप: १ उ. मुकुंदमाला मधु=हरिभक्ति ऋग्वेद म. १।१५४।४; त्रिसुपर्ण; इ. त्याचप्रमाणें मद्याऐवजीं मुळांत ‘मय’ शब्द दोनशेंवेळा आला आहे.

* प्रा. पटवर्धन-शरु हा अर्थ घेतात प्र. पा. ९

कुनद ' म्हणजे तें असें चैतन्य आहे कीं तें पुरुषास नीतिशिक्षण लावतें; तरत्रियत म्हणजे नीतिशिक्षण. मग चौथ्या चरणांत ' देह पोषण-पुष्टतनु ' असा अर्थ पटवर्धनांनीं कसा केला ? पहाडास म्हणजे पाषाणहृदयासही चैतन्य कोण आणतें तर ' प्रेम ' असा त्याचा पारिभाषिक अर्थ आहे. मूळ ग्रंथकाराच्या सहधर्मी व सहभाषी अशा गुरुकडून ग्रंथ परिभाषा समजावून घेऊन केलेले भाषांतरच यथार्थबोधक होईल अन्य विडंबनपर होईल. ”

दातार पुढें म्हणतात—“ मराठींत मद्याची परिभाषा प्रचलित नाही, म्हणून मुळांतील मदिरा धुवून किंवा त्याऐवजीं गोकुळांतील परिभाषा योजून गुरुकरुणामृतांत केवळ भावार्थ निदर्शनाचा यथामति प्रयत्न केला आहे. मुळांतील बहिराम, जम्शीद, कैकुवाद, कैखुस्तु, इ. व्यक्तींचा किंवा तूस, बगदाद इ. स्थळांचा इकडील व्यक्तीस्थळांनीं उल्लेख केला आहे. खय्याम बद्दल ' मन ' शब्द घातला आहे. १ खराबात = गुरुमंदिर २ वादा फरोष साकी, मुग=श्रीसद्गुरु. ३ रिंद, आपक, मस्त=अवधूत, भक्त, संत, ४ घाहिद्-प्रेय-देखणा. ५ गवरू-गुरू. वगैरे.

नंतर त्यांनीं प्रस्तावनेत उमरची रुबाई लोकप्रिय व जगांत चर्चेचा विषय ज्या गुणांमुळे झाली त्यांचें वर्णन सविस्तर व सोदाहरण केले आहे. तें फार हृद्य झालें असल्यामुळे तें मुळांतच वाचलें पाहिजे.

नंतर त्यांनीं पटवर्धनांच्या ५ व्या वर्गातील “ कामरूपी तत्त्व आमर आहे ” ह्याचा फोलपणा दाखवून, आपलें षड्विध वर्गीकरण सोदाहरण पुढीलप्रमाणें दिलें आहे. (१) विवेक वैराग्यपर (२) वादपर (३) स्वानुभवपर (४) नीतिपर (५) भक्तिपर व (६) ईशस्तवनपर. त्याचप्रमाणें त्यांनीं उमरचे विचारार्शी कांहीं सस्कृत सुभाषितें कर्शी जुळतात हें तुलनात्मक उतारे देऊन दाखविलें आहे. नंतर आभारप्रदर्शन करून व शुद्धिपत्रावर एक सुंदर, चटकदार आणि विनोदपूर्ण रूपक लिहून ही प्रदीर्घ प्रस्तावना संपविली आहे.

येथवर केलेल्या दिग्दर्शनावरून “गुरुकरुणामृताच्या” स्वरूपाची व वैशिष्ट्याची कल्पना सहज येण्यासारखी आहे. हें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर कांहीं विद्वानांचे व वृत्तपत्रांचे रुचिपरत्वे अनुकूल व प्रतिकूल अभिप्राय आले.

उदाहरणें अनुक्रमें:—गुरुकरुणामृत-२३९, १००६; ४०; ५०; ८५; ४८ इ.

परंतु ग्रंथकारानें हे परिश्रम “ यशसेऽर्थकृते ” केले नसल्यामुळें त्यास दोहों-पासून हर्षविषाद वाटला नाहीं. बहुतेक आक्षेपकांचा कटाक्ष भाषाव्याकरण दोषांकडे आहे. आणि हे आक्षेप बहुतांशीं खरेही आहेत. तरीपण रामदास म्हणतात “ भाषा त्यागूनि अर्थ घेणें ” असें केल्यास वाचकांस आनंद व ज्ञान ह्यांचा लाभ झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं असें वाटतें.

उतारा—ईशस्तवनपर

तुझे दास्य योगांत नाहीं निमांलों । तुझे दारिं लोटांगणीं नाहीं आलों ॥ ५२८ दयेला तुझ्या पै न विन्मुख झालों । असे एक ते दोन नाहीं म्हणालों ॥ ५२८ धरीसी करें माउले बालकाला । कृपेनें सदा झांकिसी पातकाला । दया तूं करी दीन या याचकाला । तुझेवीण नेणेंच मी आणि-काला ॥ ८६६ सुदाम्या दिली जी पुरी सोनियाची । ध्रुवाला दिली जी गती योगियाची । प्रभो काय वेचेल देता फुकाची । झुळूकी मला आपुले वार-याची ॥ ८६७ दयेनें दिली द्वारका त्या पृथूका । अघांचे निधी वारिले एक हाका । प्रभूची दया होतसे ज्या नरा कां । करी मुक्त दृष्टीसर्वें तीन लोका ॥ ९६४ वियोगें मला भस्मिजे कीं समूळीं । सुयोगें पदीं ठेवि कीं पाय-धूळी । कळेना विनंती तुला जे करावी । हितज्ञा तुला आवडे तेवि ठेवी ॥ २३ ॥

व्यं. मा. दातार.

नसें मी जधीं, तै वसे मी स्वरूपीं
जसा कां चढे, तेंवि ये अंधकूपीं
अहा दाविलें कौतुका माय बापीं
असे मस्त मी तेव्हाढा चित्स्वरूपीं
तनू कोंवळी चंद्रिका ही दयेची
मना मोहितो सावळा हा स्वयेंची ॥
पुनः सांगतो देह पाहूं नयेची ।
नसे जोडही सांगण्याची, क्रियेची
तुझी प्रीत लौकीक शास्त्रा विरुद्ध ।
मला आवडे, मी तुझे पायिं बद्धू ॥
मला गोड मायी कडू कीं निषिद्धू ॥
तुझे कारणी ते, निषिद्धाचि शुद्धू

प्रा. मा. त्रिं. पटवर्धन.

स्वतः मरतो जों जों तों तों जगतों
खचतो तों तों जों जों वर वर धकतो
आणि नवल हें कीं भवमदिरा पिउनी
मूढच होतो जों जों जणूं सकतो
कटाक्ष तव सखि चंचल आणि सुढाळ,
जाऊ नको, बस, शांतव हा कल्होळ
“बधूं नको मजकडे” त्वदाज्ञा कशी ही?
जणूं ‘चषक धर वक्र, बिंदुहि न ढाळ !’
शास्त्रगर्ह्यं मधु तथापि ते स्वादिष्ट
युवति करीचें तर रूचिर अरिष्ट !
निषिद्ध कटु तें तरी मज मधुरच वाटे
सत्य सनातन, निषिद्ध जें ते इष्ट !

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय-पद्य

गुरु गोजिरा देखुनी चित्त हासें ॥ पुष्पमुखीला माझे अंतर बिलगे ।
 गुरु पादुका हातिं माझे प्रकाशे ॥ मधुचषकाला सदैव मत्कर बिलगे;
 सुखी रोप ते आपुलालें विकासे ॥ घईन दर अवयाकडून निजभाग ॥
 आतां या स्थिती देह जाऊ विनासे ॥ संस्थितीस तो अजुन न जोंवर बिलगे ॥
 दुरूनि पति येत एका दिसाला । मद्यर्तु निवे काँ येई रमजान ।
 घरीं लौकिकाचार, एकादशीला ॥ न चाले मधुचें सुवर्णचलन-रजा न-
 उपासी निजे नाहिं एकांत झाला । अपीत राही मदिरा, हाय मजा न !
 प्रभातीं सखा दूर गेलाचि गेला अनाविद्ध अन् मुक्ता-गौहरजान !

सत्संगसरिता. (फे. १९३६).

ह्या सत्संगसरितेच्या उगमाचें निवेदन कवीच्या वदनानेंच वदविल्लें बरें:-
 “अच्युताश्रमस्वामीनीं हें लेंकरुं श्री. सद्गुरु ब्रह्मानंद माउलीचे ओटींत
 घातलें. या माउलीनें अंजन घालून बोलण्यास शिकविलें. सत्संगाचा अगाध
 महिमा दाखविला.....उपजीविकेकरितां सद्गुरुमाउलीचेच उंबरठ्या-
 पासून वाहात असलेल्या सत्संगसरितातीरीं बसविलें. हीं सत्संगसरिता
 श्रीसद्गुरु माउलीच्या मंगल सान्निध्यांत बसणाऱ्यां प्रेमळ, निर्मळ, भाविक
 संतांचें निहेर्तुक भजन पूजन कीर्तन आत्मचर्चा आणि सुखसंवाद यांत
 वाहाणारी चिद्रंगा होय. अर्थ बोलाची वाट पाहे । अभिप्राय, अभिप्रायातें
 विये । भावाचा फुलौरा होत जाये । मतिवरी ॥ ज्ञाने. ॥...”...कवीनें
 सद्गुरुमाउलीच्या बोधगंगेतून हे उद्धृत केलेले बिंदु संतचरणीं निवेदन
 केले आहेत. ह्या नितांत सुंदर निवेदनावरून ह्या ग्रंथाचा विषय त्याचा
 हेतु त्याची प्रेरणा व त्याचें फल वगैरे गोष्टी वाचकाच्या सहज लक्षांत येण्या-
 सारख्या आहेत.

श्री. बाबासाहेबांचा विद्याव्यासंग अतिशय दांडगा आहे. इंग्रजी, संस्कृत,
 पर्शियन, उर्दू, मराठी, या भाषा त्यांस उत्तम अवगत आहेत. श्रुति, स्मृति,
 रामायण, भारत, भागवत, गीता, उपनिषदे वगैरे ग्रंथांचें लक्ष्यपूर्वक अध्य-
 यन त्यांस घडलें आहे. ज्ञानेश्वरी तर त्यांस मुखोद्गत आहे. एकीकडे फड-

दातार-६५६।५९९।६०।३८२।२३५॥ पटवर्धन-३७।१७१।२६०।२६९।

णीशी खात्यांतील आंकडेबाजीची किचकट नोकरी तीन तपें उत्कृष्ट तऱ्हेनें बजावीत असतां दुसरीकडे बाकीच्या आयुष्याचा त्यांचा प्रत्येक क्षण गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें “सततं कीर्तयंतो माम् यतंतश्च दृढव्रताः । नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१।१४॥ अशा तऱ्हेनें जात आहे. जगप्रसिद्ध महाकवि उमर खय्याम हा मद्य व मदिराक्षी यांच्या पार्यां बुडाला असेंच पाश्चत्यांचे अनुकरण करणारे सर्वजण आजपर्यंत मानीत होते, परंतु ह्या दोन प्रकारांच्या बुडाशीं असलेलें भक्तिज्ञानवैराग्य कसें पाहावें ही दृष्टि देण्याचें श्रेय बाबासाहेबांच्या ‘श्री गुरुकरुणामृतास’ कसें आहे हें मागें आलेच आहे. परमार्थाचा दृढव्यासंग व संतसंग यांचा “ थेंबे थेंबे तळें साचें ” या म्हणीप्रमाणें जो आजन्म संचय बाबासाहेबांनीं करून ठेविला होता, त्यांतूनच “ जल तुंबतां तडागीं फोडावा लागतो जसा पाट ” या न्यायानें प्रस्तुतची सत्संगसरिता उभदवली आहे, व ती या ग्रंथरूपी पात्रांतून संसरण करीत असलेली दिसत आहे. तेव्हां तिच्यांत मी स्वतः अभिषेक करून वाचकांसही तिच्या पवित्र तोयाचें आचमन करविण्याचा प्रयत्न पुढें केला आहे.

ग्रंथाचें नामकरणः—ग्रंथकारानें या ग्रंथाचें सत्संगसरिता हें नामकरण फारच चतुराईनें केलेलें दिसतें. कारण गंगा ही शुचित्वें मोठी शुचि आहे व पापतापही तिच्यामुळें जातो. पण तींत बुडण्याची भीति असते आणि “ काश्यां मरणाद् मुक्तिः ” असें आहे. परंतु प्रस्तुत सरिता अगाध खोलीची असली तरी तींत बुडण्याची तर भीति नाहीच, उलट न मरतां रोकडाच मोक्ष भक्तांस मिळवितां येतो. गंगेला तरी पावनत्व साधूनींच साधून दिलें आहे, ॥शुचिपण दिलें तीर्थां गंगादिकांसहि साधुनीं(मोरोपंत); मग ह्या प्रत्यक्ष संसंगसरितेचें शुचित्व काय वर्णावें ?

ग्रंथ परिचयः—या सत्संगसरितेचे चार प्रवाह कल्पिले आहेत. प्रथम प्रवाहांत भक्तिज्ञान, गुरुमहिमा उपासना पुरुषार्थ वगैरे विषयांचें स्पष्टीकरण प्रश्नोत्तररूपानें केलेलें आहे. त्यांत मधून मधून “ जातें काय जातें ” “ बानी मर्दाची ” (१३५) वगैरे सारखी गंभीर व गूढ अर्थाची ही रचना आहे. यांत आर्या पदें, व भुजंगप्रयात, उपजाति, शार्दूलविक्रीडित, वियोगिनी, यांसारखीं अक्षरगणवृत्तेही आहेत. “ कमला कमला धरीं करीं ॥ सुमनाला

सुखवी परोपरी ॥ अशी कर्णमधुर शब्दरचना वामनपंडिती थाटाची झालेली आढळते. क्वचित् हिंदी भाषेतील पदेही त्यांत आढळतात. या भागांतील तात्त्विक विचारांची मांडणी विविध स्वरूपाची व चमत्कृतिजनक असल्यामुळे वेदांताची रूक्षता त्यांत नाही खरी, तरीपण त्यांतील खरे रहस्य त्यांत मुरलेल्या माणसासच उकलावयाचें !

प्रवाह २ राः—यांत अनेक देवदेवतांवर स्तोत्रें, अनेक छंदांत रचलीं आहेत. त्यांतल्या त्यांत गुरुमहिम्यावर ८ आहेत. यांतील प्रेमळपणा व भक्तिरस प्रत्यक्षच आस्वादण्याजोगा आहे. “कां मशि बोलत नाहीं ॥ आई.॥ हें पद जितकें साधें तितकेंच सहज सुंदर व करुणरसपूर्ण झालें आहे. (१७) लावुनी आजि लळा; (१९) सदा राही वो समोरी ॥ हीं पदेही ह्याच्याच तोडीचीं आहेत. प्रेमळपणा हा ह्या काव्याचा ठळक गुण आहे. व तो सर्वत्र दिसून येतो.

प्रवाह ३ राः—पहिल्या दोन प्रवाहांत वाचकाची पूर्वतयारी झाल्यावर तो तृतीय प्रवाहांत दाखल होतो. हाच सत्संगसरितेचा मध्यबिंदु होय. येथें प्रवाहास एकदम निराळेंच वळण लागलेलें दिसतें. हा आख्यानमय आहे. महाभारत, रामायण, स्कंदपुराण, ऋग्वेदसूक्ते, संतचरित्रें वगैरे अनेक ग्रंथांतून या आख्यानांची कथा आधारास घेऊन कवीनें त्यावर स्वतंत्र रचना केली आहे. ह्या सर्व गुणांमुळे या सरितेस नुसत्या कीर्तनतरंगिणीपेक्षा कितीतरी मनोरमता आली आहे. एवढेंच नव्हे तर भजनसंग्रह मनोरंजक करण्याचा हा प्रकार पारमार्थिक मराठी वाङ्मयांत अपूर्वच म्हटला पाहिजे. महाभारतापैकीं ६।७ आख्यानांत “सुलभा जनक संवाद” फारच उत्कृष्ट वठला आहे. वेदांतविषयक संवादांतील जनकासारख्या जीवन्मुक्तासही निरुत्तर करणारा कोटिक्रम पाहून वाचक स्तिमित होतो, व त्याच्याच प्रमाणें तोही “अविनाशी, सद्गुरु माउले ! या हृदयीं संतत तूंचि होय सुखवासी ” असें सुलभेस विनवितो. “म्हणे जनक तिला तूं अशी कशी संन्यासी ? ” हें त्याचें पालुपद तर वाचकांच्या जिभेवर नाचतें व कानांत गुणगुणत राहातें. ऋग्वेदसूक्तांतील “अभ्रणी व सरमा ” ह्या आख्यानांचा परिचय मराठी वाचकांस नव्यानेंच घडत आहे असें वाटतें. आणि

मुकुंदराजाचें कुतूहलजनक पूर्वचरित्र व चमत्कृतिपूर्ण निजामुद्दीन घटारख्यान यांची भर मराठी संतवाङ्मयांत मोठी महत्त्वाची समजली जाईल.

प्रवाह ४ था:—यास कल्पकदंष्ट्र असें सार्थनांव दिलें आहे. ह्या प्रवाहती-
रावर ८६ कल्पतरू लाविले आहेत. त्यांपैकीं कोणत्याहि एकानें इष्टलाभ
होण्यासारखा आहे. मग सर्वांची गोष्ट काय विचारावी ? संवादात्मक कथांनीं
अध्यात्मज्ञान देण्याचा केलेला हा उपक्रम खरोखर अभिनव आहे. पंच-
तंत्र हितोपदेशांतील कथांप्रमाणें पहिली कथाणी दुसरीस विते, आणि वाचकांचें
लक्ष पुढें पुढेंच खेंचित नेते. त्यामुळें हा भाग एकदां वाचावयास वेतला
की शेवटपर्यंत तो खालीं ठेवत नाहीं. अलीकडे लघुकथात्मक वाङ्मयाची
आवड फार पसरली आहे, म्हणून लघुकथाचें पीकही वेसुमार वाढत आहे.
त्यांपैकीं कांही हृद्य आहेत, व रम्यही आहेत. परंतु त्या सर्व एकांगी म्हणजे
केवळ प्रापंचिक आहेत. पण प्रस्तुत कथाण्या प्रपंचपरमार्थाची उभयविध
जोड करून देणाऱ्या आहेत. तेव्हां त्यांचा आस्वाद वाचकांनीं अवश्य
घेऊन पहावा. यांत ८६ तरू आहेत. आणि ते कल्पतरू असले तरी प्रत्ये-
काच्या फलाची रूचि नवी नवी आहे. ह्याकरितां त्यांचे वानगीसाठीं तरी
कोठलें म्हणून फळ तोडून दाखवावें ? वाचकांनींच त्यांचा रसास्वाद स्वतः
घ्यावा हेंच उचित. यांतील दुर्वासनारदांचे संवाद वाचून वाचक दुर्वासा-
प्रमाणेंच म्हणेल कीं “ मी या संवादांनीं धन्य झालों. अंधारांत भटकत होतो.
आज मला उजाडलें.” मनुष्यामध्ये स्वाभाविक असणारे दुर्गुण म्हणजे
आशा, तृष्णा, महत्त्वाकांक्षा, अहंकार, गर्व, लोभ, मोह, मद, मत्सर यांचें
प्रतीक दुर्वासांत कल्पून, प्रत्येक काहाणीनें त्याची आत्मोन्नति स्वधर्माचरण,
घटशुद्धि, वासनात्याग, तप, उपासना, श्रीहरीची दया, सत्समागम, संत-
सेवा, व शेवटीं गुरूची दया अशी पायरी पायरीनें कशी होत गेली आहे
हें मोठ्या चित्ताकर्षक व उद्बोधक रीतीनें दाखविलें आहे. एकंदरीत दुर्वा-
साचें स्वभाव-चित्रण फारच हृदयंगम वठलें आहे. तें चित्र म्हणजे एक
त्रिकालदर्शी आरशासारखेंच झालें आहे. त्यांत प्रत्येकानें आपापलें नुसतें
बाह्य मुख नव्हे तर अंतर्मुखही पहावें आणि आजूबाजूला कोणी पाहात नाहीं
अशी खात्री करून घेऊन, त्याला लागलेलें मालिन्य सत्संगसरिताजलानें
धुवून टाकावें. यांत लोककल्याणाच्या संयुक्त संस्था स्वावलंबन तत्त्वावर

कशा चालविल्या जातात, शिष्यस्य अपराधे गुरोर्दंडः या न्यायानें गुरूच अन्नत्यागरूप प्रायश्चित्त कसे घेतात, लोभी खंडोजी झटाळ, होनाचा घट घेऊं पाहतो, तो त्याचे मानगुटीस त्याचेंच भूत कसे बसतें, कंसाच्या कुशल मंत्रिमंडळानें नूतन कलायंत्राचे धर्मध्वंसक, भक्तिभंजक, श्रद्धाखंडक. कारखाने कसे काढले होते, त्यांतील माल खपविण्यास अनेक बुद्धिभेदशास्त्री वेतनें देऊन कसे ठेविले होते; व वृत्तिनियम, देवधर्म, यज्ञयाग, उपनयन-विवाह इ. सत्र झूट आहे; साधुसंत, भक्त धूर्त आहेत, स्वैरवर्तन हाच पुरुषार्थ आहे, असा उपदेश ते कसा करीत होते, नानामतांचा गलबला कोणी पुसेना कोणाला, किंवा गाढवांचा गोंधळ आणि लाथांचा सुकाळ अशी स्थिति कशी झाली आहे, वगैरे गोष्टी इतक्या कुशलतेनें वर्णिल्या आहेत कीं आपण हल्लींची एखादी अद्भुतरम्य सामाजिक व राजकीय कादंबरीच वाचीत आहों असें वाटतें. सर्व वासनांचा अहंकार जिरला तेव्हां दुर्वास मुनीवर श्रीहरीची दया झाली व त्याचा उद्धार झाला, तसा वाचकांचाही व्हावा हीच फलश्रुति ग्रंथाची आहे.

समीक्षकानें केवळ स्तुतिपाठच गावयाचे नसतात. ग्रंथांतील गुणांप्रमाणें दोषांचेंही कथन त्यानें करावयास पाहिजे, म्हणून पुढें कांहीं दोष दाखविले आहेत. प्रथमतः यांत मुद्रण दोष पुष्कळ झाले आहेत. पण वाचकास ते सहज सुधरून घेतां येण्यासारखे आहेत. श्रीगुरु आज्ञा, श्रीअच्युतजी, कामधेनूपय वगैरे ठिकाणीं सधिनियमांकडे लक्ष दिलेले दिसत नाहीं. भाव-वाचक प्रत्ययाची द्विरुक्ति दास्यत्व सारख्या शब्दांत आढळते. मुद्दत, वायदा, रुकले, विस्तर, खजाना यांसारखे परकीय शब्द योजलेले दिसतात. मनाचे नाचणें बदल नाचणी (नर्तकी), दांड बनुनी माझे उरा भोंकीसी (भोंक पाडतोस), प्रवाही, (प्रवाहा बरोबर जाणारा) असे अप्रयुक्त शब्द योजलेले आहेत. “ चिमणा हा वटु बाळ ब्रह्मचारी ” अशी पुनरुक्तिही घडली आहे. कान्हा याचें संबोधनाचें रूप कान्हो; नंद यशोदा बसले; स्मरे, विसरें बदल स्मरीं, विसरीं, असे व्याकरण दोषही क्वचित् सांपडतात.

संतसांप्रदायांतील कवि बहुधा कवितेच्या या बाह्यांगांकडे फारसें लक्ष पुरवीत नसतात, हें सर्वास ठाऊक असल्यामुळे वाचकांनींही अशा दोषांकडे ढळत्या नजरेनें च पाहावें आणि “ कार्यसिद्धि ते सर्वही । अर्थाच पार्शी ”

ह्या कव्युक्तीकडे लक्ष देऊन, सत्संगसरितेंतीळ भक्तिरस कवि स्वतः सेवून आणिकांस वाटीत आहे, त्याचें त्यांनीं यथेष्ट सेवन करावें अशी त्यांस नम्र विनंति आहे. इतिशम्.

प्रथम प्रवाह-विंदुः

पद २४ वें. कारण काय रुसाया ?

इतुकें ! कारण काय रुसाया ? माझे नयना आड बसाया ॥ ध्रु० ॥
 स्थिरचर व्यापुनि, माझे हृदयीं कारण काय नसाया ? ॥ १ ॥
 संसारामधें मजला फांसुनि, तुज तेंथें न फसाया ॥ २ ॥
 परता पाहसी, बोलसि न मसी, येत मी नाहिं डसाया ३ ॥
 म्हणसी 'जवळचि सदा असे मी' कारण कां न दिसाया ? ॥ ४ ॥
 शामसुंदरा ! हें तव लपणें वाटे प्रेम डसाया ॥ ५ ॥
 माधव-सुत म्हणे दर्शन देई, वाढवि प्रेम रसा या ॥ ६ ॥

२७. प्रश्न—उपासनेस अशौच प्रतिबंधक आहे काय ?

उत्तरः—नित्य उपासनेस नाहीं, व भक्तीस नाहींच नाहीं.

श्रीहरि यशोदा संवाद-पद (राग. काफी. ताल-दीपचंदी).

ह. कां सरसी अति दूरी ? अमये ! ध्रु० ॥
 य. काऊ शिवला म्हणुनी बसलें बाहिर मी दिन चारी ।
 तुजला श्रीपति ! शिवतां मजला निंदिति हे संसारी ॥ १ ॥
 ह. येरे गरुडा ! लवकर देउनि सगळे काऊ मारी ।
 अमये ! भूकचि लागलि भारी. नलगे शीरापूरी ॥ २ ॥
 य. थोर अतां तूं बाल मुकुंदा ! सांवळिया गिरिधारी ।
 हट्ट नको करूं, घेउनि खायी तेथिल गोड शिदोरी ॥ ३ ॥
 ह. दहि तें आंबट, दूधही पांचट, लोणी ओषट भारी ॥
 वडा तिखट, पापडही खारट, घेवर देत सिसारी ॥ ४ ॥

+ + + +

गडबड धरणीं लोळण घेई लाववि हा कंसारी ।

साहत नाहीं तिळभर अंतर नेणे कांहिच थोरी ॥ ५ ॥

शंका संशय शोक मोह मद सर्वहि गुप्तचि चोरी ॥
निर्मल स्नेहें राजि यशोदा अच्यत- बाळ विचारी ६ ॥

द्वितीय प्रवाह. ३१ श्रीसद्गुरुरहस्याष्टक.

भुजंग प्र. गुरु माउले ! गोट झालीस भारी ।
न बाधे मला विश्व हो कां विखारी ॥
जरी सृष्टि माझे सर्वे दुष्ट सारी ।
परी त्वत्स्मृती संकटें सर्व वारी ॥ ६ ॥

तृतीय प्रवाहः

मुकुंदराजांनीं आपलें भविष्य खोटें झालें म्हणून अग्निप्रवेशाचा निश्चय केला.

लावणी (राग-जोगी. ताल-धुमाळी).

गुरुसेवारत चाखी अमृत ते देखुनि पंडित,
जाहला सहस्रधा खंडित ।

अहंपणें मसत्र सि मांडित, निजतत्त्वा सांडित ।
जाहला पांखडें मंडित ॥

चिंता चेतें चिंता धगधगित, पडे तिथें दुश्चित ।
पातला मृत्यू त्या धुंडित ॥

अग्निप्रवेशापूर्वीं मुकुंदराज रामानंद गुरुच्या दर्शनास आलेः—

येउनी गुरुपदीं आदळि आपुले शिरा ।

मज खाटें केलें, मरतां आतां खरा ॥

गुरु म्हणे 'राखिलें सेवेस्तव लेंकरा' ।

सेवेसाठीं शिष्यास मरणातून वांचविलें. त्यांत तुला मरायचें काय कारण ?
असें म्हणून त्याचे शिरावर आपला दंड हाणिला, त्यासरशीं मुकुंदराजांस
चित्स्वरूप मिळालें.

मार मारितां मरणचि मेलें, ऐसी अच्युत छडी ।

सुता ने कैवल्याचे थडी ॥

चरणांनीं या मरण चुके हो तरण भवाचे थडी ।

न जावी स्मरणावांचुनि घडी ॥ २७ ॥

+

+

+

+

विश्वावसु शबरानें विद्यापतीस श्री जगन्नाथाचा प्रसाद दिलाः—

प्रसाद हरिचा मिळे, दुरित मोह चिंता गळे ।

प्रपंचपट मावळे, मन हरीपदाब्जीं वळे ॥

निमे विषय-क्षुल्लता, हृदयिं भक्तिविद्युल्लता ।

समाधि सहजीं सता-सह कथेमधें डुल्लता ॥ २० ॥ २१।३

चतुथ प्रवाह-४३ चंद्रकला-राधा संवाद.

चंद्रकलाः—बोले चंद्रकलाधरुनि हरिला मी मंदिरीं आगिला, ।

सौगंधें उटिला, फुलें सजविला कस्तूरिनें रेखिला ॥

नानाकाव्यकलापचातुरिकलां मी वर्णिला सेविला, ।

राधे ! लाभ मला असा. तरि तुला तो कोणता जाहला ? ॥ ३ ॥

राधाः—बाई ! धन्य तुझी परी, मम घरीं येई न जाई हरी ।

कुंजीं एकसरीं धरी मज करीं, नेणों निशीं वासरीं ॥

नेणें मी कुसरी कला, कशितरी मी आहिरी पामरी ।

जें जें नाथ करी, स्मरी न विसरी, दासी तयाची खरी ॥ २ ॥

चंद्रकलेच्या कलाचतुर अचेंपेक्षां राधेचाच आत्मयोग श्रेष्ठ.

८१ गौळी व महाभारत.

गौळी दादांचा शोध अपूर्व आहे. पहाः—

गौळी ठाकत ओणवा, हनुवटी ठेवूनि काठीवरी, ।

ऐके भारत, अर्थ मात्र नुमजे, एकाग्र दृष्टी खरी. ॥

नेणे एक उनाड पोर बसलें येऊनि पाठीवरी. ।

“ होता भारतभार चार मण ! ” हें जाऊनि सांगे घरीं ॥

तात्पर्य—चाले साधक श्रीहरीस भजण्या होऊनिया सोवळा ।

प्रेमावाचुनि वित्तवैभव, क्रियापांडित्य भांडी कळा ॥

आली गुप्त घमंड, नेणत कशी धामीण वेष्टी गळा ।

सारें वर्म चुके, परी म्हणतसे ‘ सर्वांत मी आगळा ॥ २ ॥

प्रकरण ७ वें.

ह. भ. प. संतकवि दासगणू महाराज (स. १८६३ ?)

वधूनि बहु ज्याचिया नव रसाळ काव्याप्रति

महीपतिच जन्मला फिरुनिया गमे संप्रती ॥ दे. ल. महाजन

ह्यांचें मूळ नांव गणेश दत्तात्रय सहस्रबुद्धे. पंढरपुरी विठ्ठलचरणीं देह अर्पण केल्यापासून “दासगणू” हें नांव त्यांनीं धारण केलें. हें शांडि-ल्यगोत्री कोंकणस्थ ब्राम्हण आहेत. संत कवींनीं मराठवाड्यांत सुमारे ६।७ शतके प्रज्वलित ठेविलेल्या ज्ञानज्योतीची परंपरा आजतागायत चालू ठेवण्यासाठींच कीं काय विद्यमान संतश्रेष्ठ दासगणू महाराज आपली मायभूमीही सोडून इकडे धांवत आले आणि पुराणेतिहास प्रसिद्ध अशा पवित्र नंदिग्रामीं (नांदेड) कायमचे राहिले आहेत असें वाटतें. नांदेडास त्यांस धोंडो दत्तात्रय यांचा आश्रय मिळाला. यांचें चरित्र स्वतंत्र रीतीनें अजून प्रसिद्ध झालेंलें नाहीं. तरी पण त्यांनीं “भक्तलीलामृत” ह्या ग्रंथाच्या शेवटच्या म्हणजे ४५ व्या अध्यायांत स्वतःसंबंधानें बरीच विस्तृत माहिती सांगितली आहे. “संतलीलामृत” व “भक्तिसारामृत” यांत स्वनामाचा जन्मभूमीचा, पितरांचा गुरुंचा, कुलदेवतेचा व काकामामा यांचा उल्लेख आढळतो. त्याचप्रमाणें ‘शिष्यबोध’ या लहानशा ग्रंथांत त्याच्या शिष्यांची माहिती मिळते. पण “श्री पासष्टी भावार्थदीपिकेंत” प्रकाशक विठ्ठल लक्ष्मण सुबंध यांनीं त्यांचें अल्पचरित्र दिलें आहे. तें थोडक्यांत असें:—

नगर जिल्ह्यांत आकोळनेर गांवीं पौष शु० ११ (शके ?) त्यांचा जन्म झाला. घराण्याचें मूळ गांव पंढरपूर तालुक्यांतील करकंब हें होय. अजून ही त्यांचें कांहीं भाऊवंद करकंब मोडनिंबकडे राहातात. सावित्री व दत्तोपंत हीं त्यांची मातापितरें होत. घरची श्रीमंती असूनही तिचा विशेष उपयोग त्यांस झाला नाहीं. प्रथम नगर येथेंच पोलिसखात्यांत त्यांनीं १३ रुपयांवर कॉनस्टेबलची नोकरी पत्करली. १० वर्षांच्या अनुभवानंतर तिचा वीट येऊन ती त्यांनीं सोडून दिली. नोकरींत असतांना नानासाहेब चांदोरकर ह्या

वरिष्ठ अम्मलदारांच्या संगतीने त्यांस लावण्याची गोडी लागली व लावण्या पोवाडे रचण्याचा उपक्रम त्यांनीं सुरू केला. आपल्या लावण्यांच्या नादा-मुळे एका शाळा मास्तरास दंड झाला हे ऐकून त्यांनीं केलेले सर्व श्रृंगारिक कवन फाडून टाकिले. एक नाटकही त्यांनीं लिहिले होते. पण त्यास प्रसिद्धीचा योग आला नाही. ह्याच वेळीं त्यांनीं “ जलददूत ” नांवाचे एक काव्य लिहिले. “ महाराणी व्हिक्टोरिया यांस निरोप ” हा त्याचा विषय होता. एल्फिन्स्टन व अँस्टन यांच्यावरही स्तुतिपर कविता त्यांनीं केल्या होत्या. पुढे एकदां नानासाहेबांबरोबर त्यांस शिर्डीच्या प्रसिद्ध साईबाबांच्या दर्शनाचा लाभ झाला तेव्हां त्यांच्या ठिकाणीं त्यांची अढळ भक्ति जडली व त्यांच्याच आशेनें नोकरी सोडून देऊन कीर्तन व कवित्व करण्यास त्यांनीं आरंभ केला. साईबाबांसंबंधीं त्यांनीं अनेक स्थळीं अत्यंत आदरयुक्त उद्गार काढले आहेत:—

अगाध शक्ती अघटित लीला तव सद्गुरुराया ।
जडजीवांतें भविं ताराया तूं नौका सदया ॥ ध्रु० ॥
वेणी माधव आपण होऊनि प्रयाग पद केले ।
गंगायमुना द्वय अंगुष्ठीं प्रवाह दाखविले ॥ १ ॥
कमलोद्भव कमलावर शिवहर त्रिगुणात्मक मूर्ति ।
तूंचि होऊनि साई समर्था विचरसि भूवरती ॥ २ ॥

दासगणूनीं असें त्यांच्या चमत्कारांचें वर्णन केले आहे एवढेंच नव्हे, तर त्यांस ते देवाचा अवतारच मानीत असत. कीर्तनें करण्यास सुरवात केल्यापासून त्यांची पुष्कळ प्रसिद्धि झाली. अंगीं उत्तम कवित्व असल्यामुळे त्यांचीं सर्व आख्यानें प्रेमळ, रसभरित, सालंकार व नाविन्यपूर्ण अशीं झालीं आहेत. त्यामुळे तीं फार परिणामकारक होतात. अझून मुंबईपुण्यासारख्या ठिकाणींही त्यांच्या कीर्तनावर लोकांच्या उड्या पडतात. सद्धर्माचें व भक्तिमार्गाचें उत्तम शिक्षण समाजास कीर्तनद्वारा देण्याचें व्रत त्यांनीं अझून अव्याहत चालविले आहे. हरिकीर्तनाची विदागी कधींही ते घेत नाहींत. कित्येक वेळां त्यांनीं हजारों रुपयांची विदागीही नाकारली आहे. त्यांनीं कीर्तनोपयोगी अशीं मुमारे ४०।५० आख्यानें रचलीं आहेत.

त्यांत बहुतेक सर्व जुन्या संतांचीं चरित्रें व कांहीं पौराणिक कथा असून अहिल्याबाई होळकरीण, भर्तृहरी व टिळक ह्यांच्या चरित्रांचाही समावेश त्यांत झाला आहे. त्यांच्या कीर्तनकौशल्याबद्दल कांहीं विद्वानांनीं पुढील प्रमाणें अभिप्राय व्यक्त केले आहेत:—

भक्तिप्रेमें गाऊनि ज्यानें आकळिलें प्रभुला । (वा. रि. देव.)

संतकुळींचा भाट तुझा हा “ दासगणू ” आला ॥

शतशां व्याख्यानांनीं जो का परिणाम अल्पसा न घडे ।

एकाच कीर्तनानें तुमच्या होतो मला दिसें उघडें ॥ (द. ल. महाजन)

त्यांचें आचरण अत्यंत उदारतेचें व विश्वप्रेमाचें असून ते फार कर्मठ व नियमनिष्ठ आहेत. त्यांच्या कुटुंबाचें नांव बयाताई. त्यांना मूळवाळ कांहीं नाही. त्यांनीं दामोदर ऊर्फ दामुअण्णा आठवले यांस पुत्रवत् वाढविलें. ते उत्तम गवई अमल्यामुळें त्यांच्या कीर्तनास उत्तम साथ करीत. त्यामुळें कीर्तनास फार रंग चढे. तसेंच त्यांचें काव्य लिहिण्याचेंही ते काम करीत असत. पण ते दुर्दैवानें शके १८४६ मध्ये वारल्यामुळें दासगणूंचा उजवा हातच गळून पडला !

वाङ्मय सेवा:—त्यांनीं आजपर्यंत लहानमोठे अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. भक्तलीलामृत, संतकथामृत, भक्तिसारामृत, अमृतानुभव, भावार्थमंजरी, गोशामहात्म्य, विष्णुसहस्रनाम बोधिनी, श्रीपासष्टी भावार्थदीपिका हे आठ ग्रंथ महत्त्वानें किंवा आकारानें मोठे आहेत. मनाचे श्लोक, सुभाषित-शतक, ईशावास्य भावार्थबोधिनी, शिष्यबोध, व स्फुट पदे हे पांच लघु ग्रंथांत मोडतील. टिळक पोवाडा, रंगपंचमीचा पोवाडा, उसाचा पोवाडा व मिठाचा पोवाडा असे चार पोवाडे त्यांनीं केले आहेत. यांपैकीं टिळक पोवाडा सरकारजमा झाला आहे. निरनिराळ्या देवदेवतांवर ७ स्तोत्रें व अठरा अष्टकें त्यांनीं लिहिलीं आहेत. ही रचना अगदीं किरकोळ स्वरूपाची आहे. ह्याशिवाय वर उल्लेखिलीं कीर्तनोपयोगी ४६ आख्यानेंही त्यांनीं रचलीं आहेत. अझूनही ग्रंथरचना चालूच असून “ श्री एकनाथ चरित्र ” नुसतेंच प्रसिध्द झालें आहे. अशारीतीनें त्यांनीं आजपर्यंत अदमासें एक लाखाहून अधिक कविता केली आहे. इतकें अफाट काव्य अलीकडे आगलाईत किंवा मोंगलाईत कोणत्याहि एका कवीनें केलेलें नाही.

ते आधुनिक छोटे दासोपंत होत. तेव्हां ग्रंथसंख्येने व पद्यसंख्येने त्यांस सांप्रतच्या कवींत प्रथम स्थान दिलेंच पाहिजे. जुन्या वळणाच्या धार्मिक व भक्तिमार्गी काव्यांत गुणानेही त्यांचें काव्य बऱ्याच श्रेष्ठ दर्जाचें ठरेल. कारण तें भक्तिरसानें ओथंबलेलें असून उपमादृष्टांतादि अलंकारांनीं नटलेलें आहे. तात्विक प्रतिपादनानें त्यास भारदास्तपणाहि प्राप्त झाला आहे. तें जुन्या वळणाचें असलें तरी नवविचारांनीं मंडित आहे. परमार्थप्रवण असून ही तें मनोरंजक झालें आहे. अशा या प्रचंड काव्योदधीचें मंथन करून त्यांतील अमूल्य रत्नांचें वरवर दर्शन करून देण्यास किंवा त्यांतील अमृताचा आस्वाद अंशतः चाखवण्यास एक स्वतंत्र ग्रंथच पाहिजे. म्हणून प्रस्तुत स्थळीं कांहीं ग्रंथांचा स्थूल परिचय, तर कांहींचा अल्पोपन्यास, कांहींचें विहंगमालोचन तर कांहींचा केवळ नामनिर्देश, ह्या पद्धतीचा अवलंब करावा लागला आहे.

स्तोत्रेः—ग्रंथत्रिवेचनांत सोप्यांकडून कठिणांकडे लहानांकडून मोठ्यांकडे जाणें सोईचें वाटतें, म्हणून वरील ग्रंथांचें विवेचन व्युत्क्रमानें पुढें दिलें आहे. सात स्तोत्रांत अंबिकास्तोत्र सप्तश्रृंग गडावर आहे. (ओ. १३५.) गोदा, चंडिका व दत्त हीं स्तोत्रे नित्यपाठासाठीं रचलीं आहेत. पांडुरंग स्तोत्रांत सगुणलीलाचें वर्णन आहे. (१२) श्रीव्यंकटेशस्तोत्रांत त्या देवाची पांडुरंगांशीं अलंकारिक पद्धतीनें तुलना केली आहे. संतस्तोत्र २२५ ओव्यांचें असून त्यांत प्राचीन अर्वाचीन, अखिलभारतीय, सर्व संतास भाषा व जाति यांचा भेद न करितां, अक्रमानें नमन केले आहे. व सतत हरि-भजन घडो म्हणून वरदान मागितलें आहे. कवि म्हणतो मी या स्तोत्ररूपीं देव्हान्यांत अवघे संत बसविले आहेत. ॥ मराठीरूप पांगार्याचा । म्यां देव्हारा मांडिला साचा । गीर्वाणरूप चंदनाचा कोठून आणूं बापहो ॥८८॥ तरी तो मान्य करून घ्या अशी त्याची नम्रविनंति आहे. चक्री भजनांत पांडुरंगाची पदे आहेत त्यांत ॥ श्यामसुंदरजी आयो दख्खनमां । मथुस गोकुल छोडीने ॥ हें गुजराती व ॥ सब देवतका देक विठोवा है पंढरीमें खडा ॥ हें हिंदी अशीं पर भाषतील पदे आलीं आहेत. अष्टकें सर्व देवदेवतांवर आहेत.

पोवाडे:—पोवाड्यांत रंगपंचमीचा पोवाडा हा ऐतिहासिक आहे. सवाई माधवरावांच्या रंगाचें वर्णन बखरकारांनीं व शाहिरांनीं फारच उत्तम केलें आहे. त्यावरूनच हा पोवाडा रचण्याची स्फूर्ति कवीस झालेली आहे. तें वैभवशाली शहर पहावें अशी त्यास इच्छा झाली. म्हणून तें पहाण्यास तो गेला. पण त्याला काय दिसलें ? ज्या शहरामध्यें रंग उडाला तेथ उडे सांप्रत माती ॥ असें पाहून तो खिन्न झाला. पुढें नवें पुणें व जुनें पुणें यांतील पोषाक, पराक्रम, चालीरीति यांतील विरोध पाहून त्यानें दुःखोद्धार काढले आहेत. स्त्रियांच्या नव वेषभूषेवरही त्यानें छिछोरपणाचा शिक्का मारला आहे. चहा, सोडा, लिंबू व पावभिस्कुटे यांचीं दुकानें पाहून त्यास कसेसेंच वाटतें. दुर्भिक्ष, प्रौढविवाह, विभक्तकुटुंबपद्धति, स्त्रीपुरुष-मिश्र समाज, टेनिस—क्रिकेट खेळ, हातावरील घड्याळें, पुनर्विवाह, वगैरे गोष्टी समाजांत प्रचलित झालेल्या पाहून शेवटीं तो उद्धारतो ॥ ही अशी दशा कां केलिस नारायणा ॥ अशी पुण्याची विपरीत स्थिति पाहून कवि म्हणतो—

हे मत्कविते ! तुला न नृप वैभव तें वर्णाया !

मिळेल नाई ! गोदातटीं तूं चाल हरीचे गुणगाया ॥

फांदि प्रभाकर जोशीबुवांनीं स्वराज्य रंगासी लुटिलें ।

दास गणूला परवशतेच्या वेरंगा वघणें आलें ॥१०॥

यांत कवीचा पूर्व वैभवाचा पूर्व पराक्रमांचा व स्वराज्याचा अभिमान व्यक्त होत असून परवशता व परकीय संस्कृति यांबद्दलची त्याची हळहळ प्रतिबिंबित झाली आहे.

शिष्य बोध:—

आतां लघु ग्रंथांकडे वळूं. “शिष्य बोध” हें एक चिमुकलें चोपडें आहे. याच्या १२६ ओंव्या असून त्यांत दासगणूंनीं आपल्या पट्टशिष्यास उपदेश केला आहे. संस्कृत प्राकृत संत कवींस प्रारंभीं जें नमन केलें आहे, त्यांत वामन, मोरोपंत रामजोशी; अनंतफांदी वगैरे आले आहेत. नंतर त्यांनीं साई बाबांस व वामनशास्त्री इस्लामपुरकरांस गुरु म्हणून वंदन केलें आहे. परशरामक्षेत्रांत जन्मलेला आपला पट्ट शिष्य दामोदर वामन आठवले, यास हा उपदेश दासगणूंनीं केला आहे. हा पोरका व दासगणु

निपुत्रिक, तेव्हां त्याचा प्रतिपाळ यांनीच केला. उपदेशांत ते सांगतात. “पूर्वी माझे तीन शिष्य झाले. तुळशा, पंढरीनाथ व सीता. ते आज्ञाधारक होते. पण त्यांचा संसाराकडे ओढा. परमार्थाकडे त्यांचें लक्ष लागेना. तुला प्रपंच आवडेल तर खुशाल कर. तो नेटकाही कर. पण त्यांत प्रवाहपतिता-सारखा रहा. तारुण्यांत जपून वाग. स्वस्त्रीपरायण हो. नीतीनें चाल, शृंगारिक भाषण वर्ज कर, व्रतनेम धर, नाच तमाशे टाळ. ॥ राजा राजसत्तेचा । करूं नये अवेहेर साचा । कां कीं अंश विष्णूचा । आहे राजा प्रत्यक्ष ॥९७॥ राजद्रोह केल्या जाण । कोप होईल विठ्ठलाचा ॥९९॥ पराचिया धर्माची । निंदा करूं नये साची । कोणत्याही जातीची । अवहेलना करूं नये ॥१०५॥ तू माझी म्हातान्याची काठी आहेस, माझा वारस तूच. मी रागावलों तरी माझा जीव तुझ्या कल्याणासाठीं तिळतिळ तुटतो तेव्हां तूं त्यावद्दल कधीं विषाद मानूं नको. श्री विठ्ठल माझ्या मनीं शिरून ही बोधवाणी तुला वदत आहे. तेव्हां त्या बोधाप्रमाणें वर्तन ठेव इ.” अर्थात् हा उपदेश प्रापंचिकांस व परमार्थ्यांस दोघांसही घेण्यास योग्य असोच आहे. त्यांतील परधर्म-सहिष्णुता, राजनिष्ठा व विश्वबंधुत्व हीं तत्त्वे विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहेत. मात्र ही म्हातान्याची काठी यमाजी पंतांनीं श. १८४६त हिरावून नेल्यामुळे त्याच्या आशेचा डोलाराच समूळ कोसळून गेला !

सुभाषितशतकः—या १०० श्लोकांत व्यावहारिक बोध, क्वचित् अर्थो-तरन्यासानें, क्वचित् सरळ व केव्हां अन्योक्तीनें केलेला आहे. त्यांत कांहीं नित्य सत्यें ही सुभाषित रूपानें सांगितलेली आहेत. उ. जे थोर साहति सदोदित ते छळाला ॥४॥ भलें कधि न होय तें नियम टाकुनी वर्ततां ॥७॥ भिन्नत्व तें दिसुनि ये जगिं जाग जागीं ॥ ८ ॥ असत्संगानें ये सहज कवणालाहि लघुता ॥ १३ ॥ जन्मस्वभाव मुळिंचा नच पालेट तो ॥१४॥ ना दे महत्त्व महदाश्रय हीन दोषा ॥२०॥ एकास इष्ट दुसन्यास अनिष्ट तेंच ॥३०॥ निर्द्रव्यता कठिण ही अवघ्यांत मोठी ॥४०॥ वेळेवरी कधि न होय बरी तयारी ॥४८॥ कोणालाहि न वारितां खचित ये लल्लाट रेषा खरी ॥५१॥ मोठेपणाची नच चाड प्रेमा ॥५२॥ शितें सरुनि गेलिया सहज रुष्ट होती भुतें ॥६०॥ हीं वचनें अर्थपूर्ण असून सहज तोंडीं बसण्यासारखी आहेत. त्यांत व्यावहारिक अनुभव साठविलेला आहे.

वामनानें भाषांतरित केलेल्या भर्तृहरीच्या श्लोकांची दाट छाया यांतील कांहीं श्लोकांवर पडलेली दिसते. उ. परंतु खल चित्त तें वळवितां कदापीं नये ॥ २७ ॥ विंचला नय, शौर्य बाहुस पहा, यावीण सारें वृथा ॥ ६८ ॥ प्रडिंपूचें दमन कगवें, वासना, तामसवृत्ति, हांव, दुर्जनसंगति यांचा त्याग करावा; क्षमा चांगली पण दुष्टावर दया केली तर तो सर्पाप्रमाणें उलटतो. ई. म्रियांसंबंधीही कवीनें आपले विचार बरेच ठिकाणीं प्रगट केले आहेत. उत्तम कातेनें पतिकोपीं नम्र असावें, न स्त्री स्वातंत्र्यमहति, मात्र तिचा त्याग करूं नये, तला नेहमीं रंजवावें, तिला ताडन करूं नये कारण कांच वणानें टोकून कधीं वाढली आहे काय? त्यांस नेहमीं प्रेमानें वागवावें, इ. अवलांवरील पुढील श्लोक त्यातील कोटीमुळें व सुंदर विरोधाभासामुळें वाचनीय आहे:—असून अवला पगी प्रवलशा नरा जिंकिती । करीं नसुनि शस्त्र तें वरिवरी शराप्रेरिती ॥ असह्य शर ते; नये जखम ती कुणा दावितां । शुक्रविण न जाहले कुणि समर्थ त्यां जिंकितां ॥ ५३ ॥ हा श्लोक पुढील संस्कृत श्लोकाची सहज आठवण करून देतो:—नूनं हि ते कविवरा विपरीत बोधाः । ये निल्यमाहुरवला इति कामिनीस्ताः ॥ याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः शक्रादयोऽपि विजितास्ववलाः कथं ताः ॥ यांतील वार्धक्यविडंबनाचा मोठा गमतीचा व उपरोधगर्भ एक श्लोक देऊन हें सुंदर नीतिबोधप्रद लघु काव्य बाजूस सारूं:—

केसांनीं बधुनी वयास अपुलें कृष्णत्वहि त्यागिलें ।

लक्षावें विप्रयास ना म्हणुनि ते चक्षूहि मंदावले ॥

ताटा टाकुनि वांकली बध तनू सर्वास वंदावया ।

चित्ता ! टाक आतां तरी भटकणें शोभे न जें या वया ॥ ७७ ॥

यावरून जसें ओवीछंदावर तसेंच अक्षरगणवृत्तांवर ही कवीचें प्रभुत्व चांगलें होतें असें दिसतें.

स्फुट पदें:—रा. गणेश अनंत सराफ यांनीं संतचरित्रात्मक आख्यानांत इतस्ततः विखुरलेलीं पदें या ग्रंथांत संकलित केलीं आहेत. पहिल्या भागांत ५६ व दुसऱ्यांत ५१ पदें असून शेवटीं दोन विठोवाच्या आरत्या दिल्या आहेत. पहिल्या भागांत पुष्कळ स्तवनपर पदें आहेत. २१वें पद्य फटका आहे. त्यांत आर्य महीची सध्याची विपन्नावस्था वर्णून, लोकांच्या

अविचाराच्या राहणीवर फटके ओढलेले आहेत:—पोटभर अन्न नसलें तरी शनिवार बुधवार नाटकाला, व सिनेमा रेसिसनां गर्दी होते, कृतिशून्य बोल-घेवड्या वक्त्यांचा सुळसुळाट झाला आहे, अंतःकलह, दुही स्त्रीपुरुषांचे टेनिश वगैरे खेळ, फ्रेंच कट मिशी, किंवा साफ क्षौर, पुरुषांचे भांग, यांमुळे समाजांत स्त्रैणपणा व दुर्बलता पसरली आहे, हें पाहून कवि म्हणतो—देवा निजूनको जागा हो आणि आर्य महीचें रक्षण कर. येथें रंगपंचमीच्या पोवाड्यांतील विचार पुनरुक्त झाले आहेत.

२३ व्यांत दाभिक व बोवाबाजीवाले यांपासून मला दूर ठेव असें त्यानें देवास सांगितलें आहे. ५०, ५१ हीं दोन हिंदी पदे “रहम नजर करो अब मोरे साई” साई बाबांवर आहेत. तर ५५, ५६ हीं डाकूरच्या गिरिधारीवर गुजरातींत केलीं आहेत. दुसऱ्या भागांत पदे, फटके, लावण्या वगैरे असून तीं सर्व बोधपर आहेत. सद्गुणांचें आचरण करावें, दुर्गुणांचा त्याग करावा, ढोंग-धत्तुरेवाल्यांमसून दूर रहावें, हरिनाम सेवन करावें, असा त्यांत उपदेश केलेला आहे. ४६।४७।४८।४९।२१ हीं पदे हिंदी व ५० वें गुजराती आहे. सद्यःस्थितीवरील पद्यांत कवीनें आधुनिक सुधारणांवर बरेच कोरडे उडवले आहेत. मार्गील एकदोन ठिकाणच्या ओझरत्या उल्लेखांनीं समाधान न झाल्यामुळेच कीं काय त्यानें ह्यांत त्यांचा सामग्र्यानें समाचार घेतला आहे. पहिल्याप्रथम पाप वाढल्यानें सर्व आपत्ति देशावर कोसळल्या आहेत, असें तो सांगतो; व नंतर आपत्तींची मालिका गुंफितो. प्लेग, पटकी, इन्फ्लुएन्झा मधुमेह हे रोग बोकळले आहेत. तरुणांना मलशुद्धयर्थ रोज त्रिफळा फांकावा लागतो तर प्रदरादि रोगांमुळे तरुणींचीं अर्भके हाडांचे सांपळे बनलेले आहेत. आवर्षणामुळे तृणधान्याचा अभाव, वाऱ्यानें उडणाऱीं खिल्लारें, अग्निहोत्र्यास उपास तर व्याहिजांवयांस शिरापुरी, इकडे देलें नादुरुस्त होत आहेत पण तिकडे “ब्रदरहुडचे हॉल” टोलेजंग उठत आहेत. कथापुराणें ओस पडलीं आहेत तर नाटके सिनेमांत बसावयास जागा नाही. श्रुतिस्मृति, भारत, भागवत व ज्ञानेश्वरी यांचा अच्हेर, तर भाकड कादंबऱ्यांचें स्तोम, संतास नाकें सुरडतात तर सवाई गंधर्वास आणावयास दांगा पाठवतात, स्नानसंध्येला फुरसत नाही, पण नेकटाय टायलेटला तास तास पुरत नाही. अतिथीला अन्न नाही पण गॅदरिंगमध्ये

पंचपक्वान्न. तेथें सोडा लेमन ढसाढसा पितात नी विहस्कीच्या वाटल्या फोड तात. हें झालें पुरुषांचें वर्तन. स्त्रियांचा नखराहि वाढतच आहे. प्रेम पळालें, द्वेष दुणावला, अस्पृश्यांकडे कोणी बघत नाही, सत्याचा लोप झाला. अशा रीतीनें सर्व समाज रसातळाला चालला. दूध पचत नाही म्हणून कोको, कॉफीवर भर, मग शक्तीसाठीं कॉडलिव्हर ऑइलचें टॉनिक. इ.....समाजाचें असें भेसूर चित्र कवीनें पुढें मांडलें आहे, व पुण्यार्जन, चातुवर्ण्यरक्षण, सन्मार्गाचरण, पूर्वजस्मृति वगैरे उपाय त्यांवर सुचविले आहेत. शेवटीं कवि काकुळतीनें म्हणतो कीं मी शक्यपूर्वक सांगतो कीं, “ मी उगीच कोणाचें उणें काढलें आहे असें नाही. मीही तुमच्यांतील एक आहे, आपलें वर्तन विघडलें आहे तें सुधारावें म्हणून बोललों आहे. तेव्हां शेवटची विनंती हीच कीं दुष्कर्म टाकून पंढरीचा विठ्ठलराजा भक्तीनें आपलासा करा.”

येथें वर्णिलेली समाजाची दुःस्थिति जरी कोणासही पटण्यासारखी असली तरी तिची कारणमीमांसा व तिजवरील उपाययोजना, मात्र सर्वासच पटेल असें नाही. तथापि तिची जाणीव करून देऊन कवीनें सर्वासच उपकृत केलें आहे खरें.

भक्तलीलामृत.

हा भक्तलीलामृत ग्रंथ कल्पद्रुम । भक्तलीला हीं फळें उत्तम ।

पद्यरचना ही शोभायमान । पणें साच तयार्ची । १-५०

हा ग्रंथ कवीनें सीता बेदरे या बाईस सांगितला आहे. प्रत्येक कथेंत तिचा उल्लेख त्यानें केला असून शेवटीं तो म्हणतो. ॥ सिते हें भक्तलीलामृत । भवसिंधूचें तारूं सत्य । तें लोटून भवाब्धींत । जाऊं पैल तटाला ॥ ४५।१३४ हा ग्रंथ रचण्यास त्यानें कां घेतला ह्याचें कारणही त्यानें शेवटच्या अध्यायांत तिला सांगितलें आहे. तो म्हणतो “ एकदां चांदोरकरां बरोबर मी संत साईंच्या दर्शनास गेलों होतो, तेव्हां त्यांनीं चांदोरकरांस म्हटलें तूं संतांस मेजवानी दे पण त्यांस आमंत्रणें गणूनें द्यावी ”. ह्यांतील

१ ह्या ग्रंथलेखनाच्या स्थलकालादिकांचा उल्लेख अखेरीस नाही. जगद्वितेच्छू छापखान्यांत शके १८२८ त छापला असं मूळ पृष्ठावर आहे.

अर्थ प्रथम माझे ध्यानांत आला नाही. पण मी संत चरित्रं लिहावीं असा त्याचा गर्भित अर्थ आहे, ही गोष्ट पुढें मला चांदोरकरांनीं सांगितली. त्या प्रमाणें मी गुर्वाज्ञेवर भिस्त ठेऊन अपात्र तरी, लेखनास सुरवात केली. पुढें माझी जामखेडास बदली झाली. तेथील रंगेल मंडळींत रंगल्यामुळें ग्रंथाचें काम अर्धवटच राहिलें. पण पुनः साईच्या प्रेरणेनें तें हातीं घेऊन पुरें केलें. त्यांत कवीनें आपली पूर्ण वंशावळ सीतेस सांगितली आहे. आप्पासाहेब— एकनाथ—दत्त—दासगणू. अशी वडिलांकडून व आप्पाराव—साई— दासगणू अशी मातेकडील वंशावळ दिली आहे. दोहोंकडील कुलें उत्तम व श्रीमंत. पण गणूस त्यांचा उपयोग झाला नाही. ॥ माझी घरांत किंमत । आहे पोतेच्यापरी सत्य । म्हणून मी अनाथ झालों. आतांनीं मला आव्हेरलें तरी माझ्या विडलानें मला पदरांत घेतलें, असें तो स्पष्ट सांगतो.

देवदेवतांस व गुरु ज्ञानार्क, ज्ञानाघन, पंडित वामनशास्त्री इस्लामपूरकर यांस वंदन करून महिपतीनें वर्णिलेल्या संतांव्यतिरिक्त अर्वाचीन संतांची चरित्रं कवीनें गाईलीं आहेत. ह्या ग्रंथाचे ४५ अध्याय असून ओवी संख्या ५६९८ आहे. प्रथमच महिपतीचें चरित्र देऊन कवीनें पूर्व संतचरित्रकाराचें ऋण फेडिलें आहे. चरित्र वर्णनाची ह्याची पद्धति सामान्यतः अशी आहे कीं वर्ण्य व्यक्तीचें स्थळ काळ, मातापितरें, बालपण, परमार्थपरता, गुरु-लाभ, गुरुप्रसाद व सिद्धता यांची माहिती प्रथम द्यावयाची नंतर सिद्धाव-स्थेत केलेले चमत्कार, सांगावयाचे. आणि ते सांगतांना ज्यांचा ज्यांचा त्या साधूशी संबंध आला असेल त्यांस त्याचेकरवीं, प्रसंगानुरूप, धर्म, नीति, आत्मानात्मविचार, भूतदया, परोपकार, विश्वबंधुता, व्यावहारिक बोध, सगुणभक्ति वगैरेंचें सुलभ ज्ञान देऊन त्यांस सन्मार्गास लावावयाचें. ह्या गोष्टींच्या प्रतिपादनांत मनोरंजकता साधण्यासाठीं, पर्वत, नद्या, ऋतु, रात्र, वनें, वगैरेंचीं वर्णनें करावयाचीं. मधून मधून चटकदारपणा आणण्यासाठीं, लोकव्यवहार, व जनस्वभाव यांवर मजेदार चुटके द्यावयाचे आणि भक्ति, करुण, वत्सल, इत्यादिपैकीं प्रसंगोचित एखाद्या रसाचा अविर्भाव करून त्यास रसाळपणा आणावयाचा; व शेवटीं साधूच्या समाधि प्रसंगाचें वर्णन करून त्याच्या शिष्य प्रशिष्यांची माहिती देऊन चरित्र पूर्ण करावयाचें. ही माहिती काल्पनिक नसून कवीनें जागोजाग जाऊन चौकशी करून

अगर ग्रंथद्वारे मिळविली आहे. ज्या ठिकाणी असा विश्वसनीय आधार मिळाला नाही त्या ठिकाणी त्यास दंतकथेवर भागवावे लागले आहे. पण अशी स्थळे फार विरळा. कित्येक ठिकाणी तर त्याने माहिती देणारांची व ग्रंथांची नावे दिली आहेत. आणि कित्येक ठिकाणी तर तो असे सांगतो की मजवर विश्वास नसेल तर अमक्या तमक्याने केलेले चरित्र वाचा (उ. तोतारामकृत गोविंद चरित्र पहा. अ. अ. १७). त्यामुळे ही चरित्रे केवळ चमत्कारपुर्ण झाली नसून त्यांस ऐतिहासिक मूल्य आले आहे. म्हणूनच संतवाङ्मय असूनही ती वाचनीय झाली आहेत.

। ह्या ग्रंथांत सुमारे ४०।४५ संतांची वर्णने आली असून त्यांत पुढील प्रमुख आहेत. महिपतिबोवा ताराबादकर, चंडीराम कवाडकर, सखाराम बोवा अमळनेरकर, माणिक प्रभु हुमणाबादकर, खुशालबावा रंगारी, यशवंतराव देवमामलेदार, नरसिंहसरस्वती, शिरडेचे साईबाबा, अक्कलकोटचे स्वामी, श्रीमती बहिणाबाई, नानावली, वाळकृष्णबोवा, शेखमहंमद, शेंदुरणीचे कडु महाराज तेली; इ. पुण्याचे काळबोवा, भांबुगड्याचे जंगली महाराज, ग्वाल्हेरचे शीलनाथ, व हुबळीचे सिद्धारूढस्वामी वगैरे संतांचा केवळ नामनिर्देश केला आहे. अर्थात् इतक्यांची चरित्रविषयक माहिती येथे देणे अशक्य व अनावश्यकही आहे. म्हणून ह्या ग्रंथांत प्रसंगोपात्त कवीने प्रगट केलेले विचार व ग्रंथांचे सामान्य धोरण वगैरे गोष्टींचेच दिग्दर्शन करण्याचे योजिले आहे.

संतचरित्रग्रंथांत हा ग्रंथ पहिलान्न असल्यामुळे कवीने ह्यांत संसार, पुरुषार्थ, पुरुषधर्म, स्त्रीधर्म, व्यवहारनीति, बद्ध, शब्दपंडित, साधक, सगुणोपासना, कर्म, भक्ति, योग, ज्ञान; आत्मानात्मविचार वगैरे गोष्टी प्रामुख्याने प्रतिपादिल्या आहेत. त्याचे थोडक्यांत अवलोकन करूं. संसार निःसार त्यांतून मला सोडवा असे जेव्हां चांदोरकर साईबाबांत म्हणाला तेव्हा त्यांनी उत्तर दिले:—अरे संसार मलाही आहे. कोणी त्यांतून सुटला नाही. मात्र त्याचीं रूपे अनेक आहेत. शरीरधर्म इंद्रिय मनोव्यापार हा सर्व संसारच आहे. हे बंधन कोणास तुटले नाही. दारापुत्रादि बाह्य संसारास त्रासून रानांत गेलास तरी हा संसार सुटत नाही. तो तुझा तूच निर्माण केला आहेस. प्रारब्धाप्रमाणे येथे उत्तम—मध्य—नीच योनि अगर

अवस्था प्राण्यास प्राप्त होते. त्याप्रमाणें सुखदुःख मिळतें. आतां सुख-दुःखांनांच कंटाळला असशील तर तीं खरीं नाहीत. ती भ्रंति आहे, हें मनाचे तरंग आहेत. तेव्हां पडिपु जिंकलेस कीं सुखदुःख निमालेंच समज. खरें सुख म्हणजे मुक्ति. व दुःख म्हणजे जन्ममरणाचा फेरा. तेव्हां प्राप्त-स्थितींत समाधानानें रहावें. संपत्तींत सज्जनांशीं नम्रता, दुर्जनांशीं कठोरता ठेवावी. उदारपणा बरा पण उधळेपणा वाईट. परोपकार व अनाथास साह्य यांत पैसा खर्चावा, सत्तेचा सदुपयोग करावा, लांचलुचपत घेऊं नये, सर्वास त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें व प्रेमानें वागवावें. उत्तम कार्य अंगीकारावें व प्रयत्नानें तें शेवटास न्यावें आणि कीर्तिरूपानें उरावें हाच पुरुषार्थ होय. अंगीं कर्तृत्व असावें, निर्माल्यवत् असूं नये हाच पुरुषार्थ. कर्म-फलाचा अभिमान न धरतां त्याग करावा. असें राहिलें कीं संसारबाधा होत नाही. देहप्रारब्ध भोगीत असतां नीतीनें वागावें. असत्यभाषण, विडंबनाद, परस्त्रीगमन, दुर्जनसंगति हीं वर्ज्य करावीं. सत्यकथाश्रवण, पितृसेवा, बंधुप्रेम ह्या गोष्टी आचराव्या. पत्नीस प्रेमानें वागवावें पण स्त्रैण होऊं नये. फक्त गृहकार्यांत तिचें अनुमोदन घ्यावें. पुत्राशीं थड्या, नोकराशीं सलगी, कन्याविक्रय ह्या गोष्टी करूं नये. ह्या पुरुषधर्मांनीं जो वागेल त्यास बद्ध स्थिति बाधणार नाही. स्त्रीधर्मांत स्त्रियांनीं पुरातन आर्य स्त्रियांचे नियम पाळावे. पति हाच देव त्यांनीं मानावा व दुर्दैवानें वैधव्य आल्यास कडक संन्यस्त वृत्तीनें रहावें असें त्यानें सांगितलें आहे. त्यानंतर बद्धांच्या लक्षणांत धर्माधर्माचें अज्ञान, नास्तिकपणा, प्रपंचरति यांवा व कपट, लोभ, निंदा, ढोंग या दुर्गुणांचा अंतर्भाव केला आहे. बद्धस्थितीची जाणीव होऊन सत्संगाची आस करणारा तो मुमुक्षु होय. केवळ शब्दपांडित्य फुकट आहे. मुख्य मन हें चंचल व दुःसाध्य आहे. तें स्थिर करण्यास मूर्तीपूजेचा प्रकार ठीक आहे. पण मूर्तींत परमेश्वर नाही. मात्र तिची पूजा करावी कारण तिच्यायोगें चित्ताची एकाग्रता होते. नंतर आत्मविद्येनें मुक्ति घरीं चालून येत्ये. इ. (अ. ३२. ३३) .

मोक्षाच्या भिन्न मार्गाविषयीं बोलतांना त्यांचें तरतमभावानें पुढीलप्रमाणें वर्णन केलेलें आढळतें. (२७ अ.) जे कर्ममार्ग आचरतात त्यांस कर्मफलें भोगणें प्राप्त होतें आणि जन्ममरण चुकत नाही. ज्ञानमार्ग हा अत्युत्तम

आहे पण तो अवध्यांस सुगम नाही. भक्ति मार्गाने जातां मात्र शीण नाही. (असें गंगागीर साधुस स्वप्नांत नारायणाने सांगितले आहे.)

सातव्या अध्यायांत ब्रह्मप्राप्त्यर्थ 'योगसाधनाने' षड्विंशत्तं ठाणे हृदयांतून-उठवावे असें सांगितले आहे. त्या ठिकाणी मूळ बंध, जालंदर बंध, ओढि-आणा (ओडियाण) बंध, कुंडलिनी, इडा पिंगळा इ. नाड्या यांचे ज्ञान चंडिरामास गुरूने दिले, परंतु ह्या सर्व क्रिया गुरुगम्य आहेत म्हणून मी येथे सांगत नाही असें कवि म्हणतो. पुनः अ. ४४ मध्ये स्वामी गोविंदनाथांनी देवनाथाची परीक्षा घेतली तेव्हां योगाचा संबंध आला आहे. देवनाथाने उत्तरांत इडा पिंगळा सुषुम्ना यांपैकी शेवटची मोक्षाप्रत-नेते असें सांगितले. नंतर समदृष्टि खेचरी, नासादृष्टि भूचरी, उर्ध्वदृष्टि-चाचरी, अंतर्दृष्टि अगोचरी, निवृत्ती अलक्ष व सहावी प्रणमुख अशा सहा योगमुद्रा देवनाथाने सांगितल्या. तेव्हां तुला मोक्ष खास मिळेल असें त्यांनी त्यास सांगितले. पण हा योगमार्ग ॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषां ॥ हे तर प्रसिद्धच आहे. तेव्हां सर्वांस भक्तिमार्गच सोपा खरा.

आतां थोडक्यांत तत्त्वज्ञान सांगून हे प्रकरण आटोपते घेऊं:--

जो अक्षय, अव्यक्त, अभंग, सच्चिदानंद त्याच्या इच्छामात्रे करून ब्रह्मांड आकारास आले. ब्रह्म मूलतः नामरूपातीत आहे. त्या चित् स्वरूपा-पासून माया झाली. मायेपासून सृष्टि झाली. म्हणजे मायोपाधिक ब्रह्मा-पासून हे साकार ब्रह्मांड निर्माण झाले आहे. पंचमहाभूते मायेपासून झाली. मग सर्व सृष्टि निर्माण झाली. या सर्वांस मूळ कारण ब्रह्म वस्तु आहे. तोच नारायण सर्वांपाशीं अहर्निश जागृत असूनही अज्ञानाने कळत नाही. तेव्हां उपाधिरहित होऊन स्वस्वरूपी मन लावावे म्हणजे ब्रह्मप्राप्तीसाठी दुसरीकडे जाण्याचे कारण नाही. अशाच तऱ्हेचे विचार ग्रंथभर पसर-लेले आहेत.

२. येथवर निर्दिष्ट केलेल्या गोष्टी संत वाङ्मयांत कोठेही आढळणाऱ्या आहेत. त्यांत कोणत्याही बाबतींत वैशिष्ट्य नाही. मात्र त्यांत कधी न आढळणारा राष्ट्राभिमान, स्वराज्यप्रेम स्वभाषाप्रीति हे गुण ह्यांत व्यक्त झालेले पाहून वाचकास आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहणार नाही. कवि म्हणतो कालचक्र फिरले आणि पूर्वाची गीर्वाण भाषा जाऊन तिच्या जागी

भरत खंडांत अनेक देशी भाषा उत्पन्न झाल्या. भाषापरत्वे व देशपरत्वे लोकसमूहांत भिन्नत्व आलें. असे देशाचे तुकडे पडले कीं एकराष्ट्रीयत्वाची कल्पना लोप पावते. राष्ट्रीय शक्ति जागृत करणारे ग्रंथही बुडाले. त्यामुळे भारतास विपन्नावस्था आली आहे. परस्पर द्वेष बळावला. गुजराती, पंजाबी, मारवाडी, दक्षिणी, आपसांत भांडू लागले. एवढेंच नव्हे तर ब्राह्मण, कुणबी, महार, मांग, भिल्ल, रामोशी यांचेही ऐक्य विघडलें तेव्हां निरनिराळ्या जातींत संत उत्पन्न झाले. त्यांनीं अविरत श्रम करून जागृति केली. आणि परधर्मीयांचे स्वाभ्यांस तोंड देण्यांस राष्ट्रांत सामर्थ्य आणलें.

पुढें ४ अध्यायांत देवनाथ महाराज पुण्यास गेले. तेव्हां त्यांच्या कीर्तनास आलेल्या पेशवे सरदारांचें, पुण्याच्या वैभवाचें, सवाई माधवरावाच्या दरबाराचें वर्णन मोठ्या थाटाचें झाले आहे. तें अवश्य मुळांत पहावें. त्यावेळीं देवनाथांनीं सवाईस राजनीति सांगितली. तिच्या वर्णनांत कवि म्हणतो:--

स्वराज्य प्राण राष्ट्राचा । स्वराज्य हाची मोक्ष साचा । स्वराज्य पाया धर्माचा । त्यावीण अवघें वोखटें । ११० । स्वराज्य सुखाची सौख्यखाणी । स्वराज्य वैभवनर्भीचा वासरमणी । स्वराज्य हाची चिंतामणी । चिंतिलें फळ देणारा ॥ सैनिकांचे जोरावर । स्वराज्य रक्षणें साचार । एकीचें राहो सरोवर । त्यास पाट फोडूं नका । ११२ ॥ एकी स्वराज्याची जीवन कळा । एकी स्वधर्माचा पुतळा । एकी व्यापाराचा मळा । आहे धनत्तर बागाईत ॥ ११३ । आपमतलब हेवा द्वेष सकळ । ते एकीचे शत्रू प्रबळ । विघ्नसंतोषी दुर्जन खळ । यांचा त्याग करावा । स्वराज्याचा वृक्षजाण । निर्माण एकीपासून । तो तूं करवा फार जतन । हे सवाई माधवा ११५ ॥ यांतील कवीचे स्वराज्याचें प्रेम किती उत्कट दिसत आहे हे सांगणें नलगे.

महाराष्ट्राच्या गतवैभवाबद्दल हळहळ व दुफळीचे परिणाम हीं २९ व ३६ अध्यायांत पुनः दाहण्यास सांपडतात.

३ दुसरी महत्त्वाची व अपूर्व गोष्ट म्हणजे जातीजातींतील वैमनस्य जाऊन हिंदुमुसलमानांत सलोखा, परस्परविश्वास, परस्परांच्या धर्माबद्दल आदर व विश्वबंधुता ह्या वृत्ति दृढमूल व्हाव्या म्हणून कवीनें माणिकप्रभु, साईबाबा, नानावली, बाळकृष्णबुवा, शेख महंमद, नरसिंगजी वगैरे दोन्ही

जातींतल साधूंचीं चरित्रें मोठ्या उदारतेनें व कौशल्यानें रंगविलीं आहेत. तीं खात्रीनें इष्ट परिणाम घडवून आणल्याशिवाय राहाणार नाहींत.

४. भक्तिरस, वत्सलरस (४), मुलांची बोवडी भाषा, पुत्रशोक (३०) मातृशोक (२४), शृंगार इत्यादि रसवर्णनांनीं ह्या ग्रंथास रसाळपणा आला आहे. त्याचप्रमाणें, अनंततनयाचें चंडीरामचरित्र, कवयित्री बहिणाबाई, जयराम स्वामीची दशमावरील टीका, दयाळनाथांची हैद्राबादेतील समाधि, इ. उल्लेखांनीं त्यास वाङ्मयेतिहासाचें महत्त्व आलें आहे. कवीवृद्धांचे पुढील प्रशंसोद्गार रामदासाची आठवण करून देतील:—

सीते जेवढे कवीश्वर । ते सरस्वतीचें मंदीर ॥ ते ब्रह्मदेव साचार । आहेत शब्दसृष्टीचे ॥ ४५।७८ जेथें न रवीची गती । तेथें कवीच पावती । ते अज्ञान धुरोळा निवटिती । ऐसे ज्ञानप्रभंजन ॥ कवी काव्यरत्नाचे रत्नाकर । कवी ज्ञानधनाचे कुंजर । कवी वापडे साचार । आहेत जगत्रयाला । असें म्हणून आधुनिक कवींचे नामसंकीर्तन केलें आहे. त्यांत:—होनाजी बाल, प्रभाकर, विठोबा अण्णा दत्तरदार, सगन, परशुराम, पाळंदे, गोडबोले, पेठकर, ओक, कानिटकर, डोंगरे, देवल, किलोस्कर, लोंढे लंभे, दुल्हू, माधवानुज, कुटे; आपटे, मोगरे, घाटे, राधरमण, भिडेद्वय, मुझूमदार, लेले, खरे, चिपळूणकर, आठल्ये, करंदीकर वगैरे कवि आले आहेत.

ही दास गणूची वाणी बोवडी । मान्य करा जेंवी साखर खडी । पद्य-रचना वेडी वांकुडी । दोष याचे पाहूं नका. असें म्हणून ग्रंथ समाप्त केला आहे.

संतलीलामृत:—मागें महिपतीनें संतचरित्रें वर्णिलीं तशीं आपणही वर्णावीं अशी दास गणूस स्फूर्ति झाली. या स्फूर्तीचा उगम साईबाबा महाराजांच्या सूचनेमुळे झाला असें मागें सांगितलेंच आहे. त्याप्रमाणें त्यानें “ भक्तलीलामृत ” हा ग्रंथ प्रथम लिहिला व त्यानंतर प्रस्तुग्रथ लिहिला आहे. ह्या ग्रंथांत महाराष्ट्राच्या प्राचींचे सत कवीनें सांगितलें आहेत. ह्यांत ही सुमारें ४० संतांचें वर्णन आलें आहे. त्यांत गोविंद महाराज, माणिक-प्रभु, नरसिंगजी व साईबाबा यांची चरित्रें त्यांच्या निरनिराळ्या लीला देऊन पुनः गाईलीं आहेत. त्यांत पुढील संतमंडळी प्रामुख्यानें आढळते:—गुरुगोविंदसिंग; तेगवहादर, ऐनाथ, साधुमहाराज, भालकीचे शुकानंदनाथ,

माधवाचार्य, संताचार्य, देशिकेंद्रनाथ, श्रीधरमहाराज, सखारामबुवा, तुकाराम अवतार उत्राणकर, चिन्मयांनद, नागेंद्र भारती, श्री सखाराम लोणीकर, गोचरस्वामी, तुकारामबोवा येहळेगांवकर, गुंडामहाराज, व्यंकटेश-दाजी महाराज, सीताराम महाराज मंगळ वेढेकर, दादादीक्षित, शहा-साहेब, रामकृष्ण परहंस, वासुदेवानंद सरस्वती. इ.इ.

संतलीलामृत या ग्रंथाचे अध्याय ६१ असून ओवी संख्या ६५५६ आहे. पहिला अध्याय नमनपर आहे. संतसांप्रदायास अनुसरून सरस्वतीस आपल्या जिह्वाग्रीं बसण्यास व शंकरास आपला हात धरून लिहिण्यास कवीने प्रार्थना केली आहे. एवढेंच नव्हे तर उपेक्षा कराल तर तुमचें नांव बुडेल व हसें होईल असें प्रेमळ सलगीनें त्यांस बजावले आहे. कोल्हापूरची जगदंबा आपले कुलदैवत असल्याचें तां सांगतो. तसेंच मातापितरांचीं काकामामाचीं व गुरूंचीं हीं नावे त्यानें दिलीं आहेत. देवतानमनानंतर कवीनें पौराणिक सत व संस्कृत कवि, तसेंच महाराष्ट्रसंत व महाराष्ट्र कवि यांस नमस्कार केला आहे. कालिदास, भवभूति, भारवी, शूद्रक, मम्मट, अमरसिंह, जयदेव, जगन्नाथ, नाथपंथी कवि, रघुनाथ, वामन, मयूर, महिपति, मुक्तेश्वर श्रीधर वगैरे मंडळी त्यांत प्रामुख्यानें आढळते. ह्यावरून कवीचा विद्या-व्यासंग व बहुश्रुतता हीं बरींच असावीत असा तर्क होतो.

ह्याच ग्रंथांत पुढें जे ग्रंथ व ग्रंथकारांचे उल्लेख आले आहेत त्यांवरून ह्या तर्कास चांगली पुष्टि मिळते. त्यांत कपिलगीता, गीताभाष्य, पंचदशी, विवेकसिंधू, ज्ञानेश्वरी, नाथभागवत, दासबोध, तुकारामाचे अभंग, इ. मोरोपंताची तर त्यानें फारच स्तुति केली आहे.—मराठीचा कालिदास । झाला बारामतीस । त्याच्या काव्य रसास । सेवितां न होय तृप्ति कधीं ॥ २४.२८ ॥ ऐसा महात्मा मयूरपंत । साता प्रांतीं पंडित । जोशी बोवांनीं केली मात । सोलापुरीं राहुनी ॥ २९. पुनः त्यास महाराष्ट्र कविकुळभूषण पंत अशी बहुमानाची पदवी त्यानें दिली आहे. ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमभि ॥ असे श्रुतीचे आधार; छांदोग्योपनिषदांतील प्राणवाह जैवली कथा, श्वेतकेतु-प्रश्न, व अज्ञाननिरसन वगैरे प्रकरणांच्या उल्लेखावरून उपनिषदे त्याच्या चांगलीं परिचयाचीं दिमतात. योग वासिष्ठ, भागवत हे ग्रंथ त्यानें पाहिले

असावे. योगासंबंधी तर त्याची माहिती बरीच खोल आहे. ४० व्या अध्यायांत त्याने सिद्ध, बद्धपद्म, वज्र, स्वस्तिक, मच्छ, शत्र, कुक्कुट, मयूर, मंडूक, मकर, भुंजग, ऊष्ट्र इ. आसनें, पंचमुद्रा, पंचबंध, व धौति, बस्ती, नेति, त्राटक, नैली आणि कपाल भाति हीं हठयोगांतील ६ कर्मे इत्यादिकांचा उल्लेख त्या शास्त्रांतील पूर्ण माहितगाराप्रमाणें केला आहे. अध्याय ४६ मध्ये पुनः कुभंकर, पूरक व रेचक व त्यांचे ८, ३२ व १६ मात्रांचें प्रमाण व कुंभाच्या ८ प्रकारांचें वर्णन त्यानें केलें आहे. आणि एवढें करूनही तो विनयानें म्हणतो:—योगाचे वर्णनास स्वानुभव पाहिजे. मज माकडा हातून तें होणें अशक्य असे ॥ ४६.९३ ॥ पुढील चार्वाकांचे वर्णन किती मार्मिक आहे पहा:—जैसें एरंडाचें गुन्हाळ जाण । रस ना ऊंस ते ठायीं ॥ २५।५३ ह्या सर्व विवेचनावरून कवीची बहुश्रुतता सहज सिद्ध होत आहे. पण याच्या उलट तो स्वतः असें सांगतो कीं:—मी मूढ अज्ञान । पाहिलें नसे व्याकरण । नाना शास्त्रांचें अध्ययन । म्यां न केलें दीनबंधो ॥ अ. ५० ॥ यांत विनय जरी असला तरी त्यांत थोडेसें सत्यही आहे. त्याच्या विद्याभ्यासाविषयीची माहिती चरित्रांत दिलेली नाही. पण त्याचें पायाशुद्ध शास्त्राध्ययन झालें नसावें असें दिसतें. नाहीतर पाह्य; भूप-आज्ञेकरून; ममोदरींचा; पतीज्ञाधारक, प्रेम्णाभक्ति; तुष्टमान; अशीं रूपें आढळलीं नसतीं. त्यास मराठी, संस्कृत, ऊर्दू, हिंदी व गुजराती ह्या भाषा अवगत आहेत. आणि इंग्रजीचा ही अगदीं थोडासा गंध त्याला असावा. त्याच्या हिंदी गुजराती पदांचा उल्लेख मागे आलाच आहे. ह्या काव्यांत ऊर्दू शब्दांचा उपयोग पुष्कळ ठिकाणीं केलेला आढळतो. ह्याचें कारण निझामचे राज्यांतील नांदेड येथील त्याची वस्ती हें होय. पुढें कांहीं उदाहरणें दिलीं आहेत:—अदालत, फियाद, कर्ज, जमानत, रक्कम; तहशीलदार तनकी करण्यास आले (३३); वजिफ्याची (पेनशनची) वेळ आली (५१); तनखा; तेरा चक्कर निकल गया अफसोस नहिकरना; मोहतमीम; जमाना; वगैरे. इतर काव्यांतूनही मधून मधून असे शब्द पुष्कळ सांपडतात. सतत उर्दूच्या परिचयामुळे असें होणें अपरिहार्यही आहे. त्याबद्दल कवीस फारसा दोष देणें वाजवी होणार नाही; तरी पण मराठी भाषेवर त्याचें चांगलें प्रभुत्व होतें ह्यांत संशय नाही. इतर काव्यांप्रमाणें ह्यांतही सुंदर

वाक्प्रचार व म्हणी इतस्ततः विखुरलेल्या आढळतात. कांहीं विशेष उदाहरणें पहाः—विषाची परीक्षा घेऊं नका; हाळोपाळी वातमी पसरली; मुळाऱ्ही मुलगी नेण्यास आला; पकानें टाकून सजगुऱ्या सेवणें; मांदें पाडलें इ. एकंदरींत ह्या कवीचे ठायीं साधारण व्युत्पत्ति, विस्तृतग्रंथावलोकन, अनेक-भाषाभिज्ञता, योगवेदांताचा दृढाभ्यास, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति इत्यादि गुण आहेतच. त्याचप्रमाणें काव्यशक्तिही आहे. कारण त्याच्या तरल कल्पनेचा विलास व प्रतिभेची उदात्तता त्याच्या अनेक सुंदर वर्णनांत व समर्पक उपमारूपकदृष्टांतादि अलंकारयोजनेंत व रसपरिपोषांत कोठेंही आढळते. पुढील कांहीं उदाहरणांवरून ह्याची खात्री पटेलः—नभरूप करंडा भरला । अंधःकार काजळानें ॥ ४३-३१ ॥ दागिने असले असंख्य । परि एक नसतां कुंकुमतिलक । ते न कदां शोभती देख । तैसें जेवण तुपाविणें ॥ एकांताचा संकेत । जैसा कळे कांतेप्रत । तैसे ईशध्वनी गुंडाप्रत ॥ जैसे फोनो करी गायन । परी अर्थदृष्टि नसे जाण । तैसेच ते ब्राह्मण । आले वेद पढूनी ॥ ३४-१०२ ॥ संसारीं या स्त्रियांची । योग्यता आहे थोर साची ॥ जेविं सभेंत पंडिताची । महती जाणा सुज्ञ हो ॥ ४२-८७ ॥ ऐका श्रोते समस्त । हा संत कथामृत नामें ग्रंथ । साक्षादतु वसंत । संतकथा या आम्रतरू ॥५७-२॥ चमत्कार फांद्या सोज्वळ । पद्यरचना पणें कोमळ । बोधरूपी आलें फळ । तें सेविण्या कोकिल व्हा ॥ ३ ॥ हा ग्रंथ मानस सरोवर । पद्यरचना हेंच नीर । संत कथा कमलें थोर । या कासारीं विकसलीं । ४ बोधरूपी मकरंद । या कमलीं असे शुद्ध । तो सेविण्यासी मिलंद । व्हा हो तुम्ही अवघे ॥५॥ असो, अशीं मनोहर रूपकें जागोजाग पसरलेंलीं आहेत. याचा निसर्ग-वर्णनांत हातखंडा आहे. या प्रचंड ग्रंथांत अनेक तऱ्हेचीं वर्णनें आलीं आहेत. सह्याद्रि, गोदावरी, जान्हवी, महाराष्ट्र, पुणें, कोंकण इत्यादि स्थलवर्णनें; महापूर, पाऊस, रात्र इत्यादि सृष्टिवर्णनें; महातारा विठू, शेतकरी, हरिदास, व वीर इ. व्यक्तिवर्णनें फारच चेतोहर झालीं आहेत. आणि ह्यांच्यामुळेंच ह्या चमत्कारपुराणास रम्यत्व आलें आहे. स्थलाभावामुळें केवळ मासल्या-साठीं म्हणून त्यांचें किंचित् दिग्दर्शन केलें आहे. (१) रात्रिवर्णनः— रात्र झाली तीन प्रहर । तमें दाटलें अंबर । कृष्ण शालू चराचर । रजनी

वाटे नेसली । ५४-४६ ॥ नक्षत्रें त्या शालूवर । खडी वाटे मनोहर ।
नक्षत्रपुंज हाच पदर । शोभे त्या शालूचा ॥ ४७ ॥ निद्रावश अवघेजन ।
मंद वाहे समीरण । उषःकालालागून । अवधि अला थोडका ॥ ४९ ॥
(२) महापुराचें वर्णनः—ते पावसाळ्याचे दिवस । पूर आला
गोदेस । जाण्या पैल तटास । वाट नाही राहिली ॥ ४१-१४ ॥ सागर तुल्य
गोदावरी । तेधवां झालीं साजिरी । तें पाहून मंडळीं सारी । भ्याली मनीं
अतिशय ॥ १५ ॥ जोरावला झंझावात । नभ मेघांनीं केलें व्यात । सौदा-
मिनी तळपत । कडकड ध्वनी करुनी ॥ १७ ॥ मोठेमोठे तरु धरणीं ।
पाडिले झंझावातांनीं । आच्छादिली मेदिनी ॥ मेघोदकानें ये वेळां ॥ १८ ॥
गंगा भरली दोन्ही थडी । न चाले यांत सांगडी । नाव सोडण्या नावाडी ।
तयार ना गुरुराया ॥ १९ ॥

(३) कंजुष गुंडा व उदार पत्नी राजा यांचें विरोधात्मक चित्र पहाः—
घेणें देणें बहुतांवर । गुंडा सराफ सावकार । कृपणपणाचा सागर ।
कंजुषपणाचा मेरु तो ॥ ३५ । १३ ॥ ब्रह्म जयाचें द्रव्यार्जन । द्रव्य हेंच
संध्यास्नान । एवंच द्रव्यावांचून । कांहीं नावडे गुंडातें ॥ १४ ॥ राजा नामें
बधू त्याची । खाण केवळ सद्गुणांची । योग्यता त्या साध्वीची । काय
वर्णन करावी ॥ १५ ॥ पति असे महा कृपण । आपण उदार कर्णासमान ।
पतिव्रता धर्म जाणे पूर्ण । नामस्मरणीं रत सदा ॥ १६ ॥ पाहून या जोड-
प्यासी । लोक म्हणती देगलुरासी । एक भांग एक तुळशी । एके ठायीं
लागली । एक चंदन मैलागिरी । एक संकटक साबरी । एक थिल्लर एक
गोदावरी । एके ठायीं झाली कशी ॥ १८ ॥ एक शर्करा एक लवण । एक
मेण एक पात्राण । एक छाया तरु सघन । एक वृक्ष शिंदीचा ॥ १९ ॥

(४) म्हातारा विठूः—घेऊनियां द्विजवेष । देगलुरा आला जगन्निवास ।
गुंडोजीच्या सदनास । येता झाला स्वइच्छें ॥ ३६ ॥ अनंत ब्रह्मांडें ज्याचे
पोटीं । तो धरिता झाला करीं काठी । कांचा वेष्टूनियां कटी । बळकट बांधिली
श्रीरंगें ॥ ३५—३७ ॥ डुगडुगा ती हाले मान । तनू धनूचे समान । दंतावळी
भांडण करून गेली मुखासी ॥ ३८ ॥ ऐसा धरून अभिनव वेष । बोलता
झाला राजाईस । मी याच याचनेस । आलों आहे करावया ॥ ३९ ॥ इ. इ.
(५) दुसऱ्या बाजीरावानंतरचें पुणेंः—त्यावेळीं तें शहर पुणें । दिसूं लागलें

अवघे सुनें । श्रीमंतांचें तेथून ठाणें । गेलें ब्रह्मावर्तसिं ॥ ४६-१४ ॥ जेवीं कुडींतून गेल्या प्राण । देह होतो मृत्तिकेसमान । तेविं प्रेतकळा पुण्यालागून । येती झाली ते काळीं ॥ १५ ॥ स्वराज्यरूप प्राण त्याचा । नष्ट झाला पुण्याचा । मग त्या प्रेताचा । कोण करी अंगिकार ॥ १६ ॥ जेथें नित्य वेदाध्ययन । तेथें नो, गो, लो, सो, भाषण । करूं लागले विद्वान । गीर्वाण भाषा टाकूनी ॥ १८ ॥ शिखा गाईचे खुरापरी । जेथें होती निर्धारीं । तेथेंच शिपतरें झालीं सारीं । नटासमान श्रोते हो ॥ कमलें नष्ट होतां सरोवरीं । तेथें हंसांची न येत फेरी । निर्भय होऊन जलावरी । काढिती विरोळे डोक्याला ॥ २२ ॥ तैसें पुणेंरूप पल्वलांतून । धर्मरूप कमल गेलें जाण । तें समर्थानीं जाणून । त्याग केला पुण्याचा ॥ २३ ॥

रंगपंचमी पोवाड्यांतील वैभवशाली पुणें दुसऱ्या बाजीनंतरचें हें प्रेत-प्राय पुणें व पोवाड्याचे उत्तरार्धातील विपरीत पुणें, या तिन्ही अवस्था पाहून “सा रम्या नगरी महान् नृपतिः ससमंतचक्रंहि तत् । इ. श्लोकाची आठवण झाल्यावांचून राहात नाहीं.

हा ग्रंथ प्रामुख्याने संतचरित्रांचा व संतलीलांचा आहे. ज्यांची चमत्कारांवर आजकालही श्रद्धा असेल त्यांस तर तो अद्भुतरम्य मेवाच वाटेल. परंतु हल्लींचें युग चमत्कारांचें व श्रद्धेचें नसून विज्ञानशास्त्राचें व बुद्धिप्रामाण्याचें आहे. तेव्हां या ग्रंथांत केवळ अद्भुत चमत्कारच वर्णिले असते तर इतरांस तो इतका रुचकर व आकर्षक झाला नसता. परंतु संतकथांच्या आश्रयानें त्यांत सुंदर काव्य अवतरलें असल्यामुळें तो जसा रसाळ झाला आहे, त्याचप्रमाणें चरित्रवर्णानुसार त्यांत ऐतिहासिक व सामाजिक गोष्टी आल्यामुळें तो लोकप्रिय व आदरणीय होण्यासारखा आहे. जुन्या संतकवींची परमार्थांवरच एकांतिक दृष्टि होती. बाह्य जगांतील घडामोडीकडे, देशस्थितीकडे व लोकस्थितीकडे त्यांचें सहसा लक्ष कधीं गेलें नाहीं. पण ही उणीव दासगणूनीं भरून काढल्यामुळें त्यांचे ग्रंथ जुन्या नव्या लोकांस प्रिय होण्यासारखे आहेत. दासगणूंच्या ग्रंथांचें हें वैशिष्ट्य ध्यानांत ठेवल्यास केवळ जुन्या वळणाचे ग्रंथ म्हणून त्यांच्या ग्रंथांची उपेक्षा वाचकांकडून होणार नाहीं.

प्रथमतः ह्या ग्रंथातील ऐतिहासिक माहितीकडे वळू. (१) पेशव्यांचे उल्लेखही कोठें कोठें आले आहेत. ४६ व्या अध्यायांत कोंकणाचें नांव येतांच कवीस धर्म रक्षण करणाऱ्या बाळाजी विश्वनाथाची, कलियुगांतील द्रोणासारख्या परशुरामभाऊ पटवर्धनाची व नानाभानूंची आठवण झाली आहे. त्याचप्रमाणें उदूगीरचें नांव निघतांच मोठा पराक्रम करून पेशव्यांनीं मिळविलेल्या जयाचें तो गोडवे गातो. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या बाजीरावाच्या कुटिलपणाच्याहि गोष्टी निर्भिडपणें सांगतो. पंढरीस एकदां गुंडामहाराजांचें कीर्तन चाललें असतां दुसरा बाजीराव तेथें गेला व त्यानें दिवे मालवले. राजसत्तेच्या जोरावर तूं असें केलेंस तेव्हां तुझें राज्य जाईल व निर्वेश होईल असा शाप त्यांनीं त्यास दिला !! पुढें रत्नागिरीकडील गंगाधर देव म्हणून साधु पुण्यास गेले होते तेव्हां बाजीरावानें “ माझे राज्य किती वर्षे चालेल ” म्हणून त्यांस विचारलें. “ तीन वर्षेपर्यंत चालेल. ” असें त्यांस उत्तर त्यांनीं दिल्याचें लिहिलें आहे. पण ह्या भेटीचा काल दिला नसल्यामुळें ह्या भविष्यवाणीचा पडताळा पाहाण्याचें साधन नाहीं.

(२) पुढील हैद्राबादचें वर्णन किती सुंदर आहे पहाः—

असो तेलंगणी भागानगर । मुसा नदीचे कांठावर । ज्यास हल्लीं सुश्रु चतुर । हैद्राबाद बोलती ॥ १९-२१ ॥ जी गादी निजामाची । भूपती महबूब दौलाची । खाण केवळ संपत्तीची । इंद्रपुरीचे समान ॥२२॥ देशिकेंद्र साधू तेथें गेले होते. तेव्हां मदारूल माहाम् विद्वन्नमणी व हिंदुधर्माभिमानी राजा चंदूलाल यांनीं त्यास “ धनज गांव ” जहागीर दिला. महाराजा किशन प्रसाद हैद्राबादचे दिवाण टाकळीस दाजी महाराजांच्या दर्शनास गेले. तेव्हां सुभेदारादि सर्व अधिकारी त्यांचे बरोबर होते. त्यांची निरिच्छता पाहून ते संतुष्ट झाले. पण त्यांनीं आपल्यासाठीं कांहींच न मागतां आपले सरकार अलाहजरत महिबूब दौला यांस आशीर्वाद मागितला. केवढी राजनिष्ठा ही ! कवीनें राजनिष्ठांची स्तुति करून “ ना विष्णुः पृथ्वीपतिः ” अशी शास्त्रोक्ति आधारादाखल दिली आहे.

(३) मंगळवेढ्याचे सीताराम महाराज एकदां पंढरपुरास गेले होते. त्यावेळीं तेथें ह. प. ल. रा. पांगारकर हे त्यांच्या दर्शनास गेले होते. त्यांचे थोडक्यांत काढलेलें शद्धचित्र किती सुंदर झालें आहे पहाः—त्या

अवघ्या मंडळीत । होता एक भाविक भक्त । पांगारकर रामचंद्रसुत ।
 लक्ष्मण नाम जयाचे ॥६९॥ तो आंग्ल भाषाभिज्ञ असूनी । असे संतांचा
 अभिमानी । मोरोपंत चरित्र ज्यांनी । लिहिले प्रेमळ वाणीने ॥७०॥ काक-
 डळो भवरूप थंडीनी । ऐसें वर्णन पंतांनी । एके आर्यंत केले जाणी ।
 आळवावया रामचंद्रा ॥७१॥ ती आर्या म्हणत म्हणत । येत होते रामचंद्रसुत ।
 प्रवेश करितां मंदिरांत । त्यांनी आर्या थांबविली ॥ ७२ ॥ व त्या संतांच्या
 कट्ट्या भक्ताने महाराजांस साष्टांग नमस्कार घातला. त्यावेळीं महाराजांनीं
 त्यांस सांगितले कीं मला सांप्रत थंडी वाजते, जरा स्वस्थपणे बसू द्या. पांगार-
 करांना त्यावेळीं मनींची खूण पटली व महाराजांच्या अंतरसाक्षित्वाबद्दल
 त्यांची खात्री झाली. ह्या शब्दचित्रांत वी. ए. झालेले, भाविक व संता-
 भिमानी, प्रेमळ वाणीचे, पंतचरित्रकार, अफाट पाठांतर असलेले व
 म्हणूनच नेहमीं कोणतें तरी पद्य गुणगुणारे असे ह. भ. पांगारकर बुवा
 आपल्यास हुबेहुब दिसत नाहींत काय ? त्यावेळीं पांगारकरकरांच्या तोंडांत
 बहुधा खालील आर्या असावी:—

प्राकृत संकृत मिश्रित यास्तव कोणी म्हणेल ही कथा ।

भवशीतभीतिभीतस्वांताला दाविला बरा पंथा ॥ १ ॥

वरील उल्लेखांमुळे जरी कांहीं नवीन ऐतिहासिक माहिती पुढें आली
 नसली तरी त्यांत दास गणूंची “ क्षणचित्र ” काढण्याची उत्तम हातोटी,
 त्यांची चौरस माहिती, स्वदेश, स्वराज्य, व स्वधर्म, यांवरील त्यांचें दृढ प्रेम,
 त्यांची निस्सीम राजनिष्ठा, शिवाजी महाराज व पेशवे यांबद्दलचा योग्य
 अभिमान वगैरे गोष्टींची पूर्ण ओळख पटते. ह्या वैशिष्ट्यामुळे, त्यांच्या
 जुन्या वळणाच्या काव्यास अप्रतीम नादिन्य आले आहे.

(४) निजाम उल्मुल्क बहिरी याचा इतिहास शेवटच्या ६१ व्या
 अध्यायांत आला आहे. परभणी जिल्ह्यांत पाथरी गावांत तिमा भट म्हणून
 एक भैरव भटाचा पुत्र होता. त्यास मुमलमान धर्माची दीक्षा देऊन त्याचें
 नांव निजामउल्मुल्क बहिरी असे ठेवले गेले. परंतु तो आपले पूर्व कुळ
 विसरला नाहीं. त्याचे पोटी अहंमदशहा जन्मला. त्या अहंमदशहानें हिजरी
 सन ९०० त अहंमदनगर वसविले. हा फार पराक्रमी राजा झाला. ह्याचें
 राज्य राजमहेंद्रीपर्यंत पसरले होते. बहिरीने आपल्या राजछत्राची एक कळी

हिंदुत्वाची खूण म्हणून लाल ठेविली होती. त्याचे हिंदुधर्मावर फार उपकार आहेत. त्याने हिंदूंना मोठ्या अधिकारांच्या जागा दिल्या. ॥ अहंमद निजाम शहा बहिरी । भूपती झाला जनकापरी ॥ असें त्याचें आदरयुक्त वर्णन दुसऱ्या ठिकाणीं कवीनें केलेलें आढळतें (अ. ४९) त्यांचेच आश्रयानें मालोजी पुढें आला. शहाशरीफ अवलियाच्या प्रसादानें त्यास दोन पुत्र झाले. त्यापैकीं शहाजीस जाधवरावाची कन्या जिजाबाई दिली होती. ॥ त्या जिजाईचे उदरीं । भगवान अवतरले त्रिपुरारी । असें शिवाजीचें वर्णन मोठ्या अभिमानानें व गौरवानें केलें आहे.

(५) पूर्वी निजामशाहींत अहमदनगरांत चहाडखोरांचें बंड माजलें. एकी मोडली. दुफळी झाली. तें पाहून मलिकंवरनें खिडकी शहर वसविलें. तेंच हल्लींचें औरंगाबाद शहर होय. एकदां औरंगाबादचे सुभे, नवाब मुकतदरजंग, हे शहासाहेब साधूच्या दर्शनास गेले होते. साधूची निरिच्छ वृत्ति पाहून ते संतुष्ट झाले, व सरकारांतून त्यांनीं त्यास १५ रु. दरमहा चालू केला. त्यासंबंधीं कवि म्हणतो:—पहा स्वराज्याची केवढी महती ॥ आश्रय स्वधर्मा प्रति । मिळतसे हो निश्चिती । म्हणूनी स्वराज्य असावें ॥ ५३-२३ ॥ ह्यावरून व इतर मागील उल्लेखांवरून कवीच्या ठिकाणीं निजाम सरकाराबद्दल कीर्ती प्रेम व राजनिष्ठा वसत आहे हें उघड दिसतें. त्याचप्रमाणें राजा चंदूलाल, महाराजा किसनप्रसाद बहादूर, व अलाहजरत महबूब बादशहा ह्यांचे उल्लेख त्यानें अत्यंत आदरानें केले आहेत. । नांदेडचे सर देशपांडे कमलाकर यांचे वतन राजा चंदूलाल यांनीं सोडलें. या कमलाकरानें मराठी कविता केली आहे व तिचें पदलालित्य फार गोड आहे असें कवि म्हणतो. पण त्या ग्रंथाचें नांव मात्र त्यानें सांगितलें नाहीं. संताचार्यांस ही राजा चंदूलालनीं त्याच्या गुरुच्या समाधीसाठीं जहागिरी दिली. तेव्हां पुनः कवि म्हणतो: ॥ स्वराज्याचे वांचून धर्मकृत्या न मिळे मान । स्वसत्ते-वांचून । अवधीं कृत्यें बापुडीं ॥ १७-१८

ह्या ग्रंथाचें सामाजिक दृष्ट्याही फार महत्त्व आहे. कारण प्रसंगोपात्त कवीनें निरनिराळ्या बाबतींत आपलीं उदार मते व्यक्त केलीं आहेत, तीं क्रमानें पाहूं. शुकानंद महाराजांनीं सासरीं जातांना मुलीस उपदेश केला

आहे. तो:—“ वाळे सासरीं गरिबीनें वागावें, वडिलांची सेवा करून त्यांचा मान ठेवावा, जावा नणदा भावेदीर यांवर प्रेम करावें, पतीस देवा ठिकाणीं मानावें, कुढेपणा वर्जावा, आनंदी वृत्ति ठेवावी. पतिकोपीं नम्र असावें, अतिथिसत्कार करावा ” वगैरे गोष्टींवरून शाकुंतलांतील कण्वाच्या उपदेशाची आठवण होते. वाल्हूतेली जेव्हां महाराजांच्या मार्गें लागून संसाराकडे लक्ष देईना त्यावेळीं त्याच्या बायकोच्या संतापांत नामदेव-तुकारामांच्या बायकांच्या वृत्तींचें प्रतिबिंब दिसतें. दुसऱ्या ठिकाणीं कवि म्हणतो एकंदर बायका अज्ञान अतएव मोक्षास अनधिकारी. पण संसारांत त्यांची योग्यता फार थोर आहे. ही गोष्ट त्यास मान्य आहे. शैव वैष्णवांच्या परस्पर द्वेषाबद्दल त्यानें तीव्र नापसंती दर्शविली आहे. ह्यासंबंधीं जितुरच्या नारायणराव मोहरीरांची व सखाराम साधूची मोठी मनोरंजक गोष्ट त्यानें सांगितली आहे. तींत कवि सांगतो कीं शिवविष्णूच्या द्वेषथांस यमकुंभीपाकांत घालून त्यांचें डोळे फोडतो. शेवटीं वीर वैष्णव शिवद्वेषे नारायणराव मोहरीर लोणीस गेले व त्यांनीं शिवावर अभिषेक केला. त्याच-प्रमाणें शूद्रांस कमी लेखणें फार वाईट आहे. हेही तत्व श्रीधर महाराजांकडून ब्राह्मणांस मोठ्या चातुर्यानें कवीनें पटवून दिलें आहे. “पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” या श्रुतिवाक्याप्रमाणें विराट् पुरुषाच्या शरीराचा शूद्र हा एक मुख्य अवयव आहे. तो काढून टाकल्यास तो पुरुष लंगडा होईल तेव्हां सर्वावयव आपआपल्यापरी जसे शरीरस्वास्थ्यास महत्त्वाचे आहेत तसाच शूद्रवर्ग समाजस्वास्थ्यास आहे, असा सुंदर युक्तिवाद त्यानें केला आहे. त्याचप्रमाणें जातिजातींत मत्सर वाढविणारा बद्ध जाणावा असें स्पष्ट सांगितलें आहे (४४-८६). जातिमत्सर हा एक रोग आहे. त्याची उपेक्षा केली तर तो धर्मपुरुषाचें सर्व शरीर ग्रासून टाकून त्याचा नाश केल्याशिवाय राहाणार नाही. त्यावर “ भूतदया ” हें रामबाण औषध म्हणून त्यानें सांगितलें आहे. (२२-३५-७०). फक्त जातिद्वेष नसावा पण अजिबात जातिच नसाव्या असें मात्र तो कोठें म्हणत नाही, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. दुष्काळ दारिद्र्य रोग वगैरे आपत्ति धर्मग्लानिमुळे उद्भवतात त्यांचा नाश धर्मनिष्ठा व धर्माचरण यांशिवाय होणार नाही हें मत त्यानें सर्व ग्रंथांतून प्रतिपादिलें आहे. पण ही कार्यकारणमीमांसा

आज कोणास पटण्यासारखी नाही. अनेक पक्कानें व डागिने यांच्या लांब लांब याद्या कवीनें प्रसंगानुरूप दिल्या आहेत. पण त्यांत नाविन्य नाही.

मारोती गणोबा असरकर हा सावकार वऱ्हाडांत अकोटगांवीं रहात असे. त्याचा कृषीवर विशेष भर असे. त्याचें वर्णन करतांना शेती व शेतकरी यांसंबंधीं फार महत्त्वाचे विचार कवीनें वाचकांपुढें मांडिले आहेत. (अ. ४८-१२ ते) तो म्हणतो:—शेती जगाचें जीवन, राष्ट्राचें भूषण, व्यापाराचा प्राण आहे. ज्या देशांत शेतीची पायमल्ली झाली तो दरिद्री झालाच समजावा. जेथें शेतकरी अशिक्षित असतात तो देश ऊर्जितावस्थेस कधींही येणार नाही. शेतीची सुधारणा झाली म्हणजे देशाची झालीच म्हणून समजावें. हे विचार आजच्या स्थितींत किती मननीय आहेत हें सांगायला नकोच. बोवाबाजी जरी आज दिवेकरशास्त्र्यांनीं उघडकीस आणिली असली तरी ती सर्वकालीन आहे. आणि अनेक संतांनीं तिजवर तोशेरे झाडले आहेत. पुढील उतारा खुद्द दिवेकर शास्त्र्यांना ही आश्चर्यांत पाडील:—

या सांप्रतच्या शतकांत । जे आपणां म्हणविती संत । ते रंगविती तनुप्रत ।
मुद्रा रेंखून नानापरी ॥ ५४. १३॥ उभ्या टोप्या घालिती कोणी । मख-
मलीच्या करवोनी । भरजरीची अंगीं कफनी । घालून मोहती जनांला ॥ १४॥
वेदमंत्रें करून । आम्हांस घाला म्हणती स्नान । शिष्यशाखेच्या गृहा
जाऊन । नानाविध घेती पूजा ॥ पलंग पाहिजे निजावया । सिंहासन पाहिजे
बसावया । सेवेसाठीं लागती बाया । सुस्वरूप श्रीमंत १६॥ केशर कस्तूरीचीं
उटणीं । मर्दन करावीं शिष्यांनीं । महाराज महाराज म्हणोनी । सेवेस तसर
असावें ॥ १७॥ पट्टी वर्गण्या करून । मंदिरें ठेविती बांधून । गांवोंगांव
फिरोन । शिष्यशाखा करिताती ॥ १८॥ संतत्वाची व्रतावणी । करण्या ध्याती
चक्रपाणी । संतत्वाविरुद्ध भाव मनीं । जागृत राहे सर्वदा ॥ १९॥ ऐसा थाट
जेथें असे । तोच लोकांसी संत दिसे । खऱ्या सतास म्हणती पिसें ॥ यानेंच
बुडालें हें जग ॥ २०॥ मृगजलास पाहून । जैसें काननीं फसे हरिण । तैसें
नाटकी संतास देखून । जन नादी लागती ॥ २१॥

येथवर संतलीलामृत या ग्रंथांतील सामान्य विषय, त्याच्या मांडणींत दिसून येणारी कवीची कल्पकता, भाषाप्रभुत्व, वर्णनचातुर्य, उपमादि

अलंकारांची समर्पक योजना, रसाविर्भाव, ऐतिहासिक धार्मिक व सामाजिक गोष्टींच्या आनुषंगिक उल्लेखांनी त्यास आलेली मनोरंजकता इत्यादि गोष्टींचा विचार झाला. संतचरित्रांचा विषय कवीचा स्वभावतःच आवडीचा असल्यामुळे त्याचा काव्यौघ ग्रंथभर अगदी दुथडी भरून वाहात चाललेला दिसतो. कित्येक वेळां त्याला मर्यादित ठेवणें त्यास दुष्कर होतें. ६॥ हजारोंवर ओंव्या झाल्या तरी कवीची तृप्ति झालीशी दिसत नाही. ग्रंथविस्ताराची भीति त्यानें जागोजाग प्रगट केली आहे. ही कथा आतां आवरती घेतों नाही तर ग्रंथ सागराप्रमाणें वाढेल असें त्यास सांगणें भाग पडलें आहे. शेवटल्या अध्यायांत कवीनें आपल्या जन्मभूमीचें मोठें शोकदार वर्णन केलें आहे. आपल्या नगर जिल्ह्याचें ऐतिहासिक, वाङ्मयिक, व धार्मिक महत्त्व सांगून “त्याची बरोबरी कवणाच्यानें न होय” असे अभिमानोद्गार त्यानें काढले आहेत.” व त्या मन्माय देशाला। मी करितों वंदनाला। मातेसम मानिला। पाहिजे आपला मायदेश ॥६१-६१॥ असें म्हणून त्यास प्रेमानें वंदन केलें आहे. नंतर ग्रंथाची फलश्रुति मोठ्या विस्तारानें सांगून कवीनें अश्रद्ध नरकाप्रत जातील असा धाक घातला आहे. शेवटीं पुढील प्रमाणें कवीनें ग्रंथस्तुति करून स्थलकाल निर्देश करून ग्रंथ संपविला आहे.

हा ग्रंथ केवळ भागीरथी। संतकथा यमुना निश्चितीं।

शब्दरचना सरस्वती। एसें महा प्रयाग हें ॥६१-११४०

हा ग्रंथ केवळ शंकर। संत कथानक रमावर।

शब्दांचे जे अलंकार। ते चतुरानन जाणावे ॥ १४१ ॥

हा ग्रंथ शके १८३० त कीलक नाम संवत्सरांत उत्तरायण माघ मासांत व. ॥१४ स इंदुवासरीं गोदेच्या उत्तरेस टाकळींत पूर्ण झाल्याचें शेवटीं सांगितलें आहे. तो भाविकांता कदाचित् वैकुंठिचा जिना होईल. पण सामान्य वाचकांस निदान तो आनंददोला खास होईल.

स्वस्ति श्री संतकथामृत। कांचनाचें मंदिर सत्य।

हा अध्याय रत्नजडित। कळस त्रैसवी दासगणू ॥६१-१५१।

भक्तिसारामृतः—कवीनें प्रारंभीं नमनाध्यायांत नेहमींप्रमाणें देव-
देवतांस गुरुंस व पितरांस वंदन केलें आहे. नंतर तो म्हणतो ॥ मागील
दोन ग्रंथ—भक्तलीलामृत संतलीलामृत—हे तुझ्या कृपेनें पूर्ण झाले, तसा हाही तूं
करव. लिहितालिहविता पंढरिनाथा तूंच आहेस. मी विद्वान् नाहीं, मजजवळ
धडसा शब्दभरणाही नाहीं तेव्हां गावंढळ शब्दांनीं नटविलेलीं हीं संत-
चरित्रें जरी अपेक्षेप्रमाणें मधुर नसलीं तरी पंचामृताप्रमाणें तीं वाचकास
रुचकर वाटोत.” ह्यांत प्रदर्शित केलेली ही विद्वत्तेची उणीव त्यानें
जागोजाग प्रगट केली आहे. तीर्थयात्रा करण्यास द्रव्यसामर्थ्य व शरीर-
सामर्थ्य पाहिजे. पण मी पडलों दरिद्री आणि माझे शरीर पडलें वातुळ
त्यामुळें त्या वडणें अशक्य झालें, म्हणून संतचरित्रगंगेत मी पुनः अवगाहन
करीत आहे असें ग्रंथनिर्मितीचें निमित्त तो सांगतो.

हा ग्रंथ सर्वांत मोठा आहे. याचे ६३ अध्याय असून ओंविसंख्या
१२७३३. म्हणजे मागील दोन्ही ग्रंथांच्या एकंदर ओव्यांहून यांतील
ओव्या अधिक आहेत. यांत सुमारे ४५।५० लहान मोठ्या संतांचीं चरित्रें
आलीं आहेत. ॥ साक्षात्कारावांचूनी । जसा साधू पटत नसे ॥ ३५-७८॥
ह्या त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें—आणि तें बहुतांशीं खरेंही आहे—त्यानें प्रत्ये-
काचें चरित्र नवल कथांनीं, व अद्भुतरसानें नटविलें आहे. यांतील कांहीं
प्रमुख संतांचीं नांवें पुढील प्रमाणें आहेत.

गोपाळनाथ, हरिबुवा भोंडवे, देवनाथ, सोहिरोबा, नंद महार, सुब्राव,
सद्रोहीन, हंसराज स्वामी, घाडगे बुवा, बाबा भरती, विवेकानंद, शील-
नाथ, बाबा गोखले, काका पुराणिक, सावळया न्हावी, सिद्धारूढ, व
ताजोहीन. ह्यांचीं वर्णनें झाल्यावर कलशाध्यायांत कवीनें अशी ग्वाही
दिली आहे कीं, अखिल महाराष्ट्रांत साक्षात्कारी सिद्धयोगी कोणी संत
वर्णावयाचा राहिला नाही. मात्र पोटभरुंचीं वर्णनें गाळलीं आहेत. गत
व विद्यमान साधकांचींही पुष्कळ नांवें त्यानें दिलीं आहेत. त्यांपैकीं पुढील
कांहीं बरींच प्रसिद्ध आहेत. गोरक्षणपरायण दासबोध प्रेमी चंवडे बोवा,
प्रचलित भाषाक्रोंदणांत ज्ञानेश्वरी हिरा बसविणारे विनायकबोवा साखरे,
ब्रह्मचर्यनिष्ठ स्पष्टवक्ते विष्णुबोवा जोग, मुखोद्गत ज्ञानेश्वरी असलेले केशव-

राव देशमुख, तुकारामगाथा तोंडपाठ म्हणणारे जयराम बोवा, बहारीचें निरूपण करणारे वंकटस्वामी, ज्ञानोत्तर भक्तीचा पुतळा असा धोंडिवा नापिक सातारकर, हरिभक्त परायण लक्ष्मणराव पांगारकर, धर्मशाळा बांधणारा मडकेबुवा परीट; इ. इ.

ह्या प्रचंड ग्रंथाचा वरवर परिचय करून देणें सुद्धां मोठें अवघड काम आहे. यांत संतचरित्रें आलीं आहेतच पण त्यांचेबरोबर कवीनें अनेक प्रचलित विषयांचा ऊहापोह आपल्या दृष्टीनें केला आहे. यांत राजनीति, लोकरीति, सामाजिक स्थिति, धार्मिक अवनति, व राष्ट्रोद्धाराचे अनेक प्रश्न यांवर विवेचन केलेलें आढळतें. त्यांचें विहंगमदृष्ट्या अवलोकन करूं. पहिल्या प्रथम कवि रोखटोक सांगतो कीं “माझीं संत-चरित्रें म्हणजे कादंबरी किंवा करमणूक कथा नव्हत (६३) तर आपल्या जीवन यात्रेचा पंथ सुगम करण्याचें तें साधन आहे. जरा विचार करा. तुमचा देश म्हणजे सर्व विद्यांचें व कलांचें माहेर घर होता. तो. आज् दारिद्र्यनिकेतन झाला आहे. त्यांचें अगदीं मातारें झालें आहे.” अशी दशा त्यास कां आली ह्याचीं कारणें सांगून देशोद्धारार्थ त्यानें कांहीं उपाय ही सुचविले आहेत ते पाहूं.

राजे व राजनीतिः—प्रजेचें दुःख जाणतो तोच राजा (३।१३) हल्लींच्या राजांस धर्माचें वावडें झालें आहे. विलायत हें त्यांचें आदिदैवत झालें आहे. वरांत पुरुष स्त्रिया मुलें यांची वेषभूषा, खाणें पिणें सर्व इंग्रजी तऱ्हेचें. खेळ ही इंग्रजी. बोलणें इंग्रजी. साहेब म्हणून घेण्यांतच त्यांस अभिमान वाटतो. (२१) अहिल्याबाई होळकरीण हिंदुधर्माचें भूषण, सुनीतीची पताका, भारताचें कंठरत्न होऊन गेली. हल्लींच्या राजांस तशीं कृत्यें आवडत नाहींत. ख्यालीखुशालींत ते तल्लीन. इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका हीं त्यांचीं तीर्थ क्षेत्रें. व्हाईसरॉय व गव्हर्नर यांजवर आचार्याप्रमाणें प्रेम; बॉल, पोलो, टेनिस ह्या त्यांच्या क्रीडा. कथेला मात्र नाकें मुरडतात. सगळी चैन रयतेच्या जीवावर चालते. कमी पडलें कीं लागलीच कर वाढलेच ! हें काय प्रजानुरंजन ! कवि बजावून सांगतो कीं “हा सर्वेषां सिद्धांत नाही” कांहीं थोर आहेत त्यांस हें लागू नाहीं. (४७). पटवर्धन विंचूरकर जे पूर्वी स्वधर्म व स्वराज्य यांसाठीं रणमैदानांत नाचले, त्यांचेच वंशज आतां

टेनीस कोर्टावर नाचत आहेत. (५७-९७) पोलीस (महाराष्ट्रांतले) जुलमानें पैसे घेतात. (२६-४९) पाटील कुळकर्णी म्हणजे खेड्यांचीं दैवतें. (३४-७२); कांहीं करावयास जावें तों पोलीस रूपी दुर्दैव आडवें येतें (६०-४०). पण कवीनें निजामसाहेबांची मुक्तकंठानें स्तुति कशी केली आहे पहा:—

मोगलाई प्रांताचा भूपती । महबूब दौला सन्मती । पुण्यश्लोक अकबरा-
प्रती । कीर्तिध्वजा फडकतसे ॥ ६२-१३ ॥ हिंदु आणि मुसलमान ज्या
राजाशीं समसमान । उस्मान उद्दौला पुत्ररत्न ॥ पोटीं बादशहाच्या ॥ ६२-
१४ ॥ तेव्हां संस्थानिक व राजेरजवाडे यांनीं आपल्या प्रजेच्या सुस्थिती-
कडे लक्ष दिलें पाहिजे, असें त्याचें म्हणणें आहे.

लोकस्थिति:—ही पण सर्व बाजूंनीं विघडली आहे. तो म्हणतो राष्ट्रो-
द्धाराच्या कामाला चार प्रकारचे पुरुष लागतात. (१) आशीर्वादासाठीं
साधुजन, “ तेथें पाहिजे अधिष्ठान भगवंताचें ” ह्या साठींच त्यांची अवश्य-
कता आहे. (२) भौतिकशास्त्रसंशोधक व तत्त्ववेत्ते यांचे महत्त्व आज-
काल राष्ट्ररक्षणांत किती आहे हें सांगणें नलगे. (३) उज्वलध्येय पुढें
ठेऊन मार्ग दर्शविण्यास कवि व ग्रंथकार पाहिजेत. (४) व स्वदेशासाठीं
प्राणाहूति देण्यास तयार असणारे तलवार बहादुर वीर हवेत. साधू अलौ-
किक कृत्यांनीं धर्मश्रद्धा व एकी वाढवितात. तर भौतिकशास्त्रवेत्ते राष्ट्राची
निर्वलता घालविण्याचे उपाय योजतात. कवि निर्भीडपणें सत्यासत्य प्रकार
जनतेपुढें मांडतात. वीर म्हणजे स्वातंत्र्याचे शाहीर. अशा चार प्रकारच्या
विभूति निर्माण झाल्याशिवाय राष्ट्रोद्धार होणें शक्य नाहीं. तेव्हां अशा
विभूति धाडण्यास्तव देवाची प्रार्थना केली पाहिजे. निदान आज तरी ह्या
समाजांत त्या दिसत नाहींत. साधु ढोंगी झाले आहेत. तत्त्ववेत्ते द्वेषाची
उभारणी करण्यांत दंग आहेत, तर कवि पैसे घेऊन व्याजस्तुति करूं
लागले आहेत, आणि शूरांनीं आपलें सामर्थ्य परास विकलें आहे. तेव्हां
सर्वांगीण सुधारणा केल्याशिवाय तरणोपाय नाहीं. (६३) त्या कोण कोणत्या
तें पाहूं. आधीं पहिल्यानें (१) धार्मिक:—हिंदुधर्माचा हाच धडा
आहे कीं व्यक्ति स्वातंत्र्यास समाजस्वातंत्र्यापेक्षां गौण लेखावें. व्यक्ति-
व्यक्तिमधील द्वेष मत्सर नाहींसा झाला पाहिजे. जें समाजाचें हित तेंच

व्यक्तीचें, ही खूणगांठ ज्यास पटली तोच हिंदु. अंधश्रद्धेनें परधर्मद्वेष करूं नये. कोणत्याही धर्मतत्त्वांत फरक नाही. सर्व धर्म ईश्वरास आवडतात. दयेपुरतें जैनबुद्ध व्हावें. तेजसपणांत यवन व्हावें. पण तात्विक विचारांत हिंदु असावें. कारण हिंदुस्तानांत सर्व धर्मांची खिचडी आहे. सर्वांस मान द्यावा. देशभाषा व धर्म हीं एकीचीं साधनें आहेत. सर्व समाजांत एकी झाली पाहिजे (२३). कवीनें साईबाबांचा जो उपदेश दिला आहे तो खरोखरी मननीय आहे:—

सर्वत्र सच्चिदानंद पहावा । तोचि अल्ला इलाही । तोचि आहे शेष-
शायी । तुझा खंडोवाही नाही । त्याहून बापा निराळा ॥ ५२-७० ॥ आम्ही
जातीचे ब्राह्मण । आमचे सोयरे मुसलमान । असें आहे एक वचन । पूर्व
कालींच्या संतांचें ॥ ७५ ॥ ह्या वचनास कल्पांतीं बाध येणार नाही. हिंदु,
यवन ह्या जाति वरवरलीं सोंगें. जाति हा केवळ बाह्य पोषाख. पूर्वीही
ह्या जाति सलोख्यानें वागत होत्या. यवनांकडून बटवाडीगांव एका संतांस
इनाम मिळाला होता. त्यावेळीं देशाचें वैभव वाढलें. जातिमत्सर बरा
नाहीं. (४९) तेव्हां हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य प्रथम झालें पाहिजे.

(२) जातिभेद:—हिंदूंत तरी आपसांत कोठें एकी आहे ? ब्राह्मणांतच
पहा. देशस्थ कोंकणस्थ वाद:—कोंकणे म्हणतात देशस्थ तेवढे अजागळ
असतात. उलट ते त्यांना म्हणतात “ कोंकण्ये तेवढे दुर्बळ.” या उभय-
तांच्या द्वेषानें समाज मात्र दुर्बल होतो हें दोघेही विसरतात. ह्या
लोकांच्या भांडखोरपणामुळेंच त्यांच्या भाळीं कडवे, नागली व साळी
विधीनें लिहिल्या असें कवीस वाटतें. खरें पाहतां हा आर्यावर्त अवघा
सलग गालीचाच पसरला आहे. तेथें देश कोंकण हे भेद कशाला ? (२४)
मराठेशाईत ब्राह्मण मराठ्यांत दुफळी नव्हती तेव्हां त्यांना स्वराज्यसुख
मिळालें. त्यावेळीं मराठा अदमी यही बदन । बम्हन उसकी रूह है ॥
२८।१३८ ॥ असें त्याविषयीं यवन म्हणत असत. ब्राह्मण मराठे एक होते
तेव्हां भगवें निशाण दिल्लीवर फडकलें ५०।१३. सांप्रत त्याच सातान्यांत
ब्राह्मण मराठ्यांचे विपट पडलें आहे. परस्परांचा घात करण्यांस ते टपले
आहेत. म्हणून कवि करुणा भाकतो. ॥ एकी ब्राह्मणमराठ्यांची । कधीं
करशील देवा साची ॥ त्यावीण मायभूमीची । दैना फिटणें अशक्य ॥

५०।१६ ॥ सत्यसमाजी तमाशे व ब्राह्मण ब्राह्मणेतरवाद अझून तरी थांबायला नकोत काय ? ब्राह्मण मराठ्यांचा चालू असलेला परस्परद्वेष समाजाला घातक आहे. एकोप्याने राहिल्याशिवाय उन्नतीची आशा करणे व्यर्थ आहे ५३।२१०. जातिद्रोह, धर्मद्रोह, पंथद्रोह, राजद्रोह, गोत्रद्रोह, नीतिद्रोह हीं अनर्थाचीं द्वारे आहेत. तीं बंद झालींच पाहिजेत. (५३।२१२) पण जातपात अजीवात नाहींशी करावी या मताचा कवि नाही. कारण तो स्पष्ट सांगतो कीं ॥ चातुर्वर्ण्यपद्धति योग्य आहे व्यवहारापुरती ॥ एका शरीराच्या अवयवांप्रमाणे सर्वांनीं सहकार्य करून गुण्यागोविंदानें राहावें. हेवा मत्सर या भावनांस थारा देऊं नये. परमार्थांत मात्र तिला मुळींच महत्त्व देऊं नये. (३८ व, ६०) पण ही दुहेरी कसरत कठीण नाही काय ?

(३) अस्पृश्यता:—कवीनें अस्पृश्यतेसंबंधीही पुष्कळ ठिकाणीं उदार विचार प्रदर्शित केलेले आढळतात. भंगी घाणेरें काम करतात म्हणून त्यांस नीच मानणें योग्य नव्हे. माताही आपल्या मुलांची मलमूत्रें साफ करित्ये. तिला जर त्यानें अपवित्रपणा किंवा नीचपणा येत नाही तर समाजाचें तशाच प्रकारचें काम करून त्यास आरोग्य देणाऱ्या जातीस कमी लेखणें अयोग्य आहे. त्याचप्रमाणे एका महारणीच्या तोंडीं पुढील ओंव्या घातल्या आहेत. ॥ महारांनीं भरल्या पाणी । काय विटाळे स्वर्धुनी । वा महार नीच म्हणूनी । काय त्यागिलें भूमीनें ॥ २४।१०७ ॥ ह्यावरून पानवठ्यावर महारांस पाणी भरण्याची आडकाठी दूर झाली पाहिजे असें कवीचें मत दिसतें. त्याचप्रमाणे विमलानंद साधूंनीं पाट गांवीं एका महारणीस स्पर्श करून महारोग बरा केला. तेव्हां सर्व ब्राह्मणांनीं त्यांजवर भ्रष्टपणाचा आरोप केला. तेव्हां साधूनें त्यांस बजावले कीं ह्या तुमच्या पोकळ कर्मठपणामुळेच कोंकण दारिद्र्यडोहांत बुडालें आहे (२४), भूतदया कशाला म्हणतात हें तुम्हांस ठाऊक नाही, अशी त्यांची कान उघडणी केली आहे. त्याचप्रमाणे “नतराज मंदिर प्रवेश” मागणाऱ्या एका नंद पारियाच्या चिदंबर ब्राह्मणांनीं केलेल्या छळाचें वर्णन अत्यंत हृदयद्रावक आहे. ह्यावरून देशोन्नतीसही अस्पृश्यता घालवणें अवश्य आहे असें कवीचें मत दिसतें.

* ब्राह्मण—मराठ्यांच्या वादाचें काल्पनिक चित्र मुळांतच वाचण्यासारखें आहे अ. ५३.

(४) सावकार व शेतकरी:—हिंदुस्तानांत जसे रजपूत तसे महाराष्ट्रांत मराठे होते. पण पडित काळांत, त्यांच्या हातीं नांगर आला. पुढें त्यांच कुणव्यांनीं शिवाजीस स्वराज्य संस्थापनेस मदत केली. परंतु पुनः त्यांचें आज मातारें झालें आहे. कर्जांत ते आज बुडून गेले आहेत. कुणव्याची दानत व सावकाराची जुलूमजबरदस्ती, कऱ्हाड जवळच्या कोळें गांवीं राहाणाऱ्या विठोबा घाडग्याच्या गोष्टीनें कवीनें सांगितली आहे. तें वर्णन आजच्या स्थितीस लागू असून अगदीं करुणाजनक आहे. विठोबास साहूचें वडिलोपार्जित कर्ज होतें. तगाद्यास पठाण आला — (त्यांचें वर्णन अगदीं हुवेहुव केलें आहे)—तेव्हां कुणवी विनंती करतो:—

आज घाया कांहीं नाहीं । घरामध्यें एकही पै । मका पिकला शेत-
ठार्यीं । तिच्यावरीच गुजराण । ३१—२४। सकाळीं कण्या भरडितों । अस्त्र-
मानीं कणसें खातों । ताटें बु खंडें घालितों । गाई म्हशी गुरांना ॥ २५ ॥
कशाचा आमचा संसार । सगळा फजितवडा थोर । आज महिने झाले
चार । नाहीं लुगडें कांतेसी । तवल्या मडकीं स्वयंपाका । हांतरण्यास
कांबळा देखा । तो ही बहुत फाटका । सहस्रनयन इंद्रासम ॥ २७ ॥ पण
तें पठाण मानीना व कोणापाशीं बायको गहाण ठेऊन पैसे फेड असें त्यानें
सांगितलें. शेवटीं कुणव्याला त्यानें सावकाराकडे नेलें, त्यानें त्यास तीन
दिवस बळदांत कोंडून ठेवलें. बळदाचें वर्णन इतकें किलसवाणें व भयंकर
आहे कीं तें विसापूर तुरुंगासही लाजवील. पुढें त्यांस जामीनावर सोडलें.
तेव्हां तो उद्गारतो ॥ धिग् धिग् शेतकऱ्याचें जिणें । धनी मात्र कष्टाचे ॥४६॥
पुढें बायको म्हणत्ये । साहू मेले खुशालचंद । चैनीमधे सदा धुंद । लक्ष्मीचा
अंगीं मद । ओतप्रोत भरलासे ॥ ४७ ॥ आम्ही कष्ट करावे । खळें त्यांनीं
भरून न्यावें । मातेन्यावरी काढावे । दिवस आम्ही मागुती ॥ हे त्याच्या
बायकोचे सात्विक संतापाचे उद्गार किती सत्य आहेत ! ते कोणास दया व
चीड आणणार नाहींत ? शेवटीं तो कोल्हापुरास जाऊन शिलदार झाला व
आंपले आणि भावाचेंही कर्ज त्यानें नोकरीवर फेडलें. ही गोष्ट अत्यंत उद्-
बोधक आहे. शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारल्याशिवाय देशाचा उद्धार होणें
अशक्य आहे, असेंच कवीचें मत आहे.

(५) शिक्षण:—देश अज्ञानांत बुडाला आहे. तेव्हां शिक्षण सार्वत्रिक

केलें पाहिजे त्याशिवाय देशोद्धार होणें नाहीं ही गोष्ट कवीस मान्य आहे. पण शिक्षण कोणतें द्यावें व कसें द्यावें ह्या विषयीं मात्र त्याचीं मते स्वतंत्र आहेत. प्राथमिक शिक्षण घरींच झालें पाहिजे. तें उत्तम व्हावें म्हणून प्रथम स्त्रियांस सुशिक्षित केलें पाहिजे. येथवर कोणाचा मतभेद होणार नाहीं. परंतु त्याचे मते हल्लींचें स्त्रिशिक्षण निरुपयोगी आहे. त्यायोगें स्त्रिया फाजील व उद्धट होतात. दया धर्म नीति त्यांच्या ठिकाणीं वाणत नाहीं. (११-७६-८०). म्हणून त्यांस धर्मग्रंथ पढवावे, व नीतिपाठ द्यावे, म्हणजे पुढें मुलेंही धार्मिक व नीतिमान होतील. जननी हाच बालकाचा खरा शिक्षक आहे. तीच एक त्यास सुपथास लावूं शकते. जें मास्तर शाळेंत छडीनें शिकवतो तेंच आई प्रेमानें घरीं शिकवते. हल्लीं भरत भूमींत माताच अशिक्षित असल्यामुळें मुलांस छड्या खाव्या लागत आहेत. स्त्रिया सुशिक्षित झाल्या कीं बालकें प्रज्ञावंत होतात, म्हणून ॥ ज्यादेशीं स्त्रियांचा । वर्ग सुशिक्षित साचा । त्या देशींच लक्ष्मीचा । वास होतो निश्चयें ॥ ३९-३२ ॥ हे मतही सर्वास ग्राह्य होईल असेंच आहे.

एकंदरीत पूर्ववैभवाचा अभिमान, स्वातंत्र्यप्रति, स्वदेशप्रेम, सद्यस्थिती-बद्दल हळहळ व भावी उत्कर्षाची आशा, या ज्या गोष्टी राष्ट्रीय कवितेच्या द्योतक म्हणून मानल्या जातात, त्या सर्व उत्कटत्वानें दासगणूच्या काव्यांत आढळतात. तेव्हां तो जरी संतकवि असला तरी राष्ट्रीय कवि ही आहे. आतां त्यानें सुचविलेले सुधारणेचे सर्वच मार्ग जरी सर्वास पसंत होतील असे नसले तरी त्यांविषयींची त्याची तळमळ दिसून आल्याशिवाय रहात नाहीं. । गुलामगिरी नरकाहुनि नरक खरी ॥ १८-६३ ॥ किंवा ॥ ज्याचे मनीं न स्वदेशप्रीति । तो जंताहून नीच अति ॥ त्यामुढाचें निश्चिति ॥ तीड कदापि पाहूं नये ॥ ३५-२६ ॥ या उद्गारांवरून त्याच्या हृदयाची ओळख सहज होण्यासारखी आहे.

रसपरिपोषासंबंधीं पाहतां अद्भुत व भक्ति या मुख्य यजमानांच्या पंक्तीला भयानक, वीभत्स, करुण व वत्सल हे पाहुणे बसलेले आढळतात. शृंगाररस क्वचित् उत्तानतेनें पंकिल झालेला दिसतो. कोंकणवर्णन, यात्रावर्णन, हिमालयवर्णन, माहूरचें वर्णन, वगैरे स्थलवर्णनें त्याचप्रमाणें कर्कशा, कोमटी सावकार, उन्मत्त अधिकारी, मराठा व पोलिस इत्यादि

व्यक्तिवर्णनें फार मनोरंजक झालीं आहेत. तसेंच त्याचे वर्गवैशिष्ट्यदर्शक चुटके फारच चटकदार आहेत:—

ब्राह्मण:—कोंकण व कोंकणे इ.—जसें देहांत हृदय तसें महाराष्ट्रांत कोंकण श्रेष्ठ. पण भिकार. तें दारिद्र्यनिकेतन आहे. चित्पावनांत भाऊ-बंदकी फार. विभक्तपणाची आवड. कोंकणी, कानडा, मारवाडी, यांना पहातांच लोक कपाळाला आठी कां बरें घालतात? ॥ द्वेषी तितुके कोंकणी । कपटी ते कानडे जाणीं । मारवाड्यालागुनी । घातली माळा मतलबें ॥ ३-६६ ॥ हे त्याचें उत्तर. ऋग्वेदी ते ऐटखोर । यजुर्वेदी कृपण फार । कण्व अवघे कपटागार । छां छूं करिती चतुर्थवेदी ॥ १९-१८ ॥ सामवेदी चैनीत राहती । कऱ्हाडे जामात वधित्ती । हिरण्यकेशी रागीट असती । कोंकणी अवघे बगळ्यासम ॥ ३९-२९ ॥ बहुतेक 'माध्वमतानुयायी दांभिक सोंबळें करतात ३१।१२४. या आरंशात ज्यानें त्यानें आपापलें प्रतिबिंब ओळखावें व निदान आपल्याच मनांत तरी हळूच म्हणावें, “अरेच्या ! खरेंच कीं !” याचक २९।५४ याचकांत, कोपिष्ट, बैरागी, तेलंगे लोचट, क्षेत्रस्थ तोंडपुजे, वारकरी ढोंगी, रामदासी दांभिक, शीख मगरूर, गोसावी दुष्ट, आणि फकीर उत्कर्षासहिष्णु, असे नमुने आढळतात. थंदे:—नोकरांत तावेदारी, व्यापारांत लबाडी, वकिली म्हणजे अनीतीची शाळा, जशीं कांहीं शहरांतलीं गटारें, वरून स्वच्छ पण आंत घाण ! वैद्यक परोपकारक्षम आहे पण कांहीं वैद्य रोगाच्या सांथींत खिसे भरतात ॥ ४१. ६६ ते ७६ ॥ ४४-११ ॥ मारवाडी तर पक्के संत, मुदलास हात लावीत नाहींत, कृपाव्याज मात्र वारंवार नेतात. ४५-७०.

ह्याशिवाय • समाजांतिल अनेक प्रचलित व्यंगें त्याच्या सूक्ष्म दृष्टींतून सुटलीं नाहींत. पुत्रप्राप्तीसाठीं अघोर आचरण करणाऱ्या स्त्रिया (६); पंढरपूरच्या अनाथल्यांत जाणाऱ्या बाया (१९); सासुरवास करणाऱ्या सास्वा (२८); जारणमारणादिप्रयोग करणारे बोवा व बाया; (५६) “मिस १९३४ ” (२८); नाटकी कीर्तनकार (२६); भोंदू वारकरी (२८); कचरापेटी भिक्षुक (६२); मद्यपी शाक्त (१०); तुरगब्रह्मचारी, कॉलेज

तरुण (४५) (Over-grown bachelors). या सर्वांची हजेरी कवीने घेतली आहे.

या ग्रंथांत अनेक ग्रंथ व ग्रंथकार यांचे उल्लेख आल्यामुळे जसे त्यांचे वाङ्मयीन महत्व वाढले आहे, तसे अनेक ऐतिहासिक व्यक्तींच्या नामनिर्देशाने त्यास ऐतिहासिक महत्त्व आले आहे. उ. हरिवोवा भोंडव्यांचा हरिवोध, बाबापाध्यांचा धर्मसिंधु, रमा वल्लभदासाची गीतटीका, ज्ञानेश्वरांचे अनेकत्व, सरस्वतीकंठमणी रामजोशी, गुलाम महंमदाची गर्भगीता, हंसराज स्वामीची वाक्यवृत्ति, प्रतिबृहस्पति विवेकानंद, व जिवबा दादा बक्षी, शिंदे, नाना फडणवीस, मराठे सरदार, कर्नल माँटगॉभेरी, नामदार गोखले व ह. म. प. पांगारकर इ. ह्यांपैकी शेवटल्या दोघांच्याच गोष्टी कुतुहलास्तव येथे दिल्या आहेत:—(१) शके १८२७ कार्तिक व. १० मीस ना. गो. कृ. गोखले विलायतेस जातांना यदुबाबा ह्या कोंकणी साधूचा आशीर्वाद घेण्यास गेले होते. त्यांच्या साहेबी पोषाकावरून दोघांत झालेला संवाद व तदनंतर मी आपले शिरोभूषण-पगडी-विलायतेतही कायम ठेवीन असे त्यांनी दिलेले आश्वासन ही मोठी मनोरंजक व उद्बोधक झाली आहेत. त्यावेळी गोखल्यांना अप्रतीम यश आले असे कवीने सांगितले आहे (अ. ५१.)

(२) वऱ्हाडचे गुलाबराव महाराज (जन्म श. १८०३) हे जन्मांध होते. अमरावतीस ते एकदां गेले असता त्यांचे दर्शनास अनेक लोक गेले होते. त्यांपैकी एकाने त्यांना पहातांच दंडवत घातले. महाराज त्याची नाडी धरून म्हणाले. “ हे का पांगारकर आले ? ” त्यानंतर त्यांचा हात धरून त्यांनी त्यांस देवाल्यांत नेले व तेथे ॥ “ विश्वचि माझे घर ” या ज्ञानेश्वरी ओवींवर प्रहरभर व्याख्यान दिले. ह. म. प. पांगारकर बोवा वरील चमत्काराची साक्ष अझून देतात.

आटोपशीर व्याख्या, व्यवहारिक सुभाषिते व सुंदर म्हणी हीं तर ग्रंथभर विखुरलेली आहेत. त्यामुळे या ग्रंथास भाषादृष्ट्याही फार महत्त्व आले आहे. स्थलसंकोचास्तव थोडेसा नमुना दाखवून, हे फार लांबलेले प्रकरण पुरे करूं:—

(१) जो प्रजेचे दुःख जाणें तोचि राजा म्हणावा. (३-२३)

- (२) काढा कडू लागतो जरी । परिणाम त्याचा सुखकारी ॥६-९९॥
 (३) ऐसेंच असावे कलत्र । कीं जें भर्त्या साह्य करी ॥
 (४) माय पावतां मरण । माहेर मुलीस पारखें ॥ ५-१८ ॥
 (५) रोग न कथिल्या वैद्यास । औषध त्यानें काय द्यावे ॥ १५-१७ ॥
 (६) ब्रह्मार्थी ब्रह्मार्थ व्हावे । ऐसें गीताशास्त्र सांगे बरवे ॥ अ. १९ ॥
 (७) रिता डेरा घुसळल्यावरी । शीण मात्र पदरीं पडे ॥ ३५-६ ॥
 (८) कशाला मी बी. ए. झालों । आतां मात्र पस्तावलों ॥ ४६-६५

एवंच निजधर्माची टवाळी प्राण गेला तरी करूं नका, धर्मांतर करूं नका, चालीरीतींना धक्का लावूं नका, जातिमत्सर सोडा, सोवळे ओंवळ्यांतील दांभिकपणा टाका, राजा हा समाजाचा प्राण आहे म्हणून राजनिष्ठ रहा, अशी श्रोत्यांस कवीनें विनंती केली आहे. पुढें नेहमीं प्रमाणें ग्रंथपठणाचें फळ देऊन आपली स्वतःची हकीकत सांगितली आहे तिची पुनरुक्ति येथें नको. मात्र 'पूर्वीं मी शिवभक्त व विष्णुद्वेषा होतो. आतां त्यांस अभेद दृष्टीनें पहातो, ह्या ग्रंथाचें लेखन माझा पट्टशिष्य दामोदर आठवले यांनीं ६२ अध्यायापर्यंत केलें, तो एकदम निवर्तल्यामुळें माझी म्हातान्याची काठी गेली.' वगैरे नवीन माहिती आपणांस मिळते. पुढें आपल्या ग्रंथाची नामावली देऊन मोरोपंताप्रमाणें । सुसंगति सदा घडो ।..... न निश्चय कधीं ढळो ॥ अशी देवाजवळ त्यानें मागणी मागितली आहे. " प्रतिवर्षी वारी घडो, सगुण दर्शनाचा हेतु पुरो, चतुर्थाश्रम मिळो आणि विनादैन्येन जीवन चालून अनायासेन मरण येवो " तिच्यांतील ही प्रार्थना ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

हे पांडुरंगा ऋक्मिणी पती । वंदन करून तुजप्रती ।

शांति शांति त्रिवार शांति । वदून ग्रंथ संपवितों ॥

हा ग्रंथ पंढरीस श. १८४७ त क्रोधनामसंवत्सरीं कार्तिक व. १० मीला दामोदराश्रमांत बुधवारीं तीन प्रहरीं समाप्त झाला.

गोदामाहात्म.

ब्रह्मांड पुराणांतर्गत गौतमी महात्म्यावरून प्रस्तुत गोदामहात्म्य कवीनें लिहिलें आहे. याचे अध्याय ३१ असून एकंदर ओवीसंख्या २६३३

आहे. यांत पुराणांतील अनेक कथा व तीर्थांचें महत्त्व यांचें वर्णन मुख्यतः आलें आहे. शिवपार्वती विवाहांत शृंगाराची चुणूक दिसते (२ अ.). सग-रोद्धार, कुमारतीर्थ, कृत्तिकातीर्थ, पैशाचतीर्थ, पंचवटीतीर्थ, सनकाची मात्रागमनपापनिवृत्ति, वगैरे वर्णनें पुराणकथावाचकांस रिझवतील. गोदावरी प्रदक्षिणा सिंहस्थांत करावी. सर्व झाली नाही तरी नाभीपर्यंत तरी करावी असें कवि सांगतो. शिवप्रदक्षिणा ब्रह्मगिरी, मुख प्रदक्षिणा पुणतांबें नगरी, कंठप्रदक्षिणा पैठणपुरी, हृदयस्थान मंजरथी, नाभिस्थान शंखतीर्थी (नांदेडांत), कटि मंथनतीर्थी, जानु धर्मपुरी व चरण राजमहेंद्री, अशी गोदेची सर्वांगीण प्रदक्षिणा सांगितलेली आहे. कवीनें स्वतः ३५ स्त्रीपुरुषांसमवेत गोदेचीप्रदक्षिणा केली होती. त्यांत त्याचा पट्टशिष्य दामू हाही होता. (३१).

प्रसंगानुसार इतर ग्रंथांप्रमाणें ह्यांतही कांहीं इतर माहिती आली आहे. शुक्रतीर्थाजवळ गोदावरीस रघुनाथदादांनीं घाट बांधला आहे. त्यासंबंधीं कवि म्हणतो “तो धर्मनिष्ठ होता पण स्त्रैण असल्यामुळें त्यानें पुतण्याचा वध करविला, फिरंग्यांना घरांत घातलें, राजसत्तेच्या नाशाचा पाया ह्या राध्यानेंच घातला. तो कुलांगार जन्मला. अशा पाप्याचा स्पर्शही नको म्हणूनच कीं काय त्या ठिकाणीं गोदेचा प्रवाह आटून गेला व ती उत्तरवाहिनी झाली.” अर्थात् हा कार्यकारणभाव काव्यमय समजावा. पण याचवेळीं त्यास भीष्माचार्यतुल्य बाळाजी विश्वनाथाची, रामलक्ष्मणाप्रमाणें शोभणाऱ्या बाजीचिमाजीची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. धारणगांव कुंभारीच्या हेमाद्रीनें बांधलेल्या, गौतमेश्वराच्या देऊळांत आज दिवाही लागत नाही हें पाहून त्यास दुःख होतें. पण नांदुर नगराजवळ इंग्रज प्रभूंनीं गोदेस धरण बांधल्यामुळें दुष्काळाची भीति नाहीशी झाली आहे. लोकहितांचें हें महत् कार्य करून इंग्रजांनीं आपलें बुद्धिचातुर्य व्यक्त केलें आहे. आमच्या इंग्रज सरकारला असाच परदुःखाचा कनवाळा येवो म्हणजे आम्हांला त्यांचेकडून सुखलाभ होईल अशी गोदेस कवीनें प्रार्थना केली आहे. त्याचप्रमाणें चहू वर्णांची एकी कर व आमचें स्वातंत्र्य आम्हांला त्वरित आणून दे. परक्याच्या दास्यांत कोणालाही ठेवूं नको अशीही मागणी त्यानें केली आहे. मोरोपंतानें आपल्या इष्टमित्रांबद्दल ग्रामस्थांबद्दल जशी गंगावकिली केली आहे,

तशी कवीनेही आपल्या सर्व नात्यागोत्यांच्या मंडळीबद्दल गोदावकिली केली आहे, व त्यापैकीं जे मृत असतील त्यांस पावन कर व जिवंत असतील त्यांस दीर्घायु देऊन सुखी कर अशी विनंति केली आहे. सरतेशेवटीं हा ग्रंथ शके १८४३ दुर्मतीनाम संवत्सर, सिंहस्थ, चैत्र शु. ३ सोमवार या रोजी उस्मान उद्दौला बहादूर सिंहासनावर विराजमान असतां नांदेडास पूर्ण झाला असें म्हटलें आहे.

श्री पासष्टी भावार्थदीपिका

तियेपरी जो इया । दर्पण करील ओविया ।

तो आत्मा एवढिया । मिळेल सुखा ॥ ६३ ॥ पासष्टी.

तेवीं या ओविया । जो दर्पण करील पाहावया ।

आत्म स्वरूप ते ठाया । विचारदृष्टीनें दिसेल त्या ॥४९३॥ पा. दी.

पूर्वकालीन संतश्रेष्ठ ज्ञानोबाराय यांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेवर भावार्थदीपिका करून मराठीला देशीकार लेणे चढविलें. त्याचप्रमाणें विद्यमान संताचार्य दासगणू महाराज यांनीं ज्ञानेश्वराच्या “ पासष्टीवर ” भावार्थदीपिका लिहून तिजवर एक सार्धें पण उज्वल भूषण घातलें. दिसण्यांत या ग्रंथाची अगदीं वामनमूर्ति आहे. पण त्यानें कीर्ति फार मोठी मिळविली आहे. त्याच्या संबंधींच्या सर्वच गोष्टी अगदीं असामान्य ! श्री विष्णूचा अवतार म्हणून मानले गेलेले, योगज्ञानपारंगत, व बालवयी ज्ञानेश्वर यांच्यासारखे मूळ उपदेशक आणि अष्टसिद्धिसंपन्न, तपोनिष्ठ व १४०० शें वर्षांचे वृद्ध चांगदेव यांच्या सारखे उपदेश जिज्ञासु, संत कवि दासगणू महाराज यांच्यासारखे त्याचे भावार्थप्रदीपक, संतसेवार्त सुबंधासारखे भावार्थदीपिका-प्रकाशक, तसेच संतपरिषदेचे स्वागताध्यक्ष, संतवाङ्मय प्रेमी, कविवर्य, रसिकाग्रणी, प्रकांडपंडित प्राध्यापक चाफेकर यांच्यासारखे त्या ग्रंथाचे प्रस्तावक आणि श्रीमंत सरकार सर गंगाधरराव ऊर्फ बाळासाहेब पटवर्धन के. सी. आय.ई. मिरज (सीनियर) संस्थानचे अधिपति यांच्या सारखे अर्पणपत्रिका ग्राहक—या सर्व गोष्टींचें रमणीय मीलन पाहून “ उदात्तं

* “ पासष्टी ” महानुभाव चक्रदेवाची आहे असें चांदोकरांचें म्हणणें होतें. परंतु अंतर्बाह्य पुराव्यादरून ती ज्ञानदेवाचीच आले आहे असें सिद्ध झालें आहे.

वस्तुनो संपत् ” अशा लक्षणयुक्त उदात्त अलंकाराची आठवण होते. आणि हे समृद्ध सौभाग्य आमच्या भागानगरांतील एका चिमुकल्या चोपड्यास मिळालेलं पाहून कोणास सकौतुकाभिमान वाटणार नाही ? मराठवाड्यांतील आधुनिक मराठी वाङ्मयासही महाराष्ट्रीय वाङ्मयांत किती मोठे मानाचें पान मिळतें ह्याचें हे निदर्शक आहे.

ह्या लघु काव्याचा जन्मही चमत्कृतिपूर्ण प्रसंगांत झाला आहे. सिद्धि-सामर्थ्यानें फुगून गेलेल्या चांगदेवानें एकदां ज्ञानदेवास भेटण्याचें योजिलें. भेटीसाठीं पत्र लिहिण्यास घेतलें. तों मानापमानाच्या गोव्यांत गुंतल्यामुळें त्यानें पत्र कोरेंच पाठविलें ! चांगदेवास सुधारण्याची ही सुमंधि आली आहे, असें निवृत्तिनाथानें जाणून “ त्याचें मन अझून कोरें आहे, म्हणजे सुसंस्कारक्षम आहे, असा त्या कोऱ्या पत्राचा सदर्थ घेतला; व ज्ञानदेवास त्या कोऱ्या कागदावर सद्वोधगर्भ उत्तर लिहिण्यास सांगितलें. त्या उत्तराच्या ६५ ओव्या म्हणजेच ही “ पासष्टी ” होय. चांगदेव किती, तो वटेश्वर कसा झाला, ज्ञानदेवाच्या भेटीची उत्कंठा, कोराकागद, सिद्धाईचे चमत्कार, भेटीला जाते वेळचें त्याचें ऐश्वर्य, भेटीचा अपूर्वप्रसंग, त्यांचा संवाद, चांगदेवाची शरणा-गति पासष्टीचा सारांश व मुक्तावाईचा त्यास उपदेश वगैरे संपूर्ण माहिती ह. प. रा. पांगारकर यांनीं आपल्या ज्ञानेश्वर महाराज यांचें चरित्र आणि ग्रंथ विवेचन या ग्रंथांत (प्र. ७ वें पा. ११२ ते १२०) आपल्या नेहमींच्या वक्तृत्वपूर्ण, रसाळ व आकर्षक पद्धतीनें सांगितली आहे. त्यांचें हे सर्वच प्रकरण—विशेषतः दुर्मिळ अंभगांच्या भरीनें—नितांत मधुर व श्रवणसुभग झालें आहे. तें प्रत्येकानें अवश्य वाचावें अशी आमची आग्रहाची सूचना आहे. असो.

पासष्टीवरील भावार्थदीपिका हा जरी येंथें मुख्य विषय असला तरी दीपिकेनें जो भावार्थ स्पष्ट झालेला पाहावयाचा आहे त्याचें मूळ स्वरूप अगोदर काय याची सारभूत कल्पना असणें अवश्य आहे. ती अशीः—

चांगदेवानें मूळ पत्र (कोरें का असेना) कां पाठविलें ? तर ज्ञानदेवाची भेट व्हावी म्हणून. पासष्ट ओव्यांत ज्ञानदेवानें उत्तर काय दिलें आहे ? तर—मी, तूं असें द्वैत कल्पिल्यामुळें तुला भेट व्हावी असें वाटतें. पण हा भेद अविद्यामूलक आहे. कारण तत्वतः “ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ” मीतूंच

नाहीं. मग भेट कोणी कोणाची घ्यावयाची? हें अद्वैतज्ञान तूं पकें मनांत ठसव कीं भेट स्वयंसिद्धच आहे—असें उत्तराचें तात्पर्य आहे. आतां हें कसें सिद्ध केलें आहे हें थोडक्यांत पाहूं:—

या तत्त्व विवेचनांत एकंदर चार पदार्थांचें विवेचन करणें प्राप्त होतें. एक ब्रह्म (परमात्मा—आत्मा—शिव वगैरे एकच) व दुसरें जगत् ही एक-जोडी व दुसरी “ तूं मी ” ची जोडी. ब्रह्म किंवा परमात्मा किंवा संविद् हा एकच एक पदार्थ सर्वत्र भरलेला आहे. संविदच जगदाभासानें प्रकाशत आहे. सोने—अलंकार; उदक—तरंग; चंद्र—कला; सूत—लुगडें; भित—तीवरील चित्रें; गूळ—त्याची गोडी; वस्त्र—त्याची घडी इ. अनेक दृष्टांतांनीं ह्या प्रश्नाचा ऊहापोह सर्वत्राजुंनीं केलेला आहे. दृश्य द्रष्टा दर्शन ही त्रिपुटी जर प्रत्यक्ष दिसते तर संविद्मध्येही भेद असणारच. या आक्षेपास उत्तर असें कीं संविद् भेदावस्थेस न येतांच ही त्रिपुटी भासते. ती भ्रांतिजन्य आहे. आत्माच सत्य आहे. उ. आरसा पाहाण्यापूर्वीं, तो पाहात असतां, व तो दूर केल्यावर तिन्ही काळीं “ मुख ” एकच असतें. किंवा वाद्यामध्ये ध्वनि आणि काष्ठांत अग्नि जसा सहजावस्थेंत असतो, तसा आत्मा जगतांत असतो. त्याचप्रमाणें ध्वनि किंवा अग्नि जसा, वाद्यकाष्ठांचाचून असतो त्याप्रमाणें त्रिपुटीचाचून आत्मा स्वयंपणें असतो, ध्वनि वाद्यापूर्वीं होताच. वाद्यानें तो प्रगट झाला इतकेंच. त्याचप्रमाणें दृग्मात्र वस्तु पूर्वीं होतीच. ती जगतामुळें कळून आली एवढेंच काय तें. तेव्हां जग हें आत्म्याहून भिन्न नसून आत्माच जगदरूपानें आपल्याला सन्मुख झाला आहे. बुद्धि-मालिन्यामुळें आत्म्यावर जगत्पणाचा आरोप होतो. तें नाहींसें झालें कीं जगत्पणा जातो, व सर्वत्र आत्म वस्तु दिसते.

आतां दुसरी जोडी “ तूं मी. ” ची. “ तूं ” ची हकीकत अशी:—
जेवीं रवा कापुराचा । तेवीं तूं पुत्र वटेशाचा ॥ २६६ । कापुरचा एक रवा असला तरी तो सर्वगुणधर्मांनीं कापूरच आहे. त्याचप्रमाणें तूं चांग-देव वटेशाचा म्हणजे आत्म्याचा अंश आहेस. मी ही वटेशाचा अंश आहे. तेव्हां तूं मी हें द्वैत निरर्थक आहे. डाव्या उजव्या हातांनीं एक-मेकांस प्रेमानें मिठी मारली तरी काय झालें? दोन्ही हात एकाच देहाचे अंश. दोन्ही हातांचा स्पर्श आत्म्याला कळला. आधीं तुटी असेल तर मग

भेटी. चांगदेवा येथें तुटी ही गोष्टच खोटी होत आहे, पहा. शुद्ध आत्म्याचे ठायीं “मी तूं भेद” नाही. तो एकच एक आहे. चांगदेवा तुझें दर्शन व्यायला जो माझे मन इच्छितें, तोंच तें आत्माकार होऊन बसतें. मग भेटीचा व्यवहार वायां होतो. तेव्हां हे सखया चांगदेवा तुझ्या भेटीस जीव उल्हासतो पण ती सिद्ध भेट वायां जाईल, विघडेल, म्हणून भय वाटतें. तेव्हां देहा-विषयींची आत्मबुद्धि टाकून कूटस्थ आत्म्याची ओळख करून घे म्हणजे तुझी माझी भेट झालीच असें समज. तेव्हां हे मित्रा जी भेट. व्हावयासाठीं तूं हा खटाटोप केलास ती भेट तुझ्याच ठायीं आहे, हें तुला शेवटीं कळेल. अशा रीतीनें या पत्रभेटीची समाप्ति मोठ्या चातुर्यानें व नवलाईनें केलेली आहे.

आतां आपण दासगणूच्या भावार्थदीपिकेकडे वळूं. ह्या टीकेच्या रचनेचा विचार कवीच्या मनांत गोदातटीं नांदेडांस असतांना आला. पण ग्रंथास आरंभ चंद्रभागातटावर पंढरपुरास झाला. आणि त्याची समाप्ति मिरज संस्थानांतील मोडनिंब तालुक्यांतील अरण गांवीं शके १८५२ माघ शु.॥ पंचमीस शनिवारीं झाली. हा ग्रंथ अति रसाळ आहे. मात्र अहंकाराचा मळ निघाल्यावर याची प्रचीति येईल. आणि मग तो मुमुक्षूस अध्यात्माचा मार्ग दाखवील असें कवीनें जें शेवटीं म्हटलें आहे त्यात पुष्कळ तथ्य आहे.

या ग्रंथांत प्रथमतः २५१ ओव्यांत ज्ञानेश्वराचें चरित्र दिलें आहे. तें बहुधा सर्वविश्रुत चरित्रानुसारच आहे. पण त्यांत एकदोन प्रश्नासंबंधीं ग्रंथकारानें आपलीं मते स्वतंत्रपणें प्रगट केलीं आहेत तीं अशीं. (१) संन्यसाश्रम टाकून पुनः गृहस्थाश्रम स्वीकारण्यांत विट्ठलपंत खरोखरी दोषी होता. परंतु पश्चात्तापानें व तत्त्वविचारानें तो पवित्र झाला होता. असा विचार गोदावरी नदीच्या तोंडीं त्यानें घातला आहे. (२) चमत्कार करून सिद्धाईला उगी प्रतिष्ठा येते व परमार्थ बुडतो. हें दुसरें तत्त्व होय. (३) आपण मुंजीच्या आग्रहांत पडूं नये. आतां शुद्धिपत्र मिळालें आहे तेव्हा वस्स झालें. कारण मुंज केल्यानें कर्मपरंपरा बुडेल. पुढल्यास आपलें उदाहरण होईल, आणि संन्यास दीक्षेस कमीपणा येईल. आपल्या वडिलांचें करणें जरी अपरिहार्य अडचणीमुळें क्षम्य असलें तरी मतलबी लीक जाणूनवुजून ह्याचा गैरवाजवी फायदा घेतील म्हणून असें उदाहरणच

घालून देणें इष्ट नव्हे, अशी विचारसरणी निवृत्तीचे तोंडीं कवीनें घातली आहे. ह्यावरून परंपरारक्षणाबद्दल कवीला विशेष कळकळ वाटत आहे असें अनुमान काढावेसें वाटते.

पुढें पांसष्टीचें विवरण केलेलें आहे. या ग्रंथावर कांहीं ' गद्य विवरणें झालीं आहेत परंतु पद्यटीका ही पहिलीच आहे. या ६५ ओव्यांवर एकंदर ५९३ ओव्या आहेत. यांतील उपक्रमोपसंहारांच्या सुमारे ४७ ओव्या वगळल्या तर मूळ १ ओवीस अदमासें ८१९ ओव्या असें सरासरीनें प्रमाण पडते. आणि हें माफकच आहे असें कोणासहि वाटेल. ह्यांत सुमारे १ म्हणजे १३ ओव्यांवर २ ते ४ च टीकेच्या ओव्या आहेत, तर सुमारे ९११० ओव्यांवर सरासरी प्रमाणाच्या दुपटीहून अधिक आहेत. आणि ६३ व्या ओवीवर मात्र सर्वांत जास्त म्हणजे ४१ ओव्यांची टीका आहे. आतां या संक्षेपविस्ताराकडे जरा सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें तर असें दिसते कीं जेथें मूळ ओवीतली कल्पना सोपी आहे तेथें प्रचलित भाषेत तिचा फक्त अर्थ सांगून कवि पुढें जातो. अवश्य तर एखादा दृष्टांत देऊन तो अर्थ अधिक स्पष्ट करित असतो. उ. ४३ व्या ओवीवर फक्त अर्थ सांगणारी २ ओव्यांची टीका आहे. पुढें ४७ व्या ओवीवरील टीकेत " तूं मी " कल्पनेला वाव कसा उरत नाही, हें सांगण्यास " मीठ जलाचा " उत्कृष्ट दृष्टांत त्यानें दिला आहे. १६ ओव्यांची टीका प्रथमतःच ३८ व्या ओवीवर येते. " येथें तळहातातळीं मिठी देणें " ही कल्पना जरा नवीन असल्यामुळें तिचें स्पष्टीकरण विस्तारानें करून " जलानें जलाचा गदला करून त्यावर आपल्या लोळण्याचा सोहळा करून घेतला तरी तेथें भेद आहे का ? " ह्या नवीन दृष्टान्तानें अर्थ सुलभ झाला आहे. ६० ते ६४ ओव्यांवर अनुक्रमें १६, १५, ३३, ४१, २२ अशी टीका ओव्यांची संख्या आहे. पहिलींत जीवब्रह्मज्ञानाचें विवरण केलें आहे. पण ६१ वी ओवी अगदीं सोपी असूनसुद्धां २ ओव्यानें होणाऱ्या कामास १५ ओव्या खर्ची घातल्या आहेत. याचें कारण असें कीं तींत निवृत्ति माऊलीचे-म्हणजे गुरुदेवतेचें-व तिच्या अलौकिक खाऊचें वर्णन सविस्तर केल्याशिवाय कवीला पुढें पाऊल टाकतां येईना. ६२ व्या ओवीतील " दोन्ही डोळस

आरसे ” हें रूपक फार विस्तारानें व मोठ्या चातुर्यानें उकलून दाखविलें आहे. तर ६३ व्या ओवीवरील टीकेंत पहिल्या ५ ओंव्यातच अर्थ सांगून झाला आहे. तरी “ हा ओवीया दर्पण ” दाखविण्यास चांगदेवासच कां निवडलें याचें स्पष्टीकरण-विगर यत्तेतील मुलांस अंकगणित शिकवितात, प्रौढास विजगणीत शिकवितात-हा समर्पक दृष्टांत देऊन केलें आहे. त्याच प्रमाणें अध्यात्म ज्ञानास कर्म-भक्ति-या पायन्यानेंच जाणें कसें अवश्य आहे हें सहज जातां जातां सांगितलें आहे. आणि पुंडलिक, नाभा, चोखा हे समान अधिकारी असून निराळे कसे हें आतां सांगून उगीच भाकड-कथा मी लांबवीत नाहीं, असें म्हणून पालहाळाच्या भीतीनें त्यानें तें प्रकरण आटोपतें घेतलें आहे. ह्या विवेचनावरून दासगणुमहाराज संक्षेपविस्तार कोठें व कसा करतात ह्याची कल्पना वाचकांस येईल.

पण दीपिकेचें वैशिष्ट्य व महत्त्व वेदांतासारख्या रूक्ष व गहन विषयाच्या अगदीं साध्या व सोप्या भाषेंत करून दाखविलेल्या फोडींत आहे. मूळ ग्रंथाच्या जुन्या व दुर्बोध भाषेमुळें सामान्य जनांस अशा साह्याशिवाय तो समजणें अशक्यप्राय झालें आहे. त्यांत अनुभवाचे व खुणेचे बोल असल्यामुळें गुरुमुखाशिवाय त्याच्या अंतरीची खूण कळणार नाही. हें अवघड कार्य या दीपिकेनें मोठें सुलभ केलें आहे. त्यांत काव्य नाही व काव्याचा हा विषयही नव्हे. काव्याची अपेक्षाही कोणी अशा ग्रंथांत करणार नाही. पण एकावर एक समर्पक दृष्टान्त देऊन त्यांतील कूटस्थलें विशद करण्यांत दासगणूंचा हातखंडा आहे. त्याचप्रमाणें तात्विक सिद्धांत निरनिराळ्या तऱ्हेनें घोकून घोकून सांगून वाचकाच्या मनांत तो ठसविण्याचें कौशल्यही त्याचे अंगीं अपूर्व आहे. सामान्यतः त्याची पद्धत अशी आहे कीं-मूळ ओवीचा साधा अर्थ प्रथम सांगावयाचा. नंतर श्रीवटेशु, शिव, संवित्ति वगैरे शब्दांचे लाक्षणिक व पारिभाषिक अर्थ विशद करावयाचे, मग एखादे रूपक असेल तर संदर्भानुरूप त्याच्या गूढ अर्थाची उकल करावयाची. तें झाल्यावर दृष्टांत व दार्ष्टांतिक यांतील पदांचा समन्वय सांगावयाचा. अमुक पदाचीच योजना ज्ञानोदानें कां केली अशी आपणच शंका उत्थापित करून तिचें समाधान करावयाचें आणि ओंव्यांचा जन्यजनकभाव समजावून देऊन प्रस्तुत विषय जणू करतलामलकवत् सुस्पष्ट करून द्यावयाचा.

जशी ज्ञानदेवांनीं तत्कालीं आवाळ सुबोध अक्षरांनीं ज्ञानदेवी गुंफली तशी दासगणूंनीं आजकालच्या आवाळ सुबोध अक्षरांनीं ही भावार्थदीपिका प्रज्वलित केली. आणि म्हणूनच “पासष्टी” सर्वांस व्यक्तार्थ व सुदर्शनीय झाली आहे. तिची भाषा साधी असून ओघवती आहे. पण वेदांतासारख्या गंभीर प्रतिपादनांत पुढीलप्रमाणें वारंवार येणारे परकीय शब्द कर्णकटु व अरोचक वाटतात ह्यांत संशय नाहीः--हमेश; वायदा; कायदा; गप्पा; सवलत; मतलब; पत्ता; गदला, खुलासा; चीज; झिलई; शिल्लक; मलमा; विगर; बडिजाव; असो. हा एक दोष वगळला तर “पासष्टीची दीपिका उत्तम झाली आहे. ज्ञानदेव म्हणतात तशा “पासष्टी”च्या ओंव्या दर्पण रूप आहेत खऱ्या; पण कालांतरानें सांचलेला त्या दर्पणावरील दुर्बोधत्व-रूपी मल, दीपिकेनें दग्ध करून तो दर्पण पुनः दर्शनक्षम करण्याचें श्रेय दासगणूसच दिलें पाहिजे. कालिदासाची उक्ति ही अशीच आहेः—

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे । शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥

नमुन्यासाठीं पुढें एक उतारा दिला आहेः—

सोनिया वरकल सोनें जैसा । कां मुख मुखा हो आरिसा ।

मम तुज संवाद तैसा । चक्रपाणी ॥ ४० ॥

अथवा जैसें सुवर्ण । आणि तपासण्याचें साधन । कमोटीही पूर्ण । सोन्याचीच जाहली ॥ ३०० ॥ वा मुख कराया अवलोकन । मुखचि झालें दर्पण । तैसा तुझा आणि माझा जाण । संवाद ये ठायां ॥ ३०१ ॥ म्हणजे आत्माच हें सांगतसे । ज्ञानेश्वराच्या मिपें । आणि आत्मा तोच ऐकतसे । चांगदेव होउनी । २ । म्हणजे ज्ञानेश चांगदेव बोलणे । हें आत्म्याचेंच आहे स्फुरण । आत्म्या व्यतिरिक्त वस्तु आन । कोठें नसे कीं ॥ ३ ॥ हीच गोष्ट पुढारी । सांगतील इंद्रायणितटविहारी ॥ अवधान द्यावें अहो चतुरी । त्यांचिया बोलाकडे ॥ ४ ॥

अमृतानुभव भावार्थ मंजरी (मंजरी)

ही भावार्थ मंजरी । अमृतानुभवरूप जलावरी ।

उठली आहे केवळ लहरी । काहीं न या पलीकडे ॥ ३५१ प्र. २.

ही मंजरी दास गणूनी शके १८४९ प्रभव संवत्सर ज्येष्ठ व. ॥ १ गुरुवार या रोजी गोदातटाकीं रामपुरी येथें पुरी केली. सातप्रकरणें संपल्यावर म्हणजे सुमारें २६०० ओंव्या लिहून झाल्यावर मोत्यासारखें सुंदर अक्षर काढणारी त्यांची दामू नांवाची लेखणी कालरूपी वाऱ्यानें मोडली. बाकीचें लेखन भगवान विठ्ठल काड्यांनीं पुरें केलें असें ग्रंथकर्त्यानें निवेदन केलें आहे. दामू हा त्यांचा शिष्य होता व त्यावर त्याचे सुतनिर्विशेष प्रेम होतें हें मागें सांगितलेंच आहे.

ज्ञानेश्वराच्या अमृतानुभवाचीं प्रकरणें १० असून त्यांच्या सर्व ओंव्या ८०५ आहेत. मंजरी टीकेच्या ओंव्याची संख्या ३११९ आहे. म्हणजे सरासरी प्रत्येक ओंवीवर ४ ओंव्याची टीका आहे. संक्षेपविस्ताराचें धोरण पांसष्टीप्रमाणेंच येथेंही आढळतें. जिथें मूळ ओंवी सोपी आहे तेथें तर एक एकच टीका ओंवी आहे. उ. प्र. ७ मूळ ओ. ७, ८, ९, १० यांवर एक एकच ओंवी आहे. व जास्ती म्हणजे १५ ते २० पर्यंत टीका ओंव्या आहेत उ. प्र. ९-६९ । प्र. ९-२५ प्र. ४-३ । यांवर अनुक्रमें १५।१६।२१ ओंव्यांची टीका आहे. टीकापद्धति ही अगदीं तशीच आहे. पण परकी शब्द फारसे नाहीत. “संदूक” सारखा एखादा क्वचित् सांपडतो.

आतां मूळ ग्रंथाकडे थोडेसे वळूं. हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरी नंतरचा असून त्यांत परिणतप्रज्ञाची वाणी सर्वत्र विलसत आहे. स्वतंत्र ग्रंथरचना करण्याची सूचना निवृत्तीनें केल्यावरून तो ज्ञानदेवानें लिहिला असावा व मुकुंदराजाच्या परमामृतावरून अमृतानुभव हें नांव त्यास दिलें गेलें असावें असा कांहींजणांचा तर्क आहे, व तो अनुपपन्न दिसत नाही. “अनुभवामृत” असें दुसरें नांव ग्रंथाचे शेवटीं ज्ञानदेवानें दिलेंलें आढळतें व तें त्यांतील विषयदृष्ट्या अगदीं यथार्थ वाटतें. या ग्रंथास मराठी वाङ्मयांत अपूर्व मान आहे. त्यावर एकंदर १० टीका झाल्या आहेत. त्यांपैकीं प्रल्हादवाचा बडवे व सहजानंद यांच्यातर संस्कृत टीका आहेत. मोरोपंताच्या केकावली-शिवाय दुसऱ्या मराठी ग्रंथाचा असा बहुमान झालेला आढळत नाही. मराठी टीकाकारांत शिवकल्याण ह्याची नित्यानंददीपिका नांवाची टीका शके १८५७ मध्यें झाली. हंसराज स्वामी (स. श. १७७७ परभणीचे) यांची समश्लोकी टीका आहे. अलीकडील टीका म्हणजे विष्णुवोवा जोग,

यांची सुप्रसिद्ध आहे पण ती गद्यांत आहे. भावे म्हणतात ह्या ग्रंथांतील विषय व भाषा ही अवघड असल्यामुळे तो ज्ञानेश्वरीहून दुर्बोध झाला आहे. तरी मधून मधून उपमा दृष्टांत विनतोड आहेत. ह. भ. पांगारकर म्हणतात—हा सिद्धानुवाद आहे. भाषा सुबोध, मनोहर व काव्यपूर्ण आहे. तत्त्वज्ञान व काव्य ह्यांचा सुंदर संगम अन्यत्र पहावयास मिळणार नाही. आणि दोहोंतही थोडे थोडे सत्य आहे. दहा प्रकरणांत पुढील विषय आले आहेत—

१ प्रकृति पुरुषांचें ऐक्य २ समदुरुनमन ३ अविद्यात्मक वाणीतून मुक्त झाल्यावर विद्यात्मक वाणीचें बंधन उरतें, त्याचा निरास कसा करावा हे सांगितले आहे. ४ ज्ञान—अज्ञान—धर्मरहित अध्यात्मभावाचा विकास. ५ ज्ञानस्वरूप आत्म्यांत सच्चिदानंद कल्पनेचा लय कसा होतो ह्याचें प्रतिपादन. ६ शब्दमंडण व शब्दखंडण. ७ अज्ञानखंडण व “ जग अवधी वस्तुप्रभा ” किंवा “ जग चिद्विलास आहे हा मुख्य सिद्धांत मांडला आहे. ८ ज्ञानखंडण. ९ अभेदभक्तीचीं कर्मे. १० ग्रंथमहिमा व उपसंहार. या सर्वांत ७ वें प्रकरण अत्यंत महत्त्वाचें आहे. कारण त्यांत ज्ञानदेवानें आपला मुख्य औपनिषदीय सिद्धांत मोठ्या थाटानें मांडला आहे. वसुगुप्ताचार्यांच्या शिवसूत्रांची व बृहदारण्यकोपनिषदांतील ॥ विभाति यस्य भासा । सर्वमिदम् ॥ ह्या वचनाची दाट छाया त्यावर पडली आहे. ह्यांत शंकराचार्याहून भिन्न असं नवीन तत्त्वज्ञान ज्ञानदेवानें तयार केलें आहे. तो म्हणतो:—ब्रह्मानें उघडलीं कवाडें । प्रकाशाचीं । म्हणजे नामारूपात्मक जगद्रूपानें ती ब्रह्मवस्तु विकसित केली. द्रष्टा (आत्मा) व दृश्य (जगत्) यांचें पूर्ण ऐक्य आहे. दृश्य (जग) द्रष्ट्यावर (आत्म्यावर) अध्यारोपित आहे असं (शंकराचार्यांप्रमाणें) मानण्याचें कारण नाही. (ओ. १६५ ते २६६ पहा). हा ग्रंथ टीकेसह वाचतां वाचतां भाषेचें काठिण्य दूर होत जातें व मग त्यांतील अनेक स्थळांतील काव्यसौन्दर्य प्रतीत होऊं लागतें. जिज्ञासून पुढील स्थळें अवश्य पाहवीं. प्रकृतिपुरुषांचें ऐक्य (प्र. १ ओ. १—३९) सच्चिदानंद या पदांचा लय (प्र. ५. २२ ते २४); शब्दमंडण शब्दखंडण (प्र. ६. १ ते ८) अविद्येचा अभाव वगैरे (६—४७ ते ५५).—

आतां दासगणूंच्या भावार्थ मंजरीचें वैशिष्ट्य कायतें पाहूं. टीकेचें उद्दिष्ट मुळांतील कठीण शब्दांचे संदर्भानुरूप अर्थ सांगणें, पूर्वापर संबंध

जोडणें, रूपकांचें स्पष्टीकरण करणें, व गूढार्थांचें प्रकाशन करणें, हें होय. आणि असें करतांना ग्रंथकार स्वतःच्या अनुभवाचे अगर परंपरेंत चालू असलेले अनेक दृष्टांत देऊन मुळावर पूर्ण प्रकाश पाडीत असतो. ह्या निकषावर जर प्रस्तुत टीकेचें परीक्षण केलें तर ती सर्वतोपरी कसास उतरते असेंच म्हणावें लागेल. अर्थात् ही गोष्ट पुढील कांहीं उदाहरणांवरून सहज पटण्यासारखी आहे:--

अगदीं पहिलीच ओंवी पहा:—मुळांतील ॥ उपायवन वसंतु जो आज्ञेचा अहेव तंतु ॥ इ. मधील रूपक सुबोध रीतीनें स्पष्ट केलें आहे. वनांतील निर- निराळ्या वृक्षांना पुष्पफले येण्यास जसा वसंतऋतु अवश्य तसा ईश्वर- प्राप्तीचे नाना मार्ग फलद्रुप होण्यास गुरुकृपा अवश्य आहे. पतिव्रतेचें सौभाग्य जसें मंगळसूत्रामुळें, तसें ब्रह्मविद्येचें सौभाग्य गुरुमुळें होय.

दुसरींत आडवें, भवे, या शब्दांचे अरण्य व फेरे असे अर्थ सांगितले आहेत. त्याचप्रमाणें गुरु या भवारण्यांत षड्विपुरुषी हिंसक पशूंच्या तावडींतून शिष्यास सोडविण्यास कारुण्यानें धांवले हा गूढार्थ प्रकट केल्यामुळें सर्व ओंवी अगदीं प्रसन्नार्थ झाली आहे. त्याचप्रमाणें निवृत्ति शब्दावरील मूळच्या कोटीचें—सद्गुरुस्वरूप निवृत्तिच आहे तेथें उपमेय उपमेची गति कुंठते, व तें सापेक्ष धर्मरहित निवृत्तिरूप निवृत्तिच आहे—हें स्पष्टीकरण किती मजेदार झालें आहे (प्र. २. ७०—७१). वस्तु जरी एकच असली तरी तिचें एकत्व न भंगतां तिच्यांत अनेकत्व असूं शकतें ह्याला ज्ञानोवानें डोंगर कोरून देव, देऊळ व परिवार करण्याचें सामान्य उदाहरण घेतलें आहे, तर त्यावर वेरुळच्या कैलास लेण्यांचें विशेष उदाहरण किती समर्पकपणें दिलेंलें आढळतें ! व त्यावर लगेच वृक्ष खोड, मूळ, फांद्या, पानें ह्याचें स्वतःचें दुसरें उदाहरण कवीनें दिलें आहे (प्र. ९-४१). त्याचप्रमाणें ह्याच प्रकरणांतील शेवटच्या ओंवीवरील टीका फारच बहारीची झाली आहे. पहा:—हे गुरुराया “ मी तूं ” ची भावना वेचून तूं सोयरा झालास. आणि त्यानेंच तूं तुष्ट झालास. ह्या ओवीचा भावार्थ दासगणूनें असा दिला आहे:—जगत् हें प्रकृतिपुरुषाचा विलास आहे. हें मेदत्रयरूप असतां मूळ वस्तु शोधूं गेलें तर ती एकच आहे. त्याची अभेद्यता यत्किंचित्ही ढळत नाही. कारण तिन्ही चिद्रूपच आहेत. ह्यास उदाहरण पहा:—गूळ, गोडी,

आणि पिवळेपण ही त्रयी गुळांतच एकवटून आहे. तिहीं मिळूनच गूळ होतो, त्याचप्रमाणें पुरुष, प्रकृति व जगत् किंवा गुरु-शिष्य-व-भजन ह्या त्रयी आहेत. म्हणून आत्मविद् कर्म, भक्ति, व ज्ञान ही त्रयी सोडीत नाही, व एतद्विरुद्ध भाव अभावरूपानें घेतो. आणि ज्ञानोत्तरकाळींही कर्मोपासना असतात. पण त्या संकल्पविरहित असतात. उ. आंब्रा खाणारा, रस खातो पण साली कोयी फेंकतो. अशीं जागोजाग स्वतःच्या निरीक्षणांतलीं उदाहरणें देऊन प्रतिपादनास मोठी नवाळी व नवलाई आणली आहे. आतां यांतील कांहीं उतारे देऊन हें प्रकरण पुरे करूं:-

(१) मोक्षबंध खोटे आहेत.

बागुलाचेनि मरणें ॥ तोषावें कीं बाळपणें ॥

येरा तो नाही मा कोणें ॥ मृत्यु मानावा ॥ ? ॥ प्र. ३. १३.

बागुलाच्या मरणानें । बालचि तोषे अज्ञानपणें । इतरा न संमत बागुल असणें ॥ मग तत् मृत्यु कोण मानी ॥ ५८ ॥ लहान लेंकरांतें बरवा । खरा वाटे बागुलबुवा ॥ म्हणून तो मेल्याचा व्हावा । आनंद त्या हा न्यायचि ॥ ५९ ॥ बागुलाचें बागुलपण । लेंकरा खरें वाटे म्हणून । भिऊं लागे त्याचें मन । तेंच तोषे तो मेलिया ॥ ६० ॥ एवंच बालका-ठार्यां अज्ञान । वास्तव्य करी म्हणून । बागुलाचें जननमरण । बागुलासह झालें खरें ॥ ६१ ॥ तेंच ज्ञानें पाहतां । बागुल खोटा सर्वथा । जन्म मरणाची ही वार्ता ॥ खोटी त्याच्या सहजची ॥ ६२ ॥ यावर मोरोपंत, पहा:- कीं भीतो भ्रांत वृथा मृगजळमग्नसि काय तारावें ? ॥ सत्यचि हें, परि शिशुचें भय जाया बागुलासि मारावें ॥ [संशयरत्नामाला ॥ १५ ॥]

(२) अनुभवामृत महात्म्य

ज्ञान देवो म्हणे श्रीमंत । हे अनुभवामृत ।

सेऊनि जीवन्मुक्त ॥ हेंचि होतु ॥ प्र, १०. १९

म्हणून म्हणती निवृत्ती छात्र । हा आमुचा अनुभवामृत । खराच आहे श्रीमंत । सर्व लक्ष्मी ये ठाया ॥ ७६ ॥ जे जे कोणी जीवन्मुक्त । ते अनुभवाच्या सेवनें सत्य । ऐश्वर्यावान श्रीमंत । तेचि पै ॥ ७७ ॥ आणि त्यांच्या

श्रीमंतीचा । केवळ अनुवाद आमुचा । अनुभवामृत नांवांचा । ग्रंथ आहे
॥ ७८ ॥ श्रीमंती श्रीमंताठारीं असे । परी पुढें निशाण विलसे । जें निशाण
खूण असे । त्याचिया श्रीमंतीची ॥ ७९ ॥ वा आस्ते कदम म्हणून ।
चोपदार म्हणे राजा लागुन । तेथें काय अंधळेपण । आलें होतें नृपासी
॥ ८० ॥ ही ललकारी त्याची । व्यर्थ परी खूण साची । भूपतीच्या वैभवाची
तेवीं अनुभवामृत हें माझे ॥ ८१ ॥

असो. अनुभवामृत * हा ग्रंथ जसा थोर आहे तशीच त्याच्यावरील ही
मंजरीटीका ही थोर आहे. अंजन डोळ्यांत घातलें कीं भूमिगत अर्थसंपत्ति
दिसते असें म्हणतात. दासगणूंच्या टीकांजनानें अमृतानुभवाची निगूढ
अर्थसंपत्ति मात्र खरोखरी प्रतीत होत्ये. दुर्वोध आणि केवळ गुरुपरंपरेच्या
कडीकुलपांत अडकलेलें अध्यात्मज्ञान साळ्याभोळ्या लोकांस सहज मिळवून
देण्याचें साधन निर्माण केल्याबद्दल टीकाकारास कोणीही धन्यवादच देईल.

कीर्तनोपयोगी आख्यानेः—दास गणूस कीर्तनाची आवड असल्या-
मुळे त्यांनीं कीर्तनोपयोगी अशीं सुमारें ४७ आख्यानें रचल्याचें मागें
सांगितलेंच आहे. चोखा महार, रोहिदास चांभार, सेना न्हावी, सावंता माळी,
गोग कुंभार, कवीर, शेखमहंमद, मिराबाई, जनाबाई, कान्होपात्रा, अहिल्या-
बाई होळकरीण वगैरेंचा, जातपात, धर्म, व स्त्रीपुरुष इ० भेदाभेद न
करिता त्यांत समावेश केला आहे. हीं सर्वच आख्यानें मोठी उद्बोधक व

* टीप: अमृतानुभव ग्रंथ हा अत्यंत लोकप्रिय आहे. ह्यांवर अनेक कवींनीं
अनेक टीका केल्या आहेत. (१) शिवकल्याणाची ' नित्यानंद दीपिका ' शके
१५५७ (२) निरंजन रघुनाथ याची ' अनुभवामृत पदबोधिनी ' (३) सहजा-
नंदाची सहजानंदी संस्कृत टीका (४) वरिश्वराची (५) हंसराज स्वामींची
(स. १८८५ समाधि) समश्लोकी टीका १००० ओंव्या (६) खं. कृ. गर्दे
यांच्या ओंव्या (७) आत्माराम श्रंक्रुष्णाजीमहाराज क्रेणे-श्रीगोंदिकर श. १८५०
' अमृतलहरी ' गद्यटीका (८) विश्वनाथराव (उर्फ भय्याकाका कोल्हापूरकर)
' यांची ज्योत्स्ना ' (९) प्रल्हादबावाकृत समश्लोकी. ह्यांपैकीं कांहींचा उल्लेख
अण्णा मोरेश्वर कुंटे यांनीं ' अमृतानुभवाचें ' प्रकाशन करतांना केला आहे. शके
१८१०.

रसाळ झाली आहेत. हीं कीर्तनोपयोगार्थच केली असल्यामुळे यांस अपूर्ण चरित्रें म्हणणें किंवा गद्यपद्यमिश्रित म्हणून कडवोळीं म्हणणें युक्त होणार नाही. नमुन्याकरितां मागें आख्यानरत्नमालेंतून प्रसिद्ध झालेले तुकाराम-चरित्र व आतां नुकतेंच छापलेले एकनाथचरित्र यांचा विचार करूं.

तुकारामचरित्रः—याचा पूर्वरंग दे. ल. महाजन यांनी लिहिला आहे. त्यांत ॥ नाम संकीर्तन साधन पैं सोपें । जळतील पापें जन्मांतरांचीं ॥ १ ॥ हा तुकारामाचा अभंग पालुपदासाठीं घेतला आहे. ह्या दोन चरणांचें प्रतिपादन दोन भागांत, ज्ञानदेव, एकनाथ यांचे उतारे व तुकारामाच्या इतर अभंगांचे चरण आधारादाखल घेऊन, कलियुगांत नामसंकीर्तन हा एकच मार्ग ईश्वरप्राप्तीस सोपा आहे, असें सिद्ध केले आहे. हा पूर्वरंग अगदीं साधा व सहज समजण्यासारखा झाला असून एकंदरीत बरा आहे. तरी पण आख्यानांत तुकाराम चरित्र यावयाचें असल्यामुळे पूर्वरंगाची उभारणी मुख्यतः तुकारामाव्यतिरिक्त इतर साधूंच्या वचनांनीं झाली असती व उत्तर भागांत उदाहरणादाखल तुकारामचरित्र आले असतें म्हणजे हें आख्यान अधिक उठावदार दिसलें असतें. असो. आतां उत्तर भागा-कडे वळूं. ह्यांत श्लोक, दिंडी, ओंवी, आर्या, पद, साकी वगैरे क्रमानें येणाऱ्या पद्यांमुळे आख्यानाची बांधणी वैचित्र्यपूर्ण, मनोरम व गायना-नुकूल अशी झाली आहे. त्यामुळे हें आख्यान मोठें श्रवणसुभग झालें आहे. ॥ ज्या भंग नाही अशा त्या अभंगा रचोनि सदा गायिलें पांडुरंगा ॥ ह्या श्लोकार्धांतच तुकाराम आपल्या वैशिष्ट्यासह आपल्यापुढें अवतरलेला दिसतो. नंतर तुकारामाची पूर्वस्थिति, त्याचा भोळसरपणाचा व्यापार व “जेविं जळू घे अशुद्ध शोपोनी” याप्रमाणें लुच्चांचें त्यास लुटणें, स्वप्नांत नामदेवदर्शन व शतकोटि अभंगपूर्तीचा आदेश व रामेश्वरभट्टाचें अभंगा-च्या बऱ्या बुडविणें, त्यास अनगडशहाचा शाप, व तुकारामाचे हस्त-स्पर्शानें त्याचे देहाची शांति व त्याचें तुकारामशिष्यत्व वगैरे लोकप्रसिद्ध गोष्टी त्यांत आल्या आहेत. ह्यांतील ॥ दिला त्रास ग मेल्यांनीं । हो तळ-पट यांचें अवनीं ॥ असें म्हणणाऱ्या तापट जिजाबाईचें व ॥ भर दे केटारा भर दे ॥ ओरडणाऱ्या अधीर अनगडशहाचें स्वभावचित्र मोठें ठसठशीत

झालें आहे. पण तुकारामाच्या मुलीचें-भागीचें-स्वभावरेखन बरेंच अस्वाभाविक वाटतें. कारण दुडदुड धांवणाऱ्या लहान बालिकेनें ॥ ग्लहण, ग्लहीं, जगतलथीं धनहीनतेनें दिधला थाला । विठू वनमाली लाजी राहील ॥ असे संस्कृत शब्द व वाक्प्रचार बोवड्या भाषेत कां होईना उपयोगांत आणणें शक्य दिसत नाही. असो.

एकनाथचरित्रः—मिरज (सीनियर) संस्थानचे अधिपति श्रीमंत वाळासाहेब पटवर्धन यांस अर्पण केलें आहे. व त्यांस फर्ग्युसन कॉलेजांतील प्राध्यापक श्री. परशराम महादेव लिमये एम्. ए. यांनीं मार्मिक प्रस्तावना लिहिली आहे. हें अधिक टापटिपीचें व व्यवस्थित असून रसाळ व प्रासादिक झालें आहे. यांतील अध्यात्मविवेचनही मोठें सुबोध व आकर्षक झालें आहे. ह्याचें चार भागांत विवेचन केलें आहे. (१) बालपण, दृष्टांत, गृहत्याग, गुरुभेट, गुरुप्रसाद, व दत्तदर्शन वगैरे चरित्रभाग यांत आला आहे. (२) अत्यंजगृही भोजन; (३) अत्यंजास श्राद्धान्नसमर्पण; जातिवहिष्कार, स्वर्गस्थ पितरांचें अवतरण व दत्तदर्शन इ. गोष्टी सांगितल्या आहेत. (४) मुसलमानांची अडवणूक व त्यांची समजूत. ह्यांचें वर्णन ह्या भागांत आलें आहे. हीं वर्णनें क्वचित् भक्तिरसानें व क्वचित् करुणरसानें मोठी बहारीचीं झालीं आहेत. मागील आख्यानाप्रमाणें ह्यांतही श्लोक, दिंडी, ओव्या, कटाव, आर्या, गझल, कवाली व पदे अशीं संस्कृत, प्राकृत व विदेशी वृत्ते योजून त्यास दासगणूनें मनोहर विविधत्व आणिलें आहे. विशेषतः त्यांची प्रसंगानुकूल योजना इतकी उत्कृष्ट झाली आहे कीं तीं एकतांक्षणींच एकणाराची वर्ण्य विषयांत समाधि लागते. साधी सोपी भाषा व उचित दृष्टांत ह्यांनीं ह्या आख्यानास फार रम्यत्व आलें आहे. दासगणू स्वतः उत्तम कीर्तनकार आहेत. त्यांच्या तोंडून त्यांचीं आख्यानें एकण्याचें भाग्य ज्यांस लाभलें असेल ते धन्य होत! कीर्तनसंस्था हाच कर्म, ज्ञान, भक्ति व वाङ्मय यांच्या प्रसाराचा एक मुख्य जुना मार्ग होता. अझूनहि तो थोड्याशा फरकानें कां होईना चालूच आहे, म्हणून या आख्यानांस त्या दृष्टीनें थोडेबहुत वाङ्मयीन महत्त्व देणें जरूर आहे. असा विचार केला असतां दासगणूच्या ह्या अनेक आख्यानांनीं मराठी वाङ्मयांत एक प्रकारची चांगली भर घातली आहे, असें म्हणणें अतिशयोक्तीचें होणार नाही.

प्रकरण ८ वें

ज्योतिर्विभूषण' भगवंत गोविंद तोडेवाले.

(स. १८७३-१९१८)

या असामान्य गृहस्थांचा जन्म शके १७९५ (सन १८७३) भाद्रपद शु. ८ स तालुका आवा जोगाई जिल्हा बीड येथे झाला. हे ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण होते. गंगाबाई व गोविंदराव ही त्यांची मातापितरें होत. उभयतांही सदाचारसंपन्न व धार्मिक प्रवृत्तीचीं होती. गोविंदराव औरंगाबाद येथे सुभेदार कचेरीत नोकर होते. प्राथमिक शिक्षणासाठी त्यांनी आपल्या मुलास तेथील सरकारी शाळेंत घातलें होतें. भगवंतरावांचें पहिलें लग्न ११ व्या वर्षी झाल्यावर त्यांचे मामेभाऊ भालचंद्र जोशी यांजकडे जोगाईम थोडेसें संस्कृत व नित्य ब्रह्मकर्म यांचें अध्ययन त्यांनीं केलें. नंतर बीड येथे त्यांनीं फारशीचा उत्तम अभ्यास केला. लहानपणापासूनच त्यांचा कलाकौशल्याकडे फार ओढा असल्यामुळें, सुंदर हस्ताक्षर लिहिणें, चित्रें काढणें व कातरकाम करणें या गोष्टींत त्यांनीं फार आश्चर्यकारक अमें प्रावीण्य संपादन केलें होतें. पुढें काहीं दिवस त्यांनीं वकीलीच्या परीक्षेचा अभ्यास केला, परंतु त्यांत त्यांस यश आलें नाहीं. त्यांचें चित्त पहिल्यापासूनच संसाराकडे व नोकरीकडे नव्हतें. त्यांत सुप्रसिद्ध साधु बाळकृष्ण महाराज यांचा कृपाप्रसाद झाल्यापासून तर तें त्या गोष्टीवरून अर्जाबात उडालें. प्रपंचाचें दुसरें साधन नसल्यामुळें त्यांस पुढें जरी नोकरी घरावी लागली, तरी तिजवर त्यांची आसक्ति कधींच नव्हती. एवढेंच नव्हे तर अनेक वेळां तींत त्यांनीं धरसोड केली. पहिलें कुटुंब निवर्तल्यामुळें शके १८२१ त त्यांनीं दुमरा विवाह केला. बाळकृष्णभोवानी त्यांस एक

---

१ श्रीःजगद्गुरु करवीर व संकेश्वरमठ यांनींही त्यांच्या माळाबंधादि कांते-
वर प्रान्न होऊन त्यांस एक मुवर्णा पदक व महासूत्र देऊन "ज्योतिःकलादर्श"
ही पदवी दिली व त्यांस त्यांच्या भागांत धर्मोपदेशक नेतिलें.

कुंडली काढून दिली होती. तीच आज्ञा असें समजून ह्या विषयाचा त्यांनीं सागोपांग अभ्यास करण्याचा निश्चय केला. ज्योतिषशास्त्राचें अध्ययन फार परिश्रमपूर्वक करून, त्यांत त्यांनीं उत्तम प्रगति केली. एका फकिरा-जवळ रमलशास्त्राचेंही अध्ययन त्यांनीं केलें होतें. ह्यामुळे फलज्योतिष हेंच त्यांच्या उपजीविकेचें मुख्य साधन झालें. त्यांनीं अनेक ठिकाणीं प्रवास करून मोठमोठ्या विद्वानांस व अधिकाऱ्यांस आपल्या अलौकिक कुंडली-विज्ञानानें थक्क करून सोडलें. द्वारका मठाच्या श्रीमज्जगद्गुरु शंकराचार्यांकडून भगवंतरावांना “ज्योतिर्विभूषण” अशी पदवी मिळाली. पुढें त्यांनीं पुष्कळ प्रवास केला व जागोजाग फलज्योतिषावर व्याख्यान देऊन व कांहीं सिद्धींचे अपूर्व चमत्कार दाखवून मोठाच नावलौकिक मिळविला. हिंदुमुसलमान जनता व अधिकारी त्यांजवर प्रेम करित असत. श्रृंगेरीच्या जगद्गुरूनींहीं अभ्यास त्यांस महावस्त्र देऊन त्यांचा मोठा सन्मान केला. त्याचप्रमाणें अचूक भविष्यफळ वर्तविण्यांत व मनांत धरलेल्या गोष्टी बरोबर सांगण्यांत त्यांची फारच ख्याति झाली होती. शके १८२२ त त्यांनीं पैठणास “ग्रहविहारभुवन व फलज्योतिषादर्श” नांवाची संस्था केवळ स्वतःच्या हिमतीवर स्थापन केली. ह्या संस्थेंत ज्योतिषशास्त्राच्या अनेक ग्रंथांचा संग्रह केला गेला होता व तेथें त्यांचें अध्ययन करण्यास सर्वास मोकळीक असे. परंतु पुढें कांहीं अनभिज्ञ व परोत्कर्षासहिष्णु लोकांकडून त्यांस त्रास होऊं लागल्यामुळे त्यांनीं एकांतवास पत्करला. ह्या काळांत वेदांत ग्रंथांचें परिशीलन व ग्रंथलेखन हीं कार्यें त्यांनीं केलीं व अज्ञान कंसवध, जगन्नाथ पंडित, महम्मदसाहेब, नोकरीचा राजिनामा, संगीत चूडाला नाटक, प्रकाश, कृष्णकुंडली, राधाविलास, प्रारब्धाचा नमुना, रावण-मदींदरी संवाद, साधु बाळकृष्ण महाराजांचें चरित्र, दैव व जगत्, सद्रत्नपद्यमाला, चेहऱ्यावरून कुंडली मांडणें, वगैरे ग्रंथ लिहिले. ह्यांपैकीं आज्ञान कंसवध, बाळकृष्ण महाराजांचे चरित्र, चेहऱ्यावरून कुंडली मांडणें, लोलिवराजचरित्र वगैरे पुस्तकें छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत. ह्या सर्वांत आज्ञान कंसवध हा ग्रंथ सर्व वाजूनींच अद्भुतरम्य झाला असल्यामुळे तो श्रेष्ठ आहे. त्याचें प्रथमतः विवेचन करूं:—

अज्ञान कंसवध.'

आठांत आहे पूर्ण प्रगट । परिगुप्तहि भरले त्यानें आठ ॥

करुनि पहावी त्यां खटपट । आतां झटपट कंस राया ॥

मराठवाडा ही संतांची तशीच मराठी वाङ्मयाची मायभूमी म्हणून आज ६।७ शतके गाजत आली आहे. आणि तेथे निवृत्तीचे मळे पिकविण्याची परंपरा पुरातन ज्ञानदेवापासून तों आद्यतन दासगणूपर्यंत चालू आहे. ह्या मळ्यांत आजपर्यंत अद्वैत वेदांताचे अमोघ पीक पिकले आहे, परंतु त्यांत अद्भुत कल्पना, सूक्ष्मबुद्धिवेभव, गाढ विद्वत्ता, व गूढसंशोधन ह्या दृष्टींनीं हे चिमुकले चोपडे अतीव स्पृहणीय झाले आहे. भक्तिज्ञानाची अशी अपूर्व मांडणी आजपर्यंत कोणत्याहि ग्रंथांत आढळत नसल्यानें ह्या ग्रंथाची नवलवाई केवळ इकडच्याच ग्रंथांत अलौकिक नसून सर्व मराठी वाङ्मयांत सुद्धा ती कौतुकावह झाल्याशिवाय राहाणार नाही. असो आतां ह्या ग्रंथाच्या भूमिकेकडे वळू.

भूमिका व कथानुसंधानः—

काममोहित क्रौंच मिथुनापैकी एकाचा आकस्मिक वध पाहून आद्य कवीस काव्यस्फूर्ति झाली व लागलीच छंदोमयी वाणी त्याचे मुखांतून अवतरली. त्याचप्रमाणे ह्या कवीस ज्या दिवशीं मंत्रोपदेश झाला त्याच रात्रीं बारा वाजतां वरील ओवी स्फुरली. पुढे वेळोवेळीं जशी स्फूर्ति होत गेली तशी रचनाही होत गेली व हे लहानसें काव्य निर्माण झाले. विषय जरी जुना तरी त्याची मांडणी अगदीं नवी व गूढ असल्यामुळे पद्यांतील प्रतिपादन व्हावे तेवढे सुबोध झाले नाही, ह्या जाणिवेनेच ग्रंथकाराने स्वतःच विषयप्रवेशिकेंत गद्यांत आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. ती अशीः—

(१) देवकी मुलांत आठवा, प्राण घेईल मथुराधवा
संकट तुमच्या आहे जीवा, निराळवाणी वदतसे ॥१९॥

ही आकाशवाणी ऐकून कंसाने देवकीच्या आठव्या मुलाचा प्राण घेण्याचा निश्चय केला. इतक्यांत नारद प्रगट झाला. व त्यानें परमेश्वर

सर्व व्यापी कसा आहे हे युक्तिवादानें सिद्ध केले. देवकीचीं सर्व मुलें कंसाकडून मारलीं जावीं असा नारदाचा मूळ हेतु होता हे प्रसिद्धच आहे. त्यास अनुसरून प्रत्येक मुलाचा आठाशीं संबंध कसा येतो हे त्यानें कंसास मोठ्या चमत्कारिक युक्तिनें सांगितले. तें असें:—

पहिला:—आठाचा पाडा लिहिला व अनुक्रमें त्यांतील अंकांची मिळवणी करीत गेलों तर ८, ७, ६, ५, ४, १२, ११, १०, ९, ८, असे अंक येतात. यांतील शेवटच्या पाच अंकांतून ८ वजा केले तर सर्व अंक ८, ७, ६, ५, ४, ४, ३, २, १ असे येतात. तेव्हां ह्याप्रमाणें ८ वा पहिल्यानेंच येतो. तेव्हां त्यास मारलें पाहिजे.

शेवटला:—आठ दाहीं ८० होतात, व त्यांची मिळवणी ८ च तेव्हां तोही मारला पाहिजे.

मध्यवर्ती:—उलट क्रमानें लिहिलेल्या अंकांत पांचवा व सहावा अंक चार चार आहे. यांची बेरीज ८ होते म्हणून मधलाही मारला पाहिजे.

इतर:—वर दाखवलेल्या पाड्यांतील अंकाच्या मिळवणींत दुसरा अंक ७ व शेवटाकडून दुसरा ९ यांची सरासरी ८ च येते.

त्याचप्रमाणें राहिलेल्या अंकांची सरासरी ८ च येते. ह्यावरून सर्वांत ‘आठवा’ कसा हे सहज समजण्यासारखें आहे. म्हणजे “आठांत आहे पूर्ण” ह्या चरणांतील “आठ” या शब्दांत तो पूर्ण प्रगट आहे व बाकीच्या “दुसरा, तिसरा, चौथा” इत्यादिकांत तो गुप्त आहे एवढेंच. त्याचप्रमाणें “आठवा वांचून” कोणती वस्तु पूर्ण नाही. हे तत्त्व महत्त्वाच्या अनेक आठ वस्तूंच्या उदाहरणांनीं सिद्ध केले आहे. उ:—अष्टगणेश, अष्टगण, अष्टगंध, अष्टगिरी, अष्टतत्त्वे, अष्टदळचक्र, अष्टदळ कमल, अष्ट दिग्गज, अष्टदेह, अष्टविवाह, अष्टनायिका इ. अशीं अनेक उदाहरणें देऊन शेवटीं ॥ अष्ट नामें असतीं काळा । सर्वांत पहा अष्टम वाळा । नाही कशांत तो सांवाळा । घननीळ कृष्ण सांग वा ॥१३॥ अशी पृच्छा नारदानें कंसास केली आहे.

(२) “ तोच आठवा ॐकार स्वरूपी आहे. हा दुसरा मुद्दा स्पष्ट केला आहे. ॐकारामध्ये ‘अ,’ ‘उ,’ व ‘म’ असे तीन वर्ण आहेत. ह्या तीहीं पासूनच

सृष्टीची उत्पत्ति आहे व त्यांतच तिचा लय आहे. तिहींचें महत्त्व मागल्या-
 प्रमाणें अनेक उदाहरणांनीं नारदानें सांगितलें आहे. उ. प्रजापतीनें अनेक
 वार तप केलें तेव्हां व्याहृतीपासून हे तीन वर्ण निघाले. नंतर त्यानें तिहींस
 एकाकार बनविलें तेव्हां “ प्रणवमंत्र ” तयार झाला. ह्याचें तेज अपरिमित
 असून तो सर्व वस्तूंचा प्रकाशक असल्यामुळें तो परमात्माचा वाचक
 झाला. ह्या मंत्राचा ऋषि ब्रह्मा, छंद गायत्री व देवता परमात्मा होय. त्रिंदु
 ही त्याची शक्ति “ उ ” “ म ” ही त्याचीं बीजे असून त्याचा विनियोग वेदांती
 मोक्षाकडे करतात. असें तत्त्व प्रतिपादन करून पुढें अनेक उदाहरणांनीं
 “ तीन ” या अंकाचें महत्त्व वर्णिलें आहे:—त्रिमूर्ति देव, वर्णत्रय, अवस्था-
 त्रय, स्वरत्रय, त्रयीवेद, अग्नित्रय, त्रिकाळ संध्या, गुणत्रय, स्वरादेशांत व
 वैद्यकांत नाड्या तीन, व्याकरणांत पुरुष तीन, अस्ताई, अंतरा व
 आभोग अशीं ध्रुपदाचीं स्थानें तीन, श्रीहाट गोल्हाट व लल्लाट हें त्रिकूट, त्रिभु-
 वनें तीन, लक्षणा व लिंगे तीन, गणास अक्षरें तीन, इ. इ, अशीं उदाहरणें देऊन,
 तीन स्वरूप सर्व ठिकाणीं । एक रूपें राहिलें ॥ असें शेवटीं सांगितलें
 आहे. आतां ह्या प्रणवाचा किंवा ॐकाराचा आठव्याशीं “ सनत्कुमार-
 सिद्धाते प्रणवो विष्णुरुच्यते ” असा संबंध पारशरानें बृहत् पाराशर स्मृतींत
 सांगितला असल्यामुळें प्रणव, विष्णु झाला; व “ सर्वे विष्णुमयं जगत् ”
 ह्या वचनाधारे विष्णु सर्वत्र आहे. हाच विष्णु, वासुदेव व तुझा अंतक
 आहे. कारण गीतेंत (अ. ९) मध्ये “ पिताहमस्य जगतो.....वेद्य
 पवित्रमोकार इ. ” असें सांगितलें असल्यामुळें—ओंकार—प्रणव—आठवा—
 विष्णु—वासुदेव कृष्ण, सर्व एकच असून तो सर्वव्यापी आहे हें सिद्ध झालें.
 तेव्हां इश्वर* सर्व सूत्रचालक आहे असें ध्यानांत ठेवून कंसा ! तूं मृत्यूचें
 सर्व भय सोडून दे, असें नारदांनीं त्यास सांगितलें. तुझा शत्रु अकारांत आहे
 म्हणजे साकार आहे असें सांगितलें व आतां तो निराकार सर्व व्यापी आहे
 असें म्हटलें तरी त्यांत विरोध येत नाही. कारण “ अकारो वै सर्वा वाक् ”
 “ अक्षरणां अकारोऽस्मि ” अशीं वचनें प्रसिद्ध असल्यामुळें अकारांत ओंकार,
 कृष्णवतार आहे. साकार निराकार सर्व एकच ब्रह्म आहे. “ अकारो वासु-
 देवस्य ” ह्या एकाक्षरी कोशाचे आधारानें हेंच सिद्ध होतें.

* वरदः सर्वं भूतानां सर्वं व्याप्यैव तिष्ठति ॥ ब्रह्मविद्योपनिषद्.

(३) ह्याचा परिणाम कंसाचे मनावर इतका विलक्षण झाला की त्यास सर्वत्र जळीं, स्थळीं, कार्श्टीं, पाषाणीं कृष्णच दिसू लागला व आतां आपला अंत-काल समीप आला असें त्यास वाटू लागलें. हें पाहून नारदानें त्याची अशी समजूत केली कीं तूं मरणाला इतका कां भितोस ? तें कोणासच चुकलें नाहीं. पुनः मरण देहासच आहे. “ आत्मराम न मरे कदा.” आणखी एक गोष्ट अशी आहे कीं तूं भ्रांतचित्त झाल्यामुळें आकाशवाणीच तुला नीट कळली नाहीं. “ देवकीमुलातें आठवा ” अशी मुळांत ती असून तूं “ देवकी मुलांत आठवा ” अशी ती समजत आहेस, हें चुकीचें आहे. तुझ्या बुद्धींत शून्यपणा आला आहे. पुढें ह्या शून्याचें महत्त्व अनेक उदाहरणांनीं सिद्ध करून ॐ कागांतही शून्य आहेच असें सांगितलें आहे. मग नारदानें पुनः आकाशवाणीचा आणखी दुसरा अर्थ सांगितला तो असाः—“ देव कीं मूलांत आठवा ” म्हणजे हा कृष्णावतारी देव मूलतः आठवा अवतार आहे. “ तेव्हां तो देवकीच्या उदरीं केव्हां जन्मेल याचा नेम नाहीं. हें ऐकून कंस सावध झाला. (४) पुढील कथा भाग रूपकांत वर्णिला आहे. तीं रूपकें अशींः— कंस अज्ञान, षड्भिपु त्याचे सहाय्यक, पूतना दुष्टबुद्धि ही अज्ञानकंसाची बहीण, अक्रूर धैर्य, सद्बुद्धि वसुदेव भार्या देवकी, सद्ब्यासंग बळराम, कृष्ण ज्ञान नारद विनोद, राधा जागृति, अनया अनय, अष्टनायिका अष्टमिद्धि, वगैरे. कथानकांत कृष्णजन्मकथा, बाललीला, राधाविलास, अक्रूरागमन वगैरे प्रसंगांचीं वर्णनें मोठीं चातुर्ययुक्त व बुद्धि-ग्राह्य अशीं झालीं आहेत. अक्रूरानें कृष्णास मथुरेंत नेल्यावर तो “ अज्ञान (कंसाच्या) सभेंत गेला. तेथे त्याच्यावर काम क्रोध दम अहंतादि महा-वीर धावून गेले. सद्ब्यासंगासह (बळरामासह) कृष्णानें (ज्ञानानें) त्यांस मारलें व शेवटीं एका क्षणांत अज्ञानाचा (कंसाचा) वध केला. नंतर कृष्णाचे विवाह व त्याच्या अष्टनायिकांचे चतुरालप यांचें वर्णन केलें आहे व त्यांतील रुक्मिणीस जशी सायुज्यता मिळाली तशी प्रत्येकानें मिळवावी व नरतनूचें सार्थक करावें असा उपदेश करून कथाभाग संपविला आहे. शके १८२८ त अश्विनांत विजयादशमीस ग्रंथ पुरा केल्याचें सांगून पुढील विनय पूण ओव्यांनीं कवीनें तो संपविला आहेः—

नाथ उच्छिष्ट पडलें जेथें । कृष्ण चरित्र लिहिलें तेथें ।
 पूर्ण केलें श्री एकनाथें ॥ मम अल्पज्ञाचे करवीं ॥ ४९८ ॥
 बाळकृष्ण गुरु श्रीएकनाथ । धरुनि चाळविती माझा हात ।
 निमित्त मात्र करिती जगांत । मज मी पण मिरविण्या ॥ ४९९ ॥
 अपराधी हा असे अत्यंत । नामधारी दास भगवंत ॥
 तुम्हीच लिहविलें मज हस्तें । श्रीकृष्णाचें चरित्र हें ॥५०४॥

या ग्रंथाचा उत्तरार्ध चित्ररूप आहे. पहिला भाग वाचून मग हा भाग वाचल्यास ग्रंथातील विषयाची समजूत फारच सत्वर होऊन ग्रंथकाराच्या चमत्कृतिकौशल्याबद्दल सकौतुकाश्चर्य निःसंशय वाटेल. हीं एकंदर ३० चित्रं असून तीं पहिल्या भागाबरोबर विषयानुक्रमानें पहाण्यासाठीं योजिलीं आहेत. त्यायोगें पद्यांतील कल्पना चित्ररूपानें मूर्त होऊन आपल्यापुढें प्रत्यक्ष उभ्या राहतात. एकच देव अनेक रूपांनीं कसा नटला ही एकच मध्यवर्ती कल्पना निरनिराळ्या तऱ्हेनें विशद केली आहे. मराठींत, उर्दूंत, फारशींत व आरबींत “तीन” या अंकाचें रूप एकच आहे. मराठींत “तीन” ह्या अंकावरून जर ॐकार रूप सिद्ध होतें तर यावनी भाषांत “अल्लाह” चें रूप दिसनें. त्याचप्रमाणें सर्व भाषांत ८ चें रूप ही एकच आहे. ॐ व अल्लाह हे केवळ शब्द भेद आहेत पण त्यांचा अर्थ एकच आहे. हिंदुमुसलमानांत ऐक्य व प्रेम उत्पन्न करण्यास अशा प्रतिपादनाची फार मदत झाली असली पाहिजे कारण उभय समाजांत ग्रंथकारास फार मान्यता होती. मनुष्यास अंगें अष्टच असतात व अवयवाचे आकार विशिष्ट स्थितींत सारखेच दिसतात. दशावतारांतील पहिल्या ४ अवतरांवरून “कृ” हें अक्षरसिद्ध होतें तर दुसऱ्या ४ वरून “ष्ण” हें होतें, व दोन्ही मिळून “कृष्ण” शब्द होतो. शेवटीं गणपति, शंकर, दत्त वगैरे देवांतही ॐकार आहे, हें दाखवून सर्वत्र परमेश्वर भरलेला आहे हें सिद्ध केलें आहे. ह्यावरून ह्या चित्रभागाचें सामान्य स्वरूप थोडेंसें लक्षांत येईल एवढेंच. पण तें दृश्य काव्य असल्यामुळें त्याचें पूर्ण स्वरूप, दिलेल्या सूचनांस अनुसरून तें पाहिल्यानेंच कळणार आहे.

ह्या ग्रंथाच्या अपूर्वतेबद्दल केसरी, मुमुक्षु, रामदास रामदासी, व्यंकटेश समाचार, भारतधर्म, हिंदुपंच, मारवाडी वगैरे अनेक नामांकित वर्तमान-

पत्रांनी व मासिकांनी मुक्तकंठाने स्तुति केली आहे. ह्यावरून त्याची योग्यता किती आहे हे सहज समजण्यासारखे आहे. ह. म. ल. रा. पांगारकर म्हणतात:— “अर्वाचीन काळांत इतका सुंदर काव्यग्रंथ क्वचित्च झाला असेल...अशा या नितांत रमणीय ग्रंथाकडे महाराष्ट्रीयानें लक्ष्य अवश्य गेलें पाहिजे (प्रस्तावना).” “अज्ञानकंसवध” हे एक नवकल्पना प्रचुर वेदान्ती काव्य आहे. असें केसरी म्हणतो. रामदास रामदासीने श्री. पांगारकरांचे म्हणणे आम्हांस सर्वथैव मान्य आहे असें म्हणून त्याचा गौरव केला आहे. ह्या ग्रंथांत कवीने आपल्या अनेकविध शास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग केला असल्यामुळे त्यास भारदस्तपणा आला आहे. वेदांत, योग, न्याय, व्याकरण, छंद, ज्योतिष, गणित, अलंकार वगैरे शास्त्रांच्या साहाय्याने ठिकठिकाणी कवीने आपल्या अभिनव कल्पना सजवून मांडल्या आहेत. अशा या शास्त्रीय व किंचित् क्लिष्ट अशा पद्धतीस नारदाच्या विनोदी पात्राने थोडेशी मनोरंजकता आणली आहे. परंतु फारशीत “हस्त” (आठ) काढून दाखवणारा कंस व त्याचा ॐ करून दाखवणारा, मराठी संस्कृत उर्दू फारशी, आरबी भाषापंडित नारद पाहून वाचक स्तिमित होतो. त्याचप्रमाणे “सौरविधू अधिकरणे एकस्मिन् पारदारिको योगः।” ह्या योगसुधा फलज्योतिष ग्रंथाधारे राधेशी आपल्या झालेल्या संमीलनाचे समर्थन करणार श्रीकृष्ण व “पूर्ण योग शनिचंद्रे न होतो । सप्तमांत शुक्र स्वगृही येतो । मंगळ शनिचंद्रासी पाहतो । तेव्हां येतो योग हा ॥ ३४९ ॥ असें म्हणून श्रीकृष्णावरही ज्योतिष शास्त्रांत कडी करणारी राधा; त्याचप्रमाणे अनया-राधा-संवादांत, अनयाला—अक्षररूप—(व्याकरणांत); अकर्णरूप (वहिरट); व अकर्णी (विषारी-सर्प); लघुममुदायवासी (अनया-पहिलीं दोन अक्षरं लघु म्हणून), सगणास विटलेली (अनया हा सगण होतो), असें म्हणणारी व्याकरणा-लंकार छंदःशास्त्रविशारद राधिका व कोटिक्रमकुशलतेने तिला तोडीस तोड उत्तर देणारा हजरजबाबी अनया गौळी पाहून, आपण शारदामंडन-मिश्र व शंकराचार्य यांच्या किंवा बाणभट्ट कादंबरीच्या वाङ्मयांत वावरतो की काय असा भास होतो. कवीने सर्वत्र सश्लेष कोटिक्रमाने आपली अगाध विद्वत्ता प्रगट केली आहे स्वरी, पण तसें करतांना पात्रांचे चित्रण

अत्यंत अस्वाभाविक व कृत्रिम होत आहे ह्याचें भान त्यास राहिलें नसावेंसें वाटतें. परंतु कवीनें प्रत्येक शब्दावर सविस्तर सुबोध व सर्वेकप पादटीपा दिल्या असल्यामुळे क्लिष्टता व दुर्बोधता हे दोष त्याच्या मार्थीं मारतां येत नाहींत, हें मात्र खरें आहे. नाहींतर “ येनाम केचिदिह नः प्रथंयंत्यवज्ञाम् । जानंतु ते किमपि ताद् प्रति नैष यत्नः ॥ ” असेंच ह्या ग्रंथासंबंधानें म्हणण्याचा प्रसंग आला असता. नमुन्याकरितां एक दोन उतारे देऊन हें विवेचन पुरें करूं.

अनया-राधा-संवाद.

अनयाः—मी आहे जरी वाईट । म्हणोनी येतो माझा वीट । झालीस भारीं तूं गे धीट । आणि उद्धट उदंड ॥३७८॥ परि माझ्या मगलें तूं चमकसी ऐसी॥ सौभाग्य मंडित दिससी खासी । माझ्याकडे वक्र पाहसी । यासी काय म्हणावें ॥७९

राधाः—माझ्या स्वामीचें तेज अपार । त्यानेंच चमकतें मी निरंतर, तुझ्या योंगें नच सुंदर । दिसतें हें त्वां जाणिजे । ८०॥ माझ्यांत भरलें शुक्रतेज^१ । त्यावरी उत्कृष्ट कृष्णराज । प्रेमें सौंदर्य अर्पी मज । म्हणूनि सहज चमकतें ॥८१॥

अनयाः—तुझ्यांत आहे शक्रतेज^२ । हें पूर्ण टाऊक मज । परंतु म्हणसी शुक्रतेज । भाषा अशुद्ध बोलसी ॥८२॥ ... ! अकारें जें कांहीं दिसतें । तेंहीं नसावें^३ तुझ्या मते । असें करितां सार्थक कोणतें । मज लागीं तें कळेना ॥८५॥ राधे करिसी तूं तिरस्कर । असें अक्षर जें अकार । परंतु लुब्ध मन तुझें त्यावर^४ । करी विचार तूं याचा^५ ॥८६॥ ज्यानें झाला

१ कृष्णाचें-पक्षी-माझ्या तूळ राशीचा स्वामी शुक्र त्याचें. २ तूळ राशीच्या स्वामिचें शुक्र तेजस्वी असतो. तारुण्यतेज असा भाव. ३ इंद्र; राधा पूर्व जन्मी इंद्रायणी होती ह्यास अनुत्क्षून. ४ अकारानें (अ=नाहीं) माझ्या नांवातील “ न ” नाहींसा होतो, व “ य ” राहतो. तोही नसावा. म्हणजे मी निर्मूठ व्हवें ? ५ अकारावर=वासुदेवावर (“ अवारोवासुदेवस्य ”). ६ माझा “ अ ” तुला नको. मग तुला तरी तो कां हवा ? तूं (आ+राधिका) आराधिका (कृष्णाची) कां होतेस ?

मज गणाश्रय^१ । झालीस त्या योगें तूं गणवाह्य^२ ॥ अकारेंच^३ बरें वाईट होय । सर्व कांहीं लोकांत ॥३८७॥ ... संयुक्त राहसी तूं मातें । म्हणून रस^४ दिसे सर्वातें । वियुक्त होतां अरस होते । सर्वहि सृष्टि जाणिजे ॥९०॥ राधे^५ ! सामान्या सोडून देई । विशेषातें^६ जोडुनी पाहीं । आधीं तूं मग मी ही । रसाचें त्या कारण ॥९१॥ हा न्याय तुझ्या मुखें । झाला असे आराधिके । जिंकिलें; वैसे आतां मुकें । नको बोलूं व्यर्थ तूं ॥३९३॥

(२) लोलिवराज चरित्रः—हे १५७ पद्याचें त्रिमुक्तलें काव्य आहे. भागवताच्या दशमावर टीका लिहिणारा प्रख्यात साधु व “लोलिवराज” आख्यानांत आपला “कविपातशाह” म्हणून उल्लेख करणारा लोलिवराज ह्याचा प्रस्तुत चरित्रनायकाशी नामसादृश्याहून अधिक संबंध नाही. प्रस्तुत एकनाथ कालीन तर दुसरा त्याच्या नंतरच्या शिवकल्याणाचा समकालीन होता. दोन्ही कथानकांत मात्र थोडेसे सादृश्य आहे. ह्या चरित्राचा उल्लेख छापिल नाथचरित्रांत आढळत नाही. हे काव्य कवि तोडेवाले यांनी नाथवंशज कै. पांडुरंग माधव बोवा गोसावी यांच्या सांगण्यावरून शके १८३५ च्या (पा. कृ.) नाथपंथीच्या उत्सव प्रसंगी तयार करून वाचलें. पुढे शके १८३८ त भोसे येथील हरलाल वनसीधर वैद्य ह्यांनी तें छापविलें. ह्या काव्यांत ‘लोणीस’ कोठें ‘लोली’ ही म्हटलें आहे. ही गत्रळण होती; तेव्हां तिचें नांव लोणीच अमावें; परंतु मुसलमान लोकांनी विनोदानें किंवा अन्वर्थक म्हणून “लोली” असें नांव तिला दिलें असेल. कारण फार्शीति त्या शब्दाचा अर्थ “जारिणी” असा आहे. शेवटीं नाथांनी ‘लोली’ शब्द लिव याच्या नांवास जोडल्यावर तें

१ ही “नया” मागे “अ” जोडल्याने “सगण” (अनया हा सगण पक्षां जनांतला). २ पण तू त्यालाच जोडून “गणवाह्य” झालीस. कारण (“आराधिका”) चार अक्ष्यांचा गण ठरत नाही; पक्षां “जनवाह्य” परंपुरुषगामिनी म्हणून. ३ ह्यावरून “अ” पासूनच इष्टानिष्ट घडतें. ४ राधिका+अनया=रगण+गण=“रस”. ५ र गण, स गण ह्यांतील पुढचीं दोन “गण” हीं सामान्य म्हणजे दोहीकडे आहेत तीं काढून टाक. बाकी तुझे “र” व माझे “स” हीं विशेष अक्षरें जोड म्हणजे “रस” झाला.

“ लोह्विराज ” असें झालें. म्हणून हेंच नांव काव्यास दिलें आहे, असें कवीनें प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे. कथानक:—सुप्रसिद्ध नृपशालिवाहन यानें स्थापिलेल्या पैठण क्षेत्रीं एकनाथांच्या काळीं लिंबा, म्हणून एक पाणी-वाला होऊन गेला. हा ऋग्वेदी वसिष्ठ गोत्री ब्राम्हण होता. हा निर्विच्य निर्धन पण बलाढ्य होता. त्यानें जन्मांतरीं वरुण देव पूजिला असल्यामुळें त्याच्या कृपेनें पाणक्याची वृत्ति त्यास लाभली. त्या धंद्यावर ॥ मेळवि मुद्रा^२ नित्य शर^३, वाहुनि पाणी तुष्ट नर ॥ तो रोज पांच रुपये मिळवी. बोलण्यांत मोठा मिष्टा व कामांत मोठा कष्टा असल्यामुळें तो लोकांना फार आवडे. पण कोणी आत्तेष्ट त्यास आवरता नसल्यामुळें तो अगदीं छांदिष्ट बनला होता. त्याचें प्रेम एका लोणी नांवाच्या पोरक्या तरुण गवळणीवर बसलें. पुढें “ उभयतांही अनुरूप सुखानें तीं, जर्गी स्वच्छंदें वर्तती, न भीति ” अशा रीतीनें तीं दोघेजण नांदू लागलीं. सारा दिवस धावळी नेसून सर्व पैठणकरांचें पाणी भरावें व संध्याकाळीं लोणीकडे पुढें वर्गिल्याप्रमाणें नटून थटून श्रमविनोदनार्थ जावें असा त्याचा दिनक्रम असे.

टिळा कोरुनी भाळिं गंधासि लावी ॥ कच्यांच्या सुगंधें प्रिया ती भुलावी ॥ म्हणोनी सुतैला कचा मर्दुनीया, ॥ म्हणे ‘ मारेनको मजा है दुनीया ॥ पियारा हमारहि माशूक लोणी ॥ वही जानकी जान है यार जानी ॥२०॥ शिरीं ऐटवार्जींत मदील बांधी । जरीचा करी दिव्य पोशाख नादी ॥ नटाच्या परी हा नटे नित्य खामा । अशाच्या करीं ना टिके कांहीं पैसा ॥२१॥ विडा खाउनी तो करी ओठ लाल । तर्धीं मजि त्याची अती हो बहाल । कर्धीं घेइ अंगावरी हा दुशाला । बघे दर्पणीं पीळ घाली मिशांला ॥ २२ ॥ पर्दीं चर्मि घाली नवा लाल जोडा । परी त्या कुदैवीं लिहीला विजोडा ॥ २३ ॥ इ. लोणींचें ही वर्णन थोडक्यांत पण चटकदार झालें आहे:—

१ प्र. भ. गो. तोडेवाले. सु.अ. चिं. भट, पुणे. स. १९१७ किं. ३ आणि. २ रुपये ३ पांच.

तरुण कमलनेत्री कोमलांगी सुरामा ।

अतितर प्रियपात्रा कामुका दे विरामा ॥

बहुत करुनि ठेवी एकदां तांबुलाला ।

अधर सुगरणीचा लाजवी नित्य लाला^१ ॥२८॥ (१ रत्न)

एकदां नेहमींप्रमाणें नटून थटून जात असतां लिंबाच्या पगडीतला तुरा मोरीत पडला; आणि दुसरा विकत घेण्यास तर जवळ कंपर्दीकही नाही, असें पाहून तो अतिशय खिन्न झाला. अशा उदासीन स्थितीत तो असतां तेथें सहज नाथ येऊन पोचले. त्याच्या दुःखाचें कारण त्यांना समजतांच त्यांनीं लागलीच लिंबास एक सुंदर तुरा विकत घेऊन दिला. आणि “मूर्ख छंदानुभवेन” या न्यायानें त्यास त्यांनीं असें सांगितलें कीं लोलीचें प्रेम तुजवर सदोदीत रहावें असें वाटत असेल तर सकाळीं स्नान होतांच असें कर कीं “तिला नित्य ध्यानीं बघावें समग्र” हें त्यानें कबूल केलें. पंधरा दिवसांनंतर नाथांनीं त्यास पुनः गांठलें. तेव्हां त्यानें कृतज्ञतापूर्वक नाथांस सांगितलें कीं आपल्या जःदूनें लोली मजवर नितांत अनुरक्त झाली आहे. त्याचें ध्यान सिद्ध होत आहे. असें पाहून नाथांनीं ध्यानविषयांत क्रमाक्रमानें पुरुष व नंतर परमेश्वर असा बदल त्याजकडून करविला. मध्यंतरी लोलीकडे जाण्याचा त्याचा नित्य क्रम चालूच होता; पण परमेश्वराच्या ध्यानाच्या योगें त्याच्या ऊर्मि जागच्याजागीं जिरून गेल्या व चित्तास शांति लाभली. इकडे त्याच्या विरक्तीनें लोलीचें दुःख नित्य दुणावूं लागलें. लोकनिंदा सुरू झाली. तरीपण ॥ ब्रह्माविष्णु महेश ब्रह्मन्नि मला कोणीही याला हंसा ॥ ९० ॥ असें म्हणून त्याची सेवा तिनें सोडली नाही. लिंबाचें हें स्थित्यंतर पाहून नाथांस फार समाधान झालें. व तो आतां जीवनमुक्त झाला असें जाणून त्यांनीं आपला कर्मठ पुत्र हरिपंडित याजकडून, जननिंदेम न जुमानतां, त्यास श्रद्धास आमंत्रण देविलें. हरिपंडित बोलविण्यास गेलें तों लिंबा पलंगावर बसून लोलीस विडे वाहातांना व तिचीच पूजा करतांना दिसला. तें पाहून त्यास अत्यंत खेद झाला. पण पित्राज्ञेप्रमाणें त्यानें लिंबास बर्गी नेलें. देवधरांत जाऊन पाहतो तों त्याच्या देवावर अनेक विडे बाहिलेले त्यास दिसले. चौकशी करितां नाथांनीं उत्तर दिलें ॥ वैदिक पथानें देवासि पूजिशी । पंडित अससी म्हणूनियां ।। १२६ ॥.....तुइ ॥

सोंवळ्यालां टिकेल न कोणी ॥ देवाच्या ठिकाणीं जातो कोण ॥ १२८ ॥
इतक्यांत कोणी विडे वाहाण्यास आला नाही व मीही कोणास सांगितलें
नाहीं. देव भावाचा भुकेला असतो, त्याला ब्राह्मणाब्राह्मणासी काय
करावयाचें आहे? माळी, साळी, कुंभार, चांभार, कोणी असो, भक्त
असला म्हणजे झालें.

सुबुद्धा ! कर्मज्ञा ! अससि अति तूं शुद्धहि जरी ।

वहासी वा पुष्पा, कधिं नच शिरीं हा धरि हरी ॥

महा पापी लिंवा बघसी नयनीं लोणि पुजि हा ।

विडे तीच्या अंगावरिल बघ कीं आणि अज' हा ॥ (विष्णु^१)

असो नाहीं किंवा विपयिं जरि लिंवा मलिन हा ।

प्रभू-पार्थीं झाला तनमनधनें लीनचि पहा ॥

बरें केलें यानें तुजहून हरी, आत्महित रे ! ।

जसा लिंवा, त्याची प्रियकरिण ती लोणिहि तरे ॥ १३८ ॥

असा हरिपंडितास उपदेश करून लोणिलिंवा बरोबर त्यालाही नाथांनीं
खरा मोक्षमार्ग दाखविला. कवीनेंही ॥ येथें जाती कोणती-पाहसि न जाति,
भेद। जो जाहला स्वयंप्रकाश त्याला हर्ष खेद नसे ॥ १५३ ॥ हें सार सांगून
एका गजलानें हें छोटेंसें काव्य संपूर्ण केलें आहे. कथानकाचा प्रारंभ शृंगा-
रांत करून त्याचें पर्यवसान शांतिरसांत केलें असल्यामुळें तें मनोरंजक व
उद्बोधकही झालें आहे. स्त्रीसौन्दर्यवर्णन, प्रणयीजनांचे मीलनवियोग,
त्यांच्या प्रणयकेली व भोगविलास इत्यादि अनुकूल प्रसंग काव्यांत सहज
आले असतांही, कवीनें उत्तम संयम राखल्यामुळें, काव्यास उत्तान श्रृंगार
किंवा अश्लीलता ह्याचें गालबोट कोठेंही लागलेलें नाहीं. प्रमाणबद्धता, व
औचित्यपालन ह्यायोगे त्यास सौन्दर्याची जोड मिळाली आहे. नाथांची
उदात्त विश्वबंधुता. युक्तिकुशलता व अंतर्दृष्टि, हरिपंडिताची वेदाभ्यासजडता,
कर्मठता व बहिर्मुखदृष्टि, लिंवाची एकमार्गपरायणता व संतश्रद्धा आणि
लांणीची पतिनिष्ठा व अव्यभिचारी प्रेम, ह्या त्या त्या पात्रांच्या स्वभावांनीं ल
विशिष्ट छटाचें चित्रण मोठें मार्मिक व कलापूर्ण झालें आहे. शादूळविक्री.
डित, विद्युन्माला, आर्या, मणिबंध, भुजगप्रयात, दिंडी. माकी. ओंव्या,
अभंग, मालिनी, इद्रवज्रा, कामदा, शुद्धकामदा, प्रहरण कलिता मंदाक्रांता,

शिखरिणी, चामर, गजल व दोहा इत्यादि संस्कृत प्राकृत अक्षरगण व मात्रागण व गायत्री छंदांचा उपयोग ह्या काव्यांत मोठ्या कुशलतेने केलेला आहे. एका ठिकाणी तर “नटत राहते नारही सदा, नरगणाचि” ही शुद्ध कामदा^१ ॥२९॥ असा श्लेषाने लक्षणासहित वृत्तनिर्देशही केला आहे. मात्र अनेक ठिकाणी यतिभंग, लघुगुरुत्रिपर्यय, ह्रस्व दीर्घांची ओढताण, व्याकरणकडे दुर्लक्ष्य, वगैरे दोष झालेले पाहून थोडेशी विरसता उत्पन्न होते. उदाः—स्थीर (स्थिर); सुप्रीति (सु, प्रीनें गुरु होतो, तो नको); (४३) म्हणुनि एकदां । ची विडे करी ॥ २९ ॥ (यतिभंग); रुसल (रुसेल); नखप्रभा (ख-गुरु) प्रेम माझा (मराठींत न. लिंगी), मनोकामना, ज्ञानडोळा व प्रेमदोरा असे समास, व २० व्या पदांत उर्दू चरण व शेवटी हिंदी गजल यांचा उपयोग जरी कवीने केला आहे, व मधून मधून, अजिवात, तलय (संवय); शिक्षा, देव (दे); असे परकीय शब्द योजिले आहेत, तरी एकंदरीत व मागील ग्रथाच्या मानाने ते फारच कमी आहेत. कवितेचा प्रवाह अस्खलित चालत असून सामान्यतः अक्षरगणवृत्त योजनेंत कवीचे नैपुण्य बऱ्यापैकी होते असे दिसते. त्याच-प्रमाणे—कंठीचा हार तिच्या हारवि मतिभान पाहतां सकळ ॥ ५२ ॥ चेटकि चमत्कृतीही ॥ ५९ ॥ सखा साच खासा सुखाचा समुद्र । सदा तुष्ट मुद्रा असा हा सुभद्र ॥ ८४ ॥ अशा अनुप्रास यमकादि शब्दांलंकारांच्या-मुळे व प्रभुवीण कोण हात देतो; सुखाच्या सुधेचा घडा फोडला; टाहो फोडला, पंचत्वास पावला, अशा समर्पक म्हणींच्या योजनेमुळे ह्या लहानशा काव्यास चारुता आली आहे. एकंदरीत हे काव्य जरी अगदी अल्पाकारी असले तरी बहुगुणी खास आहे. त्याचप्रमाणे “ अज्ञान कंसवधांतील ” श्लेषप्रियतेचा मोह कवीने ह्यांत टाळला असल्यामुळे त्यास सुभगत्व व सुबोधत्व हे अमूल्य गुण मिळाले आहेत.

(३) रावण-मंदोदरी-संवाद—हे ११८ पद्यांचे वरच्याप्रमाणेच लघु काव्य आहे. मात्र ह्यांतील कथानक स्वतंत्र नसून रामायणांतील मंदोदरीच्या सुप्रसिद्ध उपदेशावर रचले आहे. काव्य लेखनाचा हेतु कवीने

१ पुरुष समुदायाची पक्षी ‘ न ’ आणि ‘ र ’ हे गण ज्यांत येतात असे शुद्ध कामदावृत्त. २ कामप्रद; कामी पुरुषांची कामधेनु. पक्षी शुद्ध कामदावृत्त.

पुढीलप्रमाणें सांगितला आहे:—एकदां मी एका काव्यलोलुप मित्रा-बरोबर एका बागेंत फिरावयास गेलों असतां माझ्या मित्रानें “ अट्टरा पडे जुग बंधे, हरी नरद दे फेर, फांसा तेरे हात में, दस न पडे तो खेल ” हा दोहरा म्हटला. गर्भित अर्थ हा कीं १८ पद्म वानरांचा वेढा लंकेला पडला आहे. यासाठीं “ हरीनरद ” (सीता) परत दे. अज्ञून सर्व गोष्टी (फांसा) तुझ्या हातांत आहेत, दहा शिरें पडलीं नाहीं तों काय करायचें तें कर. ह्या मंदोदरीच्या सांगण्यावर रावणानें उत्तर दिलें—“ दस पडे तो पडने दो मनमों राखो धीर, जिस कारण सीतालाई मुक्तकरे रघुवीर ” त्याच वेळीं श्री रामानें माझ्या मनांत हा संवाद लिहिण्याची प्रेरणा केली व काव्यांतील ५४ वी कविता तेथेंच मला स्फुरली:—

अयोध्या' नामें जी जगिं सकल विख्यात नगरी,
असे रामावासस्थल^२, दशरथाची^३ निजपुरी
वसे सीतामाता^४ बघ कुशलवाची^५ खण^६ खनी^७
तिथे कौशल्याची^८ प्रमुख जन मानीति स्वमनीं.

नंतर सवडीप्रमाणें तें पूर्ण करून प्रसिद्ध केलें. मी कवि नाहीं, कवितेचा नादी आहे. तिचें रचनासौंदर्य चांगलें नाहीं....ही सर्वच तऱ्हेनें साधी-सुधी आहे. तथापि—कविता असो कशी तरि, तात्पर्यावरिच सजनीं दृष्टि ॥ द्यावी; तेणें होवो बालकोक्तें जेविं तन्मनस्तुष्टी ॥ ह्या वचनाप्रमाणें या कवितात्रालिकेचे ब्राह्मडे बोल गोड करून घेणें आपणां मार्मिकाकडे आहे. कवीनें ह्या काव्यांत श्लेषाचा* उपयोग मुक्तहस्तानें केला आहे. विशेषतः “ रामा ” (स्त्री) व “ राम ” अशीं पदे पाडून अनेक ठिकाणीं दोन अर्थ साधले आहेत.

१ दुःख अर्थ:—युद्ध करण्यास अयोग्य; २ स्त्रियांचे वसतीस्थान. ३ दहाच योद्धे आहेत. ४ सीता हीच माता-पक्षीं सीतेची माता-भूमी. ५ कल्याणकारक वाणी बोलणारी. पक्षीं दर्भ वाळा वगैरेनीं व्याप्त. ६ खण साडेतीन हाताची लहान. ७ खण. ८ राममातेची. पक्षीं कुशलत्वाची.

* पद्यें ५३।५४।५९।७०।७४।७६।७७।७८।७९।८५।८६।८७। द्वयां आहेत.

मौलवी मजहर आलीमसाहेब सफीर, अयोध्येचे रहिवासी, यांनी " हे काव्य अति मनोरम व अर्थपूर्ण असल्यामुळे हिंदुस्थानी भाषेत भाषांतर करावे. " अशी त्याची शिफारस केली आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रभाषा-कोविद मौलवी हाजीकाजी तामीजोद्दीनसाहेब वकील पैठण, ह्यांनीही ते फार नांवाजले आहे. परधर्मीय विद्वानांच्या स्तुतीचा मान फारच थोड्या मराठी ग्रंथांस लाभतो. म्हणून ह्या लघु काव्याच्या उत्कृष्टतेविषयीचे त्यांचे उद्गार कोणासही कौतुकावह वाटतील.

कथानक अगदी साधे व सरळ आहे. मुख्यतः " रामा " या पदावर व तदनुषंगाने " अयोध्या " " दशरथ " " कौशल्या " इत्यादि कांहीं पदांवर श्लेष साधून त्याची उभारणी केली आहे. मंदोदरीस एक दिवस खिन्न बसलेली पाहून रावणाने मोठ्या लडिवाळपणाने तिला खेदाचे कारण विचारले. तेव्हां तिने उत्तर दिले कीं मामाला बळी देऊन सीतेला कपटाने चोरून आणणारे, भेकड पति मला मिळाले म्हणून दुःख वाटत आहे. ह्यांत तुमची दुष्कीर्ति होत आहे. तेव्हां तिला परत पोहोचती करा. रावणाने उत्तर दिले कीं अयोध्या अयोध्य आहे. ते रामाचे निवासस्थान. तेथे जाऊन कोणाशी लढावे व काय पुरुषार्थ दाखवावा ? म्हणून मी तिकडे न जातां सीतेला आणले. तुला माहितच आहे की मला रामाचे विलोभन फार आहे. त्यांचा केशपाश मला वेड लावतो. त्यावर मंदोदरीने सांगितले कीं स्त्रिया आपले सौभाग्यरक्षण व्हावे म्हणून केशाला (विष्णूला) भजतात. त्यांच्या ठिकाणी दुष्ट वासना ठेवणारे नरकास जातात. पुनः रावण म्हणाला सीता ही मदर्थच ब्रह्मदेवाने निर्मिली आहे. तेव्हां सुरामा पाहून मोठा शूरही निकामा होतो. त्यावर तिने पुनः विनविले कीं राम हा सद्गुरु, त्याला शरण जा म्हणजे तो तुम्हांला तारील. ह्यानंतर मात्र रावणाने आपल्या मनांतील गूढ हेतु तिला सांगितला कीं " जानामि सीतां धरणिप्रसूतां । जानामि रामं रघुनंदनं च । जानामि मृत्युं मम तस्य हस्तात् । तथापि सीतां न परित्यजामि ॥ कारण ॥ विरोधभक्ति करितां मुक्ती येउनि पडे बळेंचि गळां ॥ हे ऐकून मंदोदरीला अत्यंत समाधान झाले व कठोर व कडु भाषण केल्याबद्दल तिने क्षमा मागितली.

या लघु काव्याची मूळ उभारणी श्लेषावरच असल्यामुळे द्वयी पद-योजना कवीस करणे भाग पडले व त्यामुळे थोडी बहुत दुर्बोधताही टाळणे त्यास अशक्य झाले. पण हे क्लिष्ट भाग सोडून दिल्यास कवितेचा ओष प्रसन्न असून सुंदर यमकानुप्रास, सुभाषिते, व म्हणी यांच्या योजनेने त्यास मनोहरत्व आले आहे. त्याचप्रमाणे श्लिष्ट पद्येही कांहीं ठिकाणी मोठी अर्थपूर्ण व चमत्कृतिजनक झाली आहेत. वृत्तसुखार्थ शब्दांची क्वचित ओढाताण केलेली दिसते उ. गणया (गणरायाला, गणपतीला); कसला (कसाला); त्याचप्रमाणे “ लंकाद्वेष ” “ ऐकुनि द्विष ” अशा स्थळी “ संयुक्त ऋस्वास गुरुत्व देते ” ह्या नियमाकडे लक्ष दिलेले दिसत नाही. दमुना व शुष्मा (अग्नि) हे दोनच अप्रसिद्ध संस्कृत शब्द आले आहेत. उर्दू शब्द तर अगदीच विरळा सांपडतात. म्हणून एकंदरीने हे लघुकाव्य वाचनीय झाले आहे. ह्याचा आणखी एक विशेष हा दिसतो की कवीने काव्याच्या मूलपृष्ठावर एक अमल प्रभुप्रार्थना जोडून आपली रामनिष्ठा तशीच राम-राज्यप्राय निजामशाहीविषयीची राजनिष्ठा, व्यक्त करण्याची संधि साधली आहे. काव्यांतील कांहीं उत्तम स्थळे नमुन्यादाखल पुढे दिली आहेत.

स्त्रियांचे केशकलाप.

रावणः —रामांची' ती सुंदर वेणी पाहुनि स्वमनीं भासे
 असित^२ अहि जणूं नलिनाननिं' वसे सफणा स्थीर सुवासें॥६०॥
 सजीव अहि असु^३ सहरि दंशे प्राणांचा अरि तो ।
 अजीव तो निजनयनीं बघतां तनुमनधनहि हरितो ॥ ६२ ॥

मंदोदरीः—प्रमदा या पुरुषांच्या चित्ता हरवी सजबुनि वेणी ।
 निरस^४ कुटिल^५ कचकलाप^६ काळा बघुनि भुलति कां प्राणी ॥६४॥
 केश^७ वसे शिरीं, यास्तव वेणीरूप अही^८ हा झाला ।
 कमला^९ वनुनी सुवर्णकुसुमें^{१०}, अर्पी मंगल त्याला ॥ ६६ ॥

१ स्त्रियांची. २ कळा. ३ कमलमुखी. ४ प्राण. ५ निरस—रक्ष, पक्षीं अरसिक !
 कुटिल—कुरळ, पक्षीं कपटी. ६ केश तमुदाय. ७ कर्कश=विष्णु; के.त. ८ विष्णु
 शेषशायी आहे म्हणून. ९ लक्ष्मी. १० सुंदर फुले.

भोगी केशव म्हणुनि युवति त्या अर्पिति सुगंधमाला^१ ।
 सुगंध तैला लावुनि घालिती केतकिपत्र सुमाला^२ ॥ ६७ ॥
 पुजूनि भावें अशापरी त्या आशेनें केशाला^३ ।
 जणूं प्रार्थिती नित्य असे त्या रक्षी सौभाग्याला ॥ ६८ ॥
 कधीं भुजंगासाठीं^३ सुभगा भूषविती नच वेणी ।
 दुष्ट वासनेबरोबर जाती रौरवनरकीं प्राणी ॥ ६९ ॥

प्रभुप्रार्थना.

श्रीरामा ! जयरामा ! सीतारामा । रघूत्तमा रामा ॥
 नामामृतासि पाजुनि, ने अधमा या विभूत्तमा ! धामा ॥ १ ॥
 निष्पकपटी निर्मत्सर महेशांतिल समस्तजन व्हावे ।
 पाळुनि राजनीती भावें त्यांनीं विभूत्तमा ध्यावें ॥ ४ ॥
 नृपकुलतरुफलभारें^५ विलसो, प्रभु प्रार्थितोचि हें तूतें ।
 सफल करि श्रीनृपवर, उस्मानाच्या^५ समग्र हेतूतें ॥ ८ ॥
 दीर्घायूकर नृपवर, भूवरि या तो अम्हांसि पाळाया ।
 घालो माळ यशःश्री, शक्ति अनुपमा तशी कृपाळा या ॥ ९ ॥
 रामराज्य हें गमतें निजामशाही आम्हां कळीमाजी ।
 अन्याय दूर पळती, त्याहुनि रिपु, ऐकतांचि नामा जी ॥ १० ॥

(४) किरकोळ पदें:—हें एक लहानसें १७ पदांचें चोपडें आहे. यांत जाति पद्यें आणि गजलें, ठुंबव्या, असावरी कलंगडा वगैरे गायकी चालींची पद्यें, आली आहेत. अर्थातच हीं सर्व परमार्थपर आहेत. यांतील कांहीं राम, दत्त, शंकर वगैरे देवांस अनुलक्षून आहेत, कांहीं नीतिबोधपर आहेत, कांहीं श्लिष्ट तर कांहीं रूपकात्मक, कांहीं वैराग्यपर अशीं आहेत. पत्ते, सोंगट्या व आयुष्याची रेल हीं परमार्थपर असून मोठीं चटकदार आहेत. कोऽहंची शिटी वाजतां आयुष्याची रेल सुटते व मृत्युलोक ह्या “जंकशनवर” थांबते, कर्मानुरूप फर्स्ट, सेकंड व थर्डक्लास, उतारुस मिळतो, रात्रदित्रसांचे मैल भराभर निघून जातात, तारमास्तर चित्रगुप्त

१ सुगंधी फुलें. २ चांगल्या माळा. ३ जारासाठीं, पक्षीं सर्प करावयाच्या हेतूनें. ४ कुळपरंपरा चालो. ५ प्रस्तुत निजाम.

हे पापपुण्याची तार करतात, स्वर्गादि लोकांची टिकिटे काढतात व सुख दुःखाच्या रुळांवरून ही गाडी चालते, वगैरे रूपक शेटपयंत विस्तारिले आहे. तसेच ॥ सड्बाई तूं खेळ खेळ गडे पत्याचा खेळ । पत्याने या पत्ता लागेल ब्रह्माचा बाळ ॥. अशी सुरवात करून आदिमाया सीता ही राणी, राम हा राजा, हनुमान हा गुलाम, अशीं हरी अनेकरूपे घेतो पण त्या ॥ सर्वांत एका आहे ब्रह्मरूप जाण ॥ त्याचें ध्यान धर असें शेट्टी सांगितले आहे. त्याचप्रमाणें ॥ नरदेहाची नरद जावी नरकी तरी हा खेळ पुरा ॥ असें सोंगट्याच्या खेळांत सांगितले आहे. पुढील श्लिष्टार्थी पद देऊन हे अल्प प्रकरण पुरे करूं.

पद. चालः—(अखियों फरक न लागी).

पर पुरुषाचा संग नित्य मला पर पुरुषाचा संग ॥ धृ. ॥
 पर रमणासी मी रमणी जरी, रमेना तरी व्रतभंग ॥ १ ॥
 परिसुनि वचना रुक्मिणी सतीच्या, नारद जाहले दंग ॥ २ ॥
 भेटवि मज तो रुक्मिणी माते, प्रियकर तव श्रीरंग ॥ ३ ॥
 भगवन्तोडेवाला जहाला, दर्शनविण त्या तंग ॥ ४ ॥

पदः—श्रीबालकृष्णमहाराजांच्या शिव्या.

भो षडरीच्या^१ लाग न मागें, नाम गाढ^२ वाचे । घे तरि पाजी^३ अमृत-
 रसातें, साह्य हो देवाचें ॥ ध्रु. ॥ च्युति^४ या च्युति या च्युतिया नसे हो !
 अच्युत त्यास मिळे ॥ भेटेल सच्चिद्धनचि तयाला, संचित सर्वजळे ॥ करील
 मादर^५, चोदना^६ करितां मागें कार्य बळें ॥ माहर^७ मग नच ठराल कधिही,
 दिसाल ना दुबळे ॥ मात्रा^८ गमनचि होतां होतां आयू सर्व गळे ॥ इ. इ.—

१ “ष” बहुल “स” वाचावा, २ दृढ वाचनें. ३ क्रियापद-पक्षीं शिवी.
 ४ च्युति नसे=पतन नाही. ५ मा (लक्ष्मी) आदर करील, ६ चोदनाकारितां
 = धर्म करतांना, “ चोदना लक्षणो धर्मः ”. ७ मा (लक्ष्मी) हरण करणारा,
 ८ मात्रा-चुटकी वाजवण्याइतका काळ; अगदी थोडा काळ; घटका जाती पळें-
 जाती इ०

ह्या पद्यांविषयी श्रीमज्जगद्गुरु हंपी विरूपाक्ष यांनी पुढीलप्रमाणे प्रशंसो-
द्गार काढले आहेत. “तुम्ही केलेल्या मालाबंधांतील कविता व इतर काव्य
पाहून आपले प्राकृत कवित्व प्रासादिक वृत्त अलंकारांनी युक्त व सरळ
अर्थाचे असे असल्याचे अनुभवास येते. ‘सद्रत्न पद्यमाला’ यांतील प्रत्येक
पद अनुभवसिद्ध आणि वेदांतपर, काव्यमनोरम, रसभरित, सरस व सुलभ
आहे. म्हणून आम्ही त्यास “सद्रत्नपद्यमाला हें नांव दिले आहे.” ह्या
अभिप्रायांतील तात्पर्यांथाकडे लक्ष दिले असतां भगवंतराव तोडेवाले ह्यांची
योग्यता समजण्यासारखी आहे. चारीही पीठांकडून मानमान्यता मिळ-
विण्याचे भाग्य बृहन्महाराष्ट्रांतही फारच थोड्या कवींच्या वाट्यास आले
असेल.

कवीचे इतर पद्यग्रंथ कांहीं अमुद्रित व कांहीं अप्राप्य असल्यामुळे त्यां-
विषयी ह्या ठिकाणी कांहींच लिहितां येत नाही. गद्य ग्रंथांपैकी उपलब्ध
असलेले “संगीत चूडाला नाटक” व श्रीसाधु बाळकृष्ण महाराज यांचे
चरित्र” हे जे दोन लघु ग्रंथ, त्याविषयीची माहिती गद्य विभागांत पुढे
पहाण्यास मिळेल. अशा या बुद्धिवान लेखकाच्या १४।१५ ग्रंथांपैकी कांहीं
अज्ञून अमुद्रितच राहावे व कांहींचे द्रव्याभावी पुनर्मुद्रणही होऊं नये ही मोठी
शोचनीय गोष्ट आहे. ह्यामुळे त्याचे आज ४।५ ग्रंथच पहावयास मिळतात
व तेही आज दुर्मिळ झाले असल्याने कालांतराने लुप्त होण्याची भीति वाटत
आहे. तेव्हां वाङ्मयप्रेमी जनतेने ह्या गोष्टीकडे लक्ष पुरवून त्यांचे संरक्षण
होईल अशी कांहींतरी तजवीज ताबडतोब केली पाहिजे.

प्रकरण ९ वें

वासुदेव पांडुरंग धोत्रीकर. (स. १८७६)

यांचा जन्म सोलापूर येथे शके १७९८ मध्ये झाला. हे सोलापूरचे देशपांडे असून यांच्या घराण्यांत धोत्रीचेंही कांहीं वतन चालत आहे. यांचे वडील व चुलते पुढें विडास उद्योगधंद्यास गेले. त्यामुळें वासुदेवाचें शिक्षण तेथेंच झालें. त्यांच्या वडिलांस वेदविद्येची फार आवड असे. आपला मुलगा चांगला दशग्रंथी वैदिक व्हावा अशी त्यांची फार आकांक्षा होती; म्हणून त्यांनीं त्यास वेद पढविण्यास एक विद्वान् वैदिक ब्राह्मण ठेविला. त्याच्याजवळ वासुदेवाचें बरेंच अध्ययन झालें. परंतु तें पूर्ण व्हावयाचे आधींच त्यास इंग्रजी शिक्षणाची आवड उत्पन्न झाली. त्यामुळें तें अर्धेच सोडून त्यास औरंगाबादेस जावें लागलें. तेथें चांगला अभ्यास करून त्यांनीं मिडलची परीक्षा दिली. नंतर वकिलीचे परीक्षेचा अभ्यास करून तीतही ते यशस्वी झाले व विडासच वकिलीचा धंदा त्यांनीं सुरू केला. इंग्रजी व संस्कृत या भाषांचें साधारण ज्ञान त्यांनीं संपादन केलें होतें. पण मराठीचा अभ्यास मात्र त्यांचा चांगला झाला होता. त्यांच्या अंगी चांगलें वक्तृत्व असल्यामुळें त्यांची वकिली बरी चालू लागली होती. पण एकंदरीत त्या धंद्यांत त्यांचें चित्त रमत नसे. पुढें कांहीं कारणांमुळें त्यांस बीड सोडून जाणें भाग पडलें. त्यामुळें ते उस्मानाबाद येथें जाऊन राहिले. इ. स. १९१८ च्या इनफ्लुएंझांत त्यांचा तेथेंच अंत झाला. त्यांनीं पुढील ग्रंथ लिहिले आहेत:—

(१) कनकालय महात्म्य. (२) काल दिग्दर्शन व (३) मार्तंडाख्यान. यांपैकी कनकालय महात्म्यच मिळालें आहे. दुसरीं दोन छोटींशीं काव्ये अप्रकाशित आहेत. त्यांपैकी एक अनेक वृत्तात्मक असून सुधारणेविरुद्ध आहे. पण तीं पहाण्यास न मिळाल्यामुळें त्यांविषयीं कांहींच लिहितां येत नाहीं.

कनकालय महात्म्य

कथासूत्र:—हे आख्यान स्कंदपुराणांतर्गत पद्मावती महात्म्यावरून

चेतल्याचें कवीनेंच सांगितलें आहे: ॥ इतिश्री पद्मावतीमहात्म्यग्रंथ । संमत पद्मपुराणांतर्गत । इ. अ. १ ॥ पूर्वीं जें शंकरानें नारदास सांगितलें होतें तेंच पुनः सूतानें ऋषींस सांगितलें आहे. एकदां नारद कैलासास गेले व पृथ्वीवर सर्वांत पावन तीर्थ कोणतें असें त्यांनीं शंकरास विचारलें. त्यावर शंकरानें पद्मावतीचा चारयुगांचा इतिहास सांगितला आहे. हें शहर गोदेच्या दक्षिणेस पांच योजनें वसलेलें आहे. त्या शहरास व तेथील तीर्थांस चार युगांत चार नांवें प्राप्त झालीं. तीं अनुक्रमे अशीं:—पद्मावती—भृगूदक; शांकरी—वायुशोधन; दुर्गावती—रामसंतार; आणि विलिनी—कनकालय. हीं नांवें पडण्याचीं कारणेही सांगितलीं आहेत. (अ. ५।६) सुषेण राजाला पद्मेच्या प्रसादानें गत राज्य परत मिळालें व भृगूनें विष्णूस लक्षाप्रहार केला होता त्या पापाचें क्षालन झालें म्हणून पद्मपूर व भृगूदक अशीं नांवें पडलीं. सीताशुद्धींत रामास शंकरानें दर्शन दिलें व तेथें तो “ जटा शंकर ” नांवें राहिला. पुढें दर्शनाचा राजा केतुमान यानें ययातिकन्या माध्वी हिचें धर्षण केलें होतें त्यामुळें शापानें तो कुष्टी झाला होता, परंतु या तीर्थावरील वायु-स्पर्शानें कुष्ट जाऊन पूर्ववत् सुंदर झाला म्हणून शांकरी व वायुशोधन हीं नांवें मिळालीं. मार्कंडेयानें येथें दुर्गा प्रसन्न करून घेतली म्हणून शहरास दुर्गावती व तीर्थस्नानें परशुरामाच्या राजहत्यांचा दोष गेला म्हणून रामसंतार हीं नांवें चालू झालीं. रावणानें देवांस कोंडलें होतें तेंव्हा तेथें एक अघटित वीळ पडलें होतें म्हणून शहरास विलिनी आतांचें वीड (विलिनीचा अपभ्रंश । श्रोतीं जाणावें वीड विशेष ॥) नांव पडलें व भद्रशर्मा व सुकेशी या दग्द्री दांपत्यास अपार कनक मिळालें म्हणून “ कनकालय ” असें नांव प्रसिद्ध झालें. मध्यंतरी अनेक राजे, ऋषि, देव इत्यादिकांना या तीर्थापासून कसकसे लाभ झाले, विशेषतः अत्रि ऋषींनीं येथें तप केल्यामुळें तें फळास येऊन अनुसूयेच्या पोटीं त्रिमूर्ति कसे आले, ह्या कथा आल्या आहेत. शंकराचें त्यावर विशेष प्रेम जडण्याचें कारण असें सांगितलें आहे कीं शंकरपार्वतीचा प्रेमकलह तेथें मिटला. त्याचप्रमाणें तेथें स्नान केल्यानें इष्ट कामना सिद्ध होतात व त्याचें महत्त्व काशीहूनही अधिक आहे असें सांगितलें आहे. शेवटीं सातव्या अध्यायांत तेथील “ विंदुसारा ” व “ कर्पूरा ” या नद्यांच्या

उत्पत्तीच्या पौराणिक कथा देऊन व ग्रंथपठनाचें फल सांगून ग्रंथ संप-
विला आहे.

नांवावरूनच हें काव्य वर्णनात्मक आहे हें सहज समजण्यासारखें आहे.
ह्याचे ७ अध्याय असून एकंदर ओंवी संख्या ४३५ आहे. ओंव्या नेहमीं-
प्रमाणें तीन यमकांच्या असून त्यांस साडेतीनचरण आहेत. ओंवी अर्थाबरोबर
धांवती असून अगदीं सुबोध आहे. अन्वयार्थाची भानगड अगर दुसरी
कसलीही क्लिष्टता या लहानशा काव्यांत नाहीं. कथासरितेचा ओघ शांतपणें
शेवटपर्यंत एकसारखा गेला आहे. आजूबाजूच्या सुंदर बनोपवनांचीं, पुण्य
तीर्थक्षेत्रांचीं, रमणीय निर्झरोदकांचीं, व भव्य नगरींची शोभा पहात पहात
जाणाऱ्या वाचकास संतोष व आनंद झाल्याशिवाय रहात नाहीं. अर्था-
संबंधानें तर कवीनें स्वतःच आत्मविश्वासानें सांगून टाकिलें आहे कीं:—
ही महाराष्ट्र भाषेची कथा । परी अर्थाविषयीं नाहीं न्यूनता ॥ यथामती
वर्णिली तत्त्वतां । श्रवण करा भाविकहो ॥ ७.१८ ॥ आणि तें बरेंच खरेंही
आहे. याचें कारण कदाचित् कवीच्या ईश्वरश्रद्धेतही असूं शकेल. कारण
आरंभीच नमन झाल्यानंतर तो सरस्वतीस म्हणतो कीं ॥ माझ्या जिव्हार्थीं
राहून । ग्रंथ बोलिव सकल हा ॥ १-४ ॥ मधून मधून सुद्धां त्याला आपल्या
असमर्थतेची जाणीव होत असलेली दिसते. कारण तो शंकरास विनवितो
कीं ॥ आरंभिलें हें ग्रंथसदन । तरी उभारी तूंचि पूर्ण । हीन दीन मी सत्य
पां ॥ २ २४ ॥ व पुनः ॥ तुझिया कृपेनें सहज । चाललें हें ग्रंथ जहाज ।
तरी सत्वर पाऊनि वृषभध्वज । पैल तीरा नेईं पा ॥ ६ ३ ॥ आणि शेवटीं
तर आपल्या प्रार्थनेस मान देऊन परमेश्वरानें ग्रंथ आपल्याकडून बोलविला
व म्हणूनच तो फार उत्कृष्ट झाला आहे अशाबद्दलचे साभिमानोद्धार कवीनें
काढले आहेत:—

जैसा सूत्रधारी स्वकरें करून । नाचवी बाहुली आपण । तसेंच वासुदेव
मुखांतून ॥ दुर्गारमण बोलवी ॥ ७-२९ ॥ आणि ग्रंथाविषयीं तो म्हणतो:—
हे सप्त अध्याय परिकर । श्रोतीं जाणावे सप्त समुद्र । माजी शिवलीला जी
विचित्र । मुक्ताफळें तेंचि पै ॥ ७-२१ ॥ हीं मुक्ताफळें घेवोंनी । हार करावा
संतसजनीं । तो आपुले कंठभूषणीं । मिरवावा सदोदित ॥ २२ कीं हे सप्त
खणांचे दामोदर । लखलखीत अतिसुंदर । माजी पडुडे रामेश्वर । गौरीसह

स्वानंदें ॥२३॥ ह्यात्रोत्ररच कवीचा विनय पाहून कवीबद्दल सहानुभूति व प्रेम वाटल्यावाचून रहात नाही. तो म्हणतो:—संत हो एका प्रार्थना । करू नेणें मी ग्रंथ रचना । तथापी तुमचे अवधाना । केले मजला ये ग्रंथी । ३० । नेणों कैसें तें वृत्तदर्पण । उपरी नसे मज विभक्तिज्ञान । परी तुमचे कृपेचें लक्षण । ग्रंथ संपला सकल हा ॥ येथें तुम्हा जें दिसेल न्यून । तें करावें तुम्हींच पूर्ण । जैसें सांग करिती समस्त मिळुन । भिक्षुकाचें लग्न तें ॥ ३ ॥ ह्यांतील भिक्षुकाच्या लग्नाची व्यावहारिक उपमा मोठी समर्पक व सूचक आहे. आणखी एक दोन स्थळींही कवीच्या उपमा मोठ्या अर्थ-सुंदर झाल्या आहेत:—

रसाळ लवती फळें सुमन । जेविं सजन गुणभारें ॥ यांतील सजनगुणांची उपमा किती गोड व व्यंग्यार्थ सूचक आहे हें रसिकांस सांगणें नलगे. त्याचप्रमाणें तपोनिष्ठ वसिष्ठ शिष्यपरिवेष्टित आलेला पाहून त्यास दिलेली पुढील उपमा अगदीं यथार्थ वाटते:—

भोवतीं वसिष्ठ तपोधन । सूर्याभोवतीं जेवीं किरण । कीं शशी वेष्टित उडुगण । तेवीं वसिष्ठ शोभतसे ॥ ह्या ठिकाणीं एका मागून एक आलेल्या परस्परविरुद्ध उपमा पाहून वाचकांस सकृत्दर्शनीं बुचकळ्यांत पडल्या-सारखें वाटेल खरें, परंतु थोड्या विचारांतीं त्याचे सहज लक्षांत येईल कीं पहिलीनें वसिष्ठाचे दुर्लभ्य तपस्तेज व अंतःसामर्थ्य व्यक्त केलें आहे तर दुसरींत तें जनांस तापदायक होणारें नसून बाह्यतः शीतल व आल्हाद-कारक होतें हें सुचविलें आहे. त्याचप्रमाणें आपल्या कथेविषयीं कुतूहल उत्पन्न करण्याची श्रीधरी पद्धति त्यानें मोठ्या सफाईनें उचललेली दिमते. पहा:—पुढें चालली कथा सुरस । जन्हु कुमारी ज्या परी ॥ ह्या ठिकाणीं नुसत्या एका जान्हवीच्या उपमेनें कवीनें आपल्या कथेचें पावनत्व, प्रसन्नत्व, माधुर्य व प्रशांतगतिमत्व हीं सुचविलीं आहेत. कवीचा रूपकाकडे किंवा इतर अलंकारांकडे विशेष ओढा दिसत नाही. तरी पण “एकावली” अलंकाराचें एक उदाहरण सांपडतें:—

आळो आळीं सुंदर धरें । धरोवरीं सुंदर गोपुरें । गोपुरामार्जी सुंदर वासरें । क्रीडताती स्वानंदें ॥ १-३४ ॥ कवीनें अलंकारांचा फारसा हव्यास केला नाही हें एका अर्थी बरेंच झालें, नाहीतर कथेच्या सहज रम्यतेस

कांहीं अंशीं तरी कृत्रिमता आली असती. पण एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीचें, प्रसंगाचें किंवा रागद्वेषादि भावनांचें शब्दचित्र उठावदारपणें झटकन रेखाटण्यांत कवि किती निपुण आहे हें पुढील एक दोन उदाहरणांवरून सहज स्पष्ट होईल:—(१) नारद कैलासास शंकरास भेटण्यास गेले तेव्हां त्यास शंकर कसे दिसले:—

वामांकीं विराजे दक्षबाळा । मस्तकीं शोभती रुद्राक्ष माळा । कालकूट
विष गळा । नीलवर्णे शोभतसे ॥ १-१९ ॥ भस्म चर्चिलें सर्व शरीरीं ।
बालचंद्रमा विलसे शिरीं । शरजन्मा मांडीवरी ॥ पुढें नाचे गजानन ॥ १-२० ॥

(२) अत्रि ऋषींच्या घोर तपश्चर्येचें वर्णन वाचून ब्रम्हर्षि होऊं इच्छिणाऱ्या विश्वामित्राच्या उग्र तपाची आठवण झाल्यावाचून रहात नाही. पहा:—

ऊर्ध्व बाहू निराहारी ॥ दृष्टि ठेऊनि नासाग्री । वात ऊष्ण सोसूनि वरी ।
उग्र तप करीतसे ॥ ३-३६ ॥ जव निघाल्या तपज्वाला । आहाळीत गेल्या
लोकपाला । देवेन्द्र मानसी दचकला । काय बोले गुरूसी ॥ ३७ ॥ इंद्र म्हणे
माझे आसन । डळमळतें कां रात्रंदिन । आणि दशदिशा परिपूर्ण । धुंद
वाटती सदोदित ॥ भासे सर्वत्र जडीभूत । मम अपराध नसे किंचित । काय
विघ्न असे उदित । नेणतसे मी गुरुवर्या ॥ ३९ ॥

पण शंकरपार्वती द्यूत खेळत असतां शंकर हरले तरी साक्षीपुराव्याच्या जोरावर त्यांनीं बाजू पार्वतीवर उलटविली. त्यावेळचें पार्वतीप्रकोपाचें वर्णन नितांत सुंदर व रम्य झालें आहे:—

तंव बोले गौरिरत । म्या डाव जिंकिला यथार्थ । तूंच बोलसी असत्य
बहुत । ऐसीच करणी तुझी मे ॥ ४-१४ ॥ दुर्गा विचारी नंदी प्रत । असत्य
साक्ष देती समस्त । म्हणती शंभूनें जिंकिले यथार्थ ॥ आम्ही भोवताले
पाहतसो ॥ १५ ॥ ऐसे ऐकूनि वचन निष्ठुर । क्रोधे संतप्त खदिरांगार ।
नयनी आरक्तता अपार । प्राप्त झाली पार्वतीच्या ॥ १६ ॥ काढूनि टाकिले
अलंकार । मोकळे रुळती कवरीभार । खेदें विव्दळ सुकुमार । क्रोधें शरीर
आर्द्र झालें ॥ १७ ॥ नयनी चालल्या विमलांबुधारा ॥ दंत ओष्ट् चावी
करकरा । वस्त्रें फाडूनि टरटरा । रुदन करी आक्रोशें ॥ १८ ॥ फांसा

दीधलासे फेकूनी । चालली शंकरावरी रुसोनी । शंभू विचार करी निजमनी ।
सहज विनोदें काय झालें ॥ १९ ॥

गाढ प्रेमाचा रुसवा, स्त्रीस्वभावसुलभ असत्याची चीड, आणि मान-
भावी साक्षीदारांच्या लुब्रेपणाबद्दल प्रकोप, ह्या तिन्ही भावनांच्या उत्कटतेचें
मिश्रण किती गोड व हृद्य झालेंलें आहे हें काय रसिकांस शब्दांनीं सांगितलें
पाहिजे ? प्रेमिकांस त्यांच्या प्रेमजीवनांत असा तीक्ष्णमधुर प्रसंग एकेकदां
तरी अनुभवण्यास मिळावा आणि शंकराप्रमाणें “सहज विनोदें काय
झालें !” असा पश्चात्तापपूर्वक सखेदाश्चर्ययुक्त प्रश्न स्वतःसच विचारण्याचा
प्रसंग यावा एवढेंच !

कवीचीं स्थलवर्णनें व निसर्गवर्णनें साधारण वन्यापैकीं आहेत. तीं एक
साच्याचीं असून जुन्या ठराविक पद्धतीचीं आहेत. मासल्या करितां ह्या
प्रकरणाच्या शेवटीं पद्मावती वर्णनाचा उतारा दिला आहे तो पहावा.

कवीनें म्हटलें आहे कीं मी वृत्तदर्पण शिकलों नाहीं. पण त्यानें केवळ
ओर्वा छंदाचाच अवलंब केला असल्यानें त्याची उणीवही त्यास भासली
नसावी. पुढें विभक्तिज्ञान म्हणजे व्याकरणशास्त्राचाही अभ्यास केला नाहीं
असें जें म्हणतो तें बरेंच सत्यास धरून आहे असें वाटतें. कारण त्यानें पुढील
प्रमाणें बरींच अशुद्ध रूपें योजिलीं आहेत: बुद्धिवाती; तपज्वाला; जगदोद्धरण;
गृहोगृही; अमोत्य; ऋपेश्वर; सच्चितानंद; पयाब्धीवासा; इ. पण दुसरीकडे
पहावें तों मोठमोठे संस्कृत समास व अप्रसिद्ध शब्दही त्यानें उपयोजिलेले
दिसतात. उ.—नमो चराचरजगत्पाला; नमो सत्कर्मादिवेषधारका; नमो सर्ग-
स्थित्यंकारका; कर्माध्यक्षा; अर्हिबुध्नी; शुनासीर; पाकशासन; विडौजा इ.
त्याचप्रमाणें कांहीं जुने शब्दही त्यानें योजिले आहेत:—आसपास, आहाळीत,
रळी, अरुवार, कहाळ, पणवें, इ. ह्या सर्वांवरून जरी व्याकरण व संस्कृत
या विषयांचें त्याचें सशास्त्र अध्ययन झालें नसावें, तरी ज्ञानेश्वरश्रीधरादि
जुन्या संत कवींच्या काव्याचा अभ्यास त्यानें चांगला केला असला पाहिजे हें
स्पष्ट दिसतें. त्यांतल्या त्यांत श्रीधराच्या पौराणिक ग्रंथांचा त्याचा दृढ
अभ्यास असून त्यानें त्याच्या वन्याच लकवी बुद्धिपुरस्सर उचललेल्या दिसून
येतात. त्यापैकीं कांहींचा उल्लेख पुढें केला आहे: (१) अध्यायाच्या
प्रारंभीचा कथाप्रवेश व अंती पुढील अध्यायाचा अवतार हे एखाद्या सुंदर

उपमारूपकानें करून, चालू कथाभागाकडे वाचकांचे अवधान खेंचावयाचें व पुढील कथेबद्दल कुतूहल जागृत करावयाचें. (२) ग्रंथकर्तृत्वगर्व-परिहार. अंतस्थ देव मजकडून ग्रंथ लिहवितो. मी निमित्तमात्र आहे, अशी दोन्ही ग्रंथकारांची भावना आहे. (३) स्थल व निसर्ग यांच्या वर्णनांत दोघांत वरेंच साम्य आहे. विशेषतः गंभीरप्रसर्गां लांबलांब समास व कठीण संस्कृत शब्द घालून रचना भारदस्त करण्याची संवय दोघांस आहे. (४) ग्रंथपठनाचें फल मोठ्या अतिशयोक्तीने सांगून भाविकांस सर्व कामनांचा लाभ व अभाविकांस सर्व हानि सांगण्याची दोघांची परिपटी आहे. (५) एका विशेष नामास नामांतरे देण्याचा हव्यास खास श्रीधरासच होता. किंबहुना त्यानेच तो प्रकार सुरू केला असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्याने तो इतक्या पराकोटीला पोचविला कीं एकदां योजिलेले विशेषनाम पुनः योजावयाचेंच नाही असा त्याचा निश्चयच झालेला होता, असें वाटते. आणि असें करितांना अमरकोश रिता झाला कीं इष्टनाम-वाचक शब्द तो मुद्दाम बनवीत असे. हाच प्रकार ह्या काव्यांत आढळतो. इंद्र व शंकर ह्या नांवाबद्दल पुढील शब्द दोघांनीही योजिले आहेत. ते असेः—इंद्र, बिडौजा, पाकशासन, जंभभेदी, पुरंदर, सहस्रनयन, शुनासीर, इ. शंकरः—कर्पूरगौर, त्रिलोचन, ईशान, श्रीकंठ, नीळकंठ, धूर्जटी, गिरि-जानाथ, चंद्रशेखर, शूलपाणी, स्कंदतात, अंधकमर्दन, गंगाधर, त्रिपुरांतक, त्रिपुरदाह, कैलासवासी, स्मरहर, उमाधव, शंभू, गौरीरत, अपर्णापति, पंच-वदन, विरूपाक्ष, नागभूषण, पिनाकपाणी, डमरूधर, उमारमण, विश्वंभर, जगद्गुरू, इ. असें असून मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, जुन्या कवींपैकी कोणाचाही आणि श्रीधरचा सुद्धां त्यानें नामनिर्देश केला नाही. नमनांत त्यानें मध्वाचार्य व आपलीं पितरें पांडुरंग रुक्मिणी आणि समाप्तींत कुळ-दैवत म्हाळसाकांत व विद्यागुरु महारराव यांचा आदरपूर्वक उल्लेख केला आहे. त्याचप्रमाणें आपली मिरास सोलापुरास आहे व नाम धोत्रीकर आहे, असेंही त्यानें सांगितलें आहे.

एकंदरीत ह्या ग्रंथाच्या वाचनानें जरी त्यांत भाक्ति केलेली फलप्राप्ति वाचकांस झाली नाही तरी घटकाभर करमणूक झाल्याशिवाय राहाणार नाही हें खास.

पद्मावती वर्णन.

नारदा सांगे धूर्जटी । गोदेचिया दक्षिण तटी । पद्मावती नगरी मोठी । पंच
 योजने जाण पै ॥ २६ ॥ पद्मावती वाह्य प्रदेशवन । वृक्ष भेदीत गेले
 गगन । वासरमणीचे किरण । माजी न दिसे कदापि ॥ त्यामाजी कस्तुरी-
 मग चरती । कोकिला पंचम स्वर आळविती । पक्षी सदा गायन करिती ।
 हंस खेळती स्वानंदें ॥ २८ ॥ रहाट पाट शीतळ उदक । चातक बदक
 चक्रवाक । शिखी कीर शब्द सुरेख । होत असे सुस्वर ॥ २९ ॥ मलय वायू
 शीतल । येत अतिशय मंजुल । कृष्णागर मलयागर परिमळ । देवदार वृक्ष
 तेथें ॥ ३० ॥ नारीकेळ खर्जुरी अशोक, । पोफळी वट पारिजातक । अंजीर
 मातुलंग सुरेख । वृक्ष अनेक विलसती ॥ ३१ ॥ न्याय मीमांसा सांख्य
 ग्रंथ । पांतजली व्याकरण वेदांत । वेदाध्ययनें अभ्युत । गृहोगृही होताती ॥ ३३ ॥
 आळो आळीं सुंदर घरे । प्ररोघरीं सुंदर गोपुरें । गोपुरामाजी सुंदर वासरें ।
 क्रीडताती स्वानंदें ॥ १.३४ ॥

प्रकरण १० वें बीडकर कविद्वय.

अनंत गोपीनाथ हिंगणीकर [स. १८८२].

यांचा जन्म शके १८०४ मध्ये भाद्रपद शु० ॥ १४ स वेळंब येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नांव गोपीनाथ व आईचे नांव सुंदरबाई होते. हे मूळचे जोशी व कुलकर्णी होते. यांचे प्राथमिकशिक्षण गांवठी शाळेतच झाले, त्यामुळे त्यांस व्याकरण वगैरेचे पद्धतशीर शिक्षण मिळाले नाही. त्यांची घरची स्थिति फार गरिबीची होती. परंतु गोविंदरावसाहेब चपळगांवकर व दत्तात्रेय नारायण ऊर्फ बापुसाहेब ह्या दोन बीडकर वकिलांचा त्यांस आश्रय मिळाल्यामुळे बीड येथे त्यांचे पुढील शिक्षण झाले व ते तेथेच वकिलीचा धंदा करू लागले.

पुढे एकदां कार्तिक शु. ११ स त्यांना पंढरीस जाण्याचा योग आला. तेथील भजनानंदांत ते इतके तल्लीन झाले की त्यांस पुढे अंभग करून हरिविजय गाण्याची स्फूर्ति झाली. त्याप्रमाणे त्यांनी तीन भाग प्रसिद्ध करून चौथ्या भागाची तयारी चालविली आहे. त्यांची वृत्ति हल्लीं इतकी हरिविजयमय झाली आहे की त्यांचे लक्ष आपल्या धंद्याकडेही फारसें लागत नाहीसें झाले आहे.

हे तीन्ही भाग श्रीधराच्या 'हरिविजय' या ग्रंथाच्या आधारे केलेले आहेत. 'हरिविजयग्रंथातें आधीं मग श्रीधरासि वंदीन' अशी ज्याची प्रशस्ति प्रत्यक्ष मोरोपंतासारख्या कवीनें केली आहे त्या ग्रंथाची महती निराळी सांगण्याचें कारण नाही. पण तो ग्रंथ ओवीबद्ध असल्यामुळे नित्यपाठास तितकासा सुलभ नाही. तेव्हां त्याचा अंभगरूपानें झालेला हा नवावतार भजन-प्रेमी भक्तांस स्वागतार्हच वाटला ह्यांत नवल नाही. शिवाय ह्या नवावतारास अनुरूप असें स्वातंत्र्यही त्यांत कवीनें क्वचित् अवलंबिलें असल्यामुळे त्यास विशेष रुचि आली आहे. म्हणूनच नवाकाळ, चित्रमयजगत् वगैरे साप्ताहिके व मासिके यांनी आणि श्री. बाबासाहेब खापर्डे, विष्णुपंत कन्नडकर कवि

ब देविदासराव कवि इत्यादि रसिकांनीही तो नांवाजला आहे. केवळ काव्यविलास व भाषासौन्दर्य हा हेतूच कवीने आपल्या पुढें ठेविला नसल्यामुळें हे गुण त्याच्या अंभगांत फारसे न सांपडल्यास कोणास निराश होण्याचें कारण नाही. पण त्यांत साध्या व सरळ भाषेत त्यास उत्तम भक्तिरसाची गोडी खास चाखावयास मिळेल. चौथा व पांचवा भाग लिहून तयार झाले असून त्यांत हरिविजय समग्र आला आहे. परंतु द्रव्याभावी तो छापणें अशक्य झालें आहे, ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे.

भाग १ लाः—ह्यांत पहिले ३३ अंभंग प्रास्ताविक असून पुढील ७० संतपर आहेत. नंतर अध्यायवार कथेस सुरुवात झाली असून सात अध्यायांतील कथाभाग ५०२ अंभंगांत आला आहे. ह्यापैकी शेवटचे ५७ अंभंग श्रीधरस्तुति व फलश्रुति ह्यांकडे खर्चिले आहेत. हरिविजयग्रंथ जाणा ब्रह्मगिरी । बंधनातें करी मुक्त सदा ॥ ४९७ ॥ व । ओवीवद्ध ग्रंथ श्रीधराचा श्रेष्ठ । त्याचें मी उच्छिष्ट भक्षितसें ॥ ४९९ ॥ अशी त्यानें मोठ्या आदरानें मूळ ग्रंथाची स्तुति केली आहे. कृष्णजन्म, बालक्रीडा, कृष्णाच्या खोड्या व गोपींचीं गाव्हाणीं ह्यांचें वर्णन मोठें आकर्षक व वैचित्र्यपूर्ण झालें आहे. कल्पकता व स्वानुभव ह्यांची जोड त्यास मिळाल्यामुळें त्यास जिवंतपणा आला आहे. श्रृंगारप्रिय वाचकांस त्यांत श्रृंगारही लुटावयास मिळेल. पुनः तो बालकृष्णाच्या संबंधीं असल्यामुळें उत्तान असला तरी वैषयिकतने तो विटाळूं शकत नाही, म्हणून तो सोंवळा व पवित्र असा झाला आहे. तिन्ही भागांतील अंभंग शेवटीं नमुन्या दाखल दिले आहेत.

भाग २ राः—काव्यरत्नावली, स्वराज्य, हिंदु, प्रबोध, निजामविजय, लोकमित्र, प्राज्ञपाठशाळा वाई, श्री. सौ. गिरजाबाई केळकर, व गोंव्याचे खोलकर वगैरे मासिकवृत्तपत्रांचे व प्रसिद्ध संस्थांचे व व्यक्तींचे उत्तम अभिप्राय ह्या भागास मिळाले आहेत. त्यांवरून ह्या भागांत प्रसाद व प्रेमळपणा कसा वाढत्या प्रमाणांत आढळतो हें सहज स्पष्ट होत आहे. ह्यांतही ईशस्तवन व संतपर अंभगानंतर ८ ते १२ अध्यायांतील कथाभाग ६०१ अंभंगांत वर्णिला आहे. मध्यंतरी ५४१ ते ५६४ पर्यंतचे अंभंग हिंदीत केले आहेत. छोटा गवलीका छोरा । गिरीको उंगलीपे पकरा ॥ ध्रु. ॥ अशी सुरुवात करून हें सर्व आख्यान 'कहा इंद्रको श्रीकिशनने अपने

स्थानको जाना ॥...देखो गोकुलका कान्हा, सुरेंद्र होगया दिवाना ॥ इत्यादि गोड श्रुवपदानें संपूर्ण केलें आहे. हिंदी कवनाची प्रवृत्ति जुनीच असल्या-मुळें ह्या कवीसच तिजबद्दल नांवे ठेवण्याचें कारण नाहीं. आणि आतां तर काय हिंदीचा सर्वत्र उदो उदो चालला आहे. यांत गणेशव्रत, राधाविलास, यमलार्जुनोद्धार, दधिमंथन, गोवत्सपालन, गोपालकाला, गोवत्सहरण, ब्रह्म-स्तुति, कालियामर्दन, दावानल, गोवर्धनोद्धरण, व व्योमासुरादिवध वगैरे कथा आल्या आहेत. गणेशव्रतास आरंभ झाल्याबरोबर कृष्ण खोड्या टाकतो म्हणून यशोदेस झालेला आनंद, नैवेद्य समपर्णाचे वेळीं रिकाम्या झालेल्या हाव्याबद्दल तिचें आश्चर्य, नंतरचा तिचा क्रोध व त्या भीतीनें कृष्णाची वळलेली बोवडी, कृष्णाचें आत्मसमर्थन, शिक्षा, तोंडाची झडती व ती घेत असतांना यशोदेस बडलेलें विश्वदर्शन, हीं सर्व वर्णनें मोदक लाडवाच्या प्रसादाइतकींच गोड झालीं असून, त्यांतील हास्य भयानक रौद्र व अद्भुत ह्या रसांच्या उत्तरोत्तर बदलत जाणाऱ्या छटांचें शैवटीं वत्सलांत झालेलें पर्यवसान, नितांत मधुर झालें आहे. राधाविलासांत प्रेमवेडी राधा, भोळसर अनया, मत्सरी व चुगलखोर गोपी, कजाग सासू, या सर्वांस पुरा घडणारा बहुरूपी कृष्ण, यांचीं चित्रें फार आकर्षक झालीं आहेत. पुढील सासूचें रूपवर्णन पहा:—अ. १०४

राधिकेची सासू द्वाड । नित्य करी बडबड ॥ १ ॥ अती वृद्ध जीर्ण खोड । वांकुडेंच तें कुवड ॥ २ ॥ सर्वां अंगींचें तें बळ । मुखामाजींच केवळ ॥ ३ ॥ सदा हातांमाजी काठी । मुलावाळांना घोदटी ॥ ४ ॥ इ. या प्रकरणावर सुमारें शेंसवाशें अभंग केलेले आहेत. अशाच प्रकारें सर्व प्रकरणें त्या त्या प्रसंगास अनुरूप असा रसरंग तयार करून तीं भक्तिरूप कुंचल्यानें चितारलीं आहेत. ॥ तुझेच ते गुण तूंच गावविता । अहंकार वृथा नको मज ॥ असें निरभिमानानें म्हणून कवीनें हा भाग संपविला आहे.

तिसरा भाग:—पहिले दोन भाग शके १८४७/४८ त प्रसिद्ध झाले. कवि म्हणतो, 'या भागास दोन वर्षांची अवधि माझ्या गरीबीमुळें लागली याबद्दल सज्जनांची क्षमा मागतों.' केवळ हरिप्रेमाचें मूल्य घेऊन आपले ग्रंथ वाटणाऱ्या या परोपकाररत महात्म्याची ही विनती कोणता

सहृदय मनुष्य नाकारील ! ह्या ग्रंथाची अंखणी मागल्या दोहोंप्रमाणेंच केलेली आहे; व त्यांत १३ ते २० अध्यायापर्यंतची हरिकथा आली आहे. तींत गोगवेषण, शक्तिपूजन, जलासुर, अघासुर, धेनुकासुर, केशी, प्रलंब, शंखचूड वगैरेंचे वध, नारदाची कळ, कुंजविहार, गोपीवस्त्रहरण, यज्ञपत्न्योद्धार, रासक्रीडा, गोपीगीत, अक्रुरागमन, कंसवध, व रामकृष्णांचें मौजीबंधन वगैरे प्रकरणें वर्णिलीं आहेत. हा भाग जसा कवितांच्या संख्येनें (९०२) तसाच काव्यगुणानेही श्रेष्ठ झाला आहे. पहिल्या भागापासून तिसऱ्यापर्यंत काव्यदृष्ट्या निरीक्षण केलें असतां त्यांतील काव्यानंद प्रतिपदेपासून पौर्णिमेपर्यंत वृद्धिंगत होत जाणाऱ्या चंद्राच्या ज्योत्स्नेप्रमाणें आल्हाददायक झाला आहे. ह्यांतही मधून मधून हिंदी पदें आहेतच. पण ह्या भागाचें खरें वैशिष्ट्य म्हटलें म्हणजे हें आहे कीं, ह्यांत कवीनें मूळचा संकल्प संभाळण्यास जरी प्रत्येक कवनास अभंग म्हटलें आहे, तरी त्यानें कंसांत निरनिराळ्या गेय वृत्तांच्या चाली उ० शारदे दास कामदे, रूप पहातां, कैसा जोग, उद्धवा शांत वन, पंढरपुरास जात्यें, जन सारे (राग तोडी), राधाधरमधु, दृष्टिभरें, कैसा जोग कमाया, गजलें व ठुंबऱ्या, अशा दिल्या आहेत. त्याचप्रमाणें आर्या, साकी, दिंडी इत्यादि मात्रावृत्तांची व मंदाक्रांता, शार्दूलविक्रीडित, कामदा, भुजगप्रयात वगैरे अक्षरगणवृत्तांची योजना मधूनमधून पुष्कळ केलेली असल्यामुळें ह्या भागास वैचित्र्य आलें आहे. म्हणून तो मागच्य भागांप्रमाणें कंटाळवाणा वाटत नाहीं.

(१) यज्ञपत्न्योद्धारः—हें प्रकरण उत्कट भक्तिभावानें अत्यंत उद्बोधक झालें आहे. क्षुधातृषाक्रांत गोपाळांची दीनस्थिति, कृष्णाचें ब्रह्मज्ञान, पण क्षुधेपुढें त्याची विफलता, यज्ञशालेंतील विप्रांजवळ गोपांची अन्नयाचना, तेथील त्यांचीं दामिक यज्ञकर्म, शूद्रदर्शनामुळें आलेला व्यत्यय, तत् शुद्धयर्थ स्नानें, निराशेनें परत आलेल्या गोपांचें ॥ बोले जेथें जावें तेथिल द्विज ते करीत हो नन्ना ॥ हें रडगाणें, पुनः पेंध्याची समजूत व त्याची ऋषिपत्न्यांकडे रवानगी, “ भवति न भवति ” चा संवाद, व त्यांचा अन्न देण्याचा निश्चय, त्या अन्न घेऊन जात असतां त्यांस अडवणाऱ्या नवऱ्यांशीं त्यांचे उडालेले जोरदार खटके (उ० कैसें देशिल अन्न तूं बंधुं झणीं देवाविना गोवाळ्या ॥ सागे देइन मी वरें हरिपुढें जाळी

तुझ्या सोंवळ्या), दंडनार्थ बायकांच्या मार्गे जाणाऱ्या पर्तीची धांवपळ व त्यांचा क्रोध, ॥ घ्यावी गोड करूनी ही दुबळीची भाजी शिळी भाकरी ॥ असें शुद्ध भावाचें एकीचें अन्नसमर्पण, त्यांचा उद्धार आणि ॥ पढूनिया वेद आम्ही जडमूढ । स्त्रियाच त्या दृढ हरी प्रेमें ॥ असे पश्चात्तापपूर्वक पस्तावःणारे ऋषि—हीं सगळीं वर्णनें फारच चेतोहर व रसभरित झालीं आहेत.

(२) रासक्रीडेंतील आर्याही मोठ्या चांगल्या झाल्या आहेत;—

रासाची ती वार्ता श्रवणीं पडतां अधिक बावरती ॥

कंचुकि दाटे चढली तेव्हां त्यांच्या स्तनासही स्फूर्ती ॥ ४८७ ॥

सहजचि मदनविकारें उकळ्या फुटती मनांत त्या काळीं ॥

वाटे जाऊं आतां भोगाया तो वनांत वनमाळी ॥४८९॥

उठली घाई घाई भोजन सोडी * मुखीं सुग्रासाला ॥

हातचा हातिंच राही लोटी ताटा निघेच रासाला ॥ ४९१ ॥

वाढित असतां पात्रीं भोजन प्रेमें पतीस ती बाई ॥

गेली वेणूनादें सांडुनि कार्या तशीच त्या टाई ॥ ४९२ ॥

कोणी पाणी पीतां एके वेणू मुखास ती झारी ॥

न मिळे अवसर गिळण्या उलटे जल तें तसेंच माघारीं ॥४९३॥

भ्रमः— झाली एकिस घाई नाकीं बुगडी नथेस त्या कानीं ॥

घाली कर्णफुलातें चरणांगुष्टीं सवेच ती कोणी ॥ ५०५ ॥

सुटतां नेत्रकटाक्षीं बाणा पाटीं असंख्य त्या बाणा ॥

नयन मनोहर एका बाणें हरवी स्त्रियांस त्या प्राणा ॥ ५२० ॥

कृष्णः— आपला पतिदेव सोडून इकडे कां आला ? त्या उत्तरतातः—

घाडुनि वेणू दूता पाचारीसी अम्हांस रासाला ॥

जावें आतां म्हणशी दिसशी मोठा जगांत कवसाला ॥ ५२५ ॥

शेवटींः— एकेका त्या गोपीपार्शीं मूर्ती तशीच ती प्रगटे ॥

बोले झालों वश मी धरुनि हस्तां स्त्रियांस तो झगटे ॥५३२॥

त्यानंतर कृष्णानें प्रत्येकीच्या हौशीआवडीप्रमाणें प्रत्येकीशीं केलेली क्रीडा, त्यावेळचे त्यांचे रुसवेफुगवे, त्यांची मनधरणी, त्यांची थडामस्करी,

* गिळी न घासाला.

कृष्णाचें एकदम गुप्त होणें, गोपींचा विरह व त्यानंतरची त्यांची आपाप-
सांतील प्रेमासूयाप्रेरित झालेलीं भांडणें, पुनः कृष्णदर्शन व त्यांचा परमानंद,
सर्वच गोष्टी मोठ्या हळुवार भावनांनीं रंगविल्या आहेत. पण ह्या सर्व
रासक्रीडेचें पर्यवसान वेदांतांत मोठ्या खुवीदार रीतीनें झालें असल्यामुळें
वाचकांच्या कामवासना उद्दीप्त होत नाहींत, व कवि ' न देवचरितं चरेत '
असें म्हणतच तें प्रकरण संपवितो. शेवटचा अभंग पहाः—

अभंग ६१३ (सुंदर तें.)

घण्टासांची कृष्णें करूनि राती ॥ प्रेमें श्रुति स्मृती भोगियेल्या ॥ १ ॥

परि हरिमाया असे ती दुर्वर ॥ पडला विसर सकळांसी ॥ २ ॥

करुनि अकर्ता घडवितां रास ॥ स्मरेना कोणास कांहींच तें ॥ ३ ॥

अनंत म्हणे तेव्हां श्रुती स्मृती जाती ॥ वेगें नेती नेती म्हणतची ॥ ४ ॥

(३) अक्रूरागमनः—नंदयशोदा व रोहिणी यांचें पुत्रवात्सल्य व पुत्रविरह,
गोपगोपी व इतर गोकुळवासी जन, यांनीं कृष्णवियोगसमयीं दुःखानें केलेला
आक्रांत, ह्या प्रसंगांच्या वर्णनांतील करुणरसाच्या पुरांत वाचक इतका वाहून
जातो कीं त्यास ' अपिग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयं ' ह्या वचनाची
आटवण होऊन, हातांतील ग्रंथही आपल्या आनंदाश्रूंत वाहून जाणार कीं
काय अशी भीति वाटते ! त्या समयीं सर्व गोकुळही कसें मंदाक्रांत (शनीच्या
साडेसातींत सांपडलेले) झालें होतें हें पुढील मंदाक्रांतावृत्तानें सहज
समजेलः—

हा हा प्रेमें तळमळ करी भक्त अक्रूर तेव्हां ॥

शोकानें त्या थरथर धरा होतसे कंप जेव्हां ॥

बोले आतां मजसि न गमे गोकुळीं कोण वांचे ॥

सर्वांसी ही दृढतर असे सारखें प्रेम सांचे ॥ ७०७.७ ॥

अभंग ७३० (चाल-उद्धवा शांत वन करजा.)

शोक तो नावरे तेव्हां ॥ त्या गोकुळवासि जनातें ॥ धृ. ॥ त्या नंदगृहांतुनि
गोपी ॥ जातांना म्हणती वाई ॥ हरिवांचुन येथें आम्हां ॥ पळभरही करमत
नाहीं ॥ बहु थोर दिसे या सदना ॥ तिळतुल्य न शोभा कांहीं ॥ चाल ॥ जीवना-
वीण तो मासा ॥ तळमळतो कांठीं तैसा ॥ प्राणांत समय तो तैसा ॥ रोहिणी
माय दोर्धीतें ॥ शोक तो. ॥ गोपिका तेथुनी जाती ॥ आक्रोशें दोषी रडती ॥

मूर्च्छना येउनी वेगें ॥ वेशुद्धच तेथें पडती ॥ गवळणी गृहास जाती ॥ अति
दुःखित त्या ओरडती ॥ चाल ॥ गोवत्सें ठायीं ठायीं । लेकुरें तुडिती पार्यीं ॥
हंबरडा फोडिती गाई ॥ ना दिसे कृष्ण कवणा । ॥ २ ॥ शोक तो. ॥
शेवटीं हरिविजय ग्रंथाची स्तुति करून समारोप केला आहे:—

अभंग ८९६ (चाल-सुंदर तें.).

हरिविजय ग्रंथ मुखाचा नागर ॥ पूर्वार्ध तो थोर संपे आतां ॥ १ ॥

याहुनि विशेष असे उत्तरार्ध ॥ होतील ते लुब्ध भक्त तेथें ॥ २ ॥

इक्षुदंडामाजी रस तो बहूत ॥ तेविं ते संस्कृत ग्रंथ जाणा ॥ ३ ॥

श्रीधरें वळिली तयार्ची साखर ॥ प्राकृतांत सार पूर्ण प्रेमें ॥ ४ ॥

अनंत म्हणे तीच शर्करा भोजनीं ॥ वाढी अल्पशानी काव्यरूपें ॥ ५ ॥

ह्या ग्रंथाचा भक्तांना कंटाळा येणार नाही. पण दुर्जनांस व निंदक अभक्तांस
मात्र हा दृष्टिसमोर धरवणार नाही. विष्टाभक्षक वायसाला अमृताची रुचि
कोठून असणार? ह्यांत नाना दृष्ट्यांचा साटा आहे. म्हणून भक्तवाचकांस
ह्यानें मुक्ति मिलेल. हीं अमृतफळें गुरुकृपेनें माझ्या हातीं आलीं आहेत तीं
समस्त संतजनीं सेवावीं अशी प्रार्थना करून, कवीनें ग्रंथ समाप्त केला आहे.
येथवर केलेल्या विवेचनावरून ह्या ग्रंथाचें वाङ्मयीन महत्त्वही किती आहे
व त्यायोगें संतवाङ्मयाच्या भक्तिग्रंथांत ह्यांनीं कशी ठळक भर पडली आहे
व हें काव्य ' प्रतिपर्वरसोदय ' कसें झालें आहे, हें सहज समजेल. पुढें
थोडे उतारे दिले आहेत:—

दाढीवेणीची गांठ (भा. १ ला ३३१)

भ्रताराची दाढी कांतांच्या त्या वेण्या । सोडितां पाहुण्या मेहुण्यांही ॥ १ ॥

एक म्हणे वाई सुटेना ती गांठ । दुसरीची वाट तीच होत ॥ २ ॥ आळीचेही

लोक धावूं धावूं येती ॥ वघतां त्रयमूर्ती हांसताती ॥ ३ ॥ नरनारी वृद्ध शक्तिवान

मोठे । मोडिता न सुटे ग्रंथी वाई ॥ ४ ॥ कोणी हातां माती चोळितचि येती ।

कोणी ते विभूत लावूनियां । काढूनियां जोर चक्रदंड घेती ॥ परी सुटेना ती

दांत खातां ॥ अनंत म्हणे कोणी आणा म्हणे शस्त्र । कोणी मंत्र तंत्र करिताती ॥

आत्मस्वरूपाची भूल भाग १ ला ४७८.

मृगनाभीं शुद्ध कस्तुरी ती वसे परी ती न दिसे । मृगलागीं ॥ १ ॥ दर्पणाचा समुदाय

चहूंकडे ॥ मध्यभागीं वेडें भुके श्रान ॥ २ ॥ ओळखूं न शके आपुल्या स्वरूपा ॥
सिंह पडे कृपामाजी जेवीं ॥ ३ ॥ तेवीं मम रूप ओळखीना कोणी ॥ षड्-
रिपूंचे ध्यानीं लागूनियां ॥ ४ ॥ ऐसें पद्मनाभ सांगे सर्वव्यापी ॥ ऐकती त्या
गोपी अनंत म्हणे ॥ ५ ॥

दधिमंथन भाग २ रा. २६३।२६४.

मंथन करितां श्रमली जन्नी । देखिली नयनीं श्रीहरीनें ॥ १ ॥ स्वहस्तेच
पुसी घर्म त्या मुखाचा ॥ शब्दही मुखाचा बोलतसे ॥ २ ॥ वाढवूनी मातें
पुरविशी लाड ॥ कोणेपरी फेड करूं याची ॥ ३ ॥ अनंत म्हणे बोले घेईं तूं
विश्रांती ॥ करितों निश्चितीं मंथन मी ॥ ४ ॥ लंकुराचे बोल आधींच ते
गोड ॥ तैशांत तें कोड कौतुकाचें ॥ ५ ॥ यशोदेचा कंठ सद्गदें दाटला ॥
नेत्रींही लोटला प्रेमपूर ॥ ६ ॥ बोले तुझे गुण अनंत ब्रह्मांडें ॥ वर्णितां न
खंडे अखंड ते ॥ ७ ॥ इ.

नौकाक्रीडन भाग २ रा. अ. २९९ (चाल. कैसेजोग कमा.)

जेंवि आकाशीं चमचम चमके विद्युलतेचा भार । तेंवी चमकती चपलेसम
त्या यमुना तीरावर ॥ संगें यशोदेचा कान्हा । जाती यमुने क्रीडना ॥ श्रु ॥
कृतांतभगिनी रविकन्यका भरली दोहीं थडीं । नसेच त्या समयासी कोणीहि
नावाडी ॥ २ ॥ नाव खुंटली यमुनातीरीं सोडिती त्या चपला ॥ साड्यांचा तो
पचंग खोंविती गोपी आपुला आपुला ॥ ३ ॥ हरिस घेऊनि आंत विसती
होती त्या तारका ॥ अनंत म्हणे त्यां क्रीडूं इच्छिती ॥ कृष्णासंगें नौका ॥ ४ ॥

शक्तिमंदिर भा. ३ रा. अ. १३४

देवीची ती यात्रा भरे ओतप्रोत । गगनचुर्घात वृक्ष छाया ॥ १ ॥ नाना
सरोवरें तीर्थांचे कल्होळ । मध्यें तें देऊळ विराजीत ॥ २ ॥ जाई जुई चांपा
मोगरा बकूळीं । सुपुण्यांच्या वेली प्रफुल्लीत ॥ ३ ॥ महाशक्तीचें तें मनोहर
वन ॥ विश्रामेल मन शक्राचेंही ॥ ४ ॥ अनंत म्हणे पूजा करूनी गोंधळ ॥
वालिते प्रेमळ भक्त कोणी ॥ ५ ॥

ऋषिपत्नी संवाद.

देहाचा पति तूं अहेस तरि तो रक्षीं वरीं साक्षरें । जीवाचा पति तो हरीच मजला

नेईल कीं आक्षेपें । गेल्या त्या सकला म्हणून मजला देई रजा जावया ॥
नाहीं तो म्हणतां हरीस स्मरुनी लागे पुढें जावया ॥

श्रीधरस्वामी निगडीकर यांचें चरित्र.

अनंत गोपीनाथ हिंगणीकर ह्या उदार व भजनशील गृहस्थानींच वरील सत्पुरुषाचें, गायन व कीर्तन यांस उपयोगी असें पद्यमय चरित्र वर्णिलें आहे. ह्यांत पदें, अभंग, ओंव्या, आर्या, साक्या, दिंड्या, शार्दूलविक्रीडित, कामदा, भुजंगप्रयात, व कटाव अशी विविध पद्यरचना आढळते. हें चरित्रपर आख्यान फारच लहान म्हणजे दहा पानांचें आहे. अभंगरूपी हरिविजयाचे तीन भाग केवळ हरिप्रेमाच्या मोवदल्यांत सर्वास फुकट वांटून झाल्यावर 'प्रेमानें हरि एकवेळ मिळेल पण प्रकाशनास पैसा मात्र मिळत नाही' हें कटु सत्य कवीस कळून आलें. आणि त्याच ग्रंथाचे उर्वरित दोन भाग, चौथा व पांचवा हे द्रव्याभावीं अप्रकाशित अवस्थेंत पडलेले पाहून कवि भजनसमार्धीतून व्यवहारांत उतरलेला दिसतो. कारण ह्या चिमकुल्या चरित्राची त्यानें हरिप्रेम ही किंमत न ठेवितां चार आणे किंमत ठेविली आहे. पण ह्यांतून उसन्न होणारा पैसां वरील अप्रकाशित भागांच्या प्रकाशनाकडे लावण्याचें आंश्रासन देऊन त्यानें आपली स्वाभाविक निःस्वार्थता प्रगट केली आहे. त्यामुळं ग्रंथकाराचा मनोरथ त्वरित सिद्धीस जावो व ते ग्रंथ भाविकांस लौकर मिळोत, अशीच शुभेच्छा कोणासही करावीशी वाटेल. असो.

पंढरपुराजवळ नाझरं येथें बोपाजीपंत व बयाबायी यांचे पोटीं राजयोगी रंगनाथ स्वामी अवतरले. त्यांचा चुलत बंधु दत्तोपंत, यास खंड्या म्हणून एक मुलगा होता. तो अत्यंत भाविक होता. त्यानें रंगनाथाचें शिष्यत्व पत्करलें होतें. तो मोळा खंड्या शास्त्र, विद्या, ज्ञानकळा कांहीं जाणत नसे. एकदां पंढरीस यात्रेचे समर्थी सुप्रसिद्ध रामदास पंचायतन गेले. पाळी पाळीनें सर्वांचें कीर्तन झालें. नंतर रंगनाथांची पाळी आली. परंतु त्यांना येण्यास जरा अवकाश होता. म्हणून लोकांनीं त्यांचा शिष्य खंड्या यास कीर्तन करण्यास सांगितलें. तेव्हां तो नाही म्हणतांच रामदासदिकांनीं त्यास हिणविलें कीं:—

मग सर्व संतीं प्रेमें हिणवीलें । रामदास बोले काय तेव्हां ॥ १५.२ ॥
 घेवोनियां जन्म सत्पुरुषाच्या वंशीं । कैसा निवडीसी पाषाण तूं ॥ १५.३ ॥
 हे शब्द त्याच्या जिव्हारीं लागले; व तो तात्काळ भीमानदींत प्राण देण्यास
 गेला. उडी टाकतेवेळीं तो म्हणाला:—चरण सद्गुरूचे अंतरती मातें ।
 स्मरण करितां खंड्याचें गुरुनाथें । कोण देईल ती हाक गुरुनाथा । म्हणन
 खंड्या ढाळीत अश्रुपाता ॥ २१.१ ॥ व 'रंगनाथ गुरु माझे आई, येतो
 मी आतां' असें म्हणत आहे तोच रंगनाथानीं त्यास निवारिलें. त्यांस जीव
 देण्याचें कारण समजतांच त्यांनीं आपल्या तोंडांतील तांबूल काढून त्याचे
 जिव्हेवर "श्री" असें अक्षर लिहिलें. तत्क्षणीं त्यास हरिकवनाची स्फूर्ति
 झाली. तेव्हां खंड्याचा श्रीधर झाला. रंगनाथानीं त्यास कीर्तनास उभें केलें.
 बृहस्पतीसारखें त्याचें वक्तृत्व । ऐकतां श्रोतृसमुदाया ॥ बहु डोल सुखाचे
 येती ॥ ध्रु० ॥ त्या संतपंचकाला खंड्याचें नवल वाटलें. पुढें त्यानें भारत,
 रामायण, व भागवत हे ग्रंथ मराठींत आणिले. अशा श्रीधराच्या चरणीं अनंत
 दासानें (हिंमणीकरानें) हें कवन प्रीतीनें अर्पून त्याचें चरित्र संपविलें आहे.
 यांतील कांहीं पद्यें फार गोड झालीं आहेत हें पुढील नमुन्यावरून समजेल.

शांदूलवी.

संतांचें घरदार तेंचि समजा श्रीक्षेत्र ती पंढरो ॥
 माता रुक्मिणी ती सती, जनक तो चाता असे श्रीहरा ॥
 एके त्या समयीं अफाट भरली यात्रा हरीच्या घरीं ॥
 चाले कीर्तनरंग तो निशिदिनीं तेव्हां हरीमंदिरीं ॥ ११ ॥

मालिनी.

अतिच चपल वेगें जातसे प्राण द्याया ॥
 क्षणिकचि तनु वाटे ती सुटे मोहमाया ॥
 जगुन हरि न भेटे व्यर्थ जीवित्व बोलें ॥
 खचितचि मग त्यातें पूर्ण वैराग्य आलें ॥ १७ ॥

कामदा.

ज्ञानहीन मी राहिलों कसा ॥ बोलती मला सर्व हा पिसा ॥
 सद्गुरुकृपा होइनाच ती ॥ भेट देइना रुक्मिणीपती ॥ १८ ॥

सकळसंत ते आमच्या कुळीं ॥ दगड जन्मलों मींच निर्वळी ॥

हरिकथा नये वर्णितां मला ॥ तरि कसा जगूं सांग विटला ॥ १९ ॥

वासुदेव नरसिंह अपसिंगेकर (स. १८८७ ते १८३६)

ह्यांचा जन्म मुक्काम वीड येथे सन १८८७ मध्ये झाला. लक्ष्मीबाई व नरसिंहाचार्य हीं त्यांची मातापितरें होत. त्यांच्या वडिलांस नृसिंहोत्सावाप्रीत्यर्थ सरकारांतून वार्षिक रु. ७५ मिळत असत. ह्यांचें शिक्षण फारसें झालें नव्हतें. त्यांस मराठी इंग्रजी ऊर्दू व फारशी ह्या भाषांचें बरेचसें ज्ञान होतें. वेद-विद्या व याज्ञिकी ह्यांचा अभ्यासही त्यांनीं केला होता. कांहीं दिवस त्यांनीं शाळामास्तरची व पोलीसखात्यांत कारकूनाची अशी नोकरी केली. पण पुढें अव्वल तालुकदारींत त्यांस पोतदाराची कायमची जागा मिळाली व तेथें पगार रु. ५३ पर्यंत वाढला होता. त्याशिवाय अन्य मार्गानें त्यांनीं कोणापासून कधीं एक पैही मिळविली नाहीं. स्नानसंध्यादि ब्रह्मकर्म ते मोठ्या नियमितपणें करीत असत. परंपरेनें चालत आलेलीं यजमानकृत्येही ते संभाळीत असत. फावल्यावेळीं विठ्ठलमंदिरांत ते पुराण सांगत असत. पण प्रपंच करून जें कांहीं थोडें बहुत द्रव्य राही, त्याचा विनियोग परोप-कारांत करण्याचा त्यांचा निश्चयच झालेला होता. उद्यांची काळजी त्यांनीं कधीं केली नाहीं. व त्यासाठीं कधीं संग्रह केला नाहीं. त्यांनीं श्री भागवत, रुद्र, वगैरे स्वाहाकार केले. “ हरे राम ” या मंत्राचा त्यांस पराकाष्ठेचा छंद होता. रात्रंदिवस त्याचा उच्चार करीत व फावल्यावेळीं त्यांचें लेखन ते करीत असत. अशा नामांकित कागदांत पिठाच्या गोळ्या बांधून, ते त्या माशांस घालीत असत. ह्या वृत्तीचा परिपाक म्हणजेच “ स्वहितादर्श ” ह्या पुस्तकाचें लेखन होय.

स्वहितादर्श:—हें लहानसें ४७ पानांचें पुस्तक अपसिंगेकर यांनीं स. १९३० मध्ये छापवून प्रसिद्ध केलें आहे. ह्यास ह. म. प. अनंत गोपीनाथ हिंगणीकर ह्यांनीं प्रस्तावना लिहिली आहे. तींत हें पुस्तक नाम-स्मरणाचें उत्तम प्रेरक होईल असें म्हटलें आहे. ग्रंथकाराचा पेशा नोकरीचा असून त्याचें अपघातानें उजव्या खवाटाचें हाड मोडल्यामुळें त्यास

लेखनाचें कार्य करितां येत नसे, असें आत्मनिवेदनांत त्यानें सांगितलें आहे. त्यांचें कुटुंब वारल्यापासून त्यांचें संसाराकडील लक्ष अजीवात उडालें. स्वतःच्या प्रकृतीचीही त्यांनीं अनास्था केली. त्यांचें पर्यवसान क्षयरोगांत होऊन ज्येष्ठ शु. ६ शके १८५८ रोजीं त्यांचें देहावसान झालें.

स्वहितादर्श हें लहान पण चटकदार आणि बोधप्रद पुस्तक त्यांनीं रचिलें आहे. त्यांत प्रपंच करून परमार्थ कसा साधावा हें सांगितलें आहे. त्यांत “ हरे राम ” ह्या मंत्रावर विशेष भर आहे. म्हणून प्रथमच ‘ हरे राम हरे राम ’ हा मंत्र १०८ वेळां दिला असून, इतरांनींही तो लिहिल्यास व जपल्यास त्यांची बुद्धि सन्मार्गाकडे वळेल असें आश्वासन ग्रंथकारानें दिलें आहे. नंतर ‘ स्वहितादर्शास ’ आरंभ केला आहे. त्यांत स्वतःस सावधानता कशी प्राप्त झाली ह्याबद्दलचे एक दोन अनुभव सांगून लेखकानें आनंद रामायणांतील श्रीरामचंद्राच्या जनोपदेशाचे सुमारे २६ श्लोक अर्थासह दिले आहेत. मनुष्यानें संसारांत सदा सावध असावे असें त्यांचें सार सांगितलें आहे. नंतर पुरुषाच्या शतमान आयुष्यांतील निरनिराळ्या टप्प्यांचें वर्णन देऊन, आणि तुकाराम व कवीर ह्यांचे ग्रंथांतील वेंचे देऊन ‘ होई सावधान । नरतनु दुर्लभ लाधली दैवें ॥ हा उपदेश केला आहे. त्यानंतर नरदेहाचें महत्त्व भागवतांतील व तुकाराम, ज्ञानदेव ह्यांच्या ग्रंथांतील उतान्यांनीं व कांलीदासाविषयींच्या दंतकथेनें सिद्ध केलें आहे. नंतर कलियुगांत नवविधा भक्तिच श्रेष्ठ हें मत प्रतिपादिलें आहे. आणि पुढें भक्ति, योग व ज्ञान ह्या तिन्ही मार्गांत चित्ताच्या एकाग्रतेचें महत्त्व व तें प्राप्त करून घेण्याचें साधन ह्याचें विवेचन ग्रंथकारानें केलें आहे. मधून मधून:-

जो या मानव लोकीं मानितसे कनक कामिनी वमन
तो सत्पुरुष म्हणावा धन्य त्याचें पदीं असो नमन ॥

किंवा:- शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं भुंजति ये मानवा ॥

स्तेषामिंद्रियनिग्रहो यदिभवेद् विंध्यस्तरेत् सागरे ॥

अथवा:-या मनाचें एक निकें । जे देखलीया गोडीच्याठायीं सोंकें ॥

यास्तव अनुभव सिद्धीचीं कौतुकें ॥ दावीत जावीं ॥

असे सुंदर उतारे दिलेले असल्यामुळें ग्रंथास बहुश्रुतता आली आहे. पुढें आनंदरामायण व अध्यात्मरामायण ह्यांतील विस्तृत उतारे अर्था-

सह देऊन कवीने आत्मज्ञानाचा उपदेश केला आहे व “कालेवर्षतु पर्जन्यः पृथिवी शस्यशालिनी ” इत्यादि भरतवाक्याने पुस्तक संपविले आहे.

ह्या पुस्तकांत स्वतंत्र रचना नसून अध्यात्मज्ञान व नामसंकीर्तन ह्यांचे महत्त्व पटवून देणारे, अधिकृत ग्रंथांतील, निरनिराळे उतारे संकलित केले आहेत. ह. भ. प. पांगारकरबुवांच्या भक्तिमार्गप्रदीपाप्रमाणे परमार्थ-साधकांस हे नित्य स्मरणीसारखे उपयोगी पडेल, व त्याच हेतूने लेखकांने ते प्रकाशित केले असल्यामुळे त्याचा हेतु सफल झाला आहे असे म्हणण्यास हरकत वाटत नाही. वाङ्मयनिर्मिति हा त्याचा हेतुच नसल्यामुळे त्या दृष्टीने त्याकडे पाहणे योग्य होणार नाही. बरीचशीं पद्ये ह्यांत संकलित केली असल्यामुळे ह्यास पद्य ग्रंथांत स्थान दिले आहे, एवढेच.

प्रकरण ११ वें.

कवि कोरेकल. (स. १८८५)

काव्यकौस्तुभ, कविसम्राट्, वृत्तसम्राट्, सकलकलाकोविद् यशवंतरावजी कोरेकल,

सत्यं सन्ति गृहे गृहेऽपि कवयो येषां वचश्चातुरी ।
स्वे हर्म्ये कुलकन्यकेव लभते स्वल्पैर्गुणैर्गौरवम् ॥
दुष्प्रापः सतु कोऽपि कोविदमतिर्यद्वाग्रसग्राहिणी ।
पण्यस्त्रीव कलाकलापकुशला चेतांसि हतुक्षमा ॥ १ ॥

यशवंतरावजींचा जन्म हैद्राबाद येथें स. १८८५ मध्ये झाला. एक वर्षाच्या आंत ह्यांचीं मातापितरें निवर्तलीं व हे तेव्हांपासून एकनाथ व अनाथ झाले. त्यांचे पालन पोषण त्यांच्या चुलत भावानें केलें, ते हैद्राबाद येथें रु. ४०० पगारावर अ. अकौन्टंट जनरलच्या हुद्द्यावर होते. त्या काळमानाप्रमाणें उर्दू, फारशी, व इंग्रजी या भाषांचें थोडेसें शिक्षण त्यांचे वयाच्या १२।१३ वर्षांपर्यंत झालें. नंतर त्यांनीं कचेरींत उमेदवारी सुरू केली. लहानपणापासून त्यांस ललित कलांचा नाद असल्यामुळें त्यांनीं, गायन, वादन, कातरकाम, सूक्ष्मलेखन, वगैरे ललित कलांत प्रावीण्य मिळविलें. आत्मविश्वास, करारीपणा, व चिकाटी ह्या गुणांमुळें त्यांना कोणतीही विद्या किंवा कला सहज हस्तगत करून घेतां येते. ह्यांच्या कातरकामाचा नमुना औन्ध संस्थानाधिपतींनीं आपल्या दिवाणखान्यांत ठेविला आहे. त्यांस कातरकाम व सूक्ष्मलेखन ह्यांवर हल सुवर्णपदकें मिळालीं आहेत. लहानपणींच ह्यांच्या उज्वल प्रतिभेचें तेज उर्दू भाषेंत चमकूं लागलें व त्यांची गणना उर्दू कवींत होऊं लागली. हें पाहून भाऊसाहेब केसकर यांनीं त्यांस आपल्या मातृभाषेची सेवा करण्याचा उपदेश केला. तो त्यांस पटला. व त्यांनीं लगेच मोरोपंतादि जुन्या कवींच्या व मोग्रे, टिळक, केशवसुत वगैरे नव्या कवींच्या काव्यांचा लक्षपूर्वक अभ्यास सुरू करून मराठी भाषेंतही काव्य करण्यास सुरवात केली. ह्या गोष्टींचा उल्लेख खालीलप्रमाणें त्यांनीं आपल्या 'स्फुरद्देवते' ह्या कवितेंत केला आहे:—

तपें उगिच दोन कीं दवडिलीं असें वाटलें ।
 प्रसून परकीय जें तव पदीं बलें वाहिलें ॥
 जरी कवन मालिका तशि न लांबली फारशी
 परंतु उरदंतुनी म्हणती हीन जी फारशी ॥ ७ ॥
 अशी धरिलिं लालसा लिहिन एक दीवान' मी ।
 जरी तपयुगीं श्रमे तरि न कांहीं मानीन मी ॥ ८ ॥
 असोत बहु कंटकें^२ नच कधींहि त्यां मी नमी ॥
 तदाब्धिगत जाहलों संवयिनें तसा मीन मी ॥ ८ ॥
 कधींहि नच फारशी, अरविही न अभ्यासिली ।
 न संस्कृतहि त्यापरी कधींहि शास्त्रीती मुळीं ॥
 तरी स्फुरणदेवते ! करिशि सव्यसाची मला ।
 सदोद्यतहि दों करें नमन हें असो गे तुला ॥ १८ ॥

यांचें इंग्रजी शिक्षण 'मिडल' पर्यंत झालें आहे. हे येथील फायनान्स
 आफिसमध्ये रु. ८० वर अ. सुपरिंटेंडंट आहेत. हार्मोनियम (पेटी)
 वाजवण्यांत त्यांनीं इतकें प्रावीण्य मिळविलें आहे कीं इ. स. १९१९ सालीं
 मुंबईतील गांधर्व महाविद्यालयाच्या वार्षिक उत्सव प्रसंगीं त्यांचा कार्यक्रम
 ठेविला होता. त्यावेळीं त्यांच्या वादनकौशल्याची स्तुति सांजवर्तमान व
 ज्ञानप्रकाश इ. वृत्तपत्रांतून फार झाली व प्रि. वि. दि. पलुस्कर ह्यांनीं
 त्यांना एका प्रशस्तिपत्रासह रौप्य प्याला अर्पण केला.

त्यांस एकीकडे ललितकलांचा इतका नाद आहे तरी दुसरीकडे वेदांता-
 सारख्या रूक्ष विषयांतही त्यांनीं अवगाहन केलें आहे व ह्याचें प्रत्यंतर
 त्यांच्या 'तत्त्वज्ञानमंदिरांतील' लेखमालेवरून पटण्यासारखें आहे. हें ज्ञान
 त्यांनीं रात्रंदिवस अभ्यास करून संपादन केलें आहे. त्याचा परिणाम
 त्यांच्या आचरणावर व कवितांवरही ठळकपणें झालेला दिसतो. आठ
 आठ दिवस अन्न ग्रहण न करितां ते २४ तास अविश्रांत श्रम करूं
 शकतात. म्हणून 'Infinite capacity to take pains is genius' ही लोकोत्तर
 बुद्धिमत्तेची व्याख्या त्यांस एकाप्रकारें लागू पडते. त्यांची वृत्ति उदासीन

१ पश्चिम वर्णाक्षर प्रासांतून क्रमानें लिहिलेल्या कवितांचा संग्रह.

२ कंटक शब्द उभयलिंगी आहे. पु. न.

व प्रसिद्धिपराङ्मुख असल्याळें ते १६ व्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनापर्यंत (स. १९३१) येथील समाजास अपरिचितच राहिले होते. इ. स. १९२४ त ते यद्रीनारायणाची यात्रा करून आल्यापासून दर रोज प्रवचन व भजन ह्यांत रात्री दोन तास घालवीत असतात. ह्यांस एक मुलगा व मुलगी अर्शी दोन अपत्ये झालीं. पण मुलगा आपल्या वयाच्या १८ व्या वर्षीच वारला. पुढें स. १९२५ मध्ये त्यांच्या वयाच्या ४० व्या वर्षी त्यांची पत्नी ही निवर्तली. अर्शी दुःखें त्यांजवर कोसळली तरी ते नेहमी समाधान वृत्तीने असतात. उघडच आहे:—॥ धैर्याची स्थिति बाणली, हृदि जयां, शांती वसे त्या स्थळीं ॥ ह्यांचे जीवन अत्यंत पवित्र व आदरणीय आहे. सदाचार, झालीनता, सौजन्य, मार्दव व माधुर्य ह्या गुणांचा परिपाक आपणांस त्यांत पहावयास सांपडतो. लहान मोठा कोणीही त्यांच्याकडे जावो, त्यांचे ते आदरपूर्वक स्वागत करतात. हे उर्दू, हिंदी, व मराठी या भाषांत भाषणें करतात. पुणे व नाशीक येथील वसंतव्याख्यान मालांतून त्यांची व्याख्याने झालेली आहेत. वर उल्लेखिलेल्या सर्व पदव्यांवरून त्यांची सर्वांगीण श्रेष्ठता सहज ध्यानांत येण्यासारखी आहे.

मागे सांगितलेच आहे कीं प्रथम हे उर्दू व पर्शियन भाषांत काव्य करूं लागले. त्यांत त्यांनीं ' दीवान ' हा कष्टसाध्य काव्यप्रकार यशस्वी रीतीने करून दाखविला. त्यांच्या उर्दू काव्याचा एक संग्रह प्रसिद्ध झाला असून त्यास हिज एक्सलेन्सी महाराजा सर किसन प्रसाद बहादुर सदर आजम (स. १९३३), वावे हुकूमत सरकारे—आली, ह्यांच्या प्रस्तावनेचा अपूर्व सन्मान मिळाला आहे. आणि त्यांनीं तीत काव्य कौस्तुभाविषयी प्रशंसोद्गार काढले आहेत.

कोरेकल ह्यांचा निरनिराळ्या भाषांतील विपुल व विविध कवितासंग्रह पाहून कोणीही आश्चर्याने थक्क होऊन जाईल. ह्यांच्या ग्रंथांचें पुढें टिपण दिलें आहे:—

	कविता.	ओळी.	पृष्ठें.
१ काव्य कुसुम कलिका प्रथमोद्भव	७५	३३७६	२२३
२ " " द्वितीय उद्भव पुष्पपाकळ्या.	२३६	६७३८	४३३

कोरेकल-राजहंस वर्ष २ रें. अंक ६.

३	” ”	तृतीयोद्भव सुमनसौरभ.	३००	६४०७	४००
४	” ”	चतुर्थ ” छापण्यास तयार	२४	३८१	३००
५		इतर अमुद्रित कविता.	७४	१०८३	५०
६		विरोधवैचित्र्य नाटकांतील पद्यें	३२		१५०
७		विचार वैभव (गद्यगुच्छ वेदांतपर)			१७५
८		कौस्तुभकिरण (लघुकथा निबंध) हिंदी पद्यगुच्छ			१५५
९		हिंदी गद्य (वेदांतपर ज्ञानमार्तंड) ग्रंथ अमुद्रित.			४००
१०		हिंदी कविता.	१९	३०४	
११		उर्दू (दीवान) कलामे नुमरत.	१२३	४९२	१६०
१२		उर्दू (संगीत नाटक अंक ३) मकसदेहयात ऊर्फ इषित्याके-ताअलीम	११९		२००
१३		करिष्मैइष्क-नाटक अमुद्रित	२८		१२५
१४		मराठी-उर्दू-कोश अमु.			२५०

एकूण कविता ११२५ ओळी १९४०३ व पृष्ठें ३१२१

काव्य कुसुमकलिका प्रथमोद्भव

जुने संत कवि अथवा आधुनिक कवि संतगणू यांच्याशिवाय इतका अफाट ग्रंथविस्तार कोणत्याही कवीचा दिसणार नाही. ईश्वरी देणगी शिवाय अशा गोष्टी साध्य होत नाहीत. सगुणचरित्रलीलांचें वर्णन व परब्रह्म-निरूपण ह्या परंपरागत विषयांकडेच यशवंतरावजींचा विशेष ओढा दिसतो. हें ‘स्फुरद्देवते’ मधील पुढील ओळींवरूनही स्पष्ट दिसण्यासारखें आहे:—
प्रभुस्तवन ही कधीं, स्वमनभावसूक्तावली । निसर्गमय वर्णनें तरिहि तीं
तुला अर्पिलीं ॥ १२ ॥ अनेक विषयांतुनी सकल चाळिली ही मही । सुतत्त्व-
मधुसार तें म्हणुनि कांहिं अध्यात्मही ॥ जसें मजशि प्रेरिलें लिहित मी, न
गर्वाकुल । असें सकल काव्य हें तुझिच दिव्यता उज्ज्वल । तव स्फुरण तें
अहा ! लव न हालतां डोलतां । कसें कवन निर्मितें त्वरित चालतां बोलतां ! ॥
स्वयें सतत जागवी हळू हळू मला टोंचुनी । अशक्त वच, होति त्या गुद-
गुदल्या अशा आंतुनी ! ॥ कधीं स्फुरणशक्ति ती मजशि सांगते कीं पहा ।

‘ कशी मधुर कल्पना ’ ! सरसशब्द कैसे अहा ! ॥ असाच जरि राखिशीं
बसुनि वृत्तिसातत्य कीं । कितीक कवनोत्पलां बघशिं रम्य काव्योदकीं ॥ १५ ॥

त्याचप्रमाणे भावना-कल्पना, व विचार-विकार, ह्यांचा सुंदर आविष्कार
करणान्या आधुनिक कवितेवरही त्यांचे प्रेम दिसून येते. म्हणून त्यांचे
काव्यांत नव्या जुन्यांचे एका विशिष्ट प्रकारचे मिश्रण झालेले आढळते. प्रो.
चापेकरांनी प्रस्तावनेत ‘ प्रतिभांप्रेरित व प्रज्ञाप्रेरित असे काव्याचे दोन
प्रकार कल्पून प्रस्तुत संग्रहास जे दुसऱ्या प्रकारांत स्थान दिले आहे त्याबद्दल
कोणाचे दुमत होण्याचा संभव दिसत नाही. ह्यांत ७५ कविता असून त्यांचे
वर्गीकरण पुढील ४ विभागांत करण्यास हरकत नाही. (१) तत्त्व-नीति-
प्रतिपादक ३५ (२) निसर्ग-कवि-काव्य इ. २० (३) ईश्वरपर १२ (४)
प्रांसगिक ८. ह्यांत तत्त्व-नीति-प्रतिपादक कवितांचाच भरणा फार आहे
असे दिसते. कारण त्या सुमारे ३५ म्हणजे जवळ जवळ निम्मे आहेत.
ह्यावरूनच त्यांची मुख्य भूमिका जुन्या सत कवींसारखी अध्यात्मपर
आहे असे म्हणावेसे वाटते. ह्यांतील प्रतिपादन जरी उपनिषदे व पुराणे
इत्यादि जुन्या ग्रंथांच्या आधारेच केलेले असले तरी त्यांची पद्धति थोडेशी
नवीन असल्यामुळे ते तितके रूक्ष किंवा कंटाळवाणे वाटत नाही. (८)
स्वानुभूतित्व अमृत स्वांतद्रष्टा कवि चाखवतो; (१६) हे जग अशाश्वत
आहे, तुझे आयुष्य क्षणभंगुर आहे तर अशी श्रेयस्कर कृति कर कीं जिच्या-
योगे तुझे नांव मागे अजरामर राहील. जनहितास्तवच तुझा जन्म आहे.
आणि ते जर साधले नाही तर तुला धिक्कार असो. असा ‘ मनुजा ’ स
उपदेश केला आहे. (२३) ‘ विषयवासनेत ’ करी विषयवासना अपकृती
न वैरी तशी ’ ह्या पालुपादने तिच्यामुळे होणारे अनर्थ वर्णून अहेतुक
बडलेले सुकृतभोग बंधनकारक होत नाहीत असे सांगितले आहे. (२५)
‘ ध्येयानुसंधानामध्ये ’ घोडा व स्वार ह्यांच्या उदाहरणाने ‘ ध्येयास जो
कां सदा लक्षितो सत्य संपूर्ण तो कार्य संपादितो ’ हे तत्त्व सांगितले आहे.
यांत ‘ सोडी न ती अश्वघाटी कधीं, जी चिकाटी धरी निश्चये साधितो ’
अश्वघाटीवृत्ताचे सहजरीत्या नांवही गोंविले आहे. (२७) उत्क्रांतिः—

पूर्णाधिकत्वास्तव जन्म येतो । उत्क्रांतिने मानव पूर्ण होतो ।

मृत्यू सदा उन्नतमार्ग दावी । अपूर्ण ते पूर्ण करीत राही ॥ २ ॥

निष्कामकर्में पुरुषार्थ लाधे । पूर्णत्वही सत्वर त्यास साधे ।

कर्तव्यपूर्तिस्तव जन्म येई । उत्क्रांतिने मानव पूर्ण होई ॥ ३ ॥

वगैरे उत्क्रांतितत्त्वे अभिनव पद्धतीने सांगितली आहेत. (२८) मुमुक्षु बाळाचा पाळणाः—मायिक जगदाधाराला श्रुति माउलीच्या बाळाला, गाइलेला वेदान्तपर पाळणाः—बागुलबोवा तो दृश्याचा । गेला मेला लुच्चा । बाळा रडूं नको, हा त्याच्या ॥ माझा बाळ गुणाचा ॥ ९ ॥ पाठीं भूत वसे भिण्यांच्या । गोष्टी त्या मुखीच्या । आहे तूच बरे सर्वांचा । द्रष्टा एकचि साचा ॥ १० ॥ मझ्या बाळाला दृष्ट कुणी । लावियली मेल्यांनी । छकुल्या ! उगी उगी कां रडशीं । दुःखचि नाही तुजशीं ॥ ११ ॥ दृश्य मीठ करीं घेऊनियां । ब्रह्मांडाच्या मोह्या । बाळा दृष्ट तुझी काढाया । टाकिन ओवाळुनियां ॥ १२ ॥ बाळा जो जो रे० ॥ अशा रीतीने अत्यंत मधुर झाला आहे. यांत अगदी सोप्या शब्दांनी तर्ककर्कश विषयांत कोमल बालभावनांचा केलेला सन्निवेश, गूढतत्त्वनिवेदनांत भाषेची प्रसन्नता, आणि सहज सुंदर वक्रोक्तींत सुबोधता व औचित्य, ह्या परस्परविरुद्ध गोष्टींचें मीलन इतकें अद्भुतरम्य व सुंदर झालें आहे कीं 'बाळाची' दृष्ट काढण्याऐवजी कवीचीच दृष्ट काढावीशी वाटते. अथवा हें स्थल तो म्हणतो त्याप्रमाणें 'गमे तरिहि लागते, अहह, दृष्ट माझी मला ॥ १७ स्फु. दे. ॥ त्याची दृष्ट त्याला लागण्याचें आहे. निदान रसिकांची तरी त्याला खास दृष्ट लागेल असें वाटते ! (४३) 'चार चांदण्या रात्री' साधीच गोष्ट. पण ती अपूर्वतेने सांगून मनुष्यास सावध करून विचार करावयास लावण्याची कवीची विलक्षण हातोटी ह्यांत दिसून येते. कवि म्हणतो माझा जन्म-व्रतबंध-विवाह व पुत्रलाभ ह्या चार गोष्टी ज्या दिवशीं घडल्या त्या माझ्या चार चांदण्या रात्री होत. पण त्या तर निघून गेल्यां, तोंच । जाण्याचेही दिवस जवळी येत गेले असे ते । आणि कांहीं सार्थक न झाल्यामुळः— ॥ छाती फाटे बघुनी आपुल्या शोचनीय स्थितीतें ! ॥ (४८) 'कोठील मी कोण मी ?' ह्यांत तत्त्वमस्यादि वाक्यांचें विवरण करून मी सच्चि-सुखानंद आहे असें उत्तर दिलें आहे. (६७) "मानव मति" मधील पुढील आर्या मोठ्या सुबोध व अर्थपूर्ण झाल्या आहेत पहाः—

नरका नारायण ही होण्याचा योग मानवांना कीं ।
आहे परंतु जाती कर्मानें यमपुरींत वा नाकीं ॥ ९ ॥
मानस सरोवराचा मानव हा राजहंस कीं आहे ॥
नित्यानित्य अशा या नीगक्षीरास निवडतो पाहे ॥ ३६ ॥
नरतनुच्या नौकेला सगुंगांपासन सुकाणु लावावें ।
सज्जनसंगसर्मारें सहज सुलभसे सुमार्ग साधावे ॥ ३९ ॥

(६८) ' माया ऊर्फ कल्पनाराणी ' विषय जुनाच, पण पद्धति नवीन स्वीकारल्यास, त्यास नाविन्य कसें येतें ह्याचें हें उत्कृष्ट उदाहरण आहे.
देहगडी कीं फिरतो जिकडे फिग्वील कल्पना राणी ।
जैसे सैरा वैरा प्राणी पश्चादि फिग्वी कीं रानी ॥ ५ ॥
सौभाग्यवती जैशी आहे तैशीच अष्टपुत्राही ।
त्रिगुणें पंचहि भूतें प्रसवुनि मनुजां करीतसे त्राही ॥ ६ ॥
ही अक्षय्य सुवामिनि वरिलें इनें अखंड जीवातें ।
जरि तो आत्मज्ञानें मृत तरि त्याच्यासर्वें सती जाते ॥ ७ ॥
“ देहोऽहं ” ही बाधा वसवि उरावरि झिरीं स्वयें राहे ।
जी वारसें सुखाचें दुःखाच्या वारव्यासही पाहे ॥ ८ ॥

(६९) गायेची मगरमिठी:— ही हटयोगानें किंवा शारीरिक तपानें सुटत नसून बौद्धिक तपानेंच सुटते असें ह्यांत कवीनें सांगितलें आहे.

(७०) जीवन्मुक्तानंद लहरीत—मूळ संस्कृत श्लोक देऊन त्याचें सुरस मराठी समश्लोकी भाषांतर केलें आहे. गुरुसेवेनें गुरुकृपा झाली कीं मनुष्य जीवन्मुक्त होतो. मग ॥अशा जीवन्मुक्ता दिसत जग आनंदलहरी ॥१७॥

ह्या दिग्दर्शनावरून अध्यात्मविषयांची मांडणी हा कवि कशा आकर्षक रीतीनें करतो ह्याची ओळख पटण्यासारखी आहे. ह्यावरून ह्या सर्वच कविता अशा चागल्या झाल्या आहेत असें आमचें म्हणणें नाहीं. (२९) तत्त्व पंचक (३०) निश्चयपंचक, (३१) भ्रमसभ्रम, (४१) व्यर्थ जगत् नाशिवंत व (५२) सेवाप्रभुत्व ह्या अगदीं नीरस व गद्यवजा झाल्या आहेत.

दुसरा भाग निसर्गपर. ह्यांतही कवीच्या अंगीं मुरलेला वेदान्त वन्याच स्थळीं डोकावतो. नव्हे निभेंळ निसर्गवर्णन करणें त्यास अशक्यच झालेलें दिसतें. (३) ' रंगवल्लिका ' ह्या कवितेंत कोणत्याही आधुनिक कवीस

शोभतील अशा मनोज्ञ कल्पना उपःकाल व नंतरचा सूर्योदय ह्यांवर केलेल्या आढळतात. निसर्ग देवी रांगोळी काढायला लागते तों तिचें रंग-पात्रच उधळलें, व मग । कुगी म्हणो “ हा रवि उदयोन्मुख अरुणराज आला ” । कोणा गमले रंग-ल्लिका । काढित महिवाला ॥८॥ अशा शंका प्रेक्षकांस आल्या. (१२) कीं वेडे मगळे मिळोनि जगतीं बाजार हा मांडितीः— ह्यांत निसर्गाच्या, कोमल, मधुर, सौम्य, गंभीर, रुद्र व भयानक वगैरे सर्व स्वरूपाचें यथोचित वर्णन करून कवीनें कवितेचा शेवट तार्त्विक विवेचनांत केला असल्यामुळे पहिल्या वर्णनाची गोडी अगदीं फिकी पडली आहे. (१४) ‘ कवींचें जग ’ हीं कवींचें कार्य व निसर्गवर्णन ह्यांचें मिश्रण केलें आहे. कवींचें जग अनुम आहे खरें, पण जो जागृति सुषुप्ति सोडून तैजस विश्वांत जागत बसतो त्याचें. असें शेवटीं सांगितलें आहे. (१५) पुढील “ निसर्ग देवाची भूवाळी ” मधील सृष्टिवर्णन बरें आहे. (३६) सृष्टीच्या विविध स्वरूपांच्या निरीक्षणानें हृदयांत प्रसंगोचित निरनिराळ्या भावना कशा जागृत होतात, व त्यायोगें कवीची दृष्टि सौंदर्य-समीक्षणाकडे कशी वळते हें मोठ्या काव्यमय भाषेंत सांगितलें आहे. पण कथेकन्याच्या पालूपदाप्रमाणें ॥ स्थिरचर व्यापुनि दशांगुलीं जो उरला हें बदलों ॥ हे बोल बिरसता आणितात. (३७) पद्यदगायन मधुर झालें असून शेवटली कविता मोठी भावार्थपूर्ण झाली आहेः—पक्ष-विहिन कविभृंगहि गातो । पक्षपात नच अलिचा करितो । रसिक सुमनि बसतो सांठवितो हृदयस्पर्शा—शब्दांच्या परागराशी ॥१५॥ (४४) सुपर्णा जाशि कसा विसरून ? ॥ ‘ द्वासुपर्णा ’ ॥ ह्या श्रुतीस अनुलक्षून सुख-दुःखांचा उपभोक्ता जीव हा शरीररूपी पिंजऱ्यांत कितीही जपून ठेवला तरी पर्वा न करितां तो उडून जातो हें वर्णिलें आहे. येथें । जपतचि गेला । पिंजऱ्यांतुनि पोवट नेला ॥ ह्या प्रसिद्ध पदाची आठवण होते. (४८) “ वस्तुस्थिति संशोधन ”ः—ह्यांत ही तारकांच्या माणिकांचें, दवांच्या मीक्तिकांचें, सृष्टिवर्णन सुंदर आहे. कवि म्हणतोः—दिव्य असें सौंदर्य बघावें । सुग्म्य विश्वाचें । रम्य कल्पना रम्य धारणा । देणें देवाचें ॥ २१ ॥ हेहि खरेंच आहे. (७३) ‘ नववत्सराचें ’ वर्णन मोठें थाटाचें झालें आहे. पण शेवटीं कवीचें तत्वज्ञान आहेचः—

अंतरीं स्वसुखःशांति न अंतरीं । ना तरी सुख मिलेल वनांतरीं ।

नाचवी मन जिथें सुख ना चवी । दाखवी मुख कुठेंहि सदा कवी ॥ ११६

तरी पण येथील शब्दरचना कर्णमधुर व चमत्कृतिजनक झाली आहे. (७४) स्वागतः—ह्यांतही पुनः नववत्सरांचेंच स्वागत आहे. पण त्यांत गुलाबी उषा, हिरवा शालू नेसणारी मेदिनी, मधुर ताना मारणारी कोकिला, गुंजारव करणारा भ्रमर, शैल, अद्रि, गिरि, वज्र, सौध, हर्म्य, गृहे, माधवी, मधुलता, कृष्णसार, रुर्यूथ, वगैरेंचें निसर्गवर्णन मांठें बहारदार झालें असून, स्वागतावृत्तानें स्वागताची मोहनी अधिकच वाढली आहे.

एकंदरींत कवीचें निसर्गावरील प्रेम उत्कट असून त्याच्या कोमल व उदात्तरूपांचीं वर्णनें त्यानें मोठ्या तन्मयतेनें केलीं आहेत. अर्थात् तत्त्व-संशोधन ही त्याची प्रकृतिच असल्यामुळें मधून मधून येणाऱ्या त्याच्या लहरी-कडे वाचकाचेंही तितकें लक्ष जात नाहीसे होऊन त्यास निसर्गसौन्दर्याचा आनंद लुटण्यास अडचण पडूं नये असें वाटतें. ह्याशिवाय (६) निसर्ग मधु हास्यांतील उषावर्णनांत कवीची कविता उसळून आली आहे. (१३) चंपकमाला वृत्तांतील चंपकमाला; (१८) “ श्लोप गे लाडके रजनी ” असा ध्वनि जीत येत आहे अशी ‘ रजनीची रात्र ’. (१९) ‘ उषानिशा ’ मधील उषानिशाची झोंबाझोंबी, निशाची तुटून पडलेलीं भूषणे, व उषेनें केलेला त्यांचा अपहार वगैरे वर्णन फार हृदयंगम झालें आहे. ह्या कविताही ह्याच भागांत येतात.

ह्याच भागांत कवीनें कांहीं कवितांत आपल्याविषयीं, कवींविषयीं, व काव्याविषयीं कांहीं विचार प्रगट केले आहेत. ‘ स्फुरदेवता ’ ही एक आशापैकीं असून, कवीनें तींत आपल्या शिक्षणाचा व काव्यस्फूर्तीचा उल्लेख केला आहे. ही पृथ्वीवृत्तांत असून हिजवर मोरोपंती ठसा पूर्णपणें पडलेला दिसतो. मोरोपंताची शरणागति, असाह्यता व एकनिष्ठा वगैरे कोमल भावनांचे प्रतिबिंब तींत स्पष्टपणें प्रतीत होत असल्यामुळें हिला मोरोपंताच्या स्तोत्रकलापाचें भक्तिमाधुर्य आलें आहे. परंतु शब्दशुद्धि, भाषाशुद्धि व व्याकरणशुद्धि ह्यांकडे कवीचें लक्ष स्वभावतःच नसल्यामुळें त्याची कवितासुता देवीच्या वर्णानीं युक्त अशा सुंदर स्त्रीप्रमाणें, कांतियुक्त पण विरूप अशी

झाली आहे. यशवर्धिनी; तदाब्धिगन; शिरांदोलिका; हृदिवासिनी; मममना-
 विध संवर्धिनी; मदीयअघहारिणी; यशोकरिणी; यशवर्णनी; यांत शक्य तेवढे
 समासदोष घडले आहेत. स्वर्धुनी वरोवर डवकें वसविलें आहे. कंटक शब्द
 प्रायः पुल्लिगांत उपयोजितात. नपुसकलिंगी तो असला तरी तसा उपयोग
 फार कमी आढळतो. १४ वींत 'अशक्तवच' होति त्या गुददल्या
 कशा आंतुनी ! " अशक्तवच गुदगुल्या म्हणजे काय ? अंतर्मानाचें
 आनंददायी अस्फुट स्पंदन असें कांहीं तरी कवीस म्हणावयाचें होतें, असें
 वाटतें. 'दों करें' यांत वचनदोष उघड दिसत आहे. ह्या दोषांची कारण-
 मीमांसा करण्यास फार लांब जावयास नको. ह्या कवितेंतच त्यांचें बीज
 आहे. साक्षात् सरस्वती देखीच आपणांस प्रसन्न होऊन तीच आपल्या मुखानें
 बोलत आहे. अहर्निश तिचे ध्यानांत निमग्न असलें म्हणजे झालें. जें जें
 स्फुरण होईल तें तें काव्यच. मग 'नको तुजशिं वाचणें कधिहि पाणिनी-
 यावली । परी वच दिसेल ती कशिहि काव्यरत्नावली ॥ १६ ॥ अशी त्याची
 प्रामाणिक समजूत आहे. म्हणूनच कवि म्हणतो :-गमे, तरिहि लागते,
 अहह दृष्ट माझी मला ॥ १७ ॥ मदीय कवितेसही बघुनि मीच कीं हर्षतो ।
 अवर्ण्य सुख भोगतो हंसित वृत्तिनें डोलतो ॥ २१ ॥ आणि यदाकदाचित्त
 मानवी शास्त्रानुसार कांहीं दोष तींत राहून गेले असले तरी त्यांकडे दिव्यप्रयोग,
 किंवा आर्षप्रयोग म्हणून गुणदृष्टीनेंच पाहिलें पाहिजे. पहा कवि म्हणतो
 । मगस्वतिच कीं स्वयें कविमिषें जणूं बोलते । कसेंहि तरि वाटतें मधुर
 बोवडे बोल ते ॥ २८ ॥ कशीहि मग ती असो-सरस, हीन-काव्यकृती ।
 चमत्कृति तुझीच ना ? स्फुरणदेवते ! सर्व ती ॥ तरीच म्हणती 'अती
 महति कीं कवीची जनी । तयास बुध आदरें वधति वागवीती मनी.' ॥२९॥
 आणि पुढचे कवि । म्हणोत "कविता" कुणीं अमृतदायि संजिवनी ॥३२॥
 हें एक मुख्य कारण. आणि दुसरें असें कीं कवीनें सांगितल्याप्रमाणें त्याचे
 जवळ 'सर्वस्य लोचनं शास्त्रम्' शास्त्रलोचन नसल्यामुळें दोषांची जाणी-
 वच त्यास होत नसावी. तिसरें कारण असें कीं साधुमताची प्रासादिक
 कविता अशीच असते, अशी दृढसमजूत, आणि स्तुतिपाठकांचे स्तुतिपाठ हें
 चवथें होय. नाहींतर ज्यानें इतक्या भाषा व कला शरीराची कोरडी करून संपा-
 दिल्या, त्याला म्हणजे व्याकरणसाहित्यादि शास्त्रांचे चारदोन नियम दुर्गम

होते असें नाही. पण हें कसेंही असलें तरी त्याची निरागस, वैराग्यपर, व परमार्थपरायण वृत्ति पाहून कोणीही रसिक त्याजवर रुष्ट होईल असें आम्हांस वाटत नाही. तरी पण त्याची कविता । धूमेनाव्रियते वन्हिर्यथादर्शं मलेनच ॥ गी. ३.३८ ॥ अशी लौकिकदृष्टीला दिसते, एवढें वाचकांनीं ध्यानांत ठेवावें म्हणजे बरस आहे.

(३८) कवींची बैठक; (५९।६०) एकादशीला शिवरात्र भेटे; (७१) नांवाची नवलई व (७२) नांवाचे नामधारक; ह्या कविता मोठ्या विनोदी व मजेदार झाल्या आहेत आणि अशा विरक्त पुरुषाजवळही हास्यविनोदास स्थान मिळालेलें पाहून सानंद आश्चर्य वाटतें. पहिली सोडून बाकीच्या चुटके-वजा व हास्यरसोत्पादकही झाल्या आहेत. पहिली कविता विनोदपूर्ण आहे, पण जरा लांब झाली आहे एवढेंच. शार्दूलविक्रीडितांतल्या ५६ श्लोकांचें तें एक स्वतंत्र लघु काव्यच झालें आहे; व सर्वत्र पसरलेल्या उपहासयुक्त विनोदाची मजा पहाण्यास तें सर्वच वाचलें पाहिजे. कवींची एकदां बैठक झाली. अर्थात् तेथें सर्वच कवि होते. उत्तम काव्य कोणतें व उत्तम कवि कोणास म्हणावें ह्याबद्दल तेथें चर्चा सुरू झाली. तेव्हां जो तो आपलीच कविता वाचून दाखवू लागला व तीच उत्तम असें म्हणू लागला. पण सामान्यतः लोकांत जसे सात्विक, राजस व तामस असे तीन प्रकारचे लोक आढळतात तसे कवींतही असतात, असें सांगून कवीनें प्रत्येकाचीं लक्षणें मोठ्या मार्मिकतेनें वर्णिलीं आहेत. सात्विककवि म्हणजे संत कवि होत. राजस, स्वप्रतिष्ठा व रसिकानंद हीं दोन्ही साधतो. त्या दोघांना एकीकडे सारून तामस कवि पुढें सरसावले व हास्यरसास ऐकवू लागले:—

कोणी एक कवी सदैव कविता वाची करी वा लिही ।

राही हा निज-कल्पनांवरिं, जणूं याची वही, तां मही ॥

पद्यावांचुनि एक अक्षर दुजा बोलूं न देई पहा ।

काव्यें सृष्टि जणूं स्वतंत्र वसवी तेथील कीं भूप हा ॥ २४ ॥

अशा कवीस । सर्व काव्यमयं जगज्जननि वा ही काव्य देवी मही ॥ २६ ॥
त्याचें बोलणें, चालणें, काम करणें, काम सांगणें, सर्व कवितामय. एवढेंच नव्हे तर । वृत्तांतूनच पूर्ण वृत्त अपुलें पत्रोत्तरीं पाठवी ॥ व । झाल्या भेट समक्ष भाव मनिंचा गावांनिया दाखवी ॥ २७ ॥ इतकी त्याची मजल गेली

होती. त्याचप्रमाणें त्याचें रागलोभप्रदर्शन पिल्लूदुर्गादि रागदारींत होत असे. पुढें आठाठ दिवस हा एक एक वृत्ताचें व्रत घेऊं लागला. त्यामुळें स्वप्नांतही त्याची ॥ स्वप्नामाजी पहा कधीं बडबडे “ चंद्रास तारा वहा । माना वा समरा जनाम समरा ताराप ताराप हा ” ॥ अशीच बडबड चाले. एकदां एका आत्मानें अशा कवीस विचारिलें:—

‘ कांहो वृत्त अलीकडे न अपुलें कांहींच आम्हां कळे,
चिंता लागलि फार एकुनि आम्हां रोगें तुम्ही पीडित ’
त्याचें उत्तर हा लगेच कळवी “ शार्दूल विक्रीडित ॥ ३६ ॥ ”

त्याला एकानें एकदां गद्यांत प्रश्न विचारला त्यावर तो म्हणाला आहो मात्रावृत्तांत ह्रस्वदीर्घांची वाटेल तशी ओढताण चालत असतां ‘ ऐसी सोय असोनि कां कवि खुळ गद्यांतुनी बोलती ? ॥ ३७ ॥ नंतर चर्चेत कविराजांची लक्षणे पुढीलप्रमाणें ठरलीं:—

जाणावा कविराज तोच गद्य कविही वाची न जो लेखि तो ॥
मानावा कवि तोच तुच्छ इतरां काव्यास जो लेखितो ॥
माना वाकवितो प्रसन्न हृदयें काव्यास ऐकोनियां ॥
कोठें का जगिं मूढ याहुनि दुजा आहे जगिं कोण या ? ॥ ५३ ॥

ह्यांतच कवीचा मान आहे. ह्यानेच त्यास श्रेष्ठत्व येतें. एखादी गोड रम्य कविता कोणाची आढळलीच तर भुवयांना आठया घालून ती मनांत वाचावी व नाईलाज तर एकांती जाऊन हळूच हांसावें.

“ एव जी सहजीच मौज कविच्या त्या बैठकीं जाहली ” व जशी ऐकिली तशी सुज्ञ वाचकांस सादर केली आहे. आतां पुढें चर्चेचा निकाल होऊन कोणाच्या गळ्यांत माल पडेल हें त्यांनीं संधि साधून पहाण्यास जावें, असें म्हणून कवीनें हें कविब्रुवोपाख्यान संरविलें आहे.

‘ एकादशीला शिवरात्र भेटे ’ ह्याविषयावर एक सप्तक व दुसरें अष्टक इंद्रवज्रंत केलें आहे. पहिल्यांतला विनोद जरा अधिक सरस वाटतो. पुढें एक श्लोक नमुन्याकरितां दिला आहे.

भिक्षेस भिक्षेकरि कीं निघाला । माधूकरीच्या सदनास गेला ।

तेथें असा भोजनबेत थाटे । एकादशीला शिवरात्र भेटे ॥ ५ ॥

(७१) नांवाची नवलाई व (७२) नांवाचे नामधारक यांतील विषय व विनोद एकच प्रकारचे आहेत. त्यांत फक्त लिंग भेदाचाच काय तो प्रकार आहे. नाव सांगे सुंदरावाई । डोळा एकच नाकहि नाहीं ॥ १ ॥ नांव सांगे अन्नपूर्णा । एक शित ही ना दे कोणा ॥ २ ॥ ७२ ॥ नांव आहे सुंदरपंत । कुबडा तिरळा वक्रंदत ॥ १ ॥ नांव एका राजा कर्ण । कवडी देतां येतें मरण ॥ ७२ ६ ॥ इ. यांतील शब्दनिष्ठ विनोद अगदी सामान्य आहे.

तिसऱ्या भागांत ईश्वरपर कविता येतात. (१) उन्नाद; (२) तुझ्या सम कवी कधीं जन्मती, (५) एकचि तूं विश्रांत; (२१) वेणुस्वन; वगैरे कवितांचा ह्यांत समावेश करितां येईल. ह्यांत विशेष असें कांहीं सांगण्यासारखें नसल्यामुळे त्यांचा केवळ नामनिर्देश केला आहे. भक्ति-प्रवण वाचकांनीं त्या अवश्य वाचाव्या. त्यांस आनंद खार्त्रीनें लाभेल.

आतां कांहीं प्रासंगिक कविता कवीनें केल्या आहेत, त्यांकडे वळूं. ह्यांत विजयादशमी, देवघेव, संक्रांत, प्रेमाचे बोल, संपादक, रेगारे, वगैरे पद्यांचा समावेश करिता येईल. विजयादशमीच्या निमित्तानें प्रयत्न, परो-पकार इत्यादि गुण संपादन करण्याचा उपदेश करून कवि म्हणतोः—

गेहां सोडुनि देहां श्रमवा हो वर्तमान कालांत ।

सीमोह्लंघन तेव्हां होतें भूतांतुनी भविष्यांत ॥ ६२ ॥ २० ॥

कालकसोटीवर कीं कर्माची रेख कसुनि काढावी ।

त्याहुनि उज्वल होण्या पुनरपि गाळोनि झीज सोसावी ॥ २१ ॥

संक्रांतीचा तिळगूळ विरह नाहीसा करून प्रेम स्थापन करतो. तो समाजांत ऐक्यवर्धन करतोः—

प्रेमानें स्नेहानें हृदयातें गोड बोलुनी हलवा ।

प्रेमोद्भव होण्या या परोपरीनें परस्परां हलवा ॥ १० ॥

तिळगुळकाव्यमिधें या सांगाया ऐक्यमहति सर्वांना ।

प्रेमी प्रेमें प्रार्थुनि यशवंतें शब्दतिल रसज्ञाना ॥ ६६ ॥ १९ ॥

(५४) रेगारेमध्ये गाण्याच्या सप्तस्वरांची मौज करून दाखविली आहे. (५३) ज्यास वृद्धिक्षय नाही असें संपादन करील तोच स्वरा संपादक म्हणावा, असें संपादकाचें लक्षण दिलें आहे. (६५) प्रेमाच्या

बोलांतील सिद्धांत कोणाऱाहि पटतील असेच आहेतः—प्रेमाच्या साम्राज्या प्रेमाची प्रार्थना कधी नसते ॥ विनती इच्छा आज्ञा तीहींची एकरूपता असते ॥ १ ॥ बोलावें हृदयाने, प्रेमाला भाषणे न कामाची ॥२॥ वाचस्पति जरि झाला प्रेमाचे बोल बोलतां लाजे ॥

ह्या प्रथमोद्भवांत सुमारे दहा वर्षे हळू हळू रचलेल्या कवितांचा संग्रह केलेला आहे. ह्यांमैकीं कांहीं कविता मनोरंजन, चित्रमयजगत्, अरुण, अरुणोदयमाला, माणिकप्रभु मासिक व रामकृष्ण निकेतन मासिक वगैरे नियतकालिकांतून पूर्वीच प्रसिद्ध झालेल्या आहेत.

ह्या संग्रहाचा प्रथम दर्शनीच जो एक मोठा विशेष नजरेंत भरतो तो त्याचा प्रचंड विस्तार हा होय. एक संत कवि दासगणु, सोडून दिल्यास इतकी विपुल रचना इकडील कोणत्याहीएका कवीची नाही. एवढेंच नव्हे तर, बागशाही, जानकीकाव्य, प्रेमांजली, पहांट तारा, फटकार वगैरे काव्ये एकत्र केलीं तरी त्यांची एकत्र पद्यसंख्या ह्याच्या बरोबर होईल किंवा नाही याची शंका वाटते. म्हणूनच ह्या चिमुकल्या चौपडयांकडून ह्या प्रचंड पुस्तकाकडे येणें म्हणजे ओहांळ, ओढे, व नद्या यांजकडून भागीरथी सारख्या पयसां महाशयाकडे येण्यासारखें वाटतें. किंवा कुंड्यांतील फुल-झाडे, लहानशा अंगणांतील लहानशी बाग, नदीतीरावरील उपवन, किंवा सार्वजनिक उद्यान, ह्यांमधून विस्तीर्ण वनांत गेल्यासारखें वाटतें. तेथील विशाल तरु व विटप, दीर्घ वेली व लता आणि घन स्तंब व गुल्म, पाहून जसें सानंदाश्चार्य वाटतें, तसेंच ह्यांच्या काव्यविस्ताराकडे पाहिलें असतां वाटतें. दुसरें साम्य असें कीं गंगौघांत कितीही अशुद्ध पदार्थ मिळाले तरी तो स्वतः अशुद्ध न होतां जसें त्यांसच शुचित्व देतो, तसें कांहीं अंशीं ह्यांच्या काव्यांतील अशुद्धतेबद्दलही म्हणतां येईल. किंवा वनामध्ये जरी बरेवाईट भाग असले तरी वनश्रीस ज्याप्रमाणें एक प्रकारची उदात्तरम्य व अकृत्रिम अशी शोभा येते तशीच त्यांच्या काव्याचीही गोष्ट आहे असें म्हणतां येईल. तरी पण एकंदरीत त्यांनीं कवीच्या निरंकुशत्वाचा हक्क अमर्याद गाजविला आहे, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही.

ह्यांच्या निसर्गपर कवितांपैकीं कांहीं उत्कृष्ट झाल्या असून त्यांच्या खालो-खाल कांहीं नीतिविषयक व त्यानंतर कांहीं प्रासंगिक असा त्यांचा अनुक्रम

लावण्यास हरकत नाही. विषयांच्या दृष्टीने जरी त्यांत काहीं नाविन्य आढळले नाही तरी जुनेच विषय अभिनव कल्पनांनीं नटवण्याची त्यांची हातोटी मोठी वर्णनीय आहे. कोणचाही विषय त्यांस द्या, त्यांवरील त्यांची विचारप्रणाली नेहमीं तयार ! पुनः त्या विचारप्रणालींन असा काहीं विलक्षण लवचिकपणा आहे कीं, ती तंतुवायाच्या तंतूगारखो वाटेल तितकी पसरते. कधीं कधीं ती कवीसच इतकी अनावर होते कीं तिचें गुणस्वरूप जाऊन ती दोषास्पद होते. उ. कवींची बैठक (५६); व्यर्थ जगत् नाशिवंत (७५); तीस (३३); मानव महति (४०); ओढा पुन्हा कोरडा (२९). अर्थात् ह्या अनावर कल्पनांस मूर्त स्वरूप देण्यास शब्दसंपत्ति अफाट पाहिजे. आणि ती तर यांजपाशीं रामाच्या भात्यासारखी किंवा कुवेराच्या नवनिधींसारखी नेहमीं अक्षय्य आहे. ह्या साधनसामुग्रीमुळे त्यांची कल्पनाशक्ति अत्यंत शीघ्रप्रसव व बहुप्रसवही झाली आहे. परंतु ह्या दोन शक्तींचें सामर्थ्य प्रगट करण्याची कवींस भूल पडल्यामुळे, आपल्या साधनसंपत्तींतून योग्यायोग्य कल्पनांची, शब्दांची व पदांची समयोचित निवड करण्याचें त्याचें भानच हरपल्यासारखें दिसतें. त्यामुळे बऱ्याच ठिकाणीं क्लिष्टता व दुर्बोधता हे दोष घुमलेले आढळतात, तर प्रदीर्घतेच्या हव्यासानें काहीं कविता कंटाळवाण्या व बोजडही झालेल्या दिसतात.

ह्या ७५ कवितांत कवीनें एकूण ३७ वृत्ते व जाति ह्यांचा उपयोग केला आहे. शार्दूलविक्रीडित, शिखरणी, पृथ्वी व आर्या ह्यांवर कवीचें प्रेम विशेष दिसतें. त्याच्या खालोखाल ' चंद्रकांत राजाची कन्या ' त्यांस आवडते. ह्यांना मात्रागण वृत्तांपेक्षा अक्षरगण वृत्तांत अधिक सौकर्य वाटतें. अलीकडील कवींना अक्षरगण वृत्तांचा कंटाळा वाटतो. तसा ह्यांस वाटत नाही. सामान्यतः जरी यांची वृत्तरचना सफाईदार व निर्दोष आढळते, तरी ती वृत्तदोषांपासून अगदीं अलिप्त आहे असें नाही. ' व्यर्थ जगत् नाशिवंत ' ही कविता चंद्रकांत चालींत चालत आहे. पण तीर्तील (७५ पदक्षेपांत) ती एकंदर ६२ वेळां अडखळून यतिभंग करते. उ. —

(१) व्यर्थचि तें ला । वण्य मुरम्वहि विनयहीन स्त्रीचें ॥ ४१.१४ ॥
व्यर्थ नेत्र ते पाणिदार हरि । णाक्षी जरी गमते ॥ ४१.२३ ॥ व्यर्थ कांठ
पेट । लून बूट मग व्यर्थ सर्व नटणें ॥ ४१.३४ ॥

(२) अंबुशेद्धेव असे होउनी त्रिंदुतो ॥ ८.५ ॥ येथे वृत्त स्रग्विणी आहे. म्हणून ४ र गण म्हणजे “ मध्यलघु ” पाहिजेत. परंतु येथे दुसरा “ न गण ” झाला आहे. रगण नाही.

(३) ४६.८।९ मध्ये गुरु टालण्यासाठी-अपटुनी, अठवुनी; आ बहल अ.

(४) ६१.१२ मानेला नेकटाय कालर तसे शूबूटही घ्या नवा ॥ नेकटाय येथे सगणा ऐवजी “ तगण ” झाला आहे.

असो. ह्यावरील ३७ वृत्तांत पादाकुरुक, मधुमाधवी, चंपकमाला, प्रियंवदा, मध्यक्षामा, अश्वघाटी, व यूथिका ह्यांसारख्या मराठीस अगदीं अशरिचित अशा सहासात वृत्तांची भर कवीने घालून आपल्या वृत्तसम्राट् ह्या पदवीची यथार्थता दर्शविली आहे. ह्या भागांतील कांहीं चांगल्या कवितांचे एक दोन उतारे पुढे दिले आहेतः—

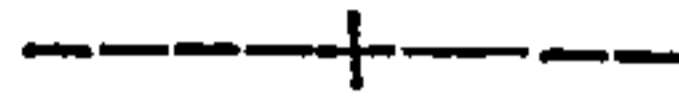
(७) होणार तें होऊं दे. (वृ. शा. वि.)

कां वा खंति सदैव मानिशि मना ! कां दैन्यवाणा जर्गी ? ।
 प्राक्सिद्धा भवितव्यता न गणतां संत्रस्त होशी उगी ॥
 गेलें, जाइल, त्यांत दुःख कमलें ? जाणार तें जाऊं दे ।
 तूं राहोनि उगा सदा बघत जा होणार तें होउं दे ॥ ३ ॥
 केव्हांही नभ निर्विकार जरि तें अक्रोदयांस्ता बघे ॥
 लाली पाहुनी हास्य कीं जरि कुणां भासे तरी तें उगें ॥
 तैसें आगमनादि दृश्य सगळें कीं येउं दे जाउं दे ।
 तूं राहोनि उगा सदा बघत जा होणार तें होउ दे ॥ १० ॥

(३३) स्थानभ्रष्ट पुण्यास. चतुर्दशिका

एकाएकि मदीय दृष्टि चकली दिव्यांगना पाहिली
 कीं वाटे क्षणएक जी विलसुनी गेलीपरी त्या स्थलीं
 अंबाड्यांतील मोगरा गवसला जो भूषवी वीथिका ।
 त्यातें मी क्षणि तेथुनी उचलिलें, वाटे विचारूंच कां ? ॥ १ ॥
 ‘ मोठा मोहक मोगरा म्हणविशी माने न माझे मन,
 तोऱ्यानें म्हणशी ‘ मला किती तरी हे गौरविती जन । ’

कांहीं तथ्य असेल त्यांत जरी तें खोटे असो वा खरें ॥
 ऐशा त्या मग गौरवा त्यजुनियां घेशी उडी कां बरें ? ॥ २ ॥
 झोके घेत, मुद्दे यथेच्छ डुलतां तूझी मदोन्मत्तता ।
 दृष्टोत्पत्तिस आलि कीं दुखवितां लत्ताप्रहारें लता ॥
 लावण्याधिक ही सुहास्य लतिका भाग्यें जरी लाभली ॥
 ती ही घालविलीस रे अरसिका ? मूर्खा ? सुमंधी भली ' ॥ ३ ॥
 येतो प्रश्न अशा फुला बहुनियां तेथें पुनः येथुनि ।
 स्थानापन्न करूं शकेल कधि कां वृक्षच्युतातें कुणी ?

काव्यकुसुम-कलिका-द्वितीयोद्भव-पुष्पपाकळ्या

छंद हे चरण वेदनराचे । स्तंभ जेविं लघु थोर घराचे ॥
 त्याविणें सदन सिद्ध न होतें । काव्य याविण तसेंच अहो तें ॥ छ. मं.

यशवंतरावजींच्या काव्यकुसुमांचा हा दुसरा बहर आहे. कोरेकलांच्या काव्यकलिकांची आतां कोरकावस्था जाऊन त्यांचे काव्यप्रसून ' प्रफुल्ल होवोनि सुपुष्प ठेलें ' ह्या उक्तीप्रमाणें पुष्पपाकळ्यांच्या रूपानें आपल्या पुढें आलें आहे. मागल्याप्रमाणेंच हीं सुमनें त्यांनीं श्रीसद्गुरु माणिक प्रभु यांचें चरणीं समर्पिलीं आहेत, व तेथून तीं उचलून त्याचें प्रकाशनही मागल्याप्रमाणेंच तेथील कार्यवाह श्री. शंकरराव दीक्षीत ह्यांनीं स. १९३४ त केलें आहे. कलिकांचे आघ्राण करून त्यांच्या गोडीचें गुंजन प्रकट करण्याच्या कार्यार्थ जर सुवर्णचंपकप्रणेतें प्रो. चापेकर यांच्यासारखे परिणत-मकरंदमार्मिक मिलिंद मिळाले होते, तर प्रस्तुत पुष्पपाकळ्यांस उपोद्घात लिहिण्याचें कार्य करण्यास विद्वद्वर्य वे. शा. सं. रंगाचार्य रड्डी (वाईकर) लाभले आहेत. ' प्रसादबहुला मधुरभाषामयी मनोहारिणी गभीराशयान्तः सरसा सालंकारा वनितेव भवतां कविता नो नवनपदवीमलमुद्ग्रांतयामास । इ. असा काशीपंडितसभा सभापति महामहापोध्याय श्रीमुकुंदजी यांचा अभिप्राय यांस मिळाला आहे. वेदशास्त्रमुधाकर आचार्यभक्त पंडित विष्णु-शास्त्री वापट यांनीं यशवंतरावजींच्या अद्भुत काव्यरचनाशक्ति, प्रेमल-भाव वगैरे गुणांबद्दल मुक्तकंठानें स्तुति केली आहे. वेदांत वागीश सदाशिव

केशव श्रोत्रीय, सोलापूर, भावोपहार व भक्तिविहार ह्यांचे कर्ते, ह्यांनी 'रमवित मज काव्यकल्पना' असे म्हणून प्रसन्नतया 'काव्यकौस्तुभ' ही पदवी यशवंतरावांस अर्पण केली आहे. श्रीमन् मयूरपंत कुलोद्भव भट्ट्या-शास्त्रीपंत पराडकर पंढरपुराहून प्रशस्ति पाठवितात कीं:—गुरुपदरस मधुलाभे अजर यशा काव्यकुसुमकलिका ही। मधुपहि करील पाहुनि विकसित हें काव्यकुसुम कलि कांहीं ॥ ह्याशिवाय अनेक बी. ए. एल. एल. बी, मोठमोठे अधिकारी यांची मानपत्रे पाहून भागानगरींतील कोणत्याही कवीस आजपर्यंत न मिळालेला बहुमान यशवंतरावजींस मिळाला, ह्याबद्दल कोणालाही सकौतुक अभिमान वाटल्याशिवाय राहाणार नाही. ह्या गुणप्रशंसेचा इतका सविस्तर उल्लेख करण्याचा हेतु एवढाच कीं रा. कोरेकल यांची मान्यता किती आहे हें वाचकांस पूर्णपणे कळावें. आणि आम्हांस प्रसंगोपात्त जरी कोठें दोषदर्शन करावें लागलें तरी तें केवळ प्रवाहपतित कर्तव्य होय असें जाणून त्यांनीं आम्हांस क्षमा करावी. शिवाय "छिन्नं किं वस्तदास्यात् प्रथितगुणवतां काव्यकोटीश्वराणाम्" ही कव्युक्तिही सर्वास विदित आहेच. असो.

प्रस्तुत ग्रंथ पहिल्याच्या दुप्पट आहे. ह्या ग्रंथास 'वाचना पूर्वी म्हणून कवीनें मुख्यतः छंदःशास्त्रावर एक मोठा निबंध लिहिला आहे. त्यावरून ह्या शास्त्राचा किती सखोल अभ्यास त्यानें केला आहे हें व्यक्त होत आहे. व्याकरणशास्त्र, छंदःशास्त्र व साहित्यशास्त्र ह्यांचे अध्ययन कवीनें अवश्य केलें पाहिजे. वृत्त हें प्रतिभेस रोधन करणारें नसून तें तिचा प्राण आहे. निर्वृत्त (मुक्तछंद) कविता करतांच यावयाची नाही. प्रस्तार कोशांतून तिला एखादें शास्त्रीय नांव सहज देतां येईल. प्रतिभा मंदिराचें जोतें म्हणजे वृत्त होय, वगैरे विचार कवीनें वाचकांपुढें मांडले आहेत. त्याच प्रमाणें छंद व वृत्त ह्यांतील भेद, त्यांचा प्रस्तार, रसानुकूल व रसप्रतिकूल वृत्ते, रसमैत्री व रसविरोध, ह्यांची माहितीही त्यानें दिली आहे. ती उपयुक्त असून जिज्ञासूनें अवश्य वाचावी.

उपोद्घातांत रंगाचार्यांनीं प्रतिपाद्य विषयाचें ऐतिहासिक, संप्रदाय, त्या विषयाची उत्क्रांति, राजवाडे व प्रो. पटवर्धन ह्यांच्या कांहीं विधानांची चर्चा वगैरे गोष्टी आपल्या नेहमींच्या तर्कशुद्ध व विद्वत्ताप्रचुर अशा पद्धतीनें

केल्या आहेत. छंदःशास्त्रावर इतक्या विस्तृतपणे व अधिकारयुक्त वाणीने लिहिलेला दुसरा निबंध मराठीत आढळत नाही. तेव्हां कोरेकलाच्या काव्या-बरोबर मराठी वाङ्मयास मिळालेले हे अनुपंगी फळ खचित बहुमोलाचे आहे.

प्रस्तुत ग्रंथांत २३६ कवितांचा संग्रह कवीने केला असून त्यांत २३६ च वृत्ते आणिली आहेत. ह्यांपैकी ५० वृत्ते अशी आहेत की त्यांची लक्षणे सारखीच असून ती केवळ नामाने मात्र भिन्न आहेत. ती वजा केरी तर खरी वृत्तसंख्या १८६ च होईल. ह्याचे संस्कृत व प्राकृत असे दोन मुख्य भाग केले आहेत. संस्कृतांत अक्षरगणवृत्ते व मात्रावृत्ते असे दोन विभाग करून पहिल्यांत, सम, अर्धसम व विषम असे तीन प्रकार सांगितले आहेत. मात्रावृत्तांत आर्या, आर्यागीति, उद्गीति, उपगीति, उपचित्रा औगुंठादसिक, गाथा, पञ्जटिका, पादाकुलक व वैतालीय असे भेद दिले आहेत. आणि प्राकृतवृत्तांत—अभंग, आंबी, दिंडी, साकी व घनाक्षरी असे प्रकार सांगितले आहेत.

समवृत्तांत १९२; अर्धसमांत १९; विषमांत ४; मात्रावृत्तांत १२ आणि मराठीवृत्तांत ९ अशी २३६ कवितांची वाटणी केलेला आहे. वृत्तांची संख्या व कवितांची संख्या सारखी ठेवण्याकरितां कवीने २३६ च कविता रचल्या आहेत. ह्यांत केवळ नामभेदाने निराळ्या असलेल्या वृत्तावर कविता केलेल्या नसल्यामुळे २३६ संख्या भरून काढण्याकरितां कित्येकांवर पुढील प्रमाणे अधिक कविता कराव्या लागल्या आहेत. उ. स्त्री २, नारी २, सुकन्या २; सोमराजी २, समानिका २; मणिवंध ३, इंद्रवज्रा ३, माला ३, अमरविलसित २, शालिनी २, मंदाकिनी २; वैश्वदेवी ३, कलहंस २, रुचिरा ३, वसंततिलका ३, चामर २, पंचचामर २, अतिशालिनी २, पृथ्वी ५, मंदाक्रांता ५, शिखरिणी ५, नाराच २, शा. वि. ७, धृतश्री २, अमृत-ध्वनि २, सवाई २, उपजाति २, माल्यभाग २, हरिणीप्लुता ३, गीति २, लहान अभंग २.

कवीने हा दीर्घ खटाटोप कां केला ह्याचे प्रयोजन आपणांस प्रकाशकाने सांगितले आहे. त्याचा सारांश असाः—“अशा शास्त्रीय पुस्तकाचा उद्देश संस्कृतांत उपलब्ध असलेल्या समग्र वृत्तांचे मराठीकरण करून शास्त्रीय कार्यांत भर घालावी असा आहे. अशा तऱ्हेचे प्रयत्न पूर्वी मोरो-

पंत व गमजोशी ह्यांनी केले होते. परंतु ते अपूर्णच राहिले. ही अपूर्ण कृति पूर्णतेस नेऊन मराठी भाषेचें वैभव वाढवावें अशा विचारानें ह्या धिकट कामाचा पत्कर यशवंतरावजींनीं हीसेनें घेतला व “ निभ्रांतत्वे कृति व्हरित जो नित्य सातत्य ठेवी ” ह्या आपल्या म्हणण्याप्रमाणें सातत्य ठेवून तें काम पुरें केलें आहे.’ अर्थात् हे कठिण काम तडीस नेल्यावर कवीचे मनात जे हर्षोद्गार निघाले त्यांचा प्रतिध्वनि चित्रा (पृ. ५६); भद्रिका (पृ. ५९); विश्वव्रंशता (पृ. ६३); प्रहर्षिणी (११४) व भद्रक (पृ. २११) इत्यादि कवितांत उमटलेला दिमतो:—

शक्त करोनि पूर्ण यश आधिं तत्पदरिं बांधितो, करवितो
कार्य तथाकडानि, मग कौतुके बधत आपणां रमवितो.
ब्रीद असेंच चालवि जगतत्रयीं—सतत भक्तकार्य करणें ।
बोलवुनी स्वभक्तवच बोवडे तरि सुधेममान गणणें ॥ २ ॥

(६३) त्वद्वात्सल्ये सान्या वृत्तांचीं पूर्ती । बव्हंशीं झाली या दीनाहार्ती ।

हे पाहोनी विश्वाच्या तोंडी जाती । बोटें त्यांचीं आश्रये ओष्ठप्रांती ७

हा ग्रंथ वर सांगितल्याप्रमाणें शास्त्रीय असल्यामुळे त्यांत सर्वत्र काव्य सौन्दर्याची अपेक्षा करणें युक्त होणार नाही. यद्यपि कवीनें आपल्या हृदयांत (पा. २७) असें म्हटलें आहे कीं ‘ वृत्ताच्या योगानें प्रतिभा त्रुटित, बद्ध किंवा विकारी होत नाही, प्रतिभा स्वतंत्र आहे, ती ज्या संवेदनेनें प्रस्फुरित होईल त्या संवेदनाची लक्षणा वृत्तानें परिवद्ध झाल्यानें तिची शोभा अधिकाधिक वृद्धिगत होते. इ.’ तरी ज्या ठिकाणीं असें झालें असेल, तेथें दुधांत साखर पडल्या सारखा वाचकांस आनंद होईलच. पण कांहीं वृत्ते अशीं आहेत कीं त्यांत प्रतिभेच्या स्वैर संचागम अवकाशच मिळू शकत नाही. अशा स्थळीं काव्यप्रसव अशक्य झाल्यामुळे त्यांस गद्य स्वरूप आलें असल्यास तो कवीचा दोष नाही हेही वाचकांनीं विसरतां कामा नये. तसें नभतें तर आजवर अशा वृत्तांचा उपयोग पूर्वकवींनीं खात्रीनें केला असता. कवि-वर्य मोगोपंतांनीं चार यमकी आर्यागीनि वृत्ताचा त्याग केल्यावरच त्यांचा ‘ शुचि प्रतिभा झग ’ दृहदशान्त वाहू लागला. एवढेंच नव्हे तर त्यांनीं ही वृत्ताची अडचण पुढीलप्रमाणें कबूलही केली आहे:— “ भीष्मकृत-श्रीकांतस्तुतिच्या रीतीस वृत्त जरि तेंच । अवलंबावें तरि तें अडचण कांहीं

तरीहि करितेंच ॥ ” कवीचें मुख्य लक्ष वृत्त निर्मितीकडेच आहे व तसें त्यानें स्पष्टपणें म्हटलेंही आहे. [हृदगत. पा. ७३). त्याचप्रमाणें त्यानें विषयांचें नामकरणही वृत्तद्योतकच केलें आहे. उ. स्त्री, मृगी, सती, पंक्ती इ.

ह्या संग्रहांतील विषयांची निवडही कवीनें मोठ्या विशाल व व्यापक दृष्टीनें केली आहे. तात्त्विक, उपदेशपर व निसर्गपर वगैरे मागील विषयांत सामाजिक राजकीय विषयांचीही त्यानें भर घातलेली आहे. वृत्तांत ज्याप्रमाणें त्यानें एका अक्षरापासून सुरुवात करून २६ अक्षरांचें उत्कृति व २७ अक्षरी दंडक आणि ३० अक्षरी अर्णदंड ह्यांपर्यंत मजल मारिली आहे, तसें विषयांतही तो—हा पासून ती—ही पर्यंत; हृत्प्रसूनापासून आत्मघातक्यापर्यंत; प्रहर्षिणीपासून वियोगिनीपर्यंत; सारंगापासून सिंहनादापर्यंत; कविरोदनापासून प्रेमगानापर्यंत; गजगतीपासून शा. विक्रीडितापर्यंत; व गिरिराजतनयेपासून तों सागरापर्यंत त्यानें विपुल वैचित्र्य साधलें आहे.

ह्याच्या पुष्कळशा कवितांतून भक्ति व अध्यात्म ह्यांचा सूर वाहातांना आढळतो. कोणतीही कविता पाहिली तरी तींत कांहींना कांहीं तत्त्व प्रतिपादिलेंलें आढळतें. ह्यावरून कवीची वृत्ति अंतर्मुख असून तत्त्वप्रतिपादनार्थच आपल्या काव्यशक्तीचा उपयोग करावा असा त्याचा ग्रह झालेला दिसतो. असो. आंता ह्या वृहत् संग्रहाचा सांगोपांग विचार करणें अशक्य असल्यामुळें कांहीं उत्तम कांहीं मध्यम व कांहीं कनिष्ठ अशा कवितांचा विचार करूं:—प्रथमच ‘ चारुहासिनी ’ ही ३१ वी कविता आपल्या चारु हासानें आपणास आकर्षित करते तिच्यांतील ज्योत्स्नेवरील कल्पना खरोखर मोठ्या रम्य आहेत. नागपंचमीचे दिवशीं जणूं माहेरवाशीण वरून नागाला दूधलाह्या घालीत आहे कीं काय ? छे ! पण ही अमृताची नदीच वर आहे. मात्र ती खालच्या (मतांस). जीववीत आहे. कोणी हिला चारुहासिनी दिव्य चांदणी म्हणतात. इ. (५०) विश्वाधारा ! दिमशि नच कां ? ह्या कवितेंतील पुढील कल्पना:—तारा साऱ्या नभि पसरल्या । तेजोधारा उधळुनि दिल्या । या कुशाच्या किति तरि कळ्या कोणामाठीं झणि उमलल्या ? ॥ २ ॥ अतिशय सुंदर आहे. (५७) “ कीर्ति ” मधील सूत्रक उपरोध व (५९) “ मनाचे मांडे ” यामधील विषयविडंबन, हीं फारच चटकदार झालीं आहेत. कवि म्हणतो—कीर्तिरोग

लागत जंव पाठी । लावि सद्गुणांवरि मग काठी ॥ २ ॥ जो नित्य कृति
 करण्यास्तव मरतो त्यालाच ती माळ घालते. आपल्या भक्तांस मात्र ती
 कुंचवत ठेवते. ही वया अशी विक्षिप्त आहे कीं जीवंत असतां जो दुर्गुणी
 म्हणून त्याज्य ठरतो तो मेल्यावर त्याच्या दुर्गुणांवर पांघरूण घालून
 घालाच ती वरते. । गे वये अतांच पडत पाया । हुंकुही नको कधि गरिया
 या ॥ राहुं दे कृपा दुरुनि तुझी ती । गातसे तुझी म्हणुनिच कीर्ती ॥८॥ असें
 कवीनें कीर्तीला बजावल्यामुळेंच कीं काय तिनें निडून 'राजहंसावर' (मासिक
 अं. १-७-१९३५) आरोहण केलें, आणि तेथून त्याजवर "स्तुतिसुमनां-
 जलीचा" वर्षाव करून या निरागस व भीरु कवीचा अत्यंत निर्दयतेनें
 चांगलाच सूड घेतला !! 'मनाचे मांड्यांत' ज्ञानेश्वरींत "आचार्योपासनं"
 ह्या पदावर टीका करतांना ज्ञानेश्वरांनीं गुरुशिष्यांच्या निस्सीम प्रेमाचें व
 सेव्यसेवक भावाचें परोपरीनें जें अत्यंत रसाळ असें वर्णन केलें आहे, तसेंच
 आधुनिक युवयुवतींच्या प्रेमाचें करून त्यांच्या वैषयिकतेचें विडंबन केलें
 आहे. हें अतिशय बहारीचें उतरलें आहे. प्रेमवेड्याला सर्व जग नारीमय
 दिसूं लागतें. तो भांग काढूं लागतो; तिच्या घरीं कांहीं सेवा करण्यास
 याचना करतो; व मनांत म्हणतो:- ती गजगती जेथून चालत जाईल तेथें
 मीं विछाईत होईन; अहा ! तिचा मी हातरुमाल झालों तर तिच्या चंद्र-
 मुखाला मी कुरवाळीन; तें न साधेल तर मी टेबल, खुर्ची, कपाट, विछाना
 सोफा काय वाटेल तें होण्यास तयार होईन; मग तिनें खुर्ची ओढली कीं
 जें हस्तस्पर्शानुख मला मिळेल तें काय वानूं ! विछान्यावर ती पहुडली कीं
 काय माझें भाग्य सांगूं ? तें पाहून प्रत्यक्ष देव माझा हेवा करतील ! वरं मी
 वाटरप्रूफ ओव्हर कोट झालों तर ? मग मी प्रियेच्या मृदु शरीराला झांकीन
 व मग ती आपल्या सखीकडे मला घेऊन जाईल. वा ब्रह्मदेवा ! एक क्षण-
 भर तरी हें भाग्य मला दे ! किंवा सखीच्या हातांतलें आवडतें पुस्तक मी
 होईन. तें नाही, तर तिची लोकराची सुईच होण्यासही मी तयार आहे. कारण
 मग मी सगळ्यांच्या डोळ्यांत खुपेन. तिन्ही लोक माझा हेवा करतील !
 पण देवा ! मला तिची ब्याट केलेंस तर ? मी तिच्या पृष्ठ, कपोल व भुजा
 या भागाभोवतालीं नाचत राहीन व चेंडूला टोला मारून पिटाळून दिलें कीं

मग तिला काय आनंद होईल ! मी आपल्या पंचप्राणकुसुमांची तिला माळा अर्पण करून जगाला तुच्छ मानीन. मग । चंचल कीं चपलासम चालीं । चालत त्या चरणाश्रित खालीं । चप्पलधूलि तिची जरि झाल्यां ' स्वर्ग ' म्हणें चवचाल तयाला ॥ २२ ॥ असे त्यानें मनिचे माडे मनां चुरलेले पाहून कोणास हास्याच्या उकळ्या फुटणार नाहीत !

(६५) ' ललित ' ह्या कवितेंत चित्रकला, गायनकला व काव्यकला ह्या कशा परस्पर पोषक व एकच आहेत हें फार मार्मिक रीतीनें दाखविलेले आहे. शेवटीं कवि म्हणतो:—सौख्य लाभतें अवचनीयसें । चित्रकार तो कविच होतसे । गायनासही विसरतो झर्णी । ध्येयरूप कीं सहज होउनी ॥ १४ ॥ (६९) " ईण " मराठींत पुल्लिङ्गी शब्दांवरून स्त्रीलिङ्गीरूपें " ईण " हा प्रत्यय लावून करतात. ह्या गोष्टीस अनुलक्षून कवि म्हणतो:—कांहीं आधुनिक स्त्रिया-सुशिक्षित असल्यास मास्त्रीण, डाक्टरीण होतात. पण कांहीं येत नसतांही इतर स्त्रिया " ईण " प्रत्ययानें तशा बनतात. कांहीं कुरूप असतात तर कांहीं जहांवाज असतात. एकंदरींत सध्यां चांगली अर्धांगी मिळण्यास दैवच पाहिजे. पहा:—अर्धांगी जी सद्गुणीरूपयुक्ता । लाभे त्याच्या स्वर्ग येईल हातां । तिन्ही लोकीं एक तो दैवशाली । दैवाभावीं त्याजला देव वाली ! ॥ १४ ॥ हें पद्य सुंदर झालें आहे. (९६) स्रग्विणी वृत्तांतील " सागरांतील कल्पनासौन्दर्य प्रशंसनीय आहे :—नाम लक्ष्मीपिता साजतें ही जरी । दिव्य रत्नें तशीं फेकिशीं अंबरीं । कां उगी कल्पना-तारका या किती । फेंकलेंलींच रत्नें पहा उंच तीं ! ॥ २ ॥ (१३६) सुहृत्पत्नीनिधन ही पृथ्वी वृत्तांतील कविता करुणरसानें वाचनीय झाली असून तीतील पुढील निसर्गवर्णनही मोठें चांगलें झालें आहे :—दिशा उजळल्या जशा उमळल्याहि आशा तशा । नसे मुळिच ठाउकें पिकत दक्षिणीं कां हंशा ! ॥ प्रभात मधु जाहला नभहि वाढता उज्वल । परी रजनिनें तिथे सघन फासलें कज्जल ॥ ३ ॥ (१४२) " जगुनि मिळतो स्वर्ग वाटेल तेव्हां " ही मंदाक्रांता वृत्तांतील कविता उदात्त विचार, व साधी पण अर्थपूर्ण शब्दयोजना, ह्यामुळें फार उत्कृष्ट झाली आहे:—

स्वर्गेच्छा ती कसलि ? न कळे काय ? आली कुठोनी ॥

जो तो सागे सहज वरतीं अंगुली दाखवोनी ॥

‘ पुण्यात्म्याला त्वरित मिळतो, मृत्यु येईल जेव्हां ’ ॥

आम्हीं सांगू—‘ जगुनि मिळतो स्वर्ग वाटेल तेव्हां ’ ॥ १ ॥

(१४३) “ धन्य ती धन्य भक्ती ” ही तशीच आहे. तिचा पुढीलप्रमाणे केलेला शेवट स्वदेशप्रेमाच्या उल्लेखाने फार हृदयंगम झाला आहे:—

देशापार्यां सुखहि त्याजिती लोककार्यार्थ अंती ।

प्राणज्योति निज विझविती धन्य ती धन्य भक्ती ॥ ५ ॥

(१५७) “ विबुधप्रिया ” पण एक उत्तमांतील कविता आहे. तीत कवि पुढील आशिर्वाद मागत आहे—माझी ही कविता पहा ! नवसौख्यदा विबुधप्रिया । तूर्त द्या मज आशि ती यशदायिनी करूनी दया ! ॥ ७ ॥

तो त्यास कोणीही वाचक आनंदाने देईल. (१६०) “सर्वाधिक्य अशी गमे त्रिभुवनीं माझी मराठी मला” ही कविता कवीचा मातृभाषाभिमान दर्शविते.

(१८४) कविरसिकांविपर्यांची मदिरा किंवा सर्वाई वृत्तांतील कविता मोठी मार्मिक आहे. ज्याच्या काव्याने रसिक भान न राहून हर्षित होतात जो व्यर्थातून ही अर्थ काढून दाखवितो, जो मही आपल्या अंगुलीवर नाचवितो, जो नित्य नव कल्पना गोवित जातो व रसिकांस आपल्याबरोबर उंच भरान्या मारण्यास लावतो, जे रवि पाहू शकत नाही, ते जो दाखवितो तोच खरा कवि होय.

पाणबुडा जणुं तज्ज बुडे तंव लाभते अतुल रत्न तयांत ।

नातरि संतत खारट वारिच वालुकानिकर सेवित नित्य ॥ ४ ॥

(२२९, २३० व २३१) “ दीपावली,” “ भाऊबीज ” व “ सणें लोपली ” ह्या लहान अभंग प्रकारांतील कविता त्यांतील देशभक्तीमुळे फार परिणामकारक झाल्या आहेत.

दैन्य पावलो पावलीं । सुचे कैशी दीपावली ? ॥ शुद्ध देशी वस्तूवीण, नाच व्हावा घरीं सण ॥ २ ॥ नाही फटाकड्या देशी । तेव्हां दिवाळीही कैशी ? ॥ ३ ॥ गेले बंधू सत्याग्रही । आनंदोनी कारागृहीं ॥ ४ ॥ बद्ध ते अंधारीं । दिवे लावावे कां घरीं ? ॥ ५ ॥ बद्ध कारागारीं भ्राता ॥ भाऊबीज कैशी आतां ॥ १ ॥ उचंबळे शोक सिंधू ॥ जिचा नाही घरीं बंधू ॥ २ ॥ होय तीच ओंवाळणी । अश्रू येती जे लोचनीं ॥ ३ ॥ देशभक्ती चित्तीं जोडा । नाद दिवाळीचा सोडा । नाही भाऊबीज ॥ कशी व्हावी तेव्हां

तीज ॥ ५ ॥ सोडा दिवाळी दसरा । कायें करा देशाचीं ॥ १ ॥ आलें जेव्हां दैन्य जिणें । आतां सणें लोपलीं ॥२ ॥ फुलें वेंचिलीं जयांनीं । रान-शेणी कां वेंचा ॥ ३ ॥ ह्यांवरून कविं जरी सदा परमार्थवृत्तीपर भासतो तरी त्यास देशस्थितीचीं कांहीशी जाणीव असून त्यानें आपल्या हृदयाची तळमळ अगदीं साध्या वृत्तांत, साध्या शब्दांत पण अत्यंत जोरदार रीतीनें व्यक्त केली आहे. ते खरे भाग्यशाली ह्यांतही असेच विचार आहेत.

ह्यांशिवाय (११०) स्वातंत्र्य; (१११) साहित्यसेवक; (१४१) विरोध (देशप्रेमावर). (१४४) ते खरे भाग्यशाली (देशोद्धारक भाग्यशाली खरे). वगैरे आणखी पुष्कळ कविता चांगल्यापैकीं आहेत. स्थलाभावास्तव केवळ त्यांचा नामनिर्देशच करावा लागत आहे. (११६) नवशिशू ही प्रहरण कलिता वृत्तांतील कविता कर्णमधुरशब्दयोजनेमुळे जणूं नाचत व लचकत जात आहेत असें वाटतें. एकच पहाः—लचकति लतिका फुलवति कलिका । करि जणुं अधिका स्तिमितचि पथिका । अभिनव नव तें अभिनव गमतें । जग सुखि दिसतें, त्रिभुवन हंसतें ॥ २ ॥

(११९) अश्रु कां अनावर; (१२८) भारता व (१२९) सुबुद्धि ह्यांपैकीं पहिल्या दोहोंत कवीनें अनुप्रासाची कमाल केली असून तिसरींत “क” पासून “ह” अक्षरापर्यंत चित्र काव्याचा एक सुंदर नमुना दिला आहे. (११९) भानूअर्ध भाग भासवीत भव्य चामर । भूमि—भाल पूर्वभाग भूपवीत भास्वर । भारतास भाग्यदायि होइ काय भास्कर ॥ १ ॥ (१२९) कळे न कीं कधीं कुणी करी कठोर कृत्य कां ? । खन्यास दुःख खेद कां ? खपे खराच सारखा ॥ गणे गुणी गरीव गौण गोष्ट गर्वितागडी । घरोघरीं घमंड हीच घाण ही घडोघडी ॥ १ ॥ इ.

मोरोपंतांनीं भारत भागवतांत कांहीं मंत्र साधून जशी रचना केली आहे तिच्याप्रमाणें (२२३) ‘श्री प्रभुमहामंत्र आर्या’ या कवितेंत प्रस्तुत कवीनेंही केली आहे. “भक्तकार्यकल्पद्रुम गुरुसार्वभौम श्रीमद्राजाधि-राज योगी महाराज त्रिभुवनानंद अद्वैत अभेद निरंजन निर्गुण निरालंब परिपूर्ण सदोदित सकलमतस्थापित सद्गुरु माणिकप्रभूमहाराजकी जय” हा अत्यंत प्रदीर्घमंत्र ४५ गीतींच्या ९० चरणांत प्रारंभीं एक एक अक्षर

घालून साधला असल्यामुळें मोरोपंतावरही त्यानें ताण केली आहे. ह्यांतील पहिली व शेवटली गीति ह्या नमुन्यासाठीं पुढें दिल्या आहेत:—

श्री गुरुमाणिक जयगुरु माणिक वद भक्तीनें सदा रसने ! ॥

भक्त कार्यकल्पद्रुम तो प्रभु मनिं भजुनि अंतरीं रस ने ॥ १ ॥

जयजयकार प्रभूच्या व्रीदावलिचा करोनि हित कळवी ।

यशवंतनाम सेवुनि साक्षात्कारहि समोक्ष तो मिळवी ॥ ४५ ॥

ह्यावरून कवीच्या भाषा प्रभुत्वाची व बुद्धीच्या तरतरीतपणाची साक्ष पदोपदीं पटत आहे. ह्या भागांतही कवीला स्वतः हास्य-विनोद करून वाचकांसही रिझविण्याची लहर आलेली दिसते. (५१) “मौक्तमालेंती”ल विनोद पाणी व मुक्त ह्यांवरील शाब्दिक कोट्यांनीं साधलेला आहे. ‘कीर्ति’ व मनाचे मांडे ह्यांचा उल्लेख वर आलाच आहे. (९९) ‘कवि रोदनांत’ ही विनोद करूं शकतो हें पाहून कोणालाहि आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहणार नाही. तो प्रसंग असा. एकदां कवीची वृत्ति एकाएकीं विपण्न झाली. ती कोठें व कशानेही रमेना. मग कवि म्हणतो—रुदनांत सौख्य जरि दाटत आहे । रमवूंच त्या रडुनि हा ! कळतां हें ॥ मग सर्व पक्ष्यांना तो विनंती करीतो कीं बाबांनो आजचा दिवस तुम्ही अगदीं गाऊं नका. गप्प बसा. ‘रडूं द्या खुशाल जगिं एक अभागी’ ह्याप्रमाणें तयारी करून शेवटीं कवि पुढीलप्रमाणें रडतो:—

कवि कीं वसे रडतही तरि गातो । कवनांतला पवन सौरभ नेतो । झणि देश तो दरवळोनिच सोडी । परि पाहिजे रसिक वाचक जोडी । १२ ॥ पण अशा रसिक वाचकाची जोड अझून त्यास न मिळाल्यामुळें त्याचें रडवें गायन तेथेंच थांबलेलें दिसतें. (१६२) व्याख्यानांतही बरीच मौज पहावयास मिळते. कारण श्रोत्यांच्या गर्दीत कोणकोणतीं माणसें काय काय हेतूनें जमतात हे त्यांत मोठ्या गंमतीनें सांगितलें आहे. एकदां कवि मंडईकडे व्याख्यानास चालला होता. तिकडेच घाईघाईनें जाणारा एक इसम त्याला भेटला. व्याख्यानाचा विषय ‘गद्य व काव्य’ होता. कवीनें म्हटलें कीं व्याख्यात्यानें ऐतिहासिक दृष्टि ठेविली तर बरें होईल, दुसरा त्याला म्हणाला—अहो मी सांगतो सर्व इतिहास. अहो तुमचे ते शिवाजी, संभाजी व बाजीराव कोण वाटेल ते घ्या. यांत भाजी भाकरी

आहे. हें एकच मी जाणतो. आणि म्हणूनच:—पाला भाजी, मुळे फळफळावळ सदा ताजीच कीं आणितों । माझी भाकरी मीच आज मितिला भाजीत आहे जसें ॥ सांगा ! एक तरी असा कुणि दुजा जो स्वावलंबी असे ॥ ३ ॥ अहो राजा झाला तरी प्रजेच्या साऱ्यावर जगणारा. आम्हींच खरे लक्ष्मीपुत्र. सगळा देश द्रव्यार्जनानें आम्हींच रक्षितों. इकडे तरी कां आलों म्हणाल तर:—कादे गाजर जाणुनी-बघुनि ही गर्दी अशी सारखी । आहे येथ लिलाव काय म्हणुनी तो साधण्या धांवलों । हें ऐकून कवि म्हणतो:—

येण्याचीं जवळ कारणें समजलीं—अस्क्रिमसा जाहलों ॥ ५ ॥ पुढें त्यास हायकोर्ट वकील, डॉक्टर वगैरे मंडळी भेटली. पण तीं सर्व आपापल्या धंद्यांतील सावजें हुडकण्यास आलेलीं पाहून कवि म्हणतो ‘ मटकन् मी वसतां मखें वच निघे “ साऱ्या कवींनों पळा ” इ.

(१९३) ‘ गुर्जर उष्मा ’ या कवितेंत विनोदापेक्षां अत्युक्ति व उपरोध हीं अधिक दिसतात. देहासवें ह्या स्थलें चित्त भाजे । बघोनि उष्मा जणुं अग्नि लाजे । जें रोमरोमांतुनि येत पाणी । नळांत ही ये न तसें दिसोनि । घामाविणें ओल न या ठिकाणीं । दिसेल दूर्वा तरि पीत वर्णी ॥ ४ ॥ वाघे न शिक्षा कशिही त्याला । बघेल जो येथिल धर्मशाळा । वज्रदेहीच म्हणा महात्मा । न राहिली त्याहूनि कष्टसीमा ॥ ५ ॥ (१६१) व्यवहारमग्न मनुष्यास काव्यरसाचें काय होय !

काव्या ऐकुनि एकदां सुरमिकां रोमांच कीं दाटले ।

आतां ऐकविलें परंतु दिसले कांटे तिथें थाटले ॥

काव्याचा रस काय होय असल्यां तो दाट कीं पातळ ? ।

नाहीं येथ कवे ! तझी धडगती वा ! तूर्न काढीं पळ ! ॥ ६ ॥

(५७) शालिनी (६७) ईण (६८) माझें अश्वारोहण वगैरे आणखी हास्यरसात्मक कविता म्हणून सांगतां येतील.

श्रृंगाराविषयीं कवि म्हणतो:—(१४४) “ ते खरे भाग्यशाली ”

श्रृंगाराचें कवन रचण्या आज नाहींच काल

ती तेव्हांची संवय कविनीं ! काय सोडूनि द्याल !

पहा आतां पडलि आपुली मायभू संकटांत

त्यागोनीया विदुषि मृदुता तीस देतात हात ॥ १ ॥

हया त्याच्या विचारसरणीमुळे आधुनिक प्रेम-काव्य या संग्रहांत नाही. तरी पण प्रेम व स्त्री ह्यांविषयीं त्यानें जे विचार प्रगट केले आहेत ते सर्व उदात्त व पवित्र प्रेमाचे द्योतक आहेत. त्याचप्रमाणें बाह्य सौन्दर्यापेक्षां अंतः सौन्दर्यासच त्यानें विशेष मान दिलेला आढळतो. (३८) हल-मुखींत (नांगर मुखींत) तो म्हणतो:—लाभली जर हलमुखी । राहि त्या वधुसह सुखी ॥ ३ ॥ रूप सुंदर चिर नसे । सद्गुणींच अमृत वसे ॥ बाह्य दृश्य मधु दिसतें । तें क्वचित् स्थलि फसवितें ॥ २ ॥ आणि खरें प्रेम सर्व न्यून तें पुरतें करतें—प्रेम निर्झर सुरभिसे । सर्व कांहीं पुरवितसे ॥ ५ ॥ ह्याखेरीज त्यानें ‘कन्या’ व ‘सती’ कशा असाव्या व कशा नसाव्या ह्याचें विवेचनही बरें केलें आहे. ‘ईश’ व ‘आत्मघातकी’ ह्यांतून सामाजिक विषयांवर कवीनें टीका केलेली आढळते.

कवीच्या पुष्कळशा कवितांत, भक्ति, ज्ञान, वैराग्य व अध्यात्म ह्यां-वर जें विवेचन आढळतें तें मागल्या संग्रहाप्रमाणेंच सर्वसामान्य असल्या-मुळे त्यांचा पुढें नुसता नामनिर्देश केला आहे. विश्वाधारा, हृत्प्रसून, जामछंद, भुकेला, व धन्य भक्ति ह्या कविता भक्तिपर आहेत. चित्तस्थैर्य, आनंद, शुद्धविराट, जननमरण हया अध्यात्मपर आहेत. आयुष्य, क्षण व भरंवसा, ह्या वैराग्यपर आहेत.

पुढील कविता वाचनीय असून मध्यम प्रतीच्या आहेत. ६ मृगी; १२ वसुमती; १४ शशिवदना; २४ काल कसें आज कसें; ३५ प्रबोधन; ही संख्या अझूनही पुष्कळ वाढवितां येईल.

पुढीलसारख्या कांहीं कविता दुर्बोध, क्लिष्ट, व किंचित् असंबद्ध अशा वाटतात. अर्थात् हें मत सर्वासच मान्य होईल असें नाही. कारण “भिन्नरुचिर्हि लोकः” हें तत्त्व सर्वास विदित आहेच. त्यामुळे ह्यांत मतभेदास पुष्कळ वाव आहे असें प्रथम सांगून मग त्यांचा नामनिर्देश करतां:—७ सुकन्या; ८ कुकन्या; ९ सती, ११८ शशिकला ह्या गद्यवजा आहेत. ११ देही; ६८ शालिनी; १५४ फिरतीं कारजीं; २०७ केली केली ह्या क्लिष्ट आहेत; २१ गजगती; २३ अड्डनि वाट चालतो; ३८ रसिक; ९८

मंजुभाषिणी, ह्या असंबद्ध आहेत; १०३ टाहो; २१९ उपचित्रा; २२० यत् स्फूर्ति; ह्या नीरस आहेत.

व्याकरण व भाषा ह्यासंबंधीच्या दोषांचा उल्लेख पूर्वीच केला आहे. येथे पुनरुक्ति करण्याचे कारण असे की कवीने व्याकरण, छंद व साहित्य ह्या शास्त्रांचे महत्त्व काव्यांत किती आहे ह्याची जाणीव ह्या भाषांच्या प्रस्तावनेत प्रगट केली असल्यामुळे त्याचे हातून इतके विपुल दोष कसे घडतात ह्याचे पुनः पुनः आश्चर्य वाटते. ज्याने इतके प्रचंड काव्य अविश्रांत परिश्रमाने तयार केले व ज्याने शेंकडों कठिण वृत्तांचीं बंधने पाळून लीलया हा शास्त्रीय ग्रंथ रचिला, त्याने व्याकरणाच्या सामान्य नियमांकडे इतके अक्षम्य दुर्लक्ष करावे ह्याबद्दल अत्यंत खेद वाटतो. कारण कवीने कोणत्याही प्रकारचा लहान मोठा दोष वगळला नाही. हृद्यंतरीं, व तद्दोष्टीं सारखे अपसंधि; मनहरि व कैफीपति सारखे दुष्ट समास; त्याचे कळस; ती निसर्ग, ह्यांसारखे लिंगदोष; दोकरें सारखे वचन दोष; दिशें (तृतीया); विभ्रमदशें (सप्तमी) सारखीं विभक्ति रूपें; शब्द व म्हणी यांचीं अप्रसिद्ध व विकृत रूपें उ. दाटादाटी; फळावळ; जी (वीज); अंगारधानिका (शेगडी); भाष्ट्र (खापर); तो निराधार काठी लावतो, नाकाने वांगें (वांगी) सोलणें इ. त्याचप्रमाणे क्रियापदांचीं व सामान्यरूपांचीं वेडी-वांकडी रूपेही पुष्कळ आहेत. उ. तरवी (तारी); सुखतो (सुख पावतो); त्यजे (त्यजी); रसाला (रसेला-पृथ्वीला) नातुवरी मन (नातवावरी) इ. तुम्हीं शोक नका करा (करूं); नायके सर्व शोभावधी; असे अपप्रयोग; आणि निरर्थक शब्द व ह्रस्वदीर्घांची ओढताण ह्यांस तर गणतीच नाही. ह्या दोष बाहुल्यामुळे काव्यास वैरूप्य आले आहे. हे सांगण्याचा हेतु एवढाच कीं होतकरू कवींनीं ह्या दोषांचे अनुकरण करूं नये.

हे भाषा व्याकरण दोष सोडून दिले, तरी ह्या वृत्तांच्या शास्त्रीय ग्रंथांत कोठें कोठें वृत्तदोषही राहून गेलेले आहेत. उ. (४९) शुद्धविराट-कविता ३ रीः—जगच्चाक्षुहि तेच जाहले ॥ व ८ वीः—स्वप्ननाश घडे तदाच ती ॥ ह्या वृत्ताचे गण म, स, ज, ग असे दिले आहेत पण ह्या दोन्ही स्थळीं सर्वगुरु ' मगण ' होत नाही. (५५) एकरूप कविता ३ रीः—सरिता, उदधि, तरंग भाव । जरि भिन्नरूप मूल तोय ॥ येथे स, स, ज, ग, ग,

असे गण दिले आहेत. पण या ओळींत दुसरा 'सगण' (अंत्यगुरु) होत नाही. (१५१) हरिणी वृत्तः—गण—न, स, म, र, स, ल, ग, व अक्षरें १७ पाहिजेत परंतु १।२।३ या चरणांत १८ अक्षरें आली आहेत. शुद्धिपत्रांत ह्या चुकीचा समावेश नाही. त्या ओळी अशाः—नयन म्हणतां नेत्रीं, चित्तीं सदैव हरिणीच ये ॥ क्षण नच उभे जेव्हां तेव्हां पळेच विपिनीं भयें ॥ वधुनि नयनां त्या दृष्टीनें म्हणेच 'हरिणी' कुणी ॥ (१८६) धन्वी वृत्तः अक्षरें २४ गणः—म, त, न, स, म, म, न, य, पण दुसरी ओळः—स्वर्धनु किंवा चमकत चपला भ्रुकुटि वक्र जणुं सशरधन्वी ॥ अशी आहे. येथें 'भ्रुकुटि' हा "म" गण होत नाही नगण होतो. (१७८) काय कसेंः—उमा—मदिरा वृत्तः—७ म व ग=२२ अक्षरें. परंतु कविता ७ च. १ दिव्य असें सुंदरसें किती ध्यान अहा ! नव हें दिसतें ॥ येथें २ अक्षरें कमी पडलीं आहेत. कविता २ री शेवटल्या ओळींत यतिभंग झाला आहे.

पत्रिं कळे चिमु । ताइस पुत्रहि कां हंसतां उगि ? काय अम्हां ? ॥

आज पहा शिशु । वाढदिनी किति थाट उडे ! क. ३ च. १.

(पान ७६) क. ७५. वृत्त. जलधरमाला; अक्षरें १२ पण २-३ मधें ॥ या भूमीनें जनन दिले तद्भू—माला ॥ १३ अक्षरें आहेत.

आतां ह्या भागांतील काहीं उतारे देऊन हें लांबलेलें विवेचन संपवूं.

गिरिराज (वृत्तः तोटक—४ स.)

वधुनी वनि साउलि आणि गिरी । गमते जणुं झोंपुनि रात्रभरीं ।

पडल्या पडल्याच हळूं बघतो ! करि प्राचि दिशा शिर उन्नत तों ॥ १ ॥

रवि कोमलशीं पसरी किरणें । तरि विव्हल होउनि दीनपणें

गिरि कीं पसरी आपुल्या पदरां । प्रथमक्षणिं दुःख न सोशि जरा ॥ ३ ॥

रवि तापचि देत पहा थकतो । क्षरतां बल, तोहि तदा ढळतो ॥

किती थोर अहा ! गिरिची पदवी । इतरां निज साउलिनें सुखवी ॥ ७ ॥

करि स्वागत लागत पायधुळी । बसतांच फुलें वरुनी उधळी ।

मग विंझण शीतल मंद करी । झुळकांकरवीं पदही चुरवी ॥ ११ ॥

तरुदासभिषे मधु कंद मुळें । अशनास्तव पाठवितोही फळें ।

निज निर्झरनीरहि पाजुनियां । थकल्या शिणल्यांवरि ठेवि दया ॥ १२ ॥

“फिरती कारंजी” [वृत्त-नंदन ११+७=१८] न, ज, भ, ज, र, र
 वरि वरि पाहुनी भुरळही सदैव आशा मला ।
 फिरवितसे, उगीच कधिही न जीव हा टांगला ॥
 गमत असे मनास म्हणुनी तिच्यासर्वे जातसे ॥
 पिळवटुनी मदीय हृदया तराच फेंकीतसे ॥ १ ॥
 रवि तपताच आम्रफलही तदुष्णतेनें पिके ।
 अधिकचि गोडि वाढत परि मदीय होतें फिकें ॥
 मजशिहि दुःख संकट करी सदैव संतप्त तें ॥
 मधुर बनेल शांतिफल तें वघे समुत्कंठितें ॥ २ ॥
 फिरुनि तशीच कंठिं विलगे अर्शा निराशा मला ।
 अवनि तमामुळें मज गमे सदाकदा शामला ॥
 सरसिं तरंगतांडव तदा बघोनि त्यांची तती ।
 गमत कधीं असें तमभयें भिवोनि ते कांपती ॥ ३ ॥

काव्यकुसुमकालिका-तृतीय उद्भव सुभनसौरभ.

काव्यकौस्तुभांनीं आपल्या काव्यकुसुमांच्या प्रथमोद्भवाच्या कालिका काव्यदेवीस वाहिल्या. नंतर त्यांनीं दुसऱ्या उद्भवाच्या पुष्पपाकळ्या सर्वत्र विखुरल्या आणि आतां तृतीयोद्भवाच्यायोगें त्यांच्या काव्यसुमनांचा सौरभ सर्वत्र दरवळून राहिला आहे. हें यथोचितच झालें. कालिका व पुष्पपाकळ्या यांचें अवघ्राण त्यांनीं रसज्ञ मधुकरांकरवीं करविलें होतें, तर ह्या सौरभाचें गंधवाहत्व स्वतःकडेच घेतलें आहे. त्यामुळें त्यांचें हृद्गत समजण्यास वाचकांस सोपें झालें आहे. त्यांत त्यांनीं बऱ्याच गोष्टींचा ऊहापोह केला आहे. त्यांपैकीं कांहींचा येथें उल्लेख करणें उचित वाटतें.

काव्यासंबंधीं ते म्हणतात कीं “काव्यनिर्मितीचें मूळ स्फुरण होय. तें जन्मजात असतें, तें प्रयत्नलभ्य नाहीं. अभ्यासानें स्फुरणाविष्कार सौकर्यानें होईल परंतु त्याचें महत्त्व विशेष नाहीं. स्फुरण स्फुरूं लागलें कीं प्रत्येक कवीजवळ त्याच्या आविष्कारार्थ उचित असें शब्दभांडारही तयार होतें. म्हणून तेंही एक प्रकारें जन्मसिद्धच असतें.” हें मत जरी राजशेखर, वाग्-

भट व जगन्नाथ वगैरे शास्त्रज्ञांस मान्य असलें, तरी काव्यहेतूंत प्रतिभा, व्युत्पत्ति व अभ्यास ह्यां तिहींसही दंडी', भामह, रुद्रट व मम्मट यांनीं महत्त्वाचें स्थान दिलें आहे, व तेंच योग्य आहे असें आम्हांस वाटतें. आणि त्यांतही वाग्भटासारख्यांनीं ' व्युत्पत्त्यभासौ तस्या एव संस्कारकारकौ न तु काव्यहेतू ॥ असें म्हणून त्यांच्या संस्काराचें महत्त्व प्रतिपादिलेंच आहे. ह्या समजुतीचा परिणाम ह्या कवींच्या काव्यावर कसा झाला आहे हें मागें आलेंच आहे.

नंतर कवीनें आपल्या तिन्ही संग्रहांचें स्वरूप वर्णन केलें आहे. तो म्हणतो पहिला भाग दर्शनीय करण्यासाठीं त्यांत सर्व प्रकारच्या उत्तम उत्तम कविता संकलित केल्या आहेत. दुसरा भाग मुख्यतः वृत्तप्रदर्शनार्थ असल्यामुळें त्यांत काव्यदृष्टीस गौणत्व आलें आहे तरी पण शास्त्रशुद्ध वृत्तनिबद्ध पद्धतींत काव्याची कुत्रबणा होत नाही. कोणतीही पद्धति असली तरी तिच्यांत विविधता व विपुलता आणित्यां येते. म्हणून कवीनें आपल्या निसर्गदत्त व जन्मसिद्ध काव्यशक्तीचा उपयोग तिच्या सामर्थ्यानुरूप करावा, असें सांगून तो स्वतःविषयीं म्हणतो " पा. १९ माझी कविता-निर्मितिही ही एक श्रीशारदादेवीच्या कृपाकटाक्षप्रकाशलहरीची सहज लीला आहे. " ह्या समजुतीची चर्चा पहिल्या भागांत येऊन गेली असल्यामुळें येथें तिची पुनरुक्ति करावयाचें कारण नाही. तिसऱ्या भागांत कवि म्हणतो कीं :— मी सहज स्फुरलेले विचार सहजौघी भाषेंत मोकळ्या मनानें मांडलेले आहेत. व ह्यासाठीं आवडीचीं वृत्तेंच निवडलीं आहेत. तरी ही क्वचित् काठिण्य आलेंच आहे त्याबद्दल वाचकांनीं क्षमा करावी. आधुनिक चलनी वृत्तांतही आपल्यास चांगली कविता करतां येते हें दाखविण्यासाठीं ह्या भागांत त्यानें ' स्वर्गगा ', ' भूपती ' ' चंद्रकांत ' व ' गजल ' इत्यादि चालींचा उपयोग केला आहे. त्याचप्रमाणें श्लेष, अनुप्रास चित्रकाव्य ह्यांकडे जो कवीचा स्वाभाविक ओढा आहे त्यास ही त्यानें ह्यांत अवसर दिला आहे. आणि आपलें मर्मस्थान पांदागुष्टांत

१ नैसर्गिकीची प्रतिभा श्रुतंच बहुनिर्मलम् ।

अमंद्श्चाभियोगोस्याः कारणं काव्यसंपदः ॥ काव्योदर्श I-103

आहे, असें प्रांजळपणें सांगणाऱ्या गृध्रराज जटायुप्रमाणें, त्यानें क्लिष्टता हा आपल्या काव्याचा दोष प्रांजळपणें कबूल केला आहे. असो.

प्रस्तुत विभागांत कवीनें ३०० कवितांचा संग्रह केला आहे. ह्याचें अगदीं नजरेंत भरणाऱें पहिलें वैशिष्ट्य म्हणजे कवितांचें पहिल्या (८ ते ३४ सोडून) लघुत्व हें होय. पहिल्या दोन भागांतील कविता प्रदीर्घत्वामुळें पुष्कळ ठिकाणीं कंटाळवाण्या झाल्या आहेत. त्यामुळें हा पांचव्या पद्यांचा आटोपशीरपणा फारच सुखद वाटतो. विषयांचें वैचित्र्य यांत आपार आहे खरें तरी पण ते सर्व तत्त्वज्ञान, धर्म परमार्थ व उपदेश यांपैकीं कोणत्या ना कोणत्या तरी सूत्रांत अनुस्यूत केलेले आढळतात. कवि, काव्य, प्रेम, निसर्ग समाज, देश, खादी इत्यादि विषयांसही वरच्यांवर स्थान मिळालें आहे. पण विषय कोणताही असो कांहींतरी तत्त्व प्रतिपादन अथवा उपदेश त्यांत ठेवलेलाच. पहा ३ शुद्ध प्रेमः- । केव्हांही जगिं प्रेम कारण असा हेतू दिसे आंतला । हेतू वांचुनि प्रेम अल्पतरि हो ! सांगा कुणी पाहिला ? ॥ ४ ॥ (५) अर्धे :-अर्धाभाव सदैव घातुक महा । त्याच्यामुळें आपदा ॥ ५ ॥ (१०) द्रवविंदु :-वाजार जगाचा क्षणभरिचा भासला । तो अज्ञ जिवांना शाश्वतिचा वाटला ॥ ३ ॥ ह्यामुळें तत्त्वोपदेशरहित कविता ह्या संग्रहांत आढळणें दुरापास्त होय. ह्या तत्त्वावबोधाच्या भरीस लागल्यामुळें पुष्कळशा कविता अगदीं गद्यमय भासतात. उदाहरणार्थ पुढील कविता पहा :-२८ आवड; ६९ व्यर्थ कां अंधव्हांविं; ७१ काय जातें कुणाचें; ७२ हांसती हांसणारे. आणखी किती तरी ह्या सदरांत बालण्यासारख्या सांपडतील. आतां ह्यांतील एक अवतरण दिलें असतां वरील विधानाची सत्यता पटेल:-

(९६) सुखास इच्छिणें :-वरींच धन ठेउनी उगिच कर्ज जें काढणें ।

न मुद्दल जरा फिटे उलट व्याज वाढे दुणें ॥

फिटे न मग व्याजही सतत कर्ज काढी जरी ।

असा मनुज या जर्गी मरत व्यर्थ व्याजावरी ॥३॥

“ भिन्नरुचिर्हि लोकः ” हें खरें. तरी वरल्या सारख्या कवितांतून काव्याच्या कोणत्याही भिन्न याख्येप्रमाणें काव्य शोधून काढतां येईल. असें आम्हांस वाटत नाही. शिवाय, २५५ हृद्योग, २५१ तत्त्वमसि, २४९ तो, २५० तों, २२२ ठोशास ठोसा वगैरे दिलेलीं विषयांचीं नांवेच अशीं

चमत्कारिक आहेत की त्यांत काव्यकल्पनांस वाचव दिसत नाही. ह्यामुळे अशा बऱ्याचशा कविता गद्यचुटक्यांसारख्या वाटतात. कारण ह्यांत भावनांपेक्षा बुद्धीचेंच प्राबल्य अधिक दिसते.

मागील संग्रहाप्रमाणें ह्यांतही बऱ्याच विनोदी कविता आल्या आहेत. ह्यांत उपरोध उपहास व परिहास ह्यांच्या मिश्रणें, मनुष्याच्या सामाजिक जीवनास कवीच्या दृष्टीनें अनुपकारक, अशा मानवी प्रवृत्तींवर तीव्र टीका केली आहे. (१६) बाहुला बाहुलीच्या लग्नप्रसंगी केलेल्या मंगलाष्टकांच्या द्वारा जगानें आपला खट्याळपणा व हट्टीपणा टाकावा, स्त्री-स्वातंत्र्य व रोमान्स यांच्या गप्पा सोडून द्राव्या वगैरे सुचविलेले दिसते. (३०) धूम्रशकटावर म्हणजे आगगाडीवर सुमारे ३० कविता केलेल्या आहेत. ही एक मोठी अन्योक्ति असून तिच्यांत लोकनायकांची व्याख्यानें, स्वार्थी लोकांची घडपड; भटजींचा दानधर्माचा आग्रह, श्रीमंतांचा अर्थ संचय, व त्याचेकडील पंक्तिभेद, अधिकाऱ्यांचें आर्जव; दुष्कर्मांचें आचरण वगैरे सर्व कृत्यें “कशासाठी” “पोटासाठी” असतात, असें दर्शविलें आहे. मात्र हें नवीन “धूम्रशकट” वृत्त पोटासाठीं नसून उपदेशासाठीं अवतरलें आहे, असें कवीनें सांगितलें आहे. ह्यांतील शब्द-योजना अशी खुबीदार झाली आहे कीं “कशासाठीं पोटासाठीं” म्हणणारी आगगाडीच स्टेशनांत आल्याचा भास कित्येकांस होतो, असें म्हणतात. (३८) उपाध्याय—उठा बशा काढायला लावणाऱ्या क्षेत्रोपाध्यायाचें दर्शन झालें कीं यात्रेकरूस स्वर्गस्थ पितरांचें दर्शन आपोआप कसें घडतें हे मोठ्या बोंचक उपाहासानें वर्णिलें आहे. (४८) वक्रीलंबंधूंचें उपहास-चित्र इतकें भयकर झालें आहे कीं तें एखाद्या वकिलाचे नजरेस पडल्यास तो अत्रुनुकसानीवद्दल कवीला कोर्टांत खेंचल्याशिवाय खास राहाणार नाही. मात्र एकांतांत ह्या आरशांतलें आपलें प्रतिबिंब पाहून ‘काय ? खरंच का मी हा असा!’ असे हळूच उद्गारही त्याचे तोंडून निघतील ! न जाणो आरोपीस मदत केल्याचा गुन्हा घडेल या भीतीनें त्यांतील उताराही देण्याचे आम्हीं टाळतो. (१०४) मन्याबापू हे तळीरामाच्या आर्यमदिरामंडळाचे सभासद नसून प्रत्येक कायापुरीचे हे पौरजन आहेत. ह्याचें वर्णन मोठें ठसकेबाज झालें आहे. पहा ह्यांचा पराक्रमः—

“ पोऱ्या द्वाड मधीं मधीं लुडबुडे कार्टा महा खाष्टही । सान्यांशीं झग-
डोनि माजवि सदा तंटा, बखेडा, दुही ॥ खोटा, चोर, गुलाम, गोडहि
तसा बोले कुणी वा मना । आतां कां उगि ? काय काय अजुनी गांवू तुला ?
सांगाना ! ॥ ५ ॥

(१२८) धैर्यहीन लोकांच्या ‘ आतां करावें कसें ’ ह्या मंत्राची येथें
टर उडविली आहे. (१३५) बंडूनानांच्या कवितेंत ब्राम्हणाची खाणावळ
व भटाची खाणावळ ह्यांतील भेद मोठ्या गमतीनें वर्णिला आहे. (२०५)
जाहो जा ! ह्या कवितेंत बोलघेवड्या लोकांस “ जाहो जा ! अपुल्या
घरांत अपुलें पांडित्य हें दाखवा । बोलाची कढि बोलभात सगळें बायां
मुलां ऐकवा ! ॥ ४ ॥ असें सांगून त्यांचें तोंड बंद केलें आहे. (२१३)
नर्तन—कर्तन ह्यांत ह्या चालींची टवाळी केली आहे. नर्तनाची चाल मार्गें
रानटी गणली जाई पण आतां ती शिष्टांची झाली आहे. “ राजाही अजि
खुद्द नर्तन करी बालांत राणिनिशीं ॥ (स्वस्त्रीशीं कोणी नाचत नाहीं हें
कवीचे लक्षांत नसावें). भजनांतही ती मान्य झाली आहे. मात्र योगांतील
स्थिरासनाचें कोणासच ज्ञान राहिलें नाहीं, असें कवि म्हणतो, पण ‘ रुद्रे-
णेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ’ ॥ इत्यादि नर्तन महात्म्य
कवीस माहीत नसावेसें दिसतें. केशकर्तन पूर्वी शुभाशुभदिन पाहून
करीत. आज स्वेच्छया रात्रंदिवस चालू असतें, ह्यास अनुलक्षून कवि
म्हणतो—मोठ्याशा शहरीं “ सलून ” उघडे केव्हांहि ते राहती ॥ ३ ॥
पूर्वी ‘ कर्तन ’ हीन कार्य टरलें होतें अजिश्रेष्ठ तें ॥ ४ ॥ शिंपीही कापडाचें
कर्तन करतो, ही आठवण कवीस झाल्यामुळें त्यानें त्यालाही त्याच्या
खिसेकापूपाच्या व गळेकापूपाच्या कृत्याबद्दल सक्षौर प्रायश्चित दिलें
आहे. पण हें अगदींच अनाठायीं वाटतें. (२८५) योगायोगांत अभ्यास
न करितां परीक्षेस बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांची ही इतर अनुद्योगी माणसां-
बरोबर कवीनें फजिती केली आहे. (२४३) “ चिन्हें ” मात्र फारच सुंदर-
विनोदपूर्ण झालीं आहेत. त्यांचा मासला उताऱ्यांत पहावयास मिळेल.

आतां कवीच्या राष्ट्रीय कवितांकडे वळः—(१५) वा माझ्या भारता

(१७) मावळा महाराष्ट्राचा (२०) जागा हो जागा (३३) ते पूत मायेचे (४०) तो हिंद माझा असे व खादी, अशा ७८ कविता राष्ट्रीय म्हणून सांगतां येतील. गतवैभावाच्या बढाया मारीत भारता ! निजूनको. ऊठ. ज्या मावळ्यांनीं मराठी राज्य मिळविलें काय त्यांचें दैव ! दैव अनुकूल नाहीं म्हणून विचारा भारत दुर्गतींत पडला आहे. धर्मगृहाला आग लागली आहे जागे व्हा. वाटली—तोय काय पीत वसलां, प्रयत्न करा, धर्मरक्षण करा. ते बाजी शिवाजी खरे मायेचे पूत होऊन गेले. तसे तुम्हीं व्हा. माझा हिंद देश किती सुंदर, दिव्य व समर्थ आहे. सद्गुणी भारता ऊठ, निजूनको. नवे पराक्रम कर. “ गंत न शोचय (शोच्यम्)”. रामराजानें असावधपणानें विजयानगर घालवले. तें जाऊं दे. पण तुझ्यांत तर राम आहे ना ? तो दाखव. नवीन यश मिळव. खादीदेवीलाच भजा. चरखा हा स्वार्थाचा निधि आहे. तो चालवा म्हणजे स्वराज्य मिळेल. वगैरे विचार अनुक्रमें वरील कवितांतून व्यक्त झाले आहेत, पण ते अगदीं दुर्बल, उसने व औपचारिक वाटतात.

या संग्रहांत मंगले, शाश्वतस्थिति, शुद्धप्रेम, प्रेमीप्रभू, उलट कृति, वा ! मधुकिती लंपडाव हा, वगैरे अनेक कविता वाचनीय आहेत. त्यांतील पुढील कांही चगांच्या आहेत:—(११) पूर्णचंद्रः पूर्णचंद्र पौर्णिमेस पूर्ण हांसतो । नभिंचा पियूषसिंधु काय हाच तो ॥ धृ. झुलतें कीं गगनकमल । खुलतें सौन्दर्यविमल । नंदनवन कल्पवृक्ष काय डोलतो ! ॥ ३ ॥ विमल म्हणूं तरि कलंक । सकल बघति राव रंक । “ व्यर्थ अर्थहीन शब्द ” कुणिही बोलतो ॥ २ ॥ यांतील कल्पना बऱ्या आहेत. (६२) मधुकिती लंपडाव हा “ अहा प्रभुवरा ! तुझा मधु किती लंपडाव हा । फुलांमधि वसोनि तूं म्हणशिही मला तें वहा ॥ ह्यांतील प्रेमळं तर्कवाद मोठा मधुर झाला आहे. (२६७) याच रत्नाकराला—

हा जो आहे किति तरी जुना पृथ्विच्याहि अधींचा ॥

वार्धक्यानें जणुं सुरकुत्या वाटती वीचिकांच्या ॥ २ ॥

सायंकालीं तलचि बघण्या घेतली जी उडी ती ।

सान्या रात्रीं जरि धडपडे कांहीं लागेन हातीं ॥

पूर्वेला तो फिरुनि वरतीं रिक्त हस्तेंच आला ॥

जातां येतां बघत फिरतो “याच रत्नाकराला ” ॥ ५ ॥

ह्यांतील सर्वेच कल्पना अत्यंत गोड व काव्यमय झाल्या आहेत. (२६८) उघडें हृदय वगैरे आणखी काहीं कवितांतही अशी कल्पनांची मौज पहावयास मिळते.

भाषेसंबंधी ह्या भागांत वरीच प्रगति झालेली दिसते. संधिसमास, लिंग-वचन इत्यादिकांचे सामान्य दोष येथेही जरी आढळतात तरी त्यांचें प्रमाण पुष्कळच कमी झालेलें दिसतें. त्याचप्रमाणें क्लिष्टताही पुष्कळच कमी झालेली आहे. शब्दांचे अनुप्रास व नादमाधुर्य ह्यांचा स्वाभाविक ओढा असल्यामुळें कवि असले प्रसंग कधीही दवडीत नाहीं. पण अज्ञानें पुरेसें समाधान न झाल्यामुळेंच कीं काय त्यानें (११३) ही माला प्रभुला व (११४) मुरलीची माला हीं दोन चित्रकाव्यें मुद्दाम तयार करून पहिल्यांत “ ला ” व दुसऱ्यांत “ ली ” हीं अक्षरें ऐशीं ऐशीं वेळां गुंफिलीं आहेत. त्या शिवाय विषयांच्या नामकरणांत तर हें अनुप्रासाचें वेड पराकोटीला गेलेलें दिसतें. निदान ह्या वावतींत तरी गोविंदाग्रज गडकऱ्यांवर त्यानें ताण केली आहे. पहिल्यानें शब्दांच्या जोड्या पहाः—नांव—गांव, देश—वेश, भजन—पूजन; कीर्तन—नर्तन, कर्तन—वर्तन, ह्या झाल्या समाहारार्थी, तर विरोधी पहाः—क्षमा—शिक्षा, देव—भक्त, जागृति—झोंप, श्रेयस्—प्रेयस्, सगुण—निर्गुण, वाईट—चांगलें; आंधळा—डोळस इ. नंतर विपरीतार्थांच्या पहाः—दोषांत सद्गुण, मुका बोलतो, नयन ठेवुनी आंधळा, उमलतें व करपलें फूल, सत्याचें जग खोट्याचें जग; ज्यायोगें जगतो ज्यायोगें मरतो; त्यापुढें विभक्ति विपर्ययाचीं उदाहरणें येतातः—खुणेची भाषा कीं भाषेची खूण, शब्दांत शोभा नसे, शोभेंत शोभा नसे. इ. नंतर दोनतीन अनुप्रास-युक्त उदाहरणेंः—मावळा महाराष्ट्राचा, सांगती सांगणारे; काय जातें कुणाचें; काळ्यांनीं काळें केलें; पायदळीं पडलेलें पुष्प; काय, कोठें कशाचें; सोसूंच सोसूं तसें, सौख्य सौख्यास देतसे, इ. शब्दांच्या त्रिरावृत्तिः—(१) माझाचि मी एकला; केव्हांहि माझाच मी; मी काय माझा असे. (२) आहे तसें ना दिसे; कोणा दिसो ना दिसो; व्हांवेंच व्हांवें तसें; (३) ही कोण हीन स्थिति, आलोक हीन स्थिति, जिवाची स्थिति; (४) मोटें

म्हणावें कसें, एव्हांहि मोठेचना; मोठा कुणाला म्हणा. त्यानंतर प्रौढी मिरवणें; फुशारकी मारणें; येरे पुनः मागल्या; ठोंश्यास ठोंसा, खुणेचा धडा, होऊं नये तें हसें; अशा म्हणींवरही कविता केल्या आहेत. शेवटीं, कोण, काय, कसें, कोठें, जेथें, तेथें, तो, त्याचें; कोठून, कोणावांचून, वगैरे सर्वनामें व अव्ययें ह्यांशीं कांहीं शब्द जोडून त्यांवरहि अनेक कविता केल्या आहेत. अशीं विषयांची विचित्र निवड केल्यावर त्यांत कवि स्वतःच म्हणतो त्याप्रमाणें:—“कवित्व कसलें जणूं रसचि ढाळितो आसवें ॥३॥ कवित्व कसलें असें वचहि आज बोलूं नये ॥ ५ ॥ [कवित्व कसलें. क. ५७] झालें तर नवल काय ?

पण या संग्रहांत सुंदर वाक्प्रचार, म्हणी, व सुभाषितें सर्वत्र विखुरलेलीं असल्यामुळें मागें उल्लेखिलेलीं भाषादुषणें झांकून गेल्यासारखीं वाटतात:—

भाग्याचे नर शोधिते सतत त्या जो एक प्रेमी प्रभू ॥ पा. ४ ॥

अर्धें ज्ञानचि वैपरित्य पटवी तेथेंच सारा भ्रम ॥ पा. ५ ॥

कीं सौन्दर्य शिरेच नेत्रपथिं तें बाह्यांतुनी अंतरीं ॥ पा. ७ ॥

एकाएकीं सैतानाची वरात कीं वाऱ्यावरली ॥ पा. २३ ॥

पांचमुखीं परमेश्वर वदती ॥ पा. ४० ॥

केलें कां कधि पिष्टपेषण कुणी जें होय हास्यास्पद ॥ पा. ४२ ॥

होतां काविळ विश्व पीत दिसणें आहे निसर्गस्थिति ॥ पा. ५१ ॥

निरुद्योगी सदा रोगी । सदुद्योगि सुखां भोगी ॥ पा. ५२ ॥

छातीला जो मनुज अपुला हात लावोनी बोले ॥ पा. ५४ ॥

सुगंध नच सोडिते वकुलिका सुकेही जरी ॥ पा. ६३ ॥

म्हातारा तो मृत परि जर्गी बैल जीवंत आहे ॥ पा. ७३ ॥

ज्यायोगें जगिं जन्म खोड तसली जाई न मेल्यावरी ॥ पा. १२४ ॥

ही मालिका वाटेल तेवढी लांबवितां येईल. एवढेंच नव्हे, तर अशा सुभाषितांचे कोणी लक्षपूर्वक संकलन केल्यास त्याचा एक लहानसा स्वतंत्र ग्रंथच होईल असें आम्हांस वाटतें.

म्ह्या कवीच्या कृतीचें गुणदोषात्मक विवेचन पूर्वीच पुष्कळ स्थळीं होऊन गेलें असल्यामुळें त्याजविषयीं आतां विशेष सांगण्याखेण नाहीं. मात्र त्यास एक प्रेमाची अशी सूचना करावीशी वाटते कीं त्यानें अशाच

तन्हेचा चौथा भाग प्रसिद्ध करण्याची खटपट करण्याऐवजी प्रसिद्ध झालेल्या भागांतूनच सुंदर, उत्कृष्ट व निर्दोष अशा शैलक्या कविता निवडून त्यांचा एक लहानसा गुच्छ प्रकाशित करावा म्हणजे त्यानें आजवर मिळालेल्या कीर्तीत अधिक चिरकालिक भर पडेल, असें आम्हांस वाटतें. (तरीपण सुभाषित म्हणतें:—)

कस्यांचिद्वाचि कैश्चिन्ननु यदि विहितं दूषणं दुर्दुरुद्वै-
श्छिन्नं किं वस्तदास्यात् प्रथितगुणवतां काव्यकोटीश्वराणाम् ॥
वाहाश्चेद्गन्धवाहाधिकविहितजवाः पंचशश्चांधखंजाः
का हानिः शीरशाहक्षितिपकुलमणेरश्वकोटीश्वरस्य ॥ सु. भा. ॥

चिन्हें (वृ. शा. वि.)

धावे लेखन ओळ उत्सुकपणें ' चिन्हें ' तिला ओढिती ।
मार्गें खेंचुनि वा कधीं ढकलुनी भंडावुनी सोडिती ।
मार्गी थांवविती मधीं मधिं तिला तिष्ठावया लाविती ।
वाटे तोंवरि ठेविती धरुनियां वाटे तदा सोडिती ॥ १ ॥
आल्या स्वल्प विराम ओळ नच ती चाले तसें चालवीं ॥
घोट्याला पिरगालुनी लव तरी वाक्यास तो थांववी ॥
वाटे ' अर्ध विराम ' शांत न तसा संतापतो सत्वरी ॥
घोट्यापासुनि तोडुनीच घुडगा त्या अर्धमेला करी ॥ २ ॥
एखादीच चुकोनि ओळ जरिही वांचेल दोहोंतुनी ।
ठेवी " पूर्ण विराम " गर्त करुनी तेथें पडे जाऊनी ॥
वाक्यांचा मग कारभार सगळा संपूर्ण झाला गणा ।
शब्दांनीं चिडुनी जुटी मिळवुनी तो संप केला म्हणा ॥ ३ ॥
चिन्हें बैसति कीं दबा धरुनिया तेथेंच कोठें तरी ।
संधि साधुनी वाटतें झटदिशीं घेती उडी त्यावरी ॥
प्रश्नाचा तर कोयता (?) दिसतसे कोणासही स्पष्ट तो ।
भाला घेउनियां उभाच जवळी " उद्गार " (!) तो वाटतो ॥ ४ ॥
टिंबें ज्या स्थलिं अक्षरास मुळीं ही ना जाववे त्याकडे ।
शब्दांचें नच चालतें लवतरी या वाटमान्यापुढें ॥
बैसे तत्सम " कंस " " आ " करुनियां टाकी गिळोनी असें ।
मेला शब्द तरी मरोनिहि पहा ! जीवंत नेत्रा दिसे ॥ ५ ॥

प्रकरण १२ वें

सराफ बंधु.

दत्तात्रय अनंत सराफ-कंधारकर (सन १८८६ जन्म).

राज्य चालवी आमुच्यावरी । प्रजापालनीं दक्षता करी ।

देशिं शांति या निशिदीनीं वसो । निजाम आमुचा सुखि सदा असो ।

दत्तात्रय सराफ ह्यांचा जन्म शके १८०८ अश्विन शु. ६ स कंधार येथें झाला. घरीं अठराविश्वे दारिद्र्य. त्यामुळें ह्यांचें शिक्षण कंधार तालुक्यांतील मुखेड गांवीं त्यांच्या मामाकडे झालें. उर्दू पांचव्या यत्तेपर्यंत जेमतेम त्यांनीं मजल मारली नाही तोंच द्रव्यार्जनासाठीं विद्यार्जनावर पाणी सोडण्याचा प्रसंग त्यांजवर आला. मात्र इतक्या लहानपणीं सुद्धां त्यांस त्यांचे गुरु हरि नरहर मोकाशे यांजकडून काव्यस्फूर्ति मिळाली आणि वरील श्लोकरूपानें ती प्रथमच फलित झाली. ह्यापुढील त्यांचा आर्थिक आत्मवृत्तान्त १९२७ च्या आगष्ट महिन्याच्या 'विद्यासेवक' मासिकांत आला आहे. तो अत्यंत उद्बोधक असून त्यांत दिसून येणारी त्यांची उद्यमशीलता व चिकाटी मोठी प्रशंसनीय व अनुकरणीय आहे. वयाच्या सुमारे ३२ व्या वर्षापर्यंत त्यांनीं जकात नाक्यावरील आठ रुपयाच्या कारकुनाची, पाटीलपटवारी, पोलीस व तहशिली ह्या खात्यांत उमेदवाराची, शाळापंतोजीची, मत्तेदाराच्या कारकुनाची व किराणा व्यापाऱ्याच्या मुनीमाची, अशा अनेक नोकऱ्या केल्या. त्यांत त्यांना अतिशय कष्ट सोसावे लागले. पण त्यांत त्यांना जो अनुभव आला व जें शिक्षण मिळालें तीं फार बहुमोलाचीं ठरलीं. कारण त्यांच्याच जोरावर त्यांस कापडाचें स्वतंत्र दुकान थाटतां आलें, आणि आज ते मोठे लौकिकवान व श्रीमान् व्यापारी बनले आहेत.

अशा यातायातीच्या नोकरींत आणि वाङ्मयविकासास प्रतिकूल अशा परिस्थितींतही त्यांनीं आपला विद्याव्यासंगाकडील स्वाभाविक ओढा कायम ठेविला हें विशेष कौतुकास्पद आहे. वर्तमानपत्रें मासिकें व पुस्तकें, जीं जिथें

मिळतील, तीं तिथें वाचण्याचा त्यांस जबरदस्त शोक होता. वाचनाकडून हळूहळू लेखनाकडे त्यांचें मन वळलें. आणि त्यांनीं—गुलबर्गासमाचार, लोकमित्र, ज्ञानमित्र, गोप्रास, स्वधर्म इ. नियत कालिकांत, ‘श्रीक्षेत्र माहूरवर्णन’ ‘अशी मी कोण’ ‘श्रीक्षेत्र उनपेश्वर’, ‘शाहासाहेब नांदेडकर,’ ‘सावधान,’ ‘धूम्रपान’ वगैरे विषयांवर लेख लिहिण्यास सुरवात केली. गद्य लेखनास असें प्रोत्साहन मिळतांच पद्येही लिहावीं असें त्यांस वाटलें. आणि त्याप्रमाणें ‘ज्ञानाचा थोरपणा’ व ‘श्री विश्वेशस्तवन ह्या दोन कविता ‘ज्ञानमित्र’ व विश्वब्रह्मवृत्त’ ह्यांकडे त्यांनीं पाठविल्या व त्या त्यांत प्रसिद्ध होऊनही आल्या. ह्या यशामुळें त्यांस वाङ्मय सेवेचें पक्कें वेड लागलें. ते म्हणतात “वाङ्मयमोहिनीनें माझ्या कंठास आपल्या कोमल करांनीं घट्ट मिठी मारल्यामुळें मी सहाजिकच तिच्या मोहपशांत संपडलों यांत नवल तें काय ?” तिच्या ह्या मोहपशांत त्यांनीं पुढील वाग्‌विलास केले आहेत:—(१) श्री पूर्णानंद स्वामींचें चरित्र (२) म्हाळसा कृपामृत (३) श्रीशारदा स्तोत्र, श्रीतुकाराम महाराजचरित्र गद्य (४) धूम्रपाननिषेध (५) मुंबईची मौज. (६) श्रीगोदाष्टक (७) श्रीसद्गुरु भजनामृत व (८) दत्त किंकराची कविता. याशिवाय (१) श्रीमहालक्ष्मीव्रत अ. ५. (२) धूम्रपानचिकित्सा. (३) अनंत बाळाजी सराफ यांचें चरित्र हे ग्रंथ अप्रकाशित आहेत.

वाङ्मय बोधपर व ध्येयपर असावें असें त्यांचें मत आहे. ते म्हणतात:— ‘वाङ्मय निर्माण करावयाचें तर त्याच्यापासून वाचकांस ज्ञान मिळून त्यांचें कल्याण झालें तरच त्यांचें सार्थक होय. असें मला वाटतें. या ध्येयास अनुसरूनच मी आपल्या कविता लिहिल्या आहेत. ... कोणत्याही लेखकानें राष्ट्राला पोषक व हितकारक असेंच एखादें ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून तत्प्रीत्यर्थ आपलें वाङ्मय निर्माण करावें. मग तें ध्येय राजकीय, सामाजिक, धार्मिक इ. कोणत्याही प्रकारचें असलें तरी हरकत नाही. ’’

ह्यावरून बोध करण्याकरितांच मुख्यतः जन्मलेली ह्यांची कविता जुन्या वळणांतच मोडते असें म्हणण्यास हरकत नाही. दुर्व्यसननिषेधक वाङ्मयाची भासणारी उणीव भरून काढण्याकडे त्यांनीं आपल्या कवितेचा मोर्चा वळविला आहे. आतां वरील कवितांचा परामर्श क्रमानें घेऊं.

(१) श्रीपूर्णानंदस्वामींचें चरित्र अनुपलब्ध आहे. नोकरींत फिरत असतांना आदिलाबाद येथील पूर्णानंदस्वामींच्या मठांत ते एकदां उतरले होते. तेथें स्वामींचें गुणवर्णनपर पद्यमय चरित्र लिहून तें त्यांनीं स्वतःच्या खर्चानें छापलें. त्यायोगें त्यांची बरीच प्रसिद्धि झाली व तेव्हांपासून लोकांस असें समजून आलें कीं हा गृहस्थ केवळ मक्तेदाराचा कारकून नसून ह्यांच्यांत कवित्व गुणही आहे. तेव्हांपासून त्यांची कवि म्हणून प्रसिद्धि होऊं लागली (२) लोकमित्राच्या संपादकांच्या सांगण्यावरून त्यांची कुळदेवता ' श्रीम्हाळसादेवी ' हिजवर एक स्तोत्र सराफ ह्यांनीं रचिलें, तें संपादकानें स्वतःच्या खर्चानें ' श्रीम्हाळसाकृपामृत ' ह्या नांवानें छापलें आहे. ह्यांत वसंततिलका वृत्तांत एक अष्टक, धावा, शरणागति, व ७२ ओव्यांचें स्तोत्र अशी श्रीम्हाळसेवर दत्तकिंकराची कविता आहे. पुढें एक कविता नमुन्यासाठीं दिली आहे:—

आहेत आप्त-गण बंधुसुतादिदारा ।

कामा न ये कुणिही अंतिं, वृथा पसारा ॥

तूं एक माउलि खरी मज बाळकास ।

श्री म्हाळसे ! नमन हें तव पादुकांस ॥ ७ ॥

(३) शारदा स्तोत्राच्या ५२ ओव्या आहेत. त्यांत निरनिराळे वर मागितले आहेत. त्यांत मला काव्यस्फूर्ति दे, व विडी, तमाखू, धूम्रपान, गांजा, अफू, चहा, मद्य, हीं व्यसनें मला लागूं देऊं नको म्हणून कवीनें प्रार्थना केली आहे.

(४) धूम्रपाननिषेध:— ह्या छोट्या पुस्तकाचीं ३० पानें असून त्यांत २५ पद्यें आहेत. ह्यास दे. ल. महाजनांची छोटीशीच प्रस्तावना आहे. हृद्गतांत कवि सांगतो कीं, " अनेक व्यसनांत गुरफटलेले तरुण मुक्त व्हावे म्हणून हस्तपत्रकें, लेख, व्याख्यानें वगैरेंनीं जे प्रयत्न चालविले आहेत, त्यांपैकींच हा पद्यरूपाचा प्रयत्न होय. " कवीनें गणपति व शारदा ह्यांस, ह्या व्यसनांतून सर्वास मुक्त कर अशी प्रार्थना केली आहे. विडींत निकोटाइन नांवाचें प्रखर वीष असतें. बापाला व्यसन असलें तरी मुलानें तें धरूं नये, असा " शिशुबोध " त्यानें केला आहे. नंतर विडी सोडून गोरसपान करा. धूम्रपान ही पाश्चात्य संस्कृतीची दूम आहे. शेतकऱ्यांनीं

तंबाखू पेरूं नका, चवळूं नका व ओढूं नका. व्यापाऱ्यांनीं तंबाखूशिवाय इतर धंदे करा. शिक्षकांनीं प्रथम तुम्ही विडी सोडा. सुजनांनीं विडींत काय मौज आहे? श्रीमंतानीं डोळे उघडा, विडींत पैसा खपवूं नका. वैद्य, डॉक्टर बंधूनीं तुम्ही विडी सोडा. गरीब नोकरांनीं विडींतला पैसा मुलांच्या पोषणाकडे लावा. राष्ट्र लयाला गेलें. व्यसनरिपूवर विजय मिळवा. विडीकाडीनें आग लागते. ब्राह्मणांनीं धूम्रपान अयोग्य. परदेशास जाणाऱ्यांनीं विडीपासून सावध रहा—असा प्रत्येक कवितेंत साध्या, सरळ पण परिणामकारक भाषेंत कवीनें मोठ्या कळवळ्यानें उपदेश केला आहे.

(५) मुंबईची मौज:—हें सुमारे ६-७ पानांचें एक लहानसें चोपडें आहे. खेडेगांवांतून प्रथमच मुंबई पाहाणाऱ्यांच्या गोंधळलेल्या चित्तवृत्तीचें शब्दचित्र बरें साधलें आहे. स्त्रीशिक्षण, हिराबागेंतील व्याख्यानें, ग्रांटरोडवरचीं नाटकें, डंकनरोडवरील वारस्त्रियांची आगारें, राणीचा बाग, व्याकवे, बाबुलनाथ, बोरीबंदर, वगैरेचीं वर्णनें आश्चर्यपूर्ण व समपक शब्दांत झालीं आहेत. शेवटीं जातां जातां—सुधारकांचा सुकाळ झाला । स्वधर्म सारा द्विजे बुडविला । स्वछंदें जन वर्तु लागला ॥ अशी मुंबुईविरुद्ध तक्रार करून हा लांब कटाव कवीनें संपविला आहे.

(६) गोदावरी स्तवनामृत:—प्रथमतः प्रार्थनाष्टक वसंततिलकावृत्तांत करून नंतर गोदामहात्म्य ६२ ओव्यांत वर्णिलें आहे. नांदेडकर कवींनीं गोदामहात्म्य गावें हें उचितच आहे. कारण गोदेचें तें नाभिस्थान असल्यामुळें तें एक पवित्र क्षेत्र मानलें गेलें आहे.

(७) सद्गुरु भजनामृत:—कवीचे कुलगुरु रामदासपंथी श्रीगुरु मारुतिमहाराज, यांचे भजनार्ची १०।११ पदें, आरत्या, धांवा व एक करुणाष्टक यांत आहे.

(९) अर्वाचीन शुकंभा संवाद:—दत्तकिंकरांच्या सन्मार्गदर्शक पुस्तकमालेचें हें ९ वें पुष्प आहे. विडीच्या व्यसनावर हा मोठा मनोरंजक व उद्बोधक संवाद कवीनें लिहीला आहे. यांत निर्व्यसनी मनुष्यास शुक कल्पून त्यास विडीरूपी रंभा आपल्या पाशांत अडकविण्याचा मोह पाडीत आहे. पण तो शुकासारखा दृढव्रत राहून विडीरंभेस युरोपांत

हाकलून देतो असें चमत्कृतिजनक कथानक यांत गुंफले आहे. शेवटचे दोन श्लोक खाली दिले आहेत:—

विडीरंभा:—हां हां हां असले अभद्र वच हे बोलूं नको तूं उगी ।

होसी सात्विक, शांत, निश्चयि खरा तूं धन्य साधू जर्गी ॥

झालासी वश ना मुळीं म्हणुनि मी जातें निघोनी परी

माझी तूं अपकीर्ति ना पसरवी कोठेंही या भूवरी ॥ २७ ॥

शुकदेव:—संगें घेऊनि प्याशनेस निघुनी जा आंगल देशामधीं ॥

काळें तूं करि येशुनी, न भुलवी, मद्रांधवातें कधीं ॥

ना राही मम भारतीं, जरि अशा ना मानिशीं हेतुला ॥

शिक्षेतें तरि दत्त किंकर करे देईल सांगें तुला ॥ २८ ॥

मात्र ह्या स्थळीं विडीरंभा व शुकदेव हीं रूपकें कितपत उचित आहेत ह्याबद्दल “ सचेतसः एव अत्र प्रमाणम् ”

(१०) दत्तकिंकराची कविता:—हें सदरहू मालेचें १० वें पुष्प होय. या कवीचें ध्येय व धोरण वर सांगितलेंच आहे. शिवाय मालेच्या नांवानेही तें स्पष्ट समजण्यासारखें आहे. आतांपर्यंत जीं लहानसहान पुस्तके वर उल्लेखिलीं तीं संख्येंत जरी पुष्कळ असलीं तरी तीं अगदींच अल्पाकृति असल्यामुळे लेखकास कवि अथवा ग्रंथकार ही पदवी प्राप्त करून देण्यास समर्थ होण्यासारखीं आहेत असें म्हणतां आलें नसतें. मात्र ह्या कवितासंग्रहाच्या प्रकाशनानें ती पदवी त्यानें मिळविली आहे, हें खास. हा संग्रह कवीनें सन १९३१ मध्ये प्रसिद्ध केला आहे, व त्यांत निरनिराळ्या विषयांवर एकंदर ४६ कविता संकलित केल्या आहेत. पैकीं कांहीं गोप्रास (४); आर्यविज्ञान (३); विहंगमाला, मंदारपुष्पमाला, लोकमित्र व स्वधर्म या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. शुकदेव-संवाद, घेनु आणि धूम्रपान या पूर्वींच छापलेल्या कविता पुनः ह्या संग्रहांत घातल्या आहेत; न जाणों विडीतंबाखूवर एकदम सर्व तोफा डागून त्यांचा धूर नेस्तनाबूद करण्याचा कवीचा हेतु असावा. सुशिक्षितांची डोळेझांक, विडीचें कृष्णकृत्य, विडीचा वेडा प्रणयभंग व निरोप हे नवीन आपटेवार विडीवर कवीनें फेंकले आहेत. पहिल्या कवितेंत मागील कल्पनाच पुनः आल्या आहेत. दुसरींत विडी वेश्येप्रमाणें त्याज्य आहे

असें सांगितलें आहे. तिसरींत विडी वेडयापासून दूर रहाण्याचा उपदेश आढळतो. प्रणयभंगांतील विडी प्रियेची विनवणी शेवटल्या पुढील शंकेनें 'कां बोध तुम्हां दत्तकिंकरें केला ? । म्हणुनियां रंग पालटला ! कां ॥ फार चटकदार झाली आहे. आणि अखेरच्या निरोपांत विडी सुंदरीचा पति जेव्हां तिला धाक घालतो कीं तूं आपलें कृष्णमुख घेऊन येथून जा. आणि जर कां । पुनरपि तूं मशीं जरी कुठें भेटसी । दत्त किंकर तुशीं लावी पळुनी ॥ तेव्हां या आशुक माशुकाच्या अढळ प्रेमांत मधेंच दत्त म्हणून उभा राहिलेला या दत्तकिंकराचा बागुलबोवा पाहून वाचकांस कीं व येते, आणि ह्या प्रेमी जोडप्याचें मीलन चोरून केव्हां तरी होवो असेंच तो मनांत पुटपुटतो.

त्यानंतर सुमारें २० कविता देव धर्म नीति हयांवर आहेत. धूम्रपान व चहापान यांच्या निषेधाबरोबरच गोवधनिषेधाचें व्रत हयांच्या कवितेनें घेतलेलें दिसतें. गोवध थांबावा म्हणून शंकरास दिलेली 'धोक्याची सूचना' जशी अभिनव तशीच चमत्कृतिजनक आहे. कवि म्हणतो:— ॥ वधतील शंकरा ! खचित तुझ्या नंदिसी ॥ मातले गुंड हे, सावध हो झटदिशीं ॥ तूं दुष्टच्छेदन करुनि रक्षि घेनुसी । दत्तकिंकरें, काव्यशृंखला ओढुनि ही सूचना । दिली, करी मान्य भाललोचना ! ॥ पण शंकराचा गोमातेशीं संबंध नंदीपुरता अप्रत्यक्ष, हें एक, आणि दुसरें असें कीं गाडाचा डबा कैलास पर्वतावर फार दूरवर असल्यामुळें कवीची सांखळी-खेंच तेथवर पोंचेल किंवा नाही ही शंका येऊनच कीं काय त्यानें सरतेशेवटीं गोपाळ कृष्णाकडेच अभययाचनेसाठीं धांव मारली आहे. आणि हें उचितच आहे. त्यास मात्र कवीची कीं व येऊनच कीं काय त्यानें गोवर्धन (सिमला) पर्वताधिष्ठित लाट साहेबांकरवीं गोसंवर्धनाचे हुकूम जारी करविले आहेत.

शिवप्रशस्ति, अहिल्यादेवी, खंदा धर्मवीर, बळी तो कानपिळी, यत्न महति श्रेष्ठत्वाचा मान, इत्यादि कवितांत राष्ट्रियत्वाची झुळूक दिसते खरी, पण या सर्वांचें अधिष्ठान 'स्वातंत्र्यप्रीति' नसून 'धर्मप्रीति'च आहे. शिवाजीची प्रशस्ति गोब्राह्मण प्रतिपालक म्हणून. अहल्यावंदन ती दानशूर व मंदिरांचा जीर्णोद्धार करणारी व धर्मपालक म्हणून. बाजी, शिवाजी, संभाजी वगैरे 'धर्मात्मे, परका न धर्म वरिती स्वप्राणही गेलिया' असे

धर्मात्मे म्हणून. बळ पाहिजे तें धेनु संरक्षणार्थ. परधन परकामिनीकडे न धांवणाराच श्रेष्ठ ठरतो. टिळक, रानड्यादिंनी प्रयत्नानें थोर भाग्य मिळविलें; वगैरे तत्त्वांवरून कवीच्या मनावर धार्मिक भावनांचाच पगडा अधिक दिसतो. 'मोठा कोण' या कवितेंत "मोठा तो जगिं" दत्तकिंकर' वदे जो राष्ट्रसेवा करी ॥ ह्या ओळींत मात्र कवीनें आपली निर्भेळ राष्ट्र-प्रीति दाखविलेली दिसते.

प्रेमविषयक कवितेविषयी कवि म्हणतो—'आजकाल इतर कोणत्याही विषयांपेक्षां शृंगारविषयक काव्याकडेच नूतन मंडळीचा ओघ जास्त दिसून येत आहे.....पण नैसर्गिक दृष्ट्या मनुष्यमात्राचा ओढा विषयासक्त होण्याकडेच असल्यामुळें त्यांत भर घालणाऱ्या कविता लिहिणें म्हणजे राष्ट्राला खड्यांत ढकलण्यासारखेंच आहे. !' असें कवीचें मत असल्यामुळें या संग्रहांत प्रेमगीतें आढळणें शक्य नाहीं. तरी पण 'मार्गप्रतीक्षेंतील साधेंभोळें गोड व अकृत्रिम असें थोडेसें प्रेम वाचकाचें मनास रिझविल्यावांचून राहाणारा नाहीं. मात्र 'भाग्यशाली कोण' आणि 'आर्यगृहिणी' या कवितांतील पतिदेव मानणाऱ्या सावित्रीसिंधूचें ध्येय आजकाल कोणास रुचेलसें वाटत नाहीं. प्लेगोत्रास बळी पडलेल्या भगिनीवरील शोकगीत जसें करुणरसानें सांद्र, तसेंच शेवटच्या व्यापक भावनेनें उदात्त झालें आहे. कवि म्हणतो:—कळलें देवा ! दुःख कशास्तव भगिनीचें दिधलें । दृष्टि व्यापक मी ठेवावी ऐसें त्वां कथिलें ॥ २७ ॥ एका कामिनीवांचुनि जगतीं अवघ्या युवतींसीं ॥ भगिनीसम त्यां मानि म्हणोनि दिलें दुःख मजशीं ॥ २८ ॥ 'भिकारीण' ह्या कवितेंतील पापी श्रीमंताशीं झालेला तिचा संवाद मोठा उद्धोधक, व पाणीदार झाला आहे. मात्र इतक्या सुशिक्षित, वेदांती व नीत्युपदेशक विधवेस, आपली अब्रू रक्षण करण्यास कपाळमोक्ष करून घेण्याशिवाय दुसरा कांहीं उपाय सुचत नाहीं, हें पाहून सखेदाश्चर्य वाटतें ! कवि सांगतो—थाप देउनि तया अधमाला । घेतसे धडक ती दगडला । रक्त वाहत फुटे मुख—खंड । जाहली पतिनता तंव थंड ॥

येथवर केलेल्या विवेचनावरून ह्या कवीच्या कवितेंचे स्वरूप लक्षांत घेण्यासारखें आहे. शार्दूल विक्रीडित, स्वागता, वसंततिलका, विबुधप्रिया इत्यादि अक्षरगणवृत्तें, अभंग, ओवीं, साकी, दिंडी, आर्या इ. मात्रागण-

वृत्ते व भलाजन्म हा, राधाधर मधु, हटातटानें, फटके, पाळणे, म्हातारा इतुका, जरी कुणा, डोळे हे जुलमी, चंद्रकांतराजाची, व अजि अक्रुर हा इत्यादि गेय चालींचीं पदे कवीनें उपयोजिल्यामुळे कवितेच्या बाह्यांगास वैचित्र्य आलें आहे. भाषा अगदीं साधी, व सोपी असून व्याकरणशुद्ध, सुबोध व ओघवती आहे. कवींचें अल्प शिक्षण, त्याचा खडतर जीवनकलह, व काव्याननुकूल वातावरण ह्या गोष्टी लक्षांत घेतां कवीचा वाङ्मय हव्यास व त्यांत त्यानें संपादिलेले यश हीं प्रशंसनीय आहेत, असेंच कोणास वाटेल. पुढें दोन उतारे दिले आहेत:—

भाग्यशाली कोण ? (शा. वि.)

बांधा नाजुक ठेंगणी तरुणशी सच्छील जी देखणी ।

वर्णें गौर सुलोचना मधुवर्चे संतोष देते मनीं ॥

ऐसी सद्गुणि कामिनी, पतिनता, ज्या लाभलीसे नरा ।

संसारीं बहु दत्तकिंकर वदे तो ' भाग्यशाली ' खरा ॥

मार्गप्रतीक्षा. पद (चाल-डोळे हे जुलमी)

आलि आलि ' आगगाडि ' येतिल का ? आज गडे ! ॥

वाट बघत दारिं उभी, नित्य नेत्र गाडीकडे ॥

' आज उद्यां ' ' आज उद्यां ' दिवस असे जाति किती ? ॥

रात्रंदिन चैन नसे, काय करूं कैसि गति

गुंतलेत कवण कार्थि, कळत बाइ, मुळिं न मशीं

काय दुःख ओढवलें, तें तरि मीं जाणुं कशीं ॥

' पाहिन ते चरण कधीं ' लागे मनिं ध्यास सदा ।

राहति ना सोडुनि मज गृहिं असल्या पळहि कदा ।

' दिपवाळिस आवश्यक येतो गे ' म्हणुनि असें ।

मज कथिलें, उलट परि वागति ते आज कसे ? ।

' खाऊ देइं खाऊ देइं ' म्हणुनि बाबु रडत त्या । V. L. (पोर)

काय देऊं आणुनियां वस्तु बाइ ! कोठुनियां ? ।

पों पों पों करूं नित्य मोटर ये दारिं जरी ! ।

प्राणनाथ नसति त्यांत, शोधुं कुठें काय तरी ? !

गणपत अनंत सराफ ऊर्फ (बाळ गणू. नांदेड) स. १८८९.

गणपतराव यांचा जन्म जि. नांदेड तो. कंधार येथे शके १८११ विरोधी नाम संवत्सरांत झाला. ह्यांचे शिक्षण जुन्या पद्धतीने मुक्काम मुखेड येथे 'मिडलच्या' परीक्षेपर्यंत झाले. पुढील शिक्षणास अनुकूलता नसल्यामुळे ते सोडून त्यांस एका व्यापाऱ्याकडे नोकरी धरणे भाग पडले. पुढे कांहीं दिवस त्यांनी शाळामास्तरकी केली. नोकरीत असतांनाच कांहीं तरी स्वतंत्र धंदा काढून गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचे विचार त्यांचे चालू होतेच. अनुकूल संधि येतांच त्यांनी परदास्यशंखला तोडून नांदेड येथे 'श्रीदत्तप्रिंटिंग प्रेस' नांवाचा स्वतःच्या मालकीचा एक छापखाना काढला. आजतागायत तो उत्तम चालत असून त्यायोगे त्यांचे, त्यांच्या मनोवृत्ती-प्रमाणे, प्रपंच व परमार्थ दोन्ही सुरळीतपणे चालले आहेत.

लहानपणापासून ह्यांचा संतवाङ्मयाकडे ओढा होता. त्यामुळे २०।२१ व्या वर्षापासूनच आपण कांहींतरी लिहावे अशी त्यांस स्फुर्ति झाली. त्यांनी खालील लहानसहान पुस्तके लिहिली आहेत:—

- (१) वासुदेवानंदस्तवनमाला—(रामतत्व प्रकाश छापखाना, बेळगांव)
- (२) साता वारांचे भजन — " " " "
- (३) वासुदेवानंदभजन लहरी (प्र. दे. लं. महाजन, नांदेड स १९२१)
- (४) वासुदेवानंद पवाडा. (५) दत्तमानस पूजा (६) गोदामहात्म्य. (ओवीबद्ध) (७) दत्तस्तोत्र (८) येसादेवीस्तोत्र (९) श्रीदत्तप्रार्थना (१०) श्रीपाद चरित्र.

ह्याशिवाय त्यांनी मधून मधून कांहीं किरकोळ लेख व स्फुट कविता ही नियतकालिकांतून प्रसिद्ध केली आहेत. त्यांत 'शिर्डीकर साईमहाराजांचे चरित्र' 'एका स्त्रीचे अदृश्य होणे' 'सत् पुरुष अनंत सराफ' वगैरे मुमुक्षूंत व इतर कांहीं लेख 'निज्ञाम विजयांत' प्रसिद्ध झाले आहेत. वरील पुस्तकांपैकी नं. १, ९ व १० शिवाय सर्व, अवलोकनार्थ उपलब्ध झाली आहेत. त्यांचा यथाक्रम विचार करूं:— (१) साता वारांचे भजन:— यांत रविवारापासून सुरवात केली आहे. त्यांत सूर्य व मल्लारी यांचे स्तवन आहे. पुढे शंकराचे भजनांत शिवाजी त्याचा अवतार म्हणून त्यास व

रामदासास नमन केलें आहे. महाराष्ट्रीं राज्य केलें । क्षात्र ब्रीद रक्षियलें । असें त्यांचें वर्णन केलें आहे. मंगळवारीं देवीचें, बुधवारीं विठोवाचें, गुरुवारीं दत्तात्रयाचें, शुक्रवारीं विष्णूचें आणि शनिवारीं हनुमंताचें अशीं वारपरत्वे स्तोत्रें केलीं आहेत. शेवटीं संतांच्या भजनानें हें भजन संपविलें आहे.

(३) भजनलहरी:— ह्या सुमारे ३६ पानांच्या पुस्तकांत श्री वासुदेवानंद सरस्वती स्वामी यांचें ४ शा. विक्रीडीतांत संक्षिप्त चरित्र दिलें आहे. नंतर एक करुणापंचक देऊन पुढें १०८ प्रार्थनापर अभंग दिले आहेत. वासुदेवानंद ह्यांची रमा व गणेश हीं मातापितरें होतीं. निर्मलेच्या तीरावरील माणगांवीं ते राहात असत. उपनांव टेंब्ये असून गोत्र अत्री होतें. गोविंद यति हे त्यांचे गुरु होत. पुढें वासुदेवानंदानीहीं संन्यास घेऊन धर्मोपदेश केला, व शेवटीं रेवातटीं गरुडेश्वरांत देह ठेवला, असें त्यांचें चरित्र आहे. स्वामींच्या भजनांत बाळ गणूची उत्कट भक्ति व दर्शनार्थ खरी तळमळ दिसून येते. उ.:—

भेटीसाठीं कासावीस । होतें स्वामी हें मानस ॥ १ ॥ येईं येईं झटपट । देईं देईं वेगें भेट ॥ २ ॥ माझ्या जीवींच्या जीवना । पाय पाहूं ही वासना ॥ ३ ॥ दावी दयाळा चरण । घालीतसें तुज आण । गणू बाळा होतां भेटी । तुझ्या पायीं पडे मिठी ॥ ५ ॥ ह्या भजनांत सर्वत्र भक्तीचा जिव्हाळा दिसून येतो. भजन सार्धें, सरळ व सुबोध झालें आहे. शेवटीं आत्मतृप्तीचे ढंकरही दिलेले दिसतात:— अभंग ११५ पहा:—

ऐसा झाला माझा भाव । पाहूं तेथें वासुदेव ॥ १ ॥ ध्यान गेलें भान गेलें । मन तेहि लीन झालें ॥ दृष्टि स्वरूपीं वेधली । तेणें वृत्ति सुखावली ॥ ३ ॥ गणू बाळाचा आनंद । स्वामी वासुदेवानंद ॥ पुढें । योगियांचा राजा । मज सांपडला । तेणें लाभ झाला बहू थोर ॥ १ ॥ त्रैलोक्य नायक । वासुदेव भोळा ॥ प्रत्यक्ष पाहिला प्रेमभरें ॥ २ ॥

(४) पोवाडाही स्वामींच्या चरित्रावर असून त्यांत त्यांचें धर्मोद्धारार्थें कार्य, चमत्कार व ग्रंथकर्तृत्व वगैरे गोष्टी वर्णिलेल्या आहेत. शके १७७६ हा स्वामींचा जन्म शक व १८३६ हा समाधि शक सांगून । कृपाकटाक्षें लोक आंधळे तसे पांगळे कुष्टीला । मुके बधिर किती बरवे केले । संख्या

गणवे कोणाला ॥ वासुदेव गुरु करुनी गेले । यापरी सारी निज लीला ।
तत्पद नमुनी बाळगणूने पोवाडा हा संपविला ॥ ७ ॥

(५ व ७) हीं सुमारे ४०।४२ ओव्यांचीं दत्तस्तोत्रें आहेत. व ८ वें
येसादादेवी स्तोत्र हें केवळ ६ शा. विक्रीडितें व १ भुजंगप्रयात ह्यांत
संपविलें आहे. शेवटचा श्लोकः— सदा आइ अंबे दया पूर्ण ठेवी । असे
प्रार्थना शांकरी माय देवी ॥ तुझे गाऊनी स्तोत्र बाई दयाळे । गणू बाळ-
कानें तुला अर्पियलें ॥ ६ ॥ इ.

(६) गोदामहात्म्यः—ह्यांत कवीनें गोदावरीच्या प्रवाहाचें, उगमापासून
बंगालचे उपसागरास ती ' सप्तगोदावरी ' नांवानें मिळेतों, वर्णन केलें आहे.
नांदेड हें तिचें नाभिस्थान आहे असें सांगून मोंगलाईतील तिच्या तीरावर
असलेल्या ' बासर ' क्षेत्राचें वर्णन केलें आहे. नंतर फलश्रुति सांगून सुमारे
२०० ओव्यांत हें संपविलें आहे.

धार्मिक व परमार्थिक वाङ्मयाचा जो पुरातन प्रवाह ह्या मराठ-
वाड्यांत चालत आला आहे त्यास मिळणारे हे बालनिर्झर बाळगणूच्या
वाणीनें प्रगट झाले आहेत. भाविकांस त्यांत स्नान संध्याचमनादि विधींस
निर्मल, शुद्ध व पावन भक्तिजल खास मिळेल.

प्रकरण १३ वें. जोशी कविद्वय.

काव्यालंकारभूषण विष्णु बाळकृष्ण जोशी सन १८८९

‘ कवि म्हणति वाणि ! वर्णुनि देवा, कीं सुज्ञ मानवा वेंच ’

औरंगबाद जिल्हयांत तालुका कन्नड येथें यांचा जन्म शके १८११ त झाला. हे माध्यंदिन शाखेचे ब्राह्मण. यांचें घराणें ज्योतिषांचें होतें. वाडवडिल गुणाढ्य होते पण धनाढ्य नव्हते. बालपणींच वडिल निवर्तल्यामुळें त्यांच्या शिक्षणाची आवाळ झाली. प्राथमिक शिक्षण व ब्रह्मकर्म ह्यांचा अभ्यास मामाकडे झाला. लहानपणापासून ह्यांस चित्रकलेची आवड होती; परंतु तीस योग्य प्रोत्साहन मिळालें नाहीं. मात्र ह्यांच्या मातोश्रींनीं त्यांचेकडून पांडवप्रताप, रामविजय, दासबोध, ज्ञानेश्वरी वगैरे ग्रंथ वाचवून घेतले. त्यामुळें त्यांच्या मनावर उत्तम संस्कार घडून कथा, पुराणें, स्तोत्रें, व देवपूजा, ह्या गोष्टींची त्यांस आवड लागली. ते स्वतःच अभंग व स्तोत्रें करून तीं स्वतःशींच गुणगुणत असत; परंतु ह्याही प्रवृत्तीस कोणाकडून उत्तेजन मिळालें नाहीं. एकदां पूजा करितांना त्यांनीं स्वकृत अभंग म्हटला. तो असाः—देवा ? मला बोलाविसी । तरि येइन पायांपाशीं । आईलाही मी आणीन । तिला आहे फार शीण ॥ २ ॥ पण तो ऐकतांच सर्वांनीं त्यांवर रागाचा कहर केला. पुढें १६ वर्षांच्या सुमारास त्यांस त्यांच्या प्रल्हाद मामांच्या सहवासांत रहाण्याचा योग आला. ते चांगले शास्त्री, गवई व हरिदास होते. त्यामुळें त्यांची काव्यस्फूर्ति पुनः पल्लवित झाली, आणि त्यांनीं ‘ दामाजी ’, ‘ सुदामजी. ’ ह्यांवर आख्यानें रचलीं व संतांवर पदें केलीं. जेव्हां तीं बाळ ब्रह्मचारी विनायकबोवा टोपरे ह्यांच्या पहाण्यांत आलीं तेव्हां त्यांनीं ह्या बाळकवीचें मोठें कौतुक केलें. हे केवळ स्फूर्तीनें काव्यरचना करीत; परंतु ती छंदशास्त्रास धरून आपोआप निपजे. पुढें त्यांनीं पंचमहाकाव्यें, साहित्यशास्त्र, संतकवींचीं कविता, व पुराणें ह्यांचा चांगला अभ्यास केला. त्यायोगें स्वभावतःच परमार्थाकडे असलेला त्यांचा ओढा आतां चांगलाच बळावला. आणि त्यांनीं आपल्या कीर्तनकार मामांस बरींच आख्यानें व स्फूट प्रकरणें रचून दिलीं. संतवाङ्मय व मोरोपंतांच्या

आर्या ह्यांची छाप विष्णुपंतांच्या कवितेवर स्पष्टपणें पडलेली दिसते. निर्यमक कविता त्यांस आवडत नाही. काव्य चिरकालिक होण्यास त्यांचे विषय देश, धर्म व ईश्वरनिष्ठा हेच असले पाहिजेत. इतर क्षुद्र विषयां— वरील कविता काव्यपदवीस योग्य नसून त्या क्षणिक महत्त्वाच्याच होत, असें त्यांचे मत आहे. त्यांनीं पुढील ग्रंथ लिहिले आहेत:— (१) कीचक-निधन—एक संगीत नाटक. (२) संगीत सचित्र बंधकाव्यें. (३) श्रीकृष्ण वृत्तालंकार ह्यांत १ ते २४ अक्षरपर्यंतच्या वृत्तांचा विचार केला आहे. (४) ' जनार्दन स्वामींचें चरित्र ' लेखन चालू आहे. तत्कालीन वस्तूंच्या चित्रप्रतिमाही त्यांनीं तयार केल्या आहेत. ह्यांचें एक *अत्यल्प चरित्र त्यांच्या एका कन्नडकर कविमित्रानें लिहिलें आहे. त्यावरूनच ही माहिती दिली आहे.

ते म्हणतात विष्णुपंतांनीं आजपर्यंत जी विविध विषयावर कविता लिहिली आहे ती पुस्तक रूपानें प्रसिद्ध करावी असा त्यांचा मानस आहे. पण ह्या कार्यास लागणाऱ्या द्रव्याची अनुकूलता होईल तेव्हां खरें ! यांची रचना भावना व प्रसाद ह्यांनीं परिपूर्ण आहे. त्यांचीं काव्यें पाहून संकेश्वर, मठाधिपति जगद्गुरु शंकराचार्य यांनीं त्यांस ' काव्यालंकार भूषण ' ही पदवी दिली. ते प्रशस्तिपत्रांत म्हणतात " आपलीं काव्यें ईशनिष्ठापरायण व भावनायुक्त आहेत. मोरोपंतादि कवींप्रमाणें प्रौढ व प्रासादिक आहेत. तुमची काव्यकृति पाहून साश्चर्य झालों आहे."

सध्यां छापून प्रसिद्ध झालेले पुढील ग्रंथ रा. विष्णुपंतांकडून मिळाले आहेत. त्यांचा विचार क्रमशः करूं:—

(१) संस्थान अंमळनेर निवासी श्रीसाधु सखाराम महाराज—परंपरागत सद्बुंदाष्टकः—हे शके १८४० आषाढ शु. ११ जुलई सन १९१८ रोजी प्रकाशित झालें आहे.

हे एक चिमुकलें चित्रकाव्य आहे. त्यांत द्वात्रिंशदक्षरबंधात्मक सन्नाम माला, शार्दूलविक्रीडितांतील आठ श्लोकांच्या चरणांमधील तिसऱ्या अक्षरांतून क्रमशः साधून पुनः त्या त्या साधूंचें पूर्ण नांव एकेका श्लोकांत आणिलें आहे. चित्रकाव्य म्हणजे अत्यंत दुर्बोध, हा जो सामान्य समज

* ना. न. फडणीस ह्यांच्या ' काव्य रत्नावलींत ' चरित्र आलें आहे.

तो या ठिकाणी खोटा ठरतो, इतकें सुबोध हें अष्टक झालें आहे. 'सद्वृंदाष्टक बालकृष्ण तनुजे हें विष्णुने अर्पण' याप्रमाणें नवव्यांत पहिल्या ओळींत कवीने आपलें नांव घालून 'स्वीकारोत हिला रसज्ञ रसिक-प्रेमें सुखा लाभली' अशी विनंति रसिकांस चवथ्या चरणांत केली आहे. श्रीसंत सखाराम, साधु गोविंद, बाळकृष्ण, श्री. प्रल्हाद, संत तुकाराम, कृष्ण, बाळकृष्ण असे ते सात संत होत. नमुन्याकरतां ४ था श्लोक खाली दिला आहे:—

आहे बाहिर आंत पूर्ण सकल व्यापूनि लोकांतरीं ।

ठेवी लक्ष तयावरी बहु धरी सद्भावना अंतरीं ।

जो सत्कृत्य करीत पूजुनि हरी प्रल्हाद जो सज्जन ॥

शीतोष्णक्षम, शांत. त्या अमलनेरस्थां असो वंदन ॥ ४ ॥

ह्या अष्टकाच्या शेवटीं श्रीपांडुरंग ध्यानात्मक चतुर्गुच्छ मालाबंध सचित्र स्वधरा वृत्तांत दिला आहे. चित्रांत डाव्या बाजूस एकाखाली एक पहिले दोन पदर, मध्यें विठोबा व उजवीकडे दुसरे दोन पदर दाखवून 'माला' विठोबाच्या गळ्यांत घातली आहे:—

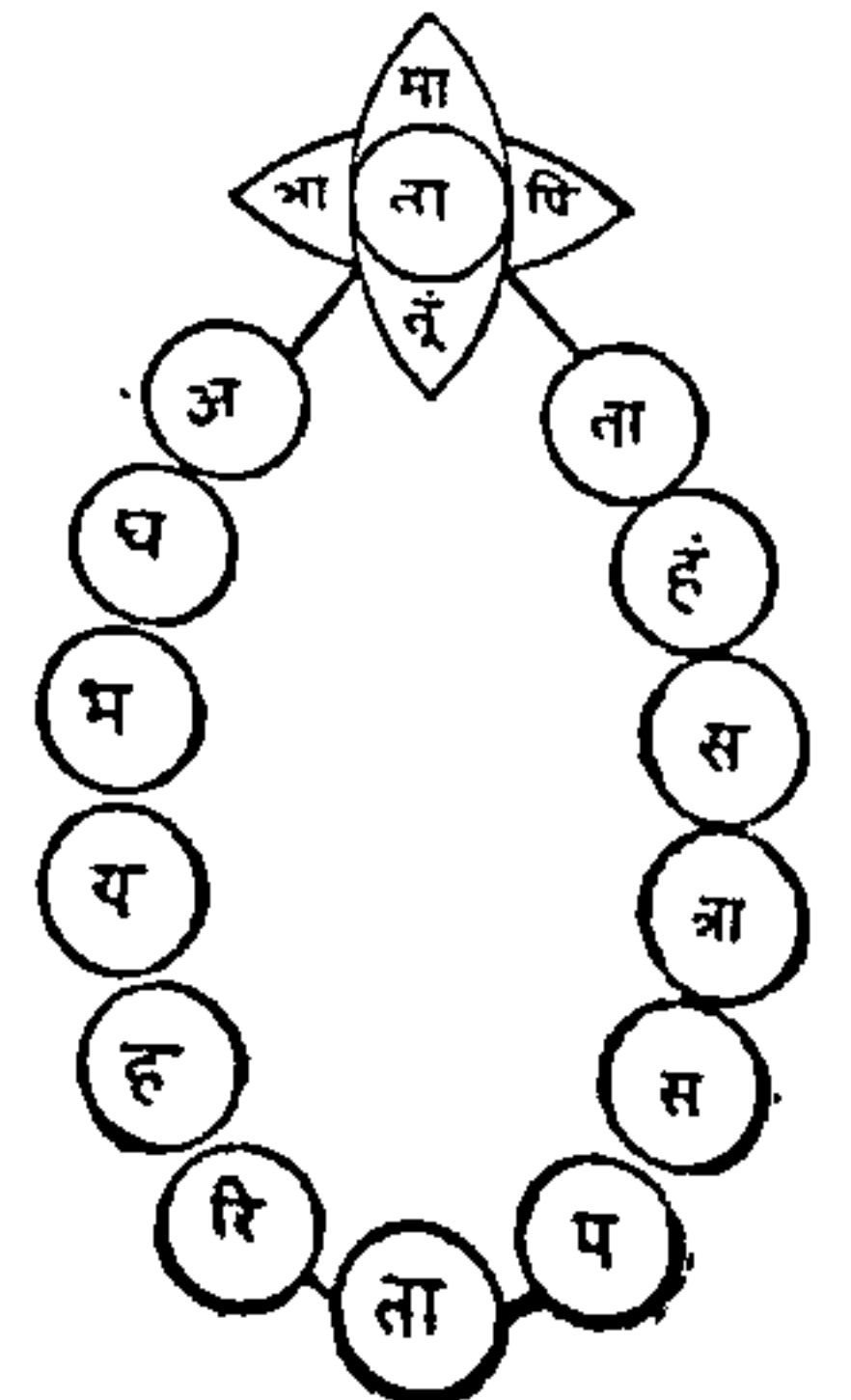
माता त्राता पिता तूं अघभय हरिता ताप संत्रासहंता ।

ताता गातां प्रतापा तव पदनिरता तारिसी त्या अनंता ॥

लीना दीना जनाची मति चरणयुगीं गीतसी लुब्ध व्हावी ।

देवा पावा भवा या परिहरुनि कृपा पांडुरंगा करावी ॥ ९ ॥

नमुन्याकरितां बाजूस पहिला चरण माळेच्या पहिल्या पदरांत घालून दाखविला आहे. त्याप्रमाणें इतर करून पहावे. मधील अक्षरें संबंधानुसार पुन्हा ध्यावयाचीं आहेत. उ. वरील 'ती' हें 'माता' 'त्राता' 'पिता' असें तीनदां व खालील 'ता' 'हरिता' व 'ताप' असें दोनदां. या अष्टकांचें मूल्य 'संतसेवा' हें आहे.

(२) सत्यनारायण कथामृतः— (शके १८४५ मूल्य धर्मसेवा). हे सर्वपरिचित व लोकप्रिय व्रत स्कंदपुराणांतर्गत रेवाखंडांतलें आहे. त्या कथेचें सार थोडक्यांत मराठी पद्यांत मोठ्या सुबोध रीतीने दिलें आहे. लेखन शक ' निधिरामत्रसूभू ' म्हणजे १८३९ असा दिला आहे. ह्यांत कवीने आपल्या याज्ञवल्क्य कुलाचा भारद्वाज गोत्राचा व त्रयोदश-ग्रामज्योतिषवृत्तीचा उल्लेख केला असून शेवटीं शार्दूल विक्रीडीतांत श्री सत्यनारायणाष्टक, त्याच्याच दोन आरत्या, व श्रीकृष्ण आणि पंचायतन आरत्या अशीं पद्यें जोडलीं आहेत. सत्यनारायण व्रताची कथा वाचणारे बहुतेक भिक्षुक अलीकडे संस्कृतानभिज्ञ आढळतात. त्यांस हें ' कथामृत ' जसें श्रीप्रद तसेंच श्रोत्यांस श्रवणमंगल होईल.

(३) श्रीकृष्ण सहस्रनामः—(शके १८५३ मूल्य हरिप्रेम). हे ५४ वसंततिलका पद्यांत रचलें असून शेवटीं पाठमहात्म्य संस्कृतांत दिलें आहे. ह्यास वारकरी संतमंडळीचा भक्तिहरिपाठ असें म्हटलें आहे. तुलसी सहस्रनामार्थ ह्याचा उपयोग केल्यास तें सध्यांच्या रुक्ष नामावलीपेक्षां अधिक मनोरंजक होईल.

(४) वार्षिक व्रतपूजाविधिः—(शके १८५७ मूल्य १४ आणे). प्रापंचिकापासून संतांपर्यंत लागणाऱ्या बहुतेक वार्षिक पूजा, आरत्या, स्तोत्रें, नामावळ्या, शास्त्राधार, पूजासंभार वगैरेची संपूर्ण माहिती ह्यांत दिली आहे. पण काळ आतां इतका बदलला आहे कीं हे विधि आस्थेनें करणारा सांपडणेंच विरळा !

वरील तिन्ही ग्रंथ केवळ धार्मिक आचारांचे असल्यामुळे त्यांचें वाङ्मयीन मूल्यमापन करण्याचें कारण नाही. कवीच्या मनःप्रवृत्तीचा परिचय व्हावा म्हणून त्यांचा नामनिर्देश केला आहे. त्यांचें मूल्य ' धर्मसेवा ' ' हरिप्रेम ' असें ठेऊन कवीनें ही आपली मोठी समयज्ञता दर्शविली आहे.

(५) स्फुट कविता व बंधः—(अ) ह्यांत तपोवन वर्णनात्मक एक १५।२० ओळींचा सुश्लिष्टशब्दयुक्त कटिबंध आहे. त्याचा आरंभ—
परमरम्य अतिपावन शीतल । विशाल तरुंची छाया निर्मल ।... ..
मंद मंद गति मारुत विचरे हृद्य वन्य उद्यान सुशोभित । पुष्पभारयुत लता
फलानें विनम्र तरुवर ! कोकिल पंचमरवेणें निकुजित ॥ असा करून शेवटः—

स्थितप्रज्ञ चिर वास करुनी लोकोन्नितितें दक्ष अक्षर्यीं ॥ सुविवेकें जिज्ञासु
जनांनीं । आणुनि ध्यानीं एकनिष्ठपणें—दर्शन घ्यावें, अनुभवे सुखा पावावें”
असा केला आहे.

(व) श्रीविश्वकर्माभिवादनक आर्याष्टकांत, द्वारका रचना, देवगिरी,
धृष्णेश्वर, वेरुळचीं लेणीं वगैरेंवर पद्यरचना केल्याचा उल्लेख आहे. यावरच
संस्कृत व हिंदी आरत्याही रचल्या आहेत.

(क) कालप्रभावः—सुधारणेचा परिणाम !!! ह्यावर कवीनें एक
कटाव रचला आहे. तो चटकदार असल्यामुळें थोडा मासल्यासाठीं पुढें
दिला आहे.

... .. सूट वूट आणि गंजिफ्राकें, विविधवेष्टनें पाय कर्षिले,
विजारभारी पाटलोन वरि, शर्ट एट वास्कोट कोट जरि ... ..
लेडी फ्याशन वॉच मनगटीं ठाईं ठाईं बंध बांधिले, नेकटाय आणि
कॉलर वेढुनि, विदेशि ऐशा स्वच्छ रुमालें गळ्यांभोंवतीं फांस घेतले ! ...
... स्वकरें करुनी श्मश्रुकर्मा, शिरावरिल नित राखी लोमा ! वासित तैलें
भांग पाडिले, शिरोभूषणा भिरकावीलें, युरोपिअन् टोपीस घालुनी, विडी
सिगारेट मुखीं पेटवुनि, चहा, विस्किटें ब्रांडी, अंडीं, अपेयपाना घडि
घडि घेउनी, भक्ष्याभक्ष्यहि सर्व सेवुनि ! प्रौढ मिश्र गतधवा विवाहा, निज-
मत संमत पतिपत्नींची निवड कराया, वैवाहिक पति सोडुनि भलता,
पुनः वराया, सर्व जगाचें ऐक्य कराया । स्पर्शास्पर्शहि खूळ हराया, —
— स्त्रीजनशिक्षणमताभिमानी, समान हक्कांतें प्रतिपादुनि, सुधारणेचा
गौरव वानी, संगति घेऊनि निजस्त्रियेला नेउनि दावी परकीयाला, हस्तां-
दोलन करावयाला, स्वैरवृत्तिनें वरावयाला स्वतंत्रता दे विविधमतांला. ॥इ.

(ड) मूल व फूल यांवर ७ आर्या आहेतः—त्यांच्या आदि अंतींच्या
आर्या अशा आहेत.

सुंदर मृदुल मनोहर शोभान्वित रम्य फूल अणि मूल ।
निज सौन्दर्यें घालिती, नारीनर नयनमानसां भूल ॥
हांसुनि डुलुनि स्वगुणोत्कर्षें निज सौरभां पसरितात ।
पर कार्यीं रत राहुनि, निजपीडा तापही विसरतात ।

(इ) स्त्री स्वातंत्र्यावर ही वरच्याप्रमाणेंच विडंबनात्मक कटाव रचला

आहे:—... .. करीं एकचि सुवर्ण बांगडी, टाईम पीसही पाहि घडिं घडी, निढळि गळयामधिं खूण दिसेना, सौभाग्याची, भिंवयांच्या-मधिं चमके टिकली. .... सुगंध तैलें कुरळ केश बाजूस भांगुनी उलटुनि अंबाडयासि बांधले ! प्रफुल्लं गजरातळपे त्यावरी, फूल गुलाबी, गालांवरिली कांति गुलाबी रंगें आणिली ! नेत्रांवरतीं आरशी लाविली ! करीं वरी सोनेरी छत्री, ऐशा परिनें बरोबरीनें । मिरवत साजत गाजत फिरती । दांपत्याचा डौल दाविती, नवी संस्कृती । कोणाच्याही भया न धरिती, धर्म बापुडा, 'समाज उन्नति' पाहुनि ऐसी विस्मित झाला ! ॥

आतांपर्यंत त्यांच्या किरकोळ काव्यरचनेचे नमुने दाखविले. हेतु-एवढाच की पंडित-विष्णुपंताची रचना किती विविध आहे व त्यांचे भाषाप्रभुत्व किती मोठे आहे ह्याची कल्पना यावी. आतां त्यांचे 'हंस सत्कार' या नांवाचे एक श्लिष्टरूपकात्मक १२५ आर्यांचे स्वतंत्र प्रकरण छापून प्रसिद्ध झाले आहे त्याचा विचार करूं. हे शके १८५७ मध्ये प्रसिद्ध झाले आहे.

हंस-सत्कार

ह्या आर्यावद्ध अभिनव काव्यांत प्रतिस्थळीं श्लेष व रूपक ह्या अलंकारांच्या साहाय्यानें प्रत्येक प्राणिमात्राचा वर्णाश्रमधर्म हा ईश्वरनिर्मित व अपरिवर्तनीय आहे, आणि 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभेत नरः' हीं तत्त्वे प्रतिपादिलीं आहेत. अर्थात् समतावाद, अस्पृश्यतानिवारण, मंदिर-प्रवेश, रोटी-बेटी-जाति वगैरे बंधनांचा विच्छेद, इत्यादि सांप्रतच्या नवनीति तत्त्वांवर ही उपहासगर्भ सनातनी टीका आहे. इंग्रजीतल्या 'सटायर' (उपहासात्मक काव्य) सारखा हा काव्यप्रकार दिसतो.

ह्या लहानशा काव्यांत श्लिष्टरूपकाने तिहेरी अर्थ साधला आहे. पहिला वाच्यार्थ. हा अगदी उघड आहे. हंस पक्षी ब्रह्मदेवाकडे जाऊन वर घेऊन यशस्वी रीतीने आल्याबद्दल सर्व पक्षांनीं तदभिनंदनार्थ गरुडाच्या अध्यक्षतेखाली सभा भरविली. सभेंत कांहीं लब्धप्रतिष्ठित काक, पिक, बक, खद्योत, दिवाभीत वगैरेनीं विरोध करून आपलीं स्वतंत्र नवीन मते मांडलीं. पक्षिणींनींही समतेच्या तत्त्वावर प्रसूतिकार्य पक्षांनीं घेऊन निर्भेळ स्वातंत्र्य

द्यावें अशी मागणी केली. मयूर-भारद्वाजांनीं सर्व मतांचा समन्वय केला. समतावाद अग्राह्य आहे, जातिधर्म ईश्वरनिर्मित आहेत, तेव्हां त्यांचा त्याग अशक्य आहे, असें शुकानें प्रतिपादन केलें. सरतेशेवटीं गरुडानें समारोपांत भविष्यकालाचें भेसूर भाकीत केलें व त्यांत असें सांगितलें कीं पुढें धर्म नीति व सद्गुण ह्यांचा लोप होऊन नवनीतीचा उदय होईल व काल्पनिक स्वराज्यसुखें मिळतील. खरें सुख मिळणार नाही. तेव्हां सर्वांनीं सत्कार्यप्रवण होऊन स्वधर्मनीतिरक्षण करावें असा उपदेश करून त्यानें सभा बरखास्त केली.

अर्थात् कवीचा हा कांहीं अभिप्रेतार्थ नव्हे. लक्षणेनें त्यानें सद्य प्रवृत्ति अनिष्ट असून त्यांचे भावी परिणाम समाजास घातुक होतील व अनवस्था प्रसंग येईल, तरी वेळींच सावध व्हावें, असें सुचविलें आहे. द्विज म्हणजे पक्षी व ब्राम्हण, ब्रम्हसभा-ब्रम्हदेवाची सभा व ब्राम्हणांची सभा, महात्मा बगळा म्हणजे दांभिक, कोकिल म्हणजे कपटी, काक म्हणजे अस्पृश्य, खद्योत म्हणजे काजवा व किरकोळ वक्ते; मयूर-भारद्वाज पक्षी व मोरोपंत-भारद्वाज ऋषींसारखे भारदस्त भाषण करणारे; द्विजतिलक-लोकमान्य घोपट व लोकमान्य शुकासारखे निस्पृह पंडित. अशा प्रकारचे श्लेष साधून वरील इष्टार्थ सांगितला आहे.

ह्या काव्यांतील श्लिष्ट पदांनीं तिसरा वेदांतपरही अर्थ ध्वनित केला आहे. तो थोडक्यांत कवीनेंच दिल्याप्रमाणें असा आहे. ह्यांत मूळ काव्यांतील शब्द कंसांत दाखवले आहेत.

ब्रम्हचिंतनांत असणारा [ब्रह्मसरोवर तीरावर] विवेक [हंस] हा आपल्या गती (हंसी) सह अंतःकरण प्रदेशावर (हिमालयावर) गेला. तेथें अंतःकरण विलास (सृष्ट चमत्कार) अनुभवून ब्रम्हावस्थेंत (सत्य लोकांत) जाण्यासाठीं त्यानें हृदयां (आकाश) त भ्रमण केलें (उड्डाण) तो ब्रह्मस्वरूपाशीं (ब्रह्मदेव सभेंत) तल्लीन (शरण) झाला. तेथें त्यास चर मिळाले. मग ब्रह्मस्वरूपानुभव (ब्रह्मदेव दर्शन) घेऊन विचारगती-सह परत स्वस्थळीं आला. प्रसन्नत्व सद्भावादि गुणसमुदायानें (द्विजगण) विवेकाला मान्यता (संत्कार) देण्यासाठीं महद्विचार प्रवर्तन (मोठी

सभा) करण्याचें ठरविलें. तदर्थ मनुष्यदेहस्थित सर्व मनोविकार (द्विजगण) उपस्थित झाले ! इ.

पुढील भाग दिलेल्या शब्दार्थांवरून सहज लक्षांत येईल:—क्रोध=(काक); मोह=(कोकिल); भय=(दिवाभीत); आलस्य=(गिधाड); कामादि अहंकार=इतर पक्षी; मनोविकारांच्या अवस्था=पक्षिणीसंघ; दंभवक (नामधारी महात्मा); सुविचार=शुक; सद्भाव=मयूर; भयनाशकज्ञान=भारद्वाज; धैर्य=गरुड; देवमंदिर प्रवेश=ब्रह्मपद प्रवेश; अहंकारादि सर्व द्विजातींना पात्रता (प्राणीमात्रांना) आहे. वगैरे.

तात्पर्य:—सध्या विवेकाचा (हंसाचा) सन्मान करून धैर्याने (गरुड) आत्मज्ञानसंपन्न (विष्णुभक्ति) व्हा असा उपदेश करून उपसंहार केला आहे.

ह्या दिग्दर्शनावरून काव्याची कल्पना वाचकांस थोडीबहुत यावी. खरी मौज तें समग्र वाचल्यावरच कळणारी आहे. चित्रकाव्याची आवड कवीस किती आहे ह्याची खात्री मागील मालाबंधावरून होण्यासारखी आहे. ह्या अभिनव काव्यपद्धतींतही त्याने आपल्या श्लेषवेदांतप्रियतेची हौस पुरवून घेतली आहे. अशा प्रकारास काव्यशक्ति, भाषाप्रभुत्व, व समयोचित श्लिष्टशब्दयोजना ह्या गुणांची फार आवश्यकता असते; व ते कवींत उत्कटत्वानें वसत असल्यामुळें त्यानें हें काव्य मोठें सफाईदार सुबोध व मार्मिक असें केलें आहे. अर्थात् त्याची पुरणप्रियता जरी सर्वांस आजकाल पटण्यासारखी नसली तरी कुशाग्रबुद्धि व तरल कल्पना ह्यांबद्दल त्याचें कोणीही कौतुकच करील. कांहीं कांहीं वर्णनें मोठीं खोंचदार व चटकदार झालीं आहेत. पाहा:—(१) दांभिक पुढारी:—

जो तो कथी पुढारी मींच महात्मा खरेच मम बोल ! ॥

तोल न परि सांभाळी !! धर्म रहस्यासि मानुनी फोल ॥ १४ ॥

(२) द्विज सभासद:—

पिक, बक, काक, कपोते शुक भारद्वाज पिंगळे गरुड ॥

चिमणि ससाणे चातक, कारंडव चक्रवाकगण वरुड ॥ ४९ ॥

हंसा कुमारि डॉक्टर मैना नसेंस इंदु मिस-सरला ॥

कवयित्री-साळुंका एम्. ए. सौदामिनी शुका-तरला ॥ ५१ ॥

प्रोफेसर व्यारिस्टर टीचर सर उतरले धुरंधरसे ॥

आर बहादुर, मेजर डॉक्टर तर पसरले ढगासरिसे ॥ ५५ ॥

एवंविध पदवीधर पुच्छाग्रीं लाऊनी स्वपदवीला ॥

अग्रेसरत्व मिरविति; लेखुनियां तुच्छ ते स्वधर्माला ॥ ५७ ॥

विरोधक बक महात्मा:— थोर महात्मा(?) त्यागी समतावादी पुढें सरे वर्गळा ॥

बोले 'उपवासी मी' !! न कळत मासा गिळी जरी सगळा ॥६५॥

स्मृतिशास्त्रें मानीना ईश्वरि^१ आदेश त्या कसा होतो ? ॥

क्षणभंगुर^२ मत मांडी ! व्याख्यानें निजमतें द्विजां दे तो ॥६६॥

जितुके पक्षी असती तितुक्यांना नसति काय हे पंख ॥

हंसचि काय सनातन ? वर्णाश्रमधर्म बोलका शंख !! ॥६८॥

विरोधक अस्पृश्य काक:— कर्कश शब्द दुराग्रहि बोले-अस्पृश्य मानिती आम्हां

परि धर्मबंधु तुमचे येतों आम्हीच शेवटीं^३ कामा ॥७३॥

अस्पृश्यता हरूनी द्विजसमुदायांत पूर्ण मिळवावें ॥

विटाळ कल्पित आहे !! शुद्ध मतीनें जगांत कळवावें ॥७४॥

समानहक्कवादी स्त्रिया:— महिलासमाजतफें पुष्पा कमला सभेमधीं आल्या ॥

सर्वस्त्रियोपकारक संशयहारक खगांपुढें वदल्या ॥८७॥

संततिला नांव नको बापाचें, आइचेंच शोभावें ॥

इष्टेट मालकीची स्त्रीच्या आशेंत गेह चालावें ॥८८॥

पुरुषांत रजोदर्शनपाळी हे पाळिनेचि पाळावी ! ॥

तैसें गरोदरपण, प्रेमानें रीति हेहि चालावी ॥८९॥

कारण बरोबरीचे तुमच्या हे हक्क आमुतें सकल ॥

पूर्वीं तुम्हींच दिले आतां ते चालवा न व्हा विकल ॥९०॥

लोकमान्य शुकभाई:— संपत्तीमधिं आहे लोकिं विषमता जगांत तो भेद ॥

इष्टेटीनें घडती नीचोच्चादीक वर्गही खेद ॥१०६॥

सर्वांना संपत्ती सारखि देऊनि ऐक्य करवावें ॥

मग जातिबंधनादि धर्माचारार्थ भेद नुरवावे ॥१०७॥

१. ईश्वरांश. २ कौपीनधारक. ३ समता पुरस्कारी. ४ दांभिक. ५ वारंवार उपास करणारा. ६ पेयें मांसही खाणारा. ७ परमेश्वरी प्रेरणा. ८ चंचल. ९ स्वतर्कानें. १० पिंडस्पर्शावेळीं; अंत्यविधीला.

ईश्वरनिर्मित असती नैसर्गिक जातिधर्म गुणभेद ॥

कृतिरूपवर्णयोगें व्हावा कां आपणांसि मग खेद ॥१०९॥

अध्यक्षसमारोपः— गरुड वदे द्विजगण हो ! शांत रहावे कथासमारोप ॥

होवो सभा विसर्जन राखावा अंतरीं न तो कोप ॥११४॥

‘सर्वसंग्रह’ ह्या नांवाचा ५०० पृष्ठांचा एक ग्रंथ द. गो. खडेकर खानापूरकर ह्यांनीं प्रकाशित केला होता. परंतु आज तो ग्रंथ प्रकाशक व लेखक या उभयतांजवळही नाही; व दुसऱ्या कोणाजवळ असला तरी द्रव्याभावीं त्याचें पुनर्मुद्रण अशक्य झालें आहे. अशाप्रकारें वाङ्मयाची मोठी हानि होत आहे.

पंडित विष्णुपंतांचा लेखनव्यवसाय किती दांडगा आहे व तो निर-
पेक्षपणें कसा अव्याहत चालू आहे हे त्यांच्या पुढील गद्य-पद्य लेखांवरून
सहज समजेल. पद्यः— (१) निसर्गाचा कायदेभंग-आर्या, (२) गुलाब-
कुसुमा—श्लोक, (३) भारतसम्राटप्रशस्ति—श्लोक, (४) श्रीकान्हा मुरली-
वाला—पोंवाडा, (५) मातृभूमिवंदन, (६) राधागान, (७) हरिहराभेद-
स्तोत्र—आर्या, (८) गोपीविरह, (९) श्रीसयाजीरावप्रशस्ति—आर्याबंध, (१०)
लो. तिलकस्मृति—श्लोक-ज्ञानमंदिर, (११) श्रीकेळकरषष्ठ्यब्दिपूर्ति—प्रशस्ति—
आर्याष्टक, (१२) माझी जन्मभूमि—श्लोक १३, (१३) ॐ नमो वासुदेवाय—
श्लोकबंध. (१४) सुभाषितमराठीप्रशस्ति—आर्याबंध. (१५) श्रीदुर्गा तोफ—
दौलताबाद—पोंवाडा, (१६) राष्ट्राला भूषण झालें—पोंवाडा, (१७) खादी
हे भूषण ठरवा—पोंवाडा. (१८) श्रीएकनाथ रणधीर—पोंवाडा.
(१९) निजधर्म लयाला गेला—पोंवाडा. (२०) द्वादशमासवर्णन—श्लोक,
(२१) प्रभुकरुणाकेका—पृथ्वी वृत्त. (२२) जैनधर्मसारवर्णन-पोंवाडा. (२३)
कविता वनिता—श्लिष्ट—श्लोक, (२४) आर्यमहिलादेवी, (२५) एक काळ
येइल ऐसा—पोंवाडा, (२६) श्रीराधाकृष्णानुरागः—संस्कृत पोंवाडा. इ. इ.

ह्या सर्व कविता वेळोवेळीं ज्ञानमित्र-पुणें; ज्ञानमंदिर—मुंबई; विश्व-
वृत्त—पुणें; काव्यस्तनावलि—जळगांव; अरुणोदय—औरंगाबाद इत्यादि
मासिकांतून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. ह्याशिवाय आरत्या, स्तोत्रें, स्फुट प्रकरणें,
विनोदी प्रकरणें स्वतंत्र आहेतच.

पंडितजी कवि असून पटाईत गद्य लेखकही आहेत. पुढील लेख वेळो-

वेळीं मासिकांतून आले आहेत:— (१) स्वार्थी जंबुक, (२) धर्माधर्मविवेक, (३) श्रीसयाजीराव ज्योतिषयोग, (४) नव्या सुधारणेचा नवा ईश्वर ! (५) धर्मो रक्षति रक्षितः, (६) श्रीनाथषष्ठी-पैठण, (७) श्रीयोगेश्वरी अंबा जोगाई, (८) विषमताविध्वंसक विद्वन्मंडल, (९) शारदा विलाचा प्रताप, (१०) यज्ञान्द्रवतिपर्जन्यो, (११) ऐतिहासिक संत, (१२) संततिनियमनचर्चा, (१३) कालप्रभाव, (१४) शिवाजीमहाराजांची धार्मिकता, (१५) ब्राह्मण्य-रक्षण, (१६) शनीच्या दृष्टीचा प्रसंग, (१७) देवसेवा हीच देशसेवा.

मराठी संस्कृताप्रमाणें हिंदी भाषाही पंडितजींस अवगत आहे. 'कल्याण' मासिकांत 'शिवांक', 'योगांक', 'वेदांतांक' या विशिष्टांकांत त्यांचे लेख आले आहेत. इतकें विविध व विस्तीर्ण गद्य-पद्य वाङ्मय स्वतंत्र ग्रंथरूपानें आज जनतेपुढें असतें तर पंडितजींची गणना इकडेच नव्हे तर बृहन्महाराष्ट्रांतही मोठ्या नामांकित कवींत व ग्रंथकारांत खात्रीनें झाली असती. पण केवळ द्रव्याभावीं हें सर्व वाङ्मय दृष्टिआड होत चालल्यामुळें पंडितजींचें नांवही तिकडेच नव्हे तर इकडेही स्मृतिआड होत आहे, ही मोठी खेदाची गोष्ट होय !

गोविंद विष्णु जोशी (स. १८८९)

हे शांडिल्यगोत्री कोंकणस्थ ब्राह्मण. ह्यांचा जन्म अश्विन शुभा ६ शके १८२१ मध्यें झाला. ह्यांचें शिक्षण पुणें येथें न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये झालें. स. १९१० सालीं म्याट्रिक परीक्षा देऊन ते गुलबर्गा येथील नूतन विद्यालयांत शिक्षकाचे नोकरीवर आले. स. १९११ त त्यांस निझाम सरकारच्या पी. डब्ल्यू. डी. कचेरींत नोकरी मिळाली. सध्या मेदक येथें ते ११० रु. वर हेडक्लार्कचें काम करीत आहेत. ह्यांस पहिल्यापासून मराठी, इंग्रजी वाङ्मय वाचण्याचा बराच नाद होता. पुढें वेदांताचा अभ्यास केल्यावर त्यांस कीर्तनाचीही गोडी लागली. स. १९३२ मध्यें दिवाळींत आध्यात्मिक करमणुकीसाठीं म्हणून त्यांनीं 'नामदेवाची दिवाळी' हें लहानसें आख्यान लिहून प्रसिद्ध केलें. ह्यांस मराठी, इंग्रजी, उर्दू आणि हिंदी ह्या चारी भाषा चांगल्या अवगत असून त्यांत त्यांचें लेखन चालतें.

शिवाय कानडी व तेलगू ह्या भाषा त्यांस बोलतां येतात. ह्यांनीं निरनिरळ्या धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास केला असून जुन्या-नव्यांतून चांगलें असेल तेवढें ग्रहण करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति आहे. कीर्तनावर शास्त्र आणि कला या दृष्टीनें एक व कीर्तनसाहित्याचें एक अशीं दोन पुस्तकें सध्यां ते लिहित आहेत. ह्यांनीं वेळोवेळीं खालीलप्रमाणें अनेक लेख लिहिले आहेत:—

(१) तूं माझा यजमान । रामा । पूर्वरंग—आख्यानरत्नमाला, नांदेड, शके १८५२

(२) 'हरिकथा'—टीकात्मक लेख—महाराष्ट्र-नागपूर, स. १९३२

(३) कीर्तनकारांवर आरोप, राजहंस—हैद्राबाद, स. १९३४

(४) कीर्तनांतील चरित्रे—मौज—दिवाळीचा अंक १९३४

(५) मराठ्यांचा गनिमी कावा—पुरुषार्थ—जून १९३५

आणखीही ४।५ लेख कीर्तनाच्या निरनिराळ्या अंगांवर त्यांनीं लिहिले आहेत. कारकुनाची नोकरी संभाळून जोशी ह्यांनीं वाचनलेखनाचा सतत अभ्यास चालू ठेविला आहे हें त्यांस भूषणावह आहे. तूर्त जरी त्यांचे नांवावर एखादा मोठासा ग्रंथ नसला तरी वरील संकल्पित ग्रंथ प्रकाशित झाल्यावर त्यांस ग्रंथकारांच्या मालिकेंत खास स्थान मिळेल अशी अपेक्षा करणें गैरवाजवी होणार नाही.

त्यांच्या 'नामदेवाच्या दिवाळी'ची रूपरेषा पुढें थोडक्यांत दिली आहे:—

नामदेवाची दिवाळी.

हें लहानसें २२ पानांचें गद्यपद्यात्मक पुस्तक गोविंद विष्णु जोशी यांनीं लिहिलें असून तें आर्यभूषण छापखान्यांत स. १९३२ मध्ये छापलेलें आहे. शिमग्यांतील बीभत्स प्रकार जसे बंद पडत जाऊन लोकांचीं मनें सत्प्रवृत्तीकडे वळत आहेत त्याचप्रमाणें दिवाळांतील फाजील चैनीस आळा घालण्याच्या व त्या सणांतील कांहीं अनिष्ट प्रकार बंद पाडण्याच्या हेतूनें हें पुस्तक ग्रंथकारानें लिहिलें आहे. दीपावलींत इतर उपयुक्त कार्यक्रमांबरोबर कीर्तनाचाही कार्यक्रम ठेवल्यास ह्या आख्यानाचा उपयोग व्हावा अशी त्यांची आकांक्षा आहे आणि ती पुष्कळ अशीं सफलही झाली आहे असें वाचकांस वाचनान्तीं वाटेल.

देव सगुणरूप धारण करून भक्ताचे लळे पुरवतो असें एकदां प्रारंभीं गृहीत धरून चालल्यावर ह्या आख्यानांतील पुढील गोष्टी सेव्यसेवकांमध्ये लौकिक व्यवहारांत आढळून येणाऱ्या गोष्टींप्रमाणें दिसतील. मात्र नामदेवानें विठोबा परत येईतों त्याच्या विटेवरील मूर्तीची जागा कशी घेतली हें समजण्यास बऱ्याचशा भोळ्या भावानें कल्पनेस ताण दिला म्हणजे झालें. त्यानंतर एखाद्या सन्मान्य सुहृद्मित्राला दिवाळसणास बोलवावें त्याप्रमाणेंच सर्व आख्यान सुरळीत सांगितलें आहे. मधून मधून प्रसंगोचित नामदेव, जनाबाई, ज्ञानदेव ह्यांचे अभंग, रागदारीचीं पदे, एक दोन आर्या वगैरेंनीं गद्य आख्यानास गोडी आली आहे. नामदेव व विठोबा ह्यांतील आमत्रणप्रसंगींचा संवाद कोटिबाजपणा व मृदु उपरोध ह्यांनीं चुरचुरीत झाला आहे. तरी पण त्याची उभारणी देवभक्तांच्या प्रेमळपणाच्या पायावर झाली असल्यामुळें त्यांत बोंचकपणा नाही. हें आख्यान वाचून मनाला कशा सुखसंवेदना होतात हें ह. भ. प. व संतवाङ्मयाचार्य पांगरकरबोवा ह्यांच्याच शब्दांत सांगणें बरें म्हणून त्यांच्याच अभिप्रायांतील थोडासा उतारा पुढें दिला आहे:— “देवभक्तांचा अंतरंग-प्रेमा देवभक्तच जाणतात; पण सामान्य जीवांसही असल्या प्रेमकथेपासून भक्तीचा उपदेश अनायासें मिळतो. ‘देव तो भक्त; व भक्त तो देव’ असा देवभक्तांत अभेदभाव आहे. आपल्याला आवडणारे सुखसोहळे आपल्या परमप्रिय देवास अर्पण करावे हा भक्तांचा स्वभावच असतो. नाम आणि देव हे दोघे जेथें नांदतात तेथेंच दिवाळी सुखाची असते. नाम नाही आणि देव नाही ती खरी दिवाळी नसून होळीच असते. देव भक्तिवश आहे हें या कथेचें वर्म आहे. तें ध्यानीं ठेवल्यास व भक्तीनें देवाला भजल्यास साऱ्या आयुष्यभर दिवाळीचाच आनंद भोगतां येतो” हें आख्यान मुळांत वाचून तसा आनंद वाचकांनींही लुटावा.

प्रकरण १४ वें.

दत्तात्रेय बापूजी पद्माकर

(स. १८९५ एप्रिल ता. २३).

कशास कविता हवी कविवरा ! तुझी सांप्रतीं ? ।
अचेतन शवास जी न नवजीवना देइ ती ।
मृतापरि जर्गी जिणें जरि न जाइ तें भालिचें ।
न मोल कवडीहुनी अधिक ये तुझ्या वाणिचें ॥

[प्र. पद्माकर पा. ३७]

हे औरंगाबाद येथील राहणारे असून ह्यांचा जन्मही (सन १८९५ मध्ये ता. २३ एप्रिल रोजी) तथेंच झाला. ह्यांचें प्राथमिक शिक्षण व पुढील म्याट्रिकपर्यंतचें इंग्रजी शिक्षण सरकारी शाळेंत व हायस्कुलांत झालें. नंतर त्यांनीं कांहीं दिवस सरकारी शाळेंत शिक्षकाची नोकरी केली. पण सेवावृत्तीचा त्यांस स्वभावतःच तिट्कारा असल्यामुळें तींतून ते लवकरच मुक्त झाले. लहानपणापासून त्यांस चित्रकला व गायनकला ह्यांचा फार नाद होता. चित्रकलेच्या त्यांनीं दोन तीन परीक्षाही दिल्या आहेत. गायनकलेंतही त्यांनीं उत्कृष्ट प्रावीण्य संपादन केलें. त्यांचे वडील भाविक वृत्तीचे असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या मुलास कीर्तनकार होण्यास प्रोत्साहन दिलें, व गायनाची बाजू तयार असल्यामुळें त्यांची ही वृत्ति साहजिक तिकडेच वळली. त्यासाठीं त्यांनीं रामायण, भारत, भागवत इत्यादि संस्कृत ग्रंथांचें त्याचप्रमाणें मराठींतील संतवाङ्मयाचें लक्षपूर्वक अध्ययन केलें. अनेक काव्यें, नाटके व चरित्रें ह्यांचा अभ्यास करितां करितां त्यांसही काव्यस्फूर्ति झाली व ते आपल्या कविता हळू हळू मासिकांकडे प्रसिद्धीसाठीं पाठवूं लागले. सन १९१८ पासून त्यांच्या कवितांस मनोरंजन, विविधज्ञानविस्तार, धर्मजागृति, तरुण भारत, तत्त्वज्ञानमंदिर, उदय, अरुणोदयमाला, राजहंस, विहंगमाला, आख्यानरत्नमाला व काव्यरत्नावली इत्यादि नामांकित मासिकांत नेहमीं स्थान मिळूं लागलें. ह्याशिवाय

वेळोवेळीं प्रसिद्ध होणाऱ्या कांहीं विशिष्ट ग्रंथांतूनही त्यांच्या कविता येऊं लागल्या उ. विविध काव्यमाला, विस्ताराचा ज्युबिली अंक, काव्यकौमुदी, विदर्भवीणा वगैरे. शेवटच्या दोहोंत 'तन्मय राधा' व 'माझी कन्या' या त्यांच्या दोन कविता उद्धृत केलेल्या आढळतात. ह्यावरून त्यांचा काव्य-व्यासंग कसा जोरानें वाढत जात होता व त्यांच्या कवितांस सर्वत्र कशी मान्यता मिळत होती हें स्पष्ट होत आहे. ह्यानंतर सन १९२८ मध्ये 'प्रफुल्ल पद्माकर' ह्या नामाभिधानानें त्यांचा कवितासंग्रह स्वतंत्र रीतीनें प्रसिद्ध झाला. ह्या 'प्रफुल्ल पद्माकराचा' सुगंध अनेक रसिक भ्रमरांनीं विविध स्थळीं विखरून टाकल्यामुळे त्याची सर्वत्र चहा झाली. प्रो. खापर्डे, प्रो. पंगू व रा. र. मू. जोशी ह्यांचीं लहानमोठीं परीक्षणें प्रसिद्ध झालीं. प्रो. श्री. नी. चाफेकरांनीं त्यांच्या परागपरिमलाचा प्रस्ताव केला तर कविवर्य अनंततनय आणि साहित्यसम्राट तात्यासाहेब केळकर ह्यांनीं आपली त्यास प्रशस्ति जोडली. शाळाखात्यानें तें पुस्तक बक्षिसासाठीं मंजूर केलें तर पुण्याच्या डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटीनें त्यास बक्षीस दिलें. अशी सौभाग्याची समृद्ध परंपरा फारच थोड्या कवितासंग्रहांस लाभली असेल. तेव्हां हा अपूर्व सन्मान केवळ पद्माकर कवीसच व्यक्तिशः भूषणावह नसून तो औरंगाबादेस व सर्व मराठ-वाड्यासही भूषणावह आहे.

ह्याशिवाय पुण्याच्या रविकिरणमंडाळाच्या 'काव्यचर्चा' ह्या पुस्तकांत त्यांच्या काव्यासंबंधी 'स्फुट विचार' ह्या लेखास स्थान मिळालें आहे. आणि ही गोष्टही कांहीं कमी अभिमानाची नाही. त्यांचा अप्रकाशित कवितासंग्रह प्रकाशिताहून किती तरी मोठा आहे. ह्यावरून त्यांच्या अवि-रत काव्यलेखनाची कल्पना येईल. मात्र अद्यापि त्यांनीं एखादें स्वतंत्र 'खंडकाव्य' अथवा 'महाकाव्य' लिहून प्रसिद्ध केलें नाही ह्याचें मोठें नवल वाटतें !

कीर्तनव्यवसायामुळे त्यांनीं बहुतेक सर्व वृहन्महाराष्ट्रांत प्रवास केला आहे. त्यांच्या कीर्तनाप्रमाणें त्यांचे गायनाचे जलसेही फार लोकप्रिय झाले आहेत. आणि आतां हेंच त्यांच्या चरितार्थाचें मुख्य साधन झालें आहे. ते कवि आणि गायक असल्यामुळे डेक्कन कॉलेज, न्यू पूना

कॉलेज, विवेकवर्धिनी ह्यांसारख्या संस्थांच्या स्नेहसंमेलनप्रसंगी त्यांस काव्यगायनाचीं आमत्रणें येतात. मात्र आज दहा वर्षे एकाच पहिल्या पाकळीशिवाय इतर नव्या पाकळ्या लोकांच्या दृष्टिपथांत येत नाहींशा झाल्यामुळे “पद्मास प्रफुल्ल करणारा पद्माकरांचा दिनकर एका-एकीं अस्तंगत झाला कां काय अशी त्यांस शंका वाटूं लागली आहे. तेव्हां इतर पाकळ्यांच्या प्रकाशमानानें ती लौकरच ते दूर करतील अशी आशा आहे.”

आतां पद्माकर कवींकडून त्यांच्या ‘प्रफुल्ल पद्मकरा’कडे वळूं.

मनुष्यस्वभावाचें प्रतिबिंब त्यांच्या कृतींत पाहावयास मिळतें असें म्हणतात तें रा. पद्माकरांच्या वाचनींत तरी आम्हांस तंतोतंत अनुभवास येतें. साधेपणा, ऋजुता, विद्याविनयसंपन्नता, कोमलता, सौम्य गांभीर्य व सौजन्य इत्यादि गुणांनीं ते जसे सकृद्दर्शनींच आदरणीय वाटतात तशी त्यांची ‘साजिरी गोजिरी’ कवितासुताही या सर्व पैत्रिक गुणांनीं स्पृहणीय वाटते. काव्याच्या व्याख्या भिन्न भिन्न, कवींचे काव्यहेतु भिन्न, रसिकांच्या अभिरुचिही भिन्न; तेव्हां काव्याचें ठराविक लक्षण बांधणें मोठें कठीण आहे. अशा परिस्थितींत कवीनें स्वतःच दिलेल्या काव्याच्या व्याख्येनुसार त्यांच्या कृतीचें परीक्षण केल्यास वावगें होणार नाहीं असें वाटतें. ‘कवित्वासंबंधीं कांहीं स्फुट विचार’ या लेखांत रा. पद्माकर असें म्हणतात कीं:— ‘मानवसृष्टींतील अपूर्णता भरून काढून जग सर्वांगसुंदर करण्याची उत्कट इच्छा कविहृदयांत असते... म्हणून मानवसृष्टि आणि सृष्टपदार्थ यांनीं होणारे आघात व त्यांनीं एकतानता करण्याचे विशेष धर्म ज्यांत आधिक्यानें वास करितात तो कवि’. या विचारांत आणखी कांहीं भर कोणास कदाचित् घालावीशी वाटेल, परंतु या लक्षणांत कांहीं आक्षेपार्ह आहे असें कोणास वाटण्याचा संभव दिसत नाहीं. तेव्हां जग सर्वांग-सुंदर करण्यास कवीनें काय योजना केली आहे व तींत त्याची भावनोत्क-टता किती दिसून येते हें त्यांच्या कवितासंग्रहाकडे विहंगमदृष्टि टाकून पाहूं या. कवि म्हणतो:— या अमृतमय व विषमय संसारांत तीव्र विष-मता भरलेली दिसते. विषय मोहतात; विकार बळावतात; नीतीवर संकटें ओढवतात; अनीति सुखांत लोळते; त्यांत दैवाची प्रतिकूलता झाल्यास

‘न चले सद्बुद्धि कांहीं तिथें’ पुंप्रयत्न दुर्बल होतो; उदासीनतेनें ‘मति चंचला’ होते; तेव्हां ‘धन्य एकादशीव्रत आचरीतां, पांडुरंग हाता येतो सत्य’ अशा व्रतनियमांनीं तीस स्थिर करून मनास शुद्धता आणावी व तें भक्तिप्रवण करावें. भक्तिमार्गाशिवाय ‘इतर मार्ग न सोपा’ त्याचाच अवलंब करावा म्हणजे तो भक्तवत्सल ‘नाशितो सकलही भवपाश’ असें सांगून व्यक्तिगत सुधारणेची दिशा दाखविली आहे. व्यक्ती-नंतर समाजसुधारणेकडे कवि वळला आहे. संन्यासाचा पुरस्कार त्यानें कोठेंही केलेला दिसत नाही. तेव्हां गृहस्थाश्रमच त्यास अभिप्रेत दिसतो. सुगृहिणी, सुमाता, सात्त्विक प्रेम, मातृप्रेम, मातृवात्सल्य यांचे कवीनें गोडवे गाईले आहेत. ‘बालक म्हणजे नव्हे मजा’ असें म्हणून पितरांहातीं व शिक्षकांकडून त्यांची जी हेळसांड होत आहे ती न होऊं देण्याबद्दल बजावून भावी पिढी सुधारण्याचा मार्ग त्यानें दाखविला आहे; हुंड्यासारख्या घातुक रूढीचा निषेध करून समाज सुधारण्यास प्रयत्न कसे करावे हें सुचविलें आहे; सहनशीलता, परोपकाररतता, विश्वबंधुता, समता इत्यादि गुणांचा परिपोष राष्ट्रोन्नतीस अवश्य असून प्रसंगीं आत्मार्पणही कसें केलें पाहिजे हें अन्योक्तिद्वारा ध्वनित केलें आहे. परक्यांनीं सर्व नेलें, दारिद्र्य, दीनता, अन्नान्नदशा सर्व राष्ट्रभर पसरली आहे अशा वेळीं कवींनीं प्रेमाचे पोवाडे गात न वसतां जागृति करून दास्यविमोचनार्थ काव्यशक्तीचा उपयोग केला पाहिजे. राष्ट्राचे पुढारी थोर मनाचे व निःस्वार्थी असले पाहिजेत. ‘श्रेष्ठता नसे वर्णाला । परि तत्कृतिला’ हें समतेचें उदात्त ध्येय पुढें ठेविलें आहे. अज्ञान नाहीसें करून जनता सज्ञान करावी, उद्यम करावा कारण कीं ‘उद्यमें भाग्य ये हाता.’ स्वदेशीव्रत आचारावें सूत कांतावें; आणि अशा उपयांनीं देशोद्धार करावा, मग ‘चिरसौख्या विलंब कुठला’ असें कवि म्हणतो. या रूपरेखेवरून मानवजातीपुढें ठेवलेलें ध्येय व तत्प्राप्त्यर्थ सुचविलेले उपाय अगदीं निरपवाद आहेत असेंच कोणासही कबूल केलें पाहिजे. या विचारांच्या मांडणींत कवीचें कल्पनाचातुर्य, कळकळ, अनुभव, रसिकता, सूक्ष्म निरीक्षण इत्यादि गुण चांगले प्रतीत होतात. त्याचप्रमाणें विषयानुरूप शब्दयोजना, सरळ अन्वय, सुबोधता व व्याकरणशुद्धता हे गुणही सामान्येकरून या संग्रहांत आढळतात.

तेव्हां रा. पद्माकरांचें काव्य वरील कसास चांगलें उतरतें असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय दिसत नाहीं.

आतां दुसरी एखादी कसोटी यास लावून पाहूं या. कविवर्य व नाट्याचार्य श्री. कोल्हटकर एका ठिकाणीं काव्यासंबंधीं म्हणतात:— 'काव्याचा आत्मा वैचित्र्य, चमत्कृति अथवा अपूर्वता. त्याचा रोख रसिकांस आनंद देण्याकडे व सौंदर्याकडे असला पाहिजे.' या लक्षणांत निर्दिष्ट केलेले गुण जर आपण प्रस्तुत कवितासंग्रहांत शोधू लागलों तर ते सृष्टिसुंदरीस, मेघ, शिशुहास्य, कृतार्थ राधा, तन्मयराधा व वसंतस्वागत यांत प्रामुख्याने दिसून येतात. 'वसंतस्वागतां'त तर शब्दसौंदर्य, कल्पनासौंदर्य व अर्थसौंदर्य या तिहींचा मनोरम मिलाफ झालेला दिसतो. आनंद हेंच जरी काव्याचें उद्दिष्ट मानलें तरी तो प्रतीत होण्यास कल्पनांची सुसंगतता, सुश्लिष्ट रचना व प्रसाद हे गुणही अवश्य पाहिजेत. याचें प्रत्यन्तर 'मेघ', 'शिशुहास्य', 'मेघाची अकृतज्ञता' वगैरे कवितांत पाहण्यास सांपडतें. 'रसात्मकं काव्यं' हें जरी अगदी खरें असलें तरी अलंकारांनीं काव्याची अपूर्वता वाढते हेंही तितकेंच खरें आहे. आतां अलंकारांचें जीवित क्षणभंगुर म्हणूनच त्यांचें आनंददायी सामर्थ्यही क्षणिकच असतें हें नाकबूल करतां येत नाहीं. तेव्हां यमकानुप्रासांनीं काव्यास जसें श्रुतिमनोहरत्व येतें तसें उपमारूपकादिकांनीं त्यास अर्थमनोहरत्व येतें. आम्हीं प्रारंभींच सुचविलें आहे कीं रा. पद्माकरांची कविता फारशी 'अलंकृतिमती' नाहीं; तरी पण ती अगदींच 'कनकमणिभूषाविरहिता'ही नाहीं. सणावारीं व प्रसंगोचित एखादी मोहनमाळ अथवा कंठा घालणारी विचक्षण रूपवती जशी रम्य दिसते तशी मधून मधून रसानुकूल यमकानुप्रास, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा वगैरे अलंकार धारण करणारी त्यांची कविता अधिकच खुलते. तिचें सहजरम्यत्व ह्यामुळं कोठेंही विकृत झालेलें दिसत नाहीं. अपन्हुति, श्लेष, विरोधाभास, परिकर, आक्षेप, अन्योक्ति वगैरे इतर भूषणाचाही स्वीकार तिनें क्वचित् पण मार्मिकतेनें केला असल्यामुळं तेथें तेथें वैचित्र्यवृद्धिच झालेली आहे. भाषाशुद्धि व असंदिग्धता या गुणांनींही ही कविता प्रसादयुक्त झाली आहे. तेव्हां या कसोटीस ही कविता उतरते व हे कवि चांगल्या कविमालेंत बसण्यास योग्य आहेत असें आम्हांस वाटतें.

आतां या संग्रहाच्या विशिष्ट स्वरूपाकडे वळू. त्यांत एकंदर ५१ कविता ७२ पृष्ठांत छापल्या आहेत. सरासरी दीड पानांस एक कविता आहे असें म्हणतां येईल. तेव्हां सामान्यतः कविताही लघु व एकंदर संग्रहही लघुच असें म्हटलें पाहिजे. सर्वांत मोठी कविता तीन पानांची असून तींत साठ ओळी आहेत. आणि सर्वांत लहान म्हणजे चार ओळींच्या अशा तीनच आहेत. बाकीच्या आठ ते चाळीस ओळींच्या दरम्यान आहेत. यावरून कवीचा कल निरनिराळ्या विषयांवर लघुकाव्यें अगर चुटके लिहिण्याकडे दिसतो.

या संग्रहातील कविता लघु असण्याचें मुख्य कारण त्या गीतकांच्या (Lyrics) अगर स्वनीतकांच्या (Sonnets) स्वरूपांच्या आहेत हें होय; व ह्यांचें वैशिष्ट्य संक्षिप्ततेतच आहे. स्वनीतकांच्या तर चवदा ओळी ठरलेल्याच आहेत. आणि भावगीतें लघुत्वानेंच अधिक खुलतात. बृहत् अथवा दीर्घ काव्यासंबंधीं E. Allen Poe नें एका ठिकाणीं म्हटलें आहे:—“I hold that a long poem does not exist. I maintain that the phrase ‘a long poem’ is a flat contradiction in terms.....on the other hand, a poem may be improperly brief. A very short poem, while now and then producing a brilliant or vivid, never produces a profound or enduring effect. There must be steady pressing down of the stamp upon the wax.” तेव्हां अशा रीतीनेंही लघु कविताचेंही समर्थन करितां येतें. परंतु ‘सर्वमतिमात्रं दोषाय’ या म्हणीप्रमाणें कवितेचेंही अतिसंक्षिप्तरूप विषयाची अपूर्णता व विचारांचा तुटकपणा या दोघांस पात्र होण्याचा संभव आहे. म्हणूनच (१) एक शिक्षक, (२) खरी विश्रांति व (३) त्याच्या न सौख्या सरी या तीन लघुतम कवितांवर हे दोष साहजिकपणें येण्याचा संभव आहे असें आम्हांस वाटतें.

आपण आतां सुनीतांकडे वळू या. जरी चतुर्दशओळींच्या एकंदर कविता या संग्रहांत सात आहेत तरी कवीनें ‘आत्मनिवेदनांत’ सांगितल्याप्रमाणें त्यांत चतुर्दशपद्या तीनच आहेत. ‘तो ईश कोटें वसे’, ‘तें प्रेम कोणीकडे’

व 'विमलेची निद्रा' हींच तीं तीन स्वनीतकें असा अभिचा तर्क आहे. तो खरा आहे असें धरून जर आपण त्यांचें निरीक्षण केलें तर पार्श्वभाग-दर्शन, भावनेची उभारणी-तिचा विकास, विपर्यासरूपानें तिला दिलेली कलाटणी हीं स्वनीतकाचीं सर्व अंगें त्यांत उत्तम साधलीं आहेत. आणि भावनोत्कटता व परिणामकारकता हीं पण जोरदार झालीं असल्यामुळें त्यांस अद्भुतरम्यता आली आहे. पहिलें आनंदपर्यवसायी तर दुसरीं दोन शोकपर्यवसायी आहेत. पहिल्यांत इष्टफलप्राप्तीऐवजीं अनिष्टफलप्राप्ति दाखवून विषमालंकारानें निराशेची भावना कळसास नेली आहे. परंतु तीस एकदम कलाटणी मिळते व 'चामीकरं कंठगतं यथाज्ञाः' यांतील दृष्टान्ताप्रमाणें हरपलेलें श्रेय एकदम सांपडतें; आणि तिचें आनंदांत पर्यवसान होतें. हें सर्व वर्णन फार बहारीचें झालें आहे. पण 'स्थिरचर व्यापुनि अवघें तो जगदात्मा दशांगुलें उरला' असें ज्याचें वर्णन आहे तो परमात्मा सर्व सृष्टि धुंडाळूनही कवीला कां सांपडूं नये याचें आश्चर्य वाटतें. परंतु त्यांत आश्चर्य तरी कसलें? कवीची दृष्टि तूर्त स्वनीतकांतील कल्पनांचा चढउतार जुळविण्याकडे गुंतली असल्यामुळें पितृसेवेंत गुंतलेल्या पुंडलीकाप्रमाणें ईश्वर इतरत्र ओळखण्याची त्याची लहर लागत नाही असें म्हणावें म्हणजे झालें! दुसऱ्यांत अपत्यप्रेम व वत्सलरस यांची पराकाष्ठा करून कवीनें एकदम मातृविरहदुःखांत व चटका लावणाऱ्या करुणरसांत त्यांचें पर्यवसान केलें आहे. तिसऱ्यांत 'देवा! दाविं तुझेंचि धाम विमला बोलूनि ऐसें निजे' या ओळीनें हुंड्याच्या राक्षसी रूढीचे घातुक परिणाम अत्यंत हृदयद्रावक रीतीनें दाखविले आहेत. होय. विमला निजते! पण ती झोंप म्हणजे The sleep that knows no waking अशांतलीच झोंप!! हें स्वनीत फार परिणामकारक झालें आहे. परन्तु "हुंडा पांच हजार द्या वदति गे! जातां तुला द्यावया। आणूं कोटुनि? केसही न इतुके डोईवरी माझिया!।" यांतील दुसऱ्या ओळीनें या सुंदर सुनीतास थोडेंसें ग्राम्यत्वाचें गालचोट लागलें आहे असें आम्हांस वाटतें.

आतां या संग्रहाचें विषयवारीनें वर्गीकरण करून प्रत्येक गटाचें क्रमा-क्रमानें निरीक्षण करूं. हें वर्गीकरण स्थूल मानानें असें होईल:—(१) ईश्वर-विषयक, (२) सृष्टिविषयक, (३) प्रेम, (४) कवि व काव्य, (५) सद्य-

स्थितिपर व (६) वैयक्तिक. (१) ईश्वरविषयक:— कवीने प्रारब्ध ग्रंथाच्या निर्विघ्न परिसमाप्तीसाठी गजानन व शारदा यांचे स्तवनांनी मंगलाचरण केले आहे. साहित्यदर्पण, काव्यप्रकाश, काव्यादर्श, अलंकारसर्वस्व वगैरे अलंकारग्रंथांत केवळ वाग्देवता जी शारदा तिलाच नमन केलेले आढळते. परंतु जुन्या मराठी कवींच्या सांप्रदायाप्रमाणे कवीने दोहोंस नमन केले असावे. गजाननाने आपल्या 'शूर्पकर्णांनी' हालविलेल्या वातापासून आपणांस काव्यस्फूर्ति व्हावी अशी याचना कवीने केली आहे. शर्पवत् दोषत्याग व गुणग्रहण करण्याचे सामर्थ्य आपणांस यावे असे जे कवीने 'शूर्पकर्णा' या साभिप्राय विशेषणाने सुचविले आहे ते हृद्य आहे. आणि ईशगुणवर्णन आणि जनताजनार्दनसेवा हा जो कवीचा काव्यहेतु त्यास हे अत्यंत आवश्यक व उचित आहे. दोन शारदास्तवने केवळ भिन्न भिन्न रागांत गातां यावी म्हणूनच दिलेली दिसतात. म्हणून त्यांत अर्थापेक्षां गायनानुकूल कोमल वर्णरचनाच अधिक गोड व चित्ताकर्षक झाली आहे. या गटांतली ईशप्रशस्ति व दलार्पण अशीं दोन व कवीस, संसारांतील विषमता, आणि टिळकगुणस्मरण अशीं पुढील तीन यांत पृथ्वी वृत्ताची योजना केली असून त्या सर्वांवर मोरोपंती वळणाची पूर्ण छाप पडलेली दिसते. विचार, कल्पना, कोटिक्रम, शब्द व पदे यांच्या उपयोगांत संस्कृताची प्रचुरता, हालाहलविषप्राशन, रामनामग्रहणाने विषदाहशमन, नक्र, ध्रुव इत्यादि पौराणिक कथासंदर्भ, कां अंधता धरि, सुजनरक्षणी इत्यादिकांनी केलेली ईश्वरार्शीं सलगी वगैरे गोष्टींमुळे आपण केकावलिच वाचतो आहो कीं काय असे वाटते.

या मोरोपंतांच्या अनुकरणांत गुणग्रहण आणि दोषत्याग केला असल्यामुळे ते सर्वथा स्तुत्य झाले आहे. 'अवतारकारण' (क. ९ वी) ही कविता सर्वांत मोठी म्हणजे साठ ओळींची असून 'भूपती खरे ते' या चालीवर गावयाची आहे. यांत कंसाने सुरवृंदांस बंदीत ठेवल्याचे सांगितले आहे. परंतु याला भागवत, हरिवंश या ग्रंथांत आम्हांस कोठे आधार आढळला नाही. पुराणांतरी असल्यास न कळे. मात्र जरासंधाने २२००० धर्मिष्ठ राजे बंदीशाळेत ठेविल्याचा उल्लेख आहे. 'किति हळहळते अन्नहि पोटा नाही..... धड अन्नवस्त्रही कां न मिळावे तिजला' असे कंसाच्या

प्रजेचें वर्णन केलें आहे. परंतु तें सद्यःस्थितीचेंच आहे असें म्हणणें अधिक सुसंगत वाटतें. या सर्व कवितेंत असाच प्रयत्न दिसतो. पण तो चांगला यशस्वी झाला आहे असें म्हणतां येत नाहीं. पुढें 'फेड तूं करुनि घे प्रभो ! सांग लवलाही' यांत ध्वनित केलेली उसनें फेडण्याची अगर सूड घेण्याची कल्पना वैषम्यनैघृण्यातीत परमेश्वराशीं विसंगत दिसते. 'कंसाला मृत्यु पूर्वसंचितानें आला....हे नराधिपा ! स्वतःच्या कर्मशेषानें तुझ्या पुत्रास मरण आलें. मीं त्याला मारिलें नाहीं....मी निमित्तमात्र झालों...इ." असे शब्द हारिवंशांत कृष्णाचे तोंडीं घातलेले आढळतात. त्यांनीं ह्याच म्हणण्यास पुष्टि येते. पुढें देववृंदांच्या प्रार्थनेनें संतुष्ट झालेला विष्णु एक-दम देवकीला 'माते' म्हणून हाक मारितो. तेव्हां ही सर्व मंडळी एकाच वंदिशाळेंत होती कीं काय ? कल्पनांच्या मांडणींत येथें बराच गोंधळ झाल्या-सरखा वाटतो. कांहीं भाषाव्याकरणादिकासंबंधीं व्यंगेंही आढळतात. 'सर्पानें गिळिलीं बाळें'—बाळें अजगर गिळू शकतो, सर्प गिळीत नाहीं, तो दंश करतो. 'घाव मस्तकीं केला' घाव घालणें किंवा मारणें असा प्रयोग रूढ आहे. घाव केला हा कादाचित् प्रांतिक प्रचार असेल. 'ते दीन बापडे लागतात तव पारीं'—तीं दीनबापुडीं असें पाहिजे. कारण संबंध 'वसु-देवदेवकी' या शब्दाशीं आहे. एकंदरींत ही कविता अगदीं विस्कळीत व कमी प्रतीची दिसते. यावरून दीर्घ कवितांपेक्षां लघु कविताच कवीस अधिक सफाईनें करितां येतात असें अनुमान काढल्यास तें चुकीचें होईल असें वाटत नाहीं. भक्तिमार्ग यांत (कविता ११) वामन पंडिताचें व एकादशी (कविता १३) मध्ये तुकारामाचें अनुकरण चांगलें साधलें आहे. सारांश, या गटांतील कवितांत प्रकट केलेले विचार जुन्या संतवाङ्मयास धरून आहेत. विशिष्ट मतप्रतिपादनाचा हेतु त्यांत दिसत नाहीं.

(२) सृष्टिविषयकः— यांत 'सृष्टिसुंदरीस', 'निसर्गाची असहकारिता', 'वसंतस्वागत', 'मेघ', 'मेघाची अकृतज्ञता', 'धन्यसुमन' व 'सहजसौंदर्य' असें कवितासप्तक येतें. यांत कवीची कल्पना स्वतंत्रतेनें संचार करतांना दिसते. म्हणूनच तिचें मुग्ध सौंदर्य पदोपदीं दृग्गोचर होतें. यांतील उत्कृष्ट स्थलें रसज्ञ चापेकरांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत दाखविलींच आहेत. त्यांची पुनरुक्ति

येथें करण्यास स्थलावकाश नाही. परन्तु इतर कांहीं स्थळें नमुन्यादाखल खालीं दिलीं आहेत:—

- (१) जलबिंदू जे तृणांकुरावरि ।
शालु बुड्यांचा हरित रंगि जरि ॥
- (२) मधुकर उडतां कर्णफुलांवरी ।
सुखवाया तिज मधुर रव करी ॥
गानें मोहुनि त्याच्या मुखें भरि ।
त्यांतिल मकरंदाची धारा ॥

पहिलींतील रूपक व दुसरींतील “परिवृत्ति” या अलंकारांनीं या ओळींस फार रम्यत्व आलें आहे.

- (३) नद्या सागरसंगर्मीं शुष्क झाल्या ।
नाहि आलिंगन सागरास गेल्या ॥
दूरदेशीं त्या लागती वहाती ।
असहकारित्वें मुग्धता वरीती ॥

यांतील नायिकेची प्रणयकलहांतील असहकारिता मोठ्याखुबीनें ध्वनित केली आहे. एकंदरींत असहकारिता या कवितेंतील शब्दयोजना मोठी सम-
र्पक असून कल्पनाही अत्यंत मनोहर आहे. परंतु या प्रकरणांतील अ-
सहकारितेचा मूळ कार्यकारणभाव प्रतीत होत नाही. एका जलदानें ती
केल्यामुळें आपोआप ती सृष्टींत सर्वत्र दिसत आहे हें ठीक आहे. परंतु
जलदानेंच ती एकदम कां आरंभिली ह्याचें गूढ कळत नाही. म. गांधींची
ही चळवळ सन १९२१ मध्यें सुरू झाली होती. ही कविता त्यावेळीं
लिहिली गेली होती कीं काय हें समजत नाही. सन १९२८ सालीं या
चळवळीस उतार झाला होता. नव्हे ती थंडावलीही होती. मग प्रस्तावनेंत
प्रो. चापेकरांनीं ती सद्यस्थितिदर्शक आहे असें म्हटलें आहे तें कोणत्या
गोष्टीस अनुलक्षून आहे हें समजत नाही. त्यावर कवीनें अगर प्रस्तावना-
लेखकानें अधिक प्रकाश पाडला असता तर सामान्य वाचकांस मोठा
लाभ झाला असता. ‘वसंतस्वागत’ अपूर्व झालें आहे. स्वागताची तयारी
फार मार्मिकतेनें वर्णिली आहे.

(१) अरुणोदय नच ती सती ।

मळवट भरि मालीं रति ॥

(२) रंगवल्लि पथि रंगवि ।

दिसती त्या न सुमलता ॥

यांतील 'अपन्हुति' कोणाला मोहणार नाहीत ? ही कविता सर्वच मधुर आहे. आणि 'प्रिये पहा रात्रीचा' या मधुरतर चालीनें तर ती संपूर्ण हृदयाचें आंदोलन करिते. 'मेघ' ही कविताही सर्वांगसुंदर असून तींत एक कल्पना दुसरीस कशी सहज प्रसवते व कवि तीस रमणीय मूर्त स्वरूप कसें देतो हें पाहाण्याची मोठी मौज आहे. 'कासवाकृति । जणु गमे ती ।' ही अगदीं नितांत रमणीय नवीन कल्पना खुद्द कवीच्या मालकीची म्हणून रसिकजनांत दीर्घकालपर्यंत कौतुकास्पद होईल. 'धन्यसुमनांत' कितीही अपमान सहनकरून स्वार्थी जगावर उपकार केले तरी त्यांचे कधीं चीज होत नाही, तेव्हां प्रभुसेवेस शरीर लावून धन्यत्व मिळवावें असें अन्योक्ति-द्वारा कवीनें सुचविलें आहे. परंतु फलापेक्षाविरहित नैष्कर्मयोगानें कर्तव्य करीत राहणें यांत धन्यत्व नाही काय ?

(३) प्रेमविषयकः— यांत दांपत्यप्रेम, मातृप्रेम व राधाप्रेम असे तीन पोटविभाग करितां येतील. पहिल्या दोहोंत संसारांतील शुद्ध प्रेम व तिसऱ्यांत शुद्ध सात्विक प्रेम यांचे नमुने आपले पुढें ठेविलेले दिसतात. पहिल्यांत सुगृहिणी, विरहिणी व खरी विश्रांति; दुसऱ्यांत सुपुत्र इ. शिशुहास्य, तें प्रेम कोणीकडे व माता आणि कविता, आणि तिसऱ्यांत तन्मयराधा, कृतार्थराधा व वेणुनाद यांचा अंतर्भाव होतो. पतिपत्नीसंबंध हल्लीं पूर्वीच्या ध्येयापासून पुष्कळच दुरावत चालला आहे अशा वेळीं 'धन्यो गृहस्थाश्रमः' अथवा 'धन्यं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते' यांतील पुरातन उच्च ध्येयाची नवीन पिढीस कवीनें आठवण देऊन तिजवर उपकारच केले आहेत असें वाटते. 'शिशुहास्यांत' मातृवात्सल्याचें निर्हेतुक प्रेम फार बहारीचें वठलें आहे. परंतु हें शिशुहास्य 'अनियतरुदितस्मितं विराजत्' अगर 'आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्त हासैः' अशा प्रकारचें निरागस नसून 'किती रे धूर्त ! शिशुपणीं बाळा' यांत सांगितल्याप्रमाणें धूर्ततेचें आहे असें जेव्हां कळतें तेव्हां वाचकाची कौतुकाविष्टदृष्टि माता व बालक

यांच्यावरून उडून त्यांच्यामागून डोकावणाऱ्या कवीकडे वळते ! पुढील विभागांतील राधेची अनन्यभक्ति व सात्त्विक प्रेम हीं फार सरसतेनें वर्णिलीं आहेत. 'निर्लज्ज चित्त हरि हैं दुजला वरीतें' अशा प्रकारची पहिल्या कवितेंतली स्थिति, दुसरींतला नाट्यसंवादानें दाखविलेला विप्रयातीत संभोगशृंगार, 'वनलें वेडी, पुरी तरी बाई' ही वेणुनादांतली जीवनमुक्त स्थिति, म्हणजे सात्त्विक प्रेमाच्या कळसास उत्तरोत्तर क्रमानें येणारी सोपानपंक्तिच भासते. परंतु कृष्णाला इकडे तिकडे वेड्यापरी हुडकणारी साधी भोळी राधा जेव्हां शुकसनकादिक योग्यांना 'जो गवसे ना श्रीहरि' असें म्हणून एकदम सुशिक्षितांचा वेदान्त सांगूं लागते तेव्हां मात्र वाचक थोडासा चमकल्याशिवाय राहत नाही.

(४) कवि व रसिकः— यांत चार कविता येतात व त्यांवर केशवसुती वळणाची व विचारांची बरीच छाप पडलेली दिसते. उ.

- (१) अचेतन शवास जी नवजीवना देई.
- (२) स्वदेश दारिद्र्यें शिणला ।
- (३) युवयुवतींच्या प्रेमार्चीं ।
सुंदर गाणीं गायार्चीं ।
संधि असे का कविराया ।

परंतु 'कवितेचें प्रयोजन', 'स्फूर्ति', 'तुतारी', 'नवा शिपाई', 'गोफण' यांतील तडफ, आवेश, रोखठोकपणा या केशवसुती गुणांचा केवळ अस्फुटच ध्वनि येथें प्रतीत होतो. उघडच आहे, प्रचंड तुतारीपुढें कोमल अलगुज काय ऐकं येणार ? 'कवीस विनंति' या कवितेंत कवि व यशःश्री यांचें लग्न लावून तिचें खालील प्रमाणें वर्णन केलें आहे.

निज पतीस सुखवावया कर जुळुनियां फिरते निशिदिनिं मागें ।

तया राखिते प्रसन्न मधु वदुनियां ।

ज्या प्रासादीं उपवनीं पर्वतीं जनीं करितो विहार त्यामागुनि ।

धावते ती सती दिनयामिनी ॥

हें यशःश्री वधूचें वर्णन अनुभवाच्या व कविजनसांप्रदायाच्या अगदीं विरुद्ध भासतें. कारण कोठेंही केव्हांही थोर विभूतीच्या संचारापूर्वीं त्या

विभूतीची कीर्ति पुढें संचार करिते असाच अनुभव आहे. व यावरून रूढ झालेला कविसंकेत असाच सर्वत्र आढळतो. पाहा:—

(१) दूरेऽपि श्रुत्वा भवदीय कीर्ति कर्णोहि तृप्तौ नच चक्षुषी मे ॥

(२) राखीं नळा निज यशोमय हंसराया ।

आलों महीवर फिराद अशी कराया ।

यावरून ही यशःश्री वधू पतीच्या मागून मागून हात जोडून जाणारी लाजरी स्त्री नसून पुरोगामी व स्वैरसंचार करणारी आहे हें स्पष्ट दिसते. शेवटल्या उदाहरणांत हंसाचें रूपक असलें तरी तो यशोहंस नळाच्या मार्गे मार्गे चालत नसून पुढें पुढेंच स्वैर भराच्या मारीत गेला आहे. आणि म्हणून 'फिराद' करण्याचें कारण घडलें आहे. तेव्हां कवीच्या वर्णनांत औचित्यहानि झाली आहे असें आम्हांस वाटते.

(३) सद्यःस्थितिपरः—यांत 'चिरसौख्या विलंब कुठला?' 'सन्मित्रसुमन' 'सुपथसंदेश,' 'उद्यमे भाग्य ये हाता', 'वानीन त्याच आर्या', 'क्षत्रियास', व 'वकील' अशा सात कवितांचा समावेश होतो. दुर्गुणांचा त्याग करून व सद्गुणांचा स्वीकार करून उद्यमानें गतवैभव संपादावें असा केलेला उपदेश कोणासही आदरणीयच वाटण्यासारखा आहे. क्षत्रिय व वकील यांस केलेला उपदेश थोडासा झणझणीत आहे खरा पण सद्यःस्थितींत तो आवश्यक नाही असें कोण म्हणेल ? या प्रकरणावरही जागोजाग केशवसुतांच्या विचाराची छाप पडलेली दिसते.'

(६) वैयक्तिकः—गायन, अभिनय व सौंदर्य इत्यादि गुणालंकृत असे नटसम्राट बालगंधर्व आणि नाट्याचार्य श्री. खाडीलकर यांचा योग्य शब्दांनीं केलेला गौरव सर्वांस मान्य होण्यासारखाच आहे. त्याचप्रमाणें 'टिळकगुणस्मरणांत' लोकमान्यांचें गुणवैशिष्ट्य सांगून त्यांच्या गुणांच्या अनुकरणानें "या परी स्मारका करा सविनये जनां विनविं मी न मानाल का ?" त्यांचें स्मारक करण्यास केलेली ही विनंति कोण मान्य करणार नाही ? गुरु म्हणून केशवसुतांकडे कवीचा ओढा अधिक असणें स्वाभा-

टापः— १ न माना नीच कोणाला. २ पाजकुनी शान मशाले.

३ तरी ना आव्हेरीं सजिवणीं तूं उद्यम जरा.

विक आहे. त्यांजवर त्यांनीं दोन कविता लिहिल्या आहेत. पहिलीत त्यांच्या अवर्णनीय काव्यप्रवाहाचा व विशेषतः 'तुतारी' व 'झपुझा' या कवितांचा उल्लेख करून 'तुतारी'तील तीन पद्यांचा सारांश थोडेसे शब्द बदलून "तुतारीच्या नादें खडबडुनि जागे जन करी' या एकाच कवितेंत कवीनें सांगितला आहे. परंतु 'तुतारी गर्जोनि कळवळुनियां सांगत सुधी !' यांतील 'कळवळुनियां' हा शब्द अगदींच सौम्य व मवाळ भासतो. कारण 'धिककार अशा मूर्खां लागुनि ! । भ्याड वनुनियां रडतां ।..... रडतील रडोत रांडा पोरें ।.....स्त्रैण न व्हा तर वीरांनो ! तर पुढें सरारे । आवेशानें गर्जत हर हर !' । हें कळवळुन सांगणें आहे का ही आवेशाची मर्मभेदक गर्जना आहे हें सहज समजण्यासारखें आहे. व कवितेच्या शेवटीं 'केशवसुताचे सच्चे चेले' गोविंदाग्रज यांचा आदरपूर्वक उल्लेख, केलेला आहे. आणि त्यांच्या वळणाचें थोडेसें अनुकरण 'दुर्मुखलेला', 'कविता आणि कवि', 'आम्ही कोण', 'सतारीचे बोल' स्फूर्ति, वगैरे कवितांचा नामनिर्देश करितांना केलेलें दिसतें. 'केशवसुत गेले' इ. पाळण्याची चाल करुणरसानुकूल आहे; परंतु गोविंदाग्रजांची 'केशवसुत मेले' ही कविता अधिक ठसकेदार भासते. निरनिराळ्या कवितांचे सामिप्राय शब्दांनीं गोविंदाग्रजानें केलेले उल्लेख अधिक मार्मिक व उठावदार दिसतात. एकच नमुना पाहाः- मारुनियां 'गोफण' काळा निज 'निशाण नभिं फडकाविलें । ऐकतांचि विजयी तुतारी । हो चिरंजीव 'म्हातारी' । मग वाजवितां सतारी' । सर्वत्र 'झपुझा' झालें । केशवसुत गाऊनि गेले ॥ हें अर्थसौंदर्य व हा चटकदारपणा खरोखर अप्रतिम वाटतो. "कालाय तस्मै नमः" सारख्या राहिलेल्या एखाद दुसऱ्या कवितेसंबंधीं विशेष सांगण्यासारखें दिसत नाहीं.

आतां आमच्या समजुतीप्रमाणें कांहीं दोषस्थलें दाखवून हें प्रकरण आटोपतें घेऊं.

(पान २) तवयशसरितौघजलीं (त्वद्यशः सरितौघजलीं), (पा ३) अमरगण नमित (अमरगणनत (?), कमलवदन विंवाधरे (कमलवदने विंवाधरे), नटे ('नटा' याचें सबोधन दिसतें; परंतु नट याचें (स्त्री. लिं.) नटी असें होतें.) (४) न वर्णवें (न वर्णवे), शेषहि श्रमित जाहला (श्रांत) चरण पद्म चरित

(चरण चुरणें ठीक, पण चरणपद्म चुरणें चमत्कारिक.) कष्ट मावळे (चांगल्या गोष्टींकडे प्रायः उपयोग), (७) सौंदर्यातिशयें (सौंदर्यातिशयें)

(१६) सत्संगा भुलुनी रमा न गणिली धावे पुढें मागुनी...श्रीविष्णु... श्रीविष्णु हा कर्ता धावे व करितसे यांचा; पण 'गणिली' याचा कर्ता कोण ? अध्याहृत ?

(२१ क.) कमलपंक्ती विकसती या अनेकवचनी नामाबद्दल पुढें "ती" एकवचनी सर्वनाम आहे. (कमलपंक्ती विकसते असें घालावें.)

(२० क. ४) वृक्षशाखांची आर्द्रता गळोनी...त्या शुष्ककाष्ठ झाल्याः आर्द्रता म्हणजे आंगाबरोबरचा ओलसरपणा हा टप टप गळून जाण्या-जोगा जलप्रचुर नसतो.

(३५) मंगलधामा पुरविसि कामा, विसरला ब्रीद न आपुलें कदा. 'पुरविसि' द्वि. पु. नंतर लागलेंच 'विसरला' तृ. पु. रूप अयुक्त. विसरती घालावें.

(४३) अनयवर्तनी जन पेक्षां 'अनयवर्ती जन' बरें. किती जन वसे क्रियापद अ. व. पाहिजे.

(४२) जोमें आश्रया देती; ७० कुजट कर्दमीं. जोमें व कुजट ग्राम्य. या ठिकाणीं प्रो. चांफेकरांनीं प्रस्तावना पान १६।१७ मध्ये दाखविलेल्या दोषस्थलांची पुनरुक्ति केलेली नाहीं. सर्व जमेस धरलीं तरी तीं फारशीं नसून वैगुण्य आणणारीं नाहींत. यांत कांहीं तर केवळ छपाईचे दोष आहेत, तर कांहीं प्रांतभेदामुळें घडले आहेत. कवीनें जरा अधिक काळजीपूर्वक नजर फिरविली असती तर त्याच्या कवितांत एकही दोष-राहिला नसता असें आमचें मत आहे. आपल्या काव्याच्या सौंदर्यास दृष्ट लागूं नये म्हणूनच कवीनें तिकडे दुर्लक्ष केलें कीं काय न कळे !

असो. येथपर्यंत मानवसृष्टींतील अपूर्णता भरून काढून जग सर्वांग-सुंदर करण्याचा प्रयत्न कवीनें कसा केला आहे व तसें करितांना आपले विचार व कल्पना हीं भिन्न रुचींच्या मनुष्यांस पटविण्यासाठीं त्यानें तीं निरनिराळ्या रंगांत कशीं रंगविलीं आहेत व त्यांत अपूर्वता व मनोरमता हीं कशीं साधलीं आहेत हे दाखविलें. तसेंच येथें जुनी, नवी व गाय-नानुकूल अशा तिन्ही प्रकारच्या कवितासरितांचा संगम त्रिवेणीसंगमा-

प्रमाणें कसा चेतोहर व पावन झाला आहे हेंही दाखविलें. नंतर विषयवार वर्गीकरण करून यथामति त्यांचें पर्यालोचन केलें. सुभाषितें, उत्तम स्थळें, वाक्प्रचार, म्हणी, मित पण सुंदर अलंकार यांचा निर्देश करून छोट्याशा संग्रहास वैदग्ध्य कसें लाभलें आहे हें व्यक्त केलें. आणि सरतेशेवटीं क्वचित् आढळून येणारीं कांहीं दोषस्थळेंही दाखविलीं. या सर्व गोष्टींवरून कवि वन्याच वरच्या स्थानास योग्य आहे, व तो वाढत्या व्यासंगाबरोबर अधिक अधिक योग्यतेस निःसंशय चढेल असें आम्हांस वाटतें. यांत प्रतिभेच्या उच्च भराच्या, उच्छृंखल विनोद, अचाट कल्पना अथवा निसर्गाशीं होणारें समरसत्व प्रतीत होत नाही हें खरें; तरी पण संगीतानुकूलता, श्रुतिमनोहरत्व, पदलालित्य, कोमलत्व व अर्थसूचकता इत्यादि गुणांत या कवितांचें वैशिष्ट्य खास राहिल, व ही कवितासुता 'कांतासम्मितयोपदेश-युजे' यांत सांगितल्याप्रमाणें आपल्या मंजुजात्सितानें रसिकांस रिझवील व आपल्या पित्यास व वाचकांसही 'चतुर्वर्गफलप्राप्ति' करून देईल अशी आम्हांस उमेद आहे. सारांश, या सत्काव्यकोकिलाच्या पंचमालापाचें मधुर कूजित असेंच आम्हांस वारंवार ऐकण्याचा लाभ मिळो अशी आशा प्रदर्शित करून हें फार लांबलेलें विवेचन समाप्त करितों.

थोडेसे उतारे पुढें दिले आहेत:-

उतारे

सृष्टिसुंदरीस (पान १९) [चाल- मज गमे ऐसा जनक तो.]
मन रमे वघतां ही धरा, सलिलपूर्णा ॥ध्रु०॥ जलौघ नच परि दिसे
पदर जरि । लहरी झळकती विविधशा परी ॥ हरितांबरिं कीं सृष्टिसुंदरी ।
नटली यापरि सुंदर दारा ! जलबिंदू जे तृणांकुरांवरि । शालुबुध्यांचा
हरित रंगि जरि— शोभवितो, जन हृदयांतें हरि । होई वघतां सुख
सकल नरां !

वकील (चाल- वीर शिरोमणि सकल...)

प्रतिष्ठितपणें मिरवायातें मिळेल धंदा असा । वकिलीविण न दुजा
योग्यसा । जर्गी सांठल्या अवध्या जेणें ज्ञानाचा लाभ हो । असा हा नामी
धंदा अहो ! । प्रयत्न नलगे नेतेपण तें आपोआपच मिळे । पाठिशीं जन-

समुदायहि वळे !। अंध विचारे विश्वासानें देति गळे त्या करीं । परि हा वकील फिरवी सुरी !। रावाचा रंक बनवितो रंकहि रावापरी । असा हा रावा बडवड करी !। किती आजवरि धुळीं मिळाले याच्या पायीं तरी । देति जन शिव्याशाप अंतरीं !। चाड न सत्यासत्याची त्या पापपुण्यही तसें । गणी नच, निर्भिड म्हणवीतसे !। निर्भिडपण तें जाई कळसा दूत यमाचा जसा । गळी गळफांस लावितो तसा !। बंधुप्रेमामधीं कालवी खरविष मधु योलुनी । स्वार्थ का साधे यांवाचुनी ? । पतिपत्नींच्या कलहीं पटवी वाक्पटुता ती किती । सोडवी पतिपाशांतूनि सती !। दोषनिदर्शन करूं कोठवरि पुरे फाटलें जिथें । ठिगळ तरि लावावें किती तिथें ?।

रसिकांस (पान ४२)

कुसुमनवविकासें मानसें सज्जनांचीं । प्रमुदित अति होतीं पाहुनी श्री सुमांची । मधुर मधु तयाचा सेवुनी गंध तेवीं । भ्रमरसम रसज्ञ प्राज्ञ होतीं न केवीं ? ॥ अभिनव कलिकांच्या घालुनी कंठिं माला । करिति अलि सुवेषें नृत्य गुंजारवाला । विहरति वनिं पंक्ती मोहिती सन्मतीला । लवहि रुचि तयाची येइ का ती दुजाला ? ॥ रसिक रसिक कोणी गाजती जे अमूप । कळुनि वळुनि केवीं झांकित्ती सौख्यरूप ॥ स्थिरचर जगतीं जो दिव्य आनंद नांदे । विशद करुनि लोकीं त्यांस द्यावा सुशब्दे ॥

गगना ! कां न म्हणूं तुज सांब । शुंभ तुझ्यापरि जो ॥ध्रु०॥ स्वर्गगेची चिलीम भरुनी । उषा निखारे वरी ठेवुनी ॥ आणि वादळी दम मारुनी । पीशि धुक्याची भांग ! १ ॥ दे. ल. महाजनांच्या त्याच कवितेचें विडंबन.

कवीस.

कशास कविता हवी कविवरा ! तुझी संप्रति ? अचेतन शवास जी न नव जीवना देइ ती ॥ मृतापरि जगीं जिणें जरि न जाइ तें भालिंचें । न मोल कवडीहुनी अधिक ये तुझ्या वाणिचें ॥ समर्थ मुळिं ना गिरा जरि गमे तुझी वा ! तुला । कसा सुखद दाविशी पथ जनां तरी तूं भला ॥ जलाशयिं न राहिलें जल जरी स्वयें शुष्क तो । कुठूनि तरि पात्रिं ये बुडवितां वृथा शीण तो ॥

प्रकरण १५ वें

दे. ल. महाजन

(जन्म सन १८९५)

प्रेमलतेची लीला मूर्ति । प्रसन्नतेची वा संपूर्ति । स्नेहलतेची सुंदर ज्योती ।
केवळ विशुद्धात्मा रसिकवर देवीदास । नांदेडचा कविताविलास ॥

(अनंततनय तिलकविजय अ.६)

देवीदासराव यांचा जन्म ज्येष्ठ शुभ ५ मी शके १८१७ मध्ये नांदेड येथे झाला. श्रीनिवास भीमराव कोंडलवाडीकर हे त्यांचे जन्मदाते पिता होत. हे ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण होते. देवीदासराव वारशाच्याच दिवशीं मातृ-विहीन झाले. तेव्हां त्यांच्या संगोपनाचे मोठ्या कष्टांचे कार्य त्यांचे वडिलां-वर पडले. पण ते त्यांच्याने निभेना म्हणून त्यांनीं त्यांस लक्ष्मण कृष्णराव महाजन यांस दत्तक दिले, व त्यांची पत्नी अंबाबाई हिने त्यांस फार प्रेमाने लहानांचे मोठे केले. कृष्णराव महाजन हे मोठे प्रतिष्ठित गृहस्थ होते. त्यांनीं नांदेड वसमतच्या तालुकदारीचे मोठ्या जबाबदारीचे काम उत्तम रीतीने करून चांगला लौकिक मिळविला होता. पुढे उपजीविकेच्या साध-नार्थ यांना एका गांवचा मक्का मिळाला होता. देवीदासरावांचे प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण नांदेड येथे झाले. इंग्रजी पांच यत्तांपर्यंत ते शिकले. त्यांना भाषाविषयाची पहिल्यापासून फार आवड असल्यामुळे त्यांनीं मराठी, उर्दू, इंग्रजी, संस्कृत व फारशी या भाषांचे चांगले ज्ञान संपादन केले. पण लहानपणापासूनच संत दासगणु यांशीं त्यांचा परिचय झाल्यामुळे त्यांस कथाकीर्तने ऐकण्याचा नाद लागला. तदनुषंगानेच मुमुक्षु, आचार्य वगैरे नियतकालिकांच्या वाचनाने त्यांची प्रवृत्ति धार्मिक विषयांकडे वळली. हळूहळू काव्यरचना सुरू करून स्वतंत्र आख्याने रचण्यापर्यंत त्यांनीं मजल मारिली. त्यांचे प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध गद्य व पद्य वाङ्मय खालीलप्रमाणे आहे:—

प्रसिद्ध गद्य:— हे स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले नसून निरनिराळ्या मासिकांत, नियतकालिकांत व वर्तमानपत्रांत प्रसंगानुरूप आलेले आहे.

बंध व मोक्ष (मुमुक्षु); व्यावहारिक वेदान्त (धर्मजागृति); केशवसुतांची कविता (ज्ञानप्रकाश); निजामविजय व नागरिकांत स्फुट लेख; तुलसीदासांचें उप-मावैशिष्ट्य (विहंगमाला); गजलावर निबंध (काव्यचर्चा); मराठी वाङ्म-याची उत्क्रांति (वारकरींत लेखमाला); सुदरविलासदीपिकेची प्रस्तावना, आणि आख्यानरत्नमाला, मंदारपुष्पमाला, (नांदेड), गोआस व राजहंस यांत स्फुट लेख वगैरे.

प्रसिद्ध पद्य— (१) महाजनांची कविता, (२) महाराष्ट्र गीतांजली, (३) मातृहृदय, (४) श्रीनामदेवाचें काव्यमय चरित्र, (५) श्रीसिद्धारूढ-स्तोत्र, (६) श्रीदाजीमहाराज पंचपदी, (७) श्रीदेवीदासमहाराजांचे अष्टक, (८) श्री तुकोजी स्तोत्र, (९) मातृदास्यविमोचन, महासाध्वी गांधारी, सीताहरण, दत्तजन्म वगैरे आख्याने, (१०) काव्यरत्नावलि, राजहंस, ज्ञानमित्र, आख्यामाला, कीर्तन वगैरेंत स्फुट कविता.

पण ह्यांचें अप्रसिद्ध लिखाण ह्याहूनही विपुल आणि विविध आहे. (१) मोत्यांची मागणी ७०० आर्या, (२) मानसविहार—श्रीतुलसीरामायणा-वरील ओवीबद्ध टीका सुमारे १५०००, (३) कीचकवध—गद्यपद्य, (४) कृष्णजन्म, जयदेव, भानुदास, शिवजन्म, पतितपरावर्तन वगैरे अठरा आख्याने, (५) स्तोत्रें, अष्टकें, पदें वगैरे स्फुट कविता.

(१) श्रीमद्देवी भागवतटीका (२००० ओंव्या), (२) चैतन्यचरितामृत (७०० ओंव्या) व (३) शिवभारतसार, ह्या ग्रंथांचें लिखाण सध्यां चालू आहे. ह्यावरून महाजनांचा दृढ व्यासंग व अखंड लेखनव्यवसाय ह्यांची कल्पना येण्यासारखी आहे. त्याचप्रमाणें त्यांस नवयुगाची जाणीव झाली असली तरी त्यांचा मुख्य ओढा जुन्या वळणाकडेच कसा आहे हे ही समजेल. आणि म्हणूनच आम्ही त्यांस जुन्यानव्याच्या संधिकालांतले कवि असें म्हणतो.

काव्य, गायन व वक्तृत्व ह्या कलांचा जरी त्यांनीं शास्त्रोक्त अभ्यास केला नसला तरी श्रवण, निरीक्षण व अनुकरण ह्यायोगें त्यांवर त्यांनीं चांगलेंच प्रभुत्व मिळविलें आहे. समयसूचकता, रसिकता व वाङ्माधुर्य ह्या गुणांनीं त्यांचें भाषण हजारों श्रोत्यांस डोलवावयास लावतें. कीर्तन, काराचा धंदा ते उपजीविकेसाठीं करीत नसून जुन्या परंपरेचें रक्षण व्हावें-

तत्पोषक वाङ्मय निर्माण करावें व लोकांत नामसंकीर्तनाची गोडी उत्पन्न करावी अशा निरपेक्ष व उदात्त हेतूनेच करीत असतात. त्यांच्या काव्य-ग्रथनाचाही हाच हेतु आहे. ह्यांच्या अंगी इतका गुणसमुच्चय असून व ते नांदेडचे एक प्रमुख नेते असूनही त्यांचा विनय मोठा वाखाणण्यासारखा आहे. ते म्हणतात:- व्युत्पत्तिचा मजसि अल्पहि गंध नाहीं ॥ वक्तृत्व काय असतें, नच कल्पना ही । वाणींत अल्प रस ना; रसनाच नांव ॥ येती न फार नकला; न कलांत भाव ॥ १ ॥ मात्र त्यांचे कीर्तन किंवा व्याख्यान ज्यानें एकदां एकिलें असेल, त्याचा विश्वास त्यांच्या कीर्तनारंभींच्या ह्या प्रार्थनेवर खास बसणार नाहीं व हें एक विपरीत लक्षणेचें उत्तम उदाहरण म्हणून ते समजतील. ह्यांच्या ह्या अष्टपैलूपणामुळे ह्यांची प्रसिद्धि इकडेच नव्हे तर बाहेरही झाली असून निरनिराळ्या उत्सवसंमेलनप्रसंगीं त्यांस अगत्याचीं आमंत्रणें येतात व तेही हौशीनें जाऊन सर्वांचे समाराधन करितात. म्हणूनच प्रारंभीं दिलेले अनंततनयांचे त्यांच्याविषयींचे उद्गार किती सार्थ आहेत ह्याची खात्री पटेल. पुढें त्यांच्या कांहीं ग्रंथांचे विवेचन केले आहे.

काव्याचा जणुं मूर्तिमंत पुतळा आला असे भूवरी ।

देवीदास महाजनास नमुनी शिष्यत्व त्याचें वरी ॥

(दत्तकिंकर-थोडा फरक करून)

(१) श्रीनामदेवमहाराजांचे काव्यमय चरित्र:- (शके १८४६ स. १९२४). 'मदल्प कृति अर्पितो म्हणुनि मी मुदें त्यास ही' असें म्हणून कवीनें संतकवि दासगणूमहाराजांस हें पुस्तक अर्पण केले आहे. ह्या ग्रंथाच्या प्रकाशनास सुमारे २५ जणांनीं 'शेअर' घेऊन तर ५।६ जणांनीं देणग्या देऊन मदत केली आहे. प्रारंभीं प्रकाशक विठ्ठल लक्ष्मण सुबंध यांनीं मोरोपंतकृत 'नामदेवआर्या' देऊन मोठें औचित्य दाखविलें आहे.

हें एक कीर्तनोपयोगी आख्यान म्हणून लिहिलेलें आहे. ह्याचे तीन खंड केलेले आहेत. (१) पूर्वखंडांत दिंड्या, साक्या, आर्या, अभंग, पदे, गज्जल, श्लोक मिळून ५२ पद्ये आहेत. ह्यांत नामदेवकरीचे नैवेद्य-प्राशन, तीर्थयात्रागमन, हस्तिनापुरास मृत गाईचे पुनरुज्जीवन वगैरे

कथाभाग आला आहे. ह्यांत दोन कटाव असून त्यांतील दुसऱ्यांत 'कटाव' वृत्त चालू करणारा जो अमृतराय ह्याचा मोरोपंताच्या आर्येसह केलेला उल्लेख मोठा हृद्य झाला आहे. त्याचप्रमाणे नामदेवाच्या धाव्यांतील 'हे दीनानाथ कृपाला ! धावुनि ये श्रीगोपाला ॥ ४० ॥ आणि "धांव ! धांव ! गोपाला ! ४४ ॥ हीं पदे फारच करुणापूर्ण झालीं आहेत. (२) मध्यखंडः— ह्यांत मागल्याप्रमाणेच निरनिराळ्या प्रकारचीं साठ पद्ये आहेत. ह्यांत गोरोबास हात येणे, त्याचे मृत मूल जीवत होणे, नामदेवाचे गोरोबाकडून परीक्षण करवणे व नामदेवाने गुरु करणे इतका भाग आला आहे. ह्यांत स्त्रिया नदीवर स्नान करीत असतांना जे दुर्जन दुष्टबुद्धीने तेथे जातात त्यांजवर कठोर कोरडे ओढले आहेत. त्याचप्रमाणे नामदेवास कच्चे मडके म्हणून जेव्हां गोरोबाने म्हटले त्या वेळीं त्याच्या बायकोच्या तोंडीं घातलेले पद खोंचदार झाले आहे. पदः— (चाल हटातटाने):— काय तुम्हांला हौस वाटली हिणवायाची अशी ॥ मूढ मी बोलूं तरि हो कशी ? ॥ धृ. ॥ कीर्तनि ज्याच्या प्रभुरायाने हात तुम्हांला दिले । काय हे ऋणे त्याचे फेडिले ॥ ! ? ॥ तसेच विसोबाखेचराचे पाय शिवपिंडीवरून नामदेव काढूं लागला तेव्हांचे वर्णनही मोठे चटकदार झाले आहेः—

मालिनी.

स्वरूप गणुनि ज्याचे पातला ईश्वराचे ।
फर फर फर ओढी पाय त्या खेचराचे ॥
उचलुनि पद ठेवी भूमि मानुनि जेथे ॥
प्रगटांचे शिवपिंडीं होइ तत्काल तेथे ॥५७॥

(३) उत्तरखंडः— ह्यांत एकंदर ७६ पद्ये असून पहिल्या दोन आर्यांनंतर जवळ जवळ २॥—३ पानांचा एक लांबलचक कटाव आला आहे. कीर्तनांत शृंगार आणू नये असे समर्थांचे सांगणे असल्यामुळे कवीने एका तरुण सुंदरीचे रूप वर्णन करून ह्यांपैकीं एकही सौंदर्य परिसा भागवताच्या स्त्रींत नव्हते असे म्हणून, पुढे तिच्या कुरूपतेचे लांबलचक विडंबनात्मक वर्णन केले आहे. ते हास्यरसोत्पादक न होतां हास्यास्पद व अतिरंजित झाले आहेत वाटते. पुढे परिसाचा चमत्कार व देऊळ फिरण्याचा चम-

त्कार असे दोन चमत्कार वर्णून नामदेवानें समाधि घेतल्याचें सांगितलें आहे. ह्यांत 'परिसा' ह्या पदानें साधलेले शब्दालंकार चमत्कृतिजनक झाले आहेत. पहा :—

(१) परिसा भागवताची कांता पतिला वदे, तदा, 'परिसा
परि साहुनि क्षमावा मंतु, दिलें मी पराप्रति परिसा' ॥ २८ ॥
आर्या (गीति)

(२) परिसा भागवता ! परिस एकदां 'भागवता' ॥ ३९ ॥ साकी

(३) तूं परिस भागवत तूं, आहे लोकांत नामधारक मी ॥

मग मानूं सांग कसा, सद्गुरुपेक्षां तवाधिकार कमी ॥ ४७ ॥

आर्या (गीत)

असो. एकंदरींत हें आख्यान कथेकन्यांनीं रुचिपरत्वे पदांची निवड करून लाविलें असतां त्यांस श्रोत्यांची घटकाभर चांगली करमणूक करितां येऊन तें ज्ञान देण्यासही उपयोगी पडेल.

(२) मातृहृदय— (शके १८४९, स. १८२७). हें पुस्तक कै. गणेश गोपाळ गोळेगांवकर, बी. ए. एलएल. बी. ह्यांच्या स्मरणार्थ महाजनांनीं लिहिलें आहे. हृदयांत बालविवाह, बालविधवा व बालहत्या ह्या सामाजिक संकटांचे परिणाम मोठ्या परिणामकारक पद्धतीनें दाखविले आहेत. पण 'हृदयाची, भाषा निष्कारण नाटकी केली आहे. ह्या कवितेच्या पहिल्या भागांत "Mother's Love" ह्या इंग्रजी कवितेच्या आधारानें नैसर्गिक मातृहृदयाचें उत्तम शब्दचित्र सुमारे ६० ओळींत काढलेलें आहे.

हें रूपांतर चांगलें साधलें आहे. ह्याचें कथानक असें आहे कीं, एक अनाथ विधवा रात्री आपल्या दोन वर्षांच्या अर्भकासह प्रवास करीत असतां बर्फाच्या वादळांत सांपडली. बर्फाचा वर्षाव भयंकर होऊं लागला. शेवटीं एक थोडासा आश्रय तिला सांपडला. तेथें तिनें आपल्या मुलास ठेविलें. आणि देवास म्हणाली— बुडो व्यसनिं शेवटीं जननि मी बुडाल्ये जरी । परंतु मम लाडक्या छत्रकड्यास रक्षीं तरी ॥ नंतर आपलें वस्त्र सोडून तें तिनें मुलावर घातलें आणि आपल्या उघड्या शरीरानें छत्र त्याजवर धरिलें. सकाळीं उजाडल्यावर पांथस्थांना काय दिसलें?— झाली प्रभात नभ निर्मल पूर्ण झाले । पांथस्थ ते सहज त्या स्थलें सर्व आले

प्रेतासमीप बघतांच तदीय पुत्र । पाही सहास्यवदनें उघडून नेत्र ॥ हा देखावा अत्यंत हृदयद्रावक असून मातृप्रेमाची परिसीमा दर्शविणारा आहे खरा; परंतु 'पडे धडधडा शिरीं वरुनि बर्फ तो (पु. ?) सारखा' अशा वर्षावांत प्रवास करणाऱ्या मातेचें वस्त्र कोरडें राहणें शक्य वाटत नाही. आणि म्हणूनच तें सोडून मुलावर आच्छादनार्थ घालण्याची कल्पना असंभाव्य व विपरीत भासते.

भाग २ राः—“आवश्यक अशा सामाजिक बंधनांतील निष्ठुरपणाचा अतिरेक झाल्यामुळे बनलेल्या कृत्रिम मातृहृदयाचें शब्दचित्र चंद्रभागेच्या वाळवंट'तील प्रत्यक्ष घडत असलेल्या दृश्याधारे रेखाटण्याचा प्रयत्न ह्या उत्तरार्धात केला आहे.” ह्या भागांतील हृदय कवीच्या ह्या शब्दांवरून समजण्यासारखें आहे. ह्यांत सुमारे ४०।४५ कविता आहेत. प्रथमतः सृष्टिराक्षसी पोटच्या मुलांची (ग्रहांची) हत्या कशी करित आहे ह्याचें अन्योक्तीनें वर्णन केलेलें आहे पण तें, प्रस्तुत विषयाशीं नीटसें जुळलें दिसत नाही. शिवाय पुढीलप्रमाणें कांहीं कल्पनाही वर्णन प्रसंगाशीं विसंगत वाटतात. (१) सूर्यास्तीं सृष्टिसति—बनुनि विधवा ती शुभ्र वस्त्र नेसे । पुसट कुंकुम शशि-तिलक गोल भासे ॥ विधवेचा हा पुसट कुंकुमतिलक थोडासा चमत्कारिकच वाटतो. खरें म्हटलें तर विधवेला कुंकुवाची उठाठेव हवी कशाला ? पण नवमतवादाप्रमाणें हा त्यांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे असें घटकाभर मानिलें तरी पण कुंकुम मिळमिळीत कशाला ? चांगलें ढळढळीत कां नाही ? (२) बरें, पहिल्या कवितेंत पौर्णिमेचा गोल शशि-तिलक सृष्टिविधवेस शुभ्र वस्त्र नेसवण्याइतका प्रकाशत असतां 'अंधकारें व्यभिचारकर्म केलें' आणि त्या कृष्णकर्मातून 'प्रसवि सृष्टि पुढें एक एक तारा' हें कसें संभवतें ? असो. अशा प्रकारें सृष्टीच्या कृष्णकर्माचें वर्णन करून कवि मनुष्याच्या कृष्णकर्माकडे वळला आहे. आणि तेंही त्यानें पौर्णिमेच्या पिठासारख्या चांदण्यांत वाळवंटीं चंद्रभागेच्या कांठीं 'रतिडाव गांडला' असें आमच्यामते असंभाव्य वर्णन केले आहे ! नंतर त्यानें बालहत्या करण्यास उद्युक्त झालेल्या एका ब्राह्मण

१. उलट, या वेळीं कुंकुमचि चर्चुनि भालदंशीं । राहे पतीस निरखूं शुवतोच जैशी ॥ ३. अशीं वर्णन आढळतात. वा. वा. खेर, चंद्रोदय.

बालविधवेचा, तिच्या नुकत्याच जन्मलेल्या अर्भकाशी झालेला संवाद चंद्रभागेच्या वाळवंटावर बसलेल्या एका जिज्ञासूच्या कानांवर घातला आहे. त्या संवादांत तें बालक तुझे मातृहृदय असें क्रूर कां असें तिला विचारतें. तेव्हां ती म्हणते “मी काय उत्तर देऊं? तूं धर्मालाच विचार. मी तुझी जन्मकथा अगदीं थोडक्यांत सांगतें ऐक : एका दुष्ट कथेकरी बोवानें मला फसविलें. मी तुला कसें वसें कांहीं महिने वाढविलें. पुढें मात्र मला तोंड दाखवण्यास जागा नाहीशी झाली. पण तो बोवा मात्र ‘नष्ट मेला तो फिरे राजरोस’ म्हणून आज तुझा जन्माचा आणि मृत्यूचा एकच दिवस आला” असें म्हणून तिनें त्याच्या नरडीला नख लावून त्यास नदींत टाकून दिलें.^१ जिज्ञासू निमूटपणें व गुप्तपणें हें सर्व पाहत होतो. तो म्हणतो— ‘धर्म वाळाचा कसा बळी घेतो। दया नाही तो धर्म कसा होता ? ॥ आणि ‘करी जिज्ञासू वेत निश्चयाचा। ‘बालहत्याप्रतिबंध करायाचा ॥’ अशा रीतीनें विधवांच्या अनेक प्रश्नांपैकीं एका जिव्हाळ्याच्या प्रश्नाचा परिस्फोट जनतेपुढें करून त्यासंबंधीं ज्या अनेक बाजू आहेत त्यांचा विचार करण्यास तिला लावले आहे, ह्यावद्दल कवीची कोणीही प्रसंशाच करील. पण ह्या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा यथेें केलेला ऊहपोह अगदींच अपुरा वाटतो.

(३) महाराष्ट्र गीतांजलि (स. १९३०). :— वंग कविवर्य रवींद्रनाथ टागोर ह्यांच्या सर्वमान्य ‘गीतांजली’चा हा मराठी पद्यानुवाद आहे. त्याला वाङ्मयविशारद रामचंद्र गोविंद कानडे ह्यांनीं प्रस्तावना लिहिली आहे. कै. गोळेगांवकर व अनंततनय (द. अ. आपटे, पुणे) ह्यांच्या प्रोत्साहनानें हें रूपान्तर कवीनें तयार केलें आहे. ह्यापूर्वी गीतांजलीचे उणेपुणे गद्यपद्य अवतार अनेक झाले आहेत. हरिभाऊ आपटे, गोविंद वा. कानिटकर ह्यांचीं भाषांतरें, माधवानुजाचें कविताबद्ध अपूर्ण भाषांतर; पोहनेरकरांचें यागशाहींतील अल्प भाषांतर, समवृत्तांतील ऋग्वेदी यांचें आणि डॉ. शारंगपाणी यांचें अशीं दोन पूर्ण पद्य भाषांतरें हीं सर्व जनतेच्या परिचयाचीं आहेतच. महाजनांनीं प्रस्तुत ‘महाराष्ट्र गीतांजलि’ हें भाषांतर साकी वृत्तांत करून त्यांत आणखी एका भाषांतराची भर घातली आहे. हें भाषांतर

१. ह्या ठिकाणीं गडकऱ्यांच्या ‘प्रेमसंन्यासां’तील द्रुमनच्या प्रवेशाची आठवण होते.

सुबोध व प्रसन्न झालें असून त्यांत मुळांतील गोडी बरीच प्रत्ययास येते. ह्याच्या एकूण ७३० साक्या झाल्या आहेत.

तात्त्विकदृष्ट्या परमेश्वर निर्गुणनिराकार आहे. तोच उत्पत्ति-स्थिति-लय-कर्ता सर्व श्रेय व प्रेय तोच. सौंदर्य, कला आणि ज्ञान हीं सर्व त्याच्या ठिकाणीं सामावलीं आहेत. ह्या स्थिरचर विश्वास परमेश्वराचेंच अधिष्ठान आहे. हीच कल्पना ह्या काव्यांत मोठ्या अभिनव रीतीनें मांडली आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे परमेश्वर व भक्त ह्यांचे अत्यंत जिव्हाळ्याचे संबंध ह्या गीतांजलींत दिसतात. केव्हां त्राता, केव्हां धनी, केव्हां मित्र अशीं अनेक नातीं ह्यांत कल्पिलीं आहेत. त्यामुळे कोठें अत्यंत लीनता तर कोठें सलगी आपणांस दिसते. मराठी संतवाङ्मय वाचणारांस ह्यांतील वऱ्याच गोष्टी परिचयाच्या वाटतील. श्री. टागोरांच्या भावनांची उत्कटता, परमेश्वरदर्शनाची त्यांची तळमळ, मनाचा हळुवारपणा व विश्वबंधुता हे त्यांच्या काव्याचे विशेष ह्या भाषांतरांतही प्रत्ययास येतात. ह्या अलौकिक ग्रंथाचें खरें रहस्य तो समग्र लक्षपूर्वक वाचल्याशिवाय कळणें शक्य नाहीं. पुढील कांहीं अवतरणें केवळ दिग्दर्शनार्थ दिलीं आहेत:—

(१) देव कोठें भेटेल ? माळेचा जप, भजन, गान दे सोडुनि नांवहि यांचें । देवद्वारें लावुनि करिसी ध्यान तरी कोणाचें ! ॥ ५४ ॥ मजूर तो बघ रस्त्यासाठीं खडी फोडितो जेथें । देव पहाया जीवा ! सत्वर ऊठ ऊठ जा तेथें ॥ ५७ ॥ उन्हांत तैसा पावसांत तो असे सदा त्यांच्यांत । मळलीं वस्त्रें त्याचीं हीं बघ त्यांसह धूलिकणांत ॥ ५८ ॥

(२) मुक्ति:—मुक्ति मिळायी कुणी सांगती त्यागाची ती युक्ती ॥ त्यागानें जी प्राप्त होतसे नको मला ती मुक्ति ॥ ५२९ ॥ आनंदाच्या सहस्रपाशीं बद्ध जाहलें असतां आलिंगन मज मुक्तिच देते । अनुभवितो हें आतां ॥ ५३० ॥

(३) मृत्यु:— हे मृत्यो ! या जीवदशेचें अंतिमफल तूं अससी ॥ यास्तव येऊनि करीं एकदा कानगोष्ट माझ्याशीं ॥ ६४७ ॥ सुखदुःख तीं केलीं सारीं सहन आजपर्यंत । प्रतिदिवशीं मी बसलों आहे तुझीच वाट पहात ॥ ६४८ ॥ हे यमराजन् ! कटाक्ष अंतिम दे मजवरि फेंकून । झालें माझें अखंड जीवन समज तुझ्या आधीन ६५० सर्व ग्रंथच मधुर संगघित पुष्पांनीं खच्चून भरला

आहे. जीवभ्रमरास जें पुष्प दिसतें तेथेंच तो अडकून पडतो. अशा नितान्त सुंदर काव्याची भर मराठी संतवाङ्मयांत घालून महाजनांनीं वाचकांस कायमचें ऋणी करून ठेविलें आहे.

कविसंमेलन भाग २ रा

हैदराबाद येथील १९३१ तल्या मराठी साहित्य संमेलनाच्या निमित्तानें दे. ल. महाजन यांनीं हें कविसंमेलन भरून व त्याचें कार्य पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करून मराठवाड्यांतील आधुनिक काव्यासंबंधानें अपूर्व कामगिरी केली आहे ह्यांत संशय नाही. मागें परशुरामतात्यांनीं 'काव्यामृताचा नवनीत भेला। तो गोड लागो तुमच्या जिभेला' अशा विनंतीसह रसिकांस अर्पण केला. महाजनांनीं मोंगलाईतील काव्यदधीचें मंथन करून त्यांच्या नवनीताप्रमाणें हें मख्खन वाचकांपुढें मांडलें आहे, तेंही त्यांस रुचकर व तेजोवलदायी होवो.

ह्यांत एकंदर ५५ कवींच्या कवितांचे—काहींचे एक एक, दोन दोन व काहींचे अधिक—उतारे सुमारे १२७ पानांत दिलेले आहेत. उताऱ्यावर कवीचें नांव व क्वचित् चरित्रविषयक फारच अल्प माहिती दिलेली आहे. ती अधिक विस्तृत रीतीनें देण्याचा प्रयत्न केला असता तर ह्या संमेलनाच्या दुधांत साखर पडली असती ! कोणाचें नांव तर कोणाचें गांव, आणि कोणाचा जन्मशक तर कोणाचा जीवनव्यवसाय असें सध्यां झालें असल्यामुळें वाचकाची जिज्ञासा अतृप्त राहते व त्यास पूर्णानंद प्राप्त होत नाही. अनुक्रमणिकेंत प्रांतपरत्वे केलेल्या विभागणीवरून ह्या ५५ कवींत उस्मानाबादचे २, गुलबर्ग्यांचे ३, बीडचे ५, हैदराबाद शहरचे ६, औरंगाबादचे १० व नांदेडचे २९ असे समाविष्ट झालेले आढळतात. ह्यावरून पैठणचें जुने केंद्र नांदेडला येऊन स्थिर झाल्यासारखें दिसतें. आणि तेथील वाङ्मयीन चळवळींवरून व ग्रंथोत्पादनावरून हें योग्यच वाटतें. आतां कोणकोणत्या धंद्यांतील लोकांचें लक्ष कवितासुंदरीनें वेधून घेतलें आहे असें पाहूं लागलों तर, ह्यांत शिक्षक १२, वकील ५, कीर्तनकार ५, वैद्य डाक्टर ३, कारकून ३ व बाकीच्यांत काहीं साधुसंत, काहीं सुखवस्तु लोक व काहीं इतर धंद्यांतील माणसं दिसतात. त्यांत केवळ काव्यलेखन व ग्रंथलेखन करून उपजीविका करणारे मात्र कोणीच

नाहींत. कवितांच्या विषयांकडे व वृत्तांकडे पाहिलें तर ह्यांत नव्या-जुन्याचें समुचित संमिश्रण केलेलें आढळतें. ओंव्या, अभंग, दिंड्या ह्यांसारखीं मराठी वृत्ते, शार्दूलविक्रीडित, मालिनी, द्रुतविलंबित, पृथ्वी यांसारखीं अक्षरगणवृत्ते, पदे, गज्जल, केशवकरणी, चंद्रकांत, भूपती खरे ते, जरी कुणा श्रीमंताची, अजि अक्रुर हा वगैरेसारखे गेय छंद, इंदुकला, अवनी, प्रणयप्रभा, मनमोहन वगैरे जातिवृत्ते आणि सुनीते, चतुर्दशके असें सर्व कांहीं ह्यांत आहे. आतां विषयांकडे पाहिलें तरी असेंच वैचित्र्य आढळतें. (१) प्रथमतः जुने वळण घेतलें तर श्रीमाणिकप्रभु महाराजांचा अद्वैत-बोध, मुरलीधर घाणेकरांचे सगुण कीं निर्गुण, लातुरकर, जेरे, गाडगीळ यांचें ईशस्तवन व अनंताच्या कृष्णलीला, दत्त किंकराचें अभयदान वगैरे विषय आपणांस दिसतात 'धर्मावांचुनि व्यक्ति मात्र जगतीं पावेल सौख्यास न' अशी वरुडकरांची घोषणा आपणांस ऐकू येते. तिकडे कवी-श्वर (लक्ष्मण शंकर) 'विनत पदिं नमो मोहिनी रम्यवेषा' म्हणून 'मोहिनीस्तव' करीत आहेत तर विनायकचोवा टोपरे बजावतात— 'सिद्धिविनायक भजनाचें तुज नाहिं राहिलें भान' आणि विष्णु गोविंद कर्वे 'तें प्रेम लाभो मज विश्वकाया!' असें म्हणून उच्च भक्ति मागतांना दिसतात. त्याचप्रमाणें विठ्ठल, राम वगैरेंचीं भरपूर भजनें जुन्या वळणाच्या लोकांस ह्यांत मिळतील.

(२) कवि, कविता, प्रतिभा, शारदा ह्यांसंबंधींही वरेंच काव्य ह्यांत दृष्टीस पडेल. दासबोधांतील कवींचे प्रासादिक धीटपाठादि भेद, दास-गणूंच्या 'प्रभूचें कविप्रेम' या कवितेंत दिसतील. कृष्णकिशोर 'सत्कवींस' सांगत आहेत कीं, विश्व मोकळें सगळें तुज हें उंच घे भरारी । स्वैर सोड मग खुल्या दिलें मनमुराद लल्कारी ॥ (पा. ९२) ॥ पद्माकर 'प्रतिभे'स म्हणतात:— 'देवी तुझ्या आगमीं मन्मती हो विशुद्धा सुधासाम्य येई तिला ॥ स्वर्लोक-भूलोकपातालंचीही निगूढें पुढें ठाकती दृष्टीला ॥ पोहनेरकर शारदेस विनवितात:— होउनि स्फूर्ति । स्फूर्ति काव्याची । नाचू दे रसवंती माझी ॥ उसळुनि प्रतिभा ॥ प्रतिभा स्वर्गाची ॥ गाऊं दे गाणीं प्रेमाचीं ॥ शारदे उठ. ॥ ध्रु ॥ गवयाचें पोर म्हणे रडलें तरी तें तालासुरांत रडतें त्याप्रमाणेंच शेवटीं गायनविशारद कवि कोरेकल आपल्या 'कविरोदनांत' काव्य

दाखवीत आहेतः— वृत्तः—नवनंदिनी—कवि कीं वसे, रडतही, तरी गातो । कवनांतला पवन सौरभ नेतो । ज्ञाणि देश दरवळोनिच सोडी । परि पाहिजे रसिक वाचक जोडी ॥ १२ ॥ (पा. १२१).

(३) निसर्गः—निशा निमाली दिशा उजळली लपती नभिं तारका । पडे हा निशिनाथही फिका ॥ असें चिंचोलीकरांचें 'प्रभातवर्णन'; गुलाबाच्या पाकळ्या गळालेल्या । भूमिभागीं पाहिल्या विखुरलेल्या । कुसुमवृक्षीं परि एक गुलाबाचें करित होतें सानंदनृत्य साचें ॥ असें श्रीधर कृष्ण देवांचें 'गुलाबा'चें गायन व मालतीमाधवाचें 'वर्षाकाला'चें वर्णन आपण ऐकितों. फुलामुलांचे कवि डॉ. पुरवार म्हणतातः— कवीची उज्ज्वला वाणी लिखाणें थोर ओजस्वी । मधूरा लेखणी नृत्य, फुलांसाठीं मुलांसाठीं ॥ नसे लोकीं असे ना जें फुलांसाठीं मुलांसाठीं । सुरांचा स्वर्गही सारा फुलांसाठीं मुलांसाठीं ॥

(४) प्रेमः—घरांत मूल, झाडावर फूल, आणि कवितेवर प्रेमाची झूल तरच तीं शोभतात. प्रेमाच्या निरनिराळ्या छटा ह्यांत पाहावयास मिळतात. 'शिवदास मुखेडकर 'राही नम्र जनां प्रिये ! कधिं कुणा दुःशब्द बोलूं नको !' असे आपल्या प्रियेस बोधामृताचे घुटके देत आहेत तर, श्रीकृष्ण गाडगीळ म्हणतातः— 'कंटकमय संसारपथीं तूं माझी प्रियकरणी । तव सहवासीं काव्यलता गे ! फुलते मधु सुमनीं ॥' ही झाली प्रियासहवासांतील मौज. पण प्रेमाला खरा रंग चढतो तो विरहांतच. म्हणूनच नांदापुरकरांची (जाति-इंदुकळा)—'गवाक्ष अनुलक्षी कितीदां दारांतुनि बघती । किती जिवा करिसी क्षणामधिं ऊठ वैसे नुसती ॥ असें म्हणणारी 'विरहोत्कंठिता' अधिक आकर्षक वाटते. त्याच्यापुढील विरहावस्था नागोराव कल्लूरकरांच्या पुढील ओळींत दिसतेः— प्रेमावीण तुझ्या उदास वनुनी मी हा वनीं हिंडतो । एखाद्या सुकल्या सुमास वधुनी प्रेमें असें चुंबितों ॥ तर त्याच्यापुढें मनाटकरांच्या 'विधुरविलापांनीं' पुढील निवापांजलि दिलेली आढळतेः—

काय राहिलें जीवा अजुनी रेंगाळसि रे ! काय म्हणोनि । सुगी संपली कळलें ना का कैधींच होउनि गेली संवगणी ॥ जीवनगंगा यमुना होती

रात्रंदिनही तूझी कथा, । अटुनिहि घेली तसाच परि तूं, भानु न राहे प्रभा लोपतां । महिने चारहि होउन गेले, नामशेषही यमुना झाली । लोभ तनूचा परि न सोडवे कृतघ्नता ही कोण राक्षसी । आपुल्या हातें दिवा चित्कला चिंताग्निधूमें धूसर करुनी । कसें न झालें दुष्टा तूझे लोहाचेंही होतें पाणी । विश्वाणूंसी प्रेम-सांधणी, दिव्यप्रेमें रसे चांदणी ॥...चांद लोपतां कुमुदें मिटती यमुना जातां जग लोपावें । अजुनिहि जीवा ! आहे वेळा, वारुळ नागें निघुनी जावें ॥

ह्यावरून हें कविसंमेलन जसें “भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधकं” झालें आहे तसेंच चालू पिढीच्या कवींनीं आपली उज्ज्वल पूर्वपरंपरा राखण्याचें कार्य कसें मोठ्या नेटानें चालविलें आहे ह्याचेंही तें निदर्शक झालें आहे. म्हणूनच हें महनीय संमेलनकार्य निरपेक्षतेनें घडवून आणिल्याबद्दलचें श्रेय महाजनांसच दिलें पाहिजे.

महाजनांची कविता

भरला पूर्ण निराशावाद जरी त्यामधें प्रसंगानें
होउनि रसपरिपोषहि चाले अर्थोघ फार वेगानें
प्रेम, प्रसाद, तैसी प्रतिभा, उत्कृष्ट काव्यगुण जे हे.
सहज प्रसाद त्यांतुन या तव काव्यास लाधला आहे ॥

महाजन पा.९९.

आतांपर्यंत जे महाजनांचे ग्रंथ वर्णिले तेवढीच कृति जरी त्यांचे हातून झाली असती तरी त्यांस सामान्य कविजनांत स्थान सहज मिळालें असतें. पण ह्या त्यांच्या स्वतंत्र काव्यसंग्रहानें त्यांची गणना आज कविवर्यांत होत आहे एवढेंच नव्हे तर ते मराठवाड्यांतील एक प्रमुख कवि म्हणून मान्यता पावले असून, त्यांच्यापासून स्फूर्ति मिळालेल्या यादवसुत, कृष्णाकुमार, दत्तकिंकर वगैरेंसारख्या त्यांच्या होतकरू कविशिष्यांनीं त्यांचा सांप्रदाय मोठ्या नेटानें पुढें चालविला आहे. महाजन स्वतः दासगणूच्याच परंपरेमधील दिसतात. हें त्यांच्या पुढील उद्गारांवरून स्पष्ट दिसतें. ‘परि मत्कृतिजलकणिका युष्मत्काव्योदधींतली खचित’ ॥ पा.७५ ॥ दासगणूसारखाच त्यांचा कीर्तनकाराचा पेशा, आख्यानरत्नमालेचें संपादन व प्रकाशन, देव, धर्म, वेदान्त व पौराणिक कथा ह्या विषयांचें त्यांच्या

संग्रहांतील बाहुल्य व पंडिती थाटाची रचना ह्या गोष्टींवरून त्यांची कविता बव्हंशीं जुन्या वळणाचीच आहे असें कोणासही म्हणावेंसें वाटेल. पण सामाजिक, आर्थिक व राष्ट्रीय विषयांचा समावेश त्यांनीं केलेला पाहून त्यांस नवीनांत गगावें असेंही त्यांस वाटल्याशिवाय राहणार नाही. अशा त्यांच्या ह्या द्विविध दर्शनावरून आम्हीं त्यांस नव्याजुन्यामधील संधिकालाचे कवि असें म्हणतो.

प्रस्तुत संग्रहांत त्यांच्या एकंदर ५८ कविता संकलित केलेल्या आहेत. ह्यांपैकीं सुमारे २४ जुन्या वळणाच्या आहेत. त्यांत 'जयतिशांकरि'सारख्या देवदेवतांवरील भक्तिप्रचुर, खरा साक्षी, एकान्तवास वगैरेंसारख्या आध्यात्मिक तर 'कांचनमृग', 'सीतेचा निरोप', 'श्रीकृष्णसंशोधन' वगैरे पौराणिक आहेत. ह्या जरी वाह्यतः जुन्या छाप्याच्या भासल्या तरी त्यांत नवकल्पनांची चमक मधून मधून चमकतांना दिसते. उ. अरुण तो मनिं लाजुनि पांगळा । तव पदाश्रित हा जणुं जाहला पा.२.५ पण 'सौंदर्योपासने' सारख्या विषयांतही कवीला वेदान्तच सुचतो. तो म्हणतो:— सृष्टिसुंदरी नटेल किति ती विश्वजननिच्या पुढें । तिचें सौंदर्य किति वापुडें । या सदुपायें विषयकर्दमीं वृत्ति कदापि न बुडे । भवाचा वृक्ष समूळचि खुडे ॥ येथें हा जो कवीनें भेद केला आहे तो मान्य होण्यासारखा दिसत नाही. कारण विश्वजननी जी चित्छक्ति ती काय "सृष्टिसुंदरी"हून भिन्न आहे ? जगद्रूपानें सर्वत्र चित्शक्तिच विलसत नाही काय ? दुसरें असें कीं आधुनिक कविता स्त्रीपुरुषप्रेमानें अगदीं फुललेली असावयाची, तर महाजनांच्या कवितेस ईश्वरी प्रेमाशिवाय इतर प्रेमाचें अगदीं वावडें आहे. पहा:—

'स्त्रीमुखाकडे जी दृष्टि एकदां वळली ! ती पुन्हांही वळली म्हणजे पुरती चळली ।' इतकी त्यांना शृंगाराची भीति वाटते ! पुनः 'साशंकित शारदे'त ते शारदेच्या तोंडीं पुढील विचार घालतात :—

'सांप्रत मजभोंवतिं ही माझी जी भक्तमंडळी जमली ॥

शृंगाररसीं ह्यांची वाणीसह वृत्ति सर्वदा रमली ॥

मन्मंदिर जें होतें गजबजलें थोर थोर संतांनीं ।

गेलें भरुनि आतां प्रेमाच्या वैषयीक गीतांनीं ॥ पा. ७६ ॥

ह्यावरून 'जेणें परमार्थ वाढे । अंगीं अनुताप चढे । भक्ति साधन आवडे ॥ इत्यादि समर्थांची सद्ग्रंथाची व्याख्या ह्यांच्या कवितेस बरोबर लागू पडते असें वाटतें. आणि ह्या गुणवैलक्षण्यामुळेंही ती नवीन कवितेपासून धोडीशी अलग राहते. असो.

(२) भाषांतरितः— वरील एक गोष्ट बाजूस ठेविल्यास जुन्या कवींत कधीं न आढळणारा एक गुण महाजनांत आढळतो. तो हा कीं त्यांनीं आंग्लभाषेतील सुंदर विचारांचें सुंदर लेणें आपल्या मायभाषेवर चढविलें आहे. ह्या संग्रहांत त्यांचीं सहा भाषान्तरें आहेत तीं अशीं:—(१) Pope's Ode on Solitude एकान्तगीत. (२) जनसेवा हीच ईश्वरसेवा L. Hunt's Abu Ben Adhem, (३) C. Mackay's Sympathy सहानुभूति (४) Sir Walter Scott's Lullaby अंगाईगीत. (५) Mother's Love मातृहृदय, (६) Tagore's गीतांजलि आणि तुळसीरामायणावरील विहारिणी टीकेतील 'श्रीरामचरितमानस' हीं भाषान्तरें मधुर, अर्थपूर्ण व अगदीं मराठी वळणाचीं झालीं आहेत, हें गीतांजलीचें जें विवेचन मागें केले आहे त्यावरून सहज समजण्यासारखें आहे.

(३) सृष्टिविषयकः— हा त्यांच्या कवितांचा तिसरा गट होय. सृष्टिकाव्य, वर्षर्तूतील उषःकाल, चेंडुफळी, तेजोभंग, गगनास व उपारविवाह अशा कविता ह्या गटांत घालतां येतील. पण शेवटच्या कवितेशिवाय कवीचें लक्ष निसर्गाच्या निर्भेळ वर्णनापेक्षां अध्यात्म, वेदान्त व पौराणिक कथा यांकडेच अधिक झुकलेलें व रमलेलें दिसतें. उपारविवाहांत मात्र निसर्गवर्णन बरें झालें असून कांहीं हृद्य कल्पनाही त्यांत दिसतातः—

नभःपात्रीं तारका ठेविलेल्या । लग्नकालीं त्या पीतवर्ण झाल्या ॥

प्रभातानें अक्षता करूनि त्यांच्या । दिल्या वांदुनिया करीं प्रेक्षकांच्या ॥पा.४१॥

त्याचप्रमाणेंः—

होतो सांग विवाह जेथ निवसे प्रेमामृताचा झरा ।

त्याचें दिव्य चरित्र फोडित सदा पाषाणिंही पाझरा ।

नाहीं लौकिक; त्यां रुचे निरुपमा प्रेमान्विता सत्यता ।

दांपत्यास अशा जगत्पतिहि तो कुर्यात् सदा मंगलम् ॥४२॥

असें सुलग्न सावधान झालें आहे.

(४) चवथ्या गटांत सामाजिक, आर्थिक, व राष्ट्रीयभावना व्यक्त करणाऱ्या कविता येतात. जागृति' (पा. ३८) ह्या कवितेंत कवि हिंदमातेस हाक मारतो. 'ऊठ ऊठ 'जागृत हो त्वरित हिंदमाते' असें म्हणून रूढिरूपी-शवसमवसन तूं पांघरतेस तें टाक, चारी वर्ण स्वकर्मच्युत झाले आहेत त्यांस शुद्ध व समर्थ करून समत्वानें वागव, असें त्यानें तिला सांगितलें आहे. पण ह्यांतही 'पुरुषसूक्तांतील' ब्राह्मणोऽस्य इत्यादीची आठवण व 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' वगैरे वेदान्त ह्या योगें मूळ कल्पनेस गौणत्वच आलें आहे. त्याचप्रमाणें 'केवढें आश्चर्य हें !' ह्यांत अंत्यज आर्यधर्मांत अस्पृश्य राहतो पण धर्मांतरानें स्पृश्य होतो ह्या गोष्टीकडे 'आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनं'-सारख्या वृत्तीनेंच कवि पाहतांना दिसतो. "भांडवलशाहीबद्दलचे" विचार पंचमहाभूतांच्या रूपकानें, राष्ट्रजागृतीचा उपदेश अमेरिकेच्या दृष्टान्तानें व पारतंत्र्यमुक्तता पोपटाच्या अन्योक्तीनें सांगितल्यामुळें त्यांच्यांतील तेज व सामर्थ्य पुष्कळच मिळमिळीत झालेलें दिसतें. मात्र मधून मधून ॥ राष्ट्र-भावना मरून गेली किति शतकांपासुनी । चाटितां काय वर्ण घेऊनी ?' अशी एखादी ओळ जळजळीत आढळते खरी. पण वरच्यासारख्या भस्मनांचया-मध्ये ती केव्हांच लुप्त होते. आतां कुठें, भारतभूमाय, सिंहगड, विटंबना, ऐसें जिणें कशाला, व नशिवाचा खेळ ह्या ऐतिहासिक कवितांत पूर्ववैभवाच्या अभिमानानें उत्पन्न होणारी वीरश्री त्यांतील निराशेच्या सुरानें व रडगाण्यानें अगदीं गलितोत्साह झालेली दिसते. ह्या प्रकरणाच्या आरंभी उद्धृत केलेल्या कवितेंतील निराशावादाचा सूर स्वतः कवीच्या कवितेंतच ह्याप्रमाणें ऐकण्यास मिळतो. सांगावयाचें तात्पर्य एवढेंच कीं, ज्या सामाजिक, आर्थिक व राष्ट्रीय संकटांचा व दुःखांचा नुसता नामनिर्देशही कधी जुन्या कवितेंत चुकून आढळावयाचा नाही, त्यांची जाणीव प्रस्तुत कवीस आहे खास. त्यांचा विचारही त्यास डाचतो, पण एखाद्या दडपणाखालीं गुदमरून गेलेल्या माणासाप्रमाणें त्यांचा उच्चार मात्र त्यांजकडून प्रस्फुटतेनें होत नाही, आणि त्यांतून तरून जाण्यास कोणते मार्ग आचरावे हें सांगण्याचें ही त्यांस सुचत नाही. 'मातृहृदयांत' त्यानें 'बालविधवा व बालहत्या' या सामाजिक संकटांचा ऊहापोह करण्याचें मांढें धैर्य दाखविलेलें दिसतें खरें खरी पण त्यांतील चर्चा अगदीं भीत भीत व वर वर अशी केलेली दिसते.

आणि ह्यावर उपाय कोणता तर 'करी जिज्ञासू वेत निश्चयाचा । बालहत्या-
प्रतिबंध करायाचा ॥ आस्तिकांनो ! जा पंढरीस आतां । पहा प्रत्यंतर
राउळास जातां ॥ इ. इ. ॥ पा. ९८ ॥ हा उपाय कितपत पुरेसा आहे हे
सांगावयास पाहिजे असें नाहीं.

(५) ह्या गटांत 'दासगणूचें सांत्वन' तर गोळेगांवकरांचें अभिनंदन,
आणि केशवसुत, श्रीपाद कृष्ण व गडकरी ह्यांची प्रशस्ति अशा व्यक्तिविष-
यक कवितांचा, वाचनालय व नरवानर ह्यांसारख्या किंचित् विनोदी कवि-
तांचा, आणि 'अन्यदर्शना'सारख्या बोधपर कवितांचा समावेश करितां
येईल. दामोदर वामन आठवले ह्या दासगणूच्या प्रियशिष्याच्या निधना-
नंतर त्यांस अर्पण केलेल्या सहानुभूतिपर आर्या फार सुबोध व विनयपूर्ण
झाल्या आहेत. संस्कृतशब्दप्रचुरता व दीर्घसमासबाहुल्य ह्या दोषांनीं
विवर्जित असें मारोपंती आर्येचें गुणसर्वस्व त्यांत पाहावयास मिळतें. 'वेडें
पोर म्हणा मज परि माझा शब्द हा नका मोडूं ! ॥ सेवा सरस्वतीची कांहीं
झालें तरी नका सोडूं ! ॥ ही लडिवाळपणाची गोड विनवणी दासगणू-
सारख्या विरक्त संतासही अमान्य करणें अशक्य झालें, ह्यावरूनच तिचा
प्रभाव समजण्यासारखा आहे. कविप्रशस्तींत शिवाजी, तान्हाजी व कृष्णा-
र्जुन ह्यांच्या केशवसुत, कोल्हटकर व गडकरी यांस दिलेल्या उपमा 'हर-
वन्नीलकंठोऽयं विराजति शिखावलः'प्रमाणें अगदीं अनुचित व दोषयुक्त
भासतात. महाजनांची कविता सामान्यतः गंभीर स्वरूपाची असल्यामुळे
तींत क्वचित्च विनोद आढळतो. 'आधुनिक काळ व कवि' ह्या कवितेंत
तो उपहासगर्भ आहे तर 'वाचनालय' आणि 'नरनावर' ह्यांत तो
विहासयुक्त आहे.

सामान्यानें विचार करितां जरी महाजनांच्या कवितेंत नाट्यिक प्रमेयें नाहींत,
गूढ संशोधन नाही, सृष्टिवर्णनें नाहींत, स्त्रीस्वरूपवर्णनें नाहींत, शृंगार-
वर्णनें नाहींत व तिच्यांत कल्पनांच्या भराऱ्याही नाहींत तरी पण तींत
परमार्थसाधन व नीतिबोध हीं ठळकपणें आहेत. त्याचप्रमाणें देशाभि-
मान, राष्ट्रप्रेम, समता, बंधुता, सामाजिक व आर्थिक दुःखें कमी करण्या-
विषयींची तळमळ ह्या गोष्टीही अंशतः तिच्यांत दिसतात. पण सर्वांत श्रेष्ठ
गुण म्हटले म्हणजे ती स्वरूपानें सुंदर असून नीटनेटकी, ठाकठिकीची व

अत्यंत मनोरम व आकर्षक आहे. उपमारूपकोत्प्रेक्षादि साध्या अलंकारांनी ती वाचकाचे मनास खुलविते व नादमधुर अनुप्रासयमकांदींनी ती त्यास भुलविते. तिच्यांत माधुर्य आणि प्रसाद हे गुण उत्कटत्वानें दिसतात. भाषा सर्वत्र शुद्ध, सुबोध व सरळ असून ओघवती आहे. समर्पक शब्दयोजनेंत त्यांचा हातखंडा आहे. ह्या गुणसमुच्चयामुळें त्यांस नांदेडच्या कविवृंदांत अढळ उच्च स्थान प्राप्त झालें आहे. संतश्रेष्ठ दासगणू व कविश्रेष्ठ राजकवि चंद्रशेखर ह्यांच्यासारख्यांनी त्यांच्या कवितेला प्रशंसापत्रें दिली आहेत तर प्रो. लेलेशास्त्र्यांसारख्या पंडित रसज्ञानें तिला प्रस्तावना लिहिली आहे. तेव्हां 'महजनांची कविता ही महाजनांची कविता आहे' ह्या त्यांच्या उद्गारांचा पुनः अनुवाद करून व महाजन प्रार्थितात त्याप्रमाणें 'स्वीकारीं रसिका प्रेमभावे' अशी प्रार्थना करून हें प्रकरण संपवितों.

पुढील श्रुतिमधुर यमक रसिकांच्या कानांत नेहमीं रुणझुण करीत राहिल व स्मृति सदैव जागृत ठेवीलः—

अभय दे वरदे वरदायिनी । हृदय-मंदिर-मंचकशायिनी ।

नत सदां तव दास पदा नति । नच कदा वरतों वरदान मी ॥पृ. ९॥

मानसविहारांतील उतारा

धनुर्भंगप्रसंगीं सीतेची मनःस्थिति.

पुनः पुनः राघवातें । पाहुनी स्तवी देवातें । जानकी निजमनातें । धीर देई ॥ पा. १२५. तरीहि तें प्रेमाश्रुंनीं । येती नेत्र डवडवुनी । तनु सारी रोमांचांनीं । कंपाकुल ॥ रूप पाही डोळे भरून । स्मरतांच पित्याचा पण । पुनः जानकीचें मन । कासावीस ॥ “हा ! हा ! ताता आपण । पण मांडिला दारुण । निज कल्याण अकल्याण । कळे न कसें ? ॥ सचिवहि दिसती भ्याड । सांगती न बुद्धि प्रौढ । पंडितसभेंत उघड । अन्याय हा ॥ वज्राहून कठोर । कोठें हें चाप दुर्धर । ही सांवळी सुकुमार । मूर्ति कोठें ? ॥ कोणत्या प्रकारें देवा ! । मी मनीं धीर धरावा । हिच्याचा वेध व्हावा । शिरीषें कसा ? ॥ सभेची गुंगली मति । बा ! शिवचापा मजप्रति । आतां तूंच एक गति । निर्वाणीची ॥ रामातें पाहून तरी । जडता टाकी सभेवरी । सूक्ष्म हो या अवसरी । तूंच बाबा”

ऐसें जिणें कशाला ! (पा. ५६)
(वृत्त-गजल)

ना स्वाभिमान अंगीं ऐसें जिण कशाला ? । प्रेतापरी जळो हें प्राणाविणें
कशाला ? धृज् ॥ स्वार्था ! खुशाल आतां थैमान घाल येंथें । पाशा ! तुझे
फुकाचें आतां भिणें कशाला ? ॥ या शत्रुनों लुबाडा सर्वस्व आमुचें हें ।
शक्तिप्रयुक्ति साऱ्या या योजिणें कशाला ? ॥ गेली स्वधर्मसत्ता, गेली
समस्त मत्ता । आम्ही मनुष्य आहों हें सांगणें कशाला ? ॥

दांषाविहकरण (पा. १६)
(शार्दूल-विक्रीडित)

जो जो दोष अतीव गर्ह्य म्हणूनी अन्यास मी देतसें ।
तो तो आत्मनिरीक्षणांत मजला माझ्याच ठायीं दिसे ॥
देतो ताप म्हणून फेंकुनि दिला पाषाण सूर्यावरी ।
गेला कोठवरी म्हणून बघतां माझ्याच येतो शिरीं ॥

प्रकरण १६ वें

श्रीकृष्ण वामन गाडगीळ

(सन १८९८)

सान्या विश्वीं काव्य वसे । परि तें कवि-रसिकांचि दिसे ! ॥ श्री. गा.

यांचे आजोवा वे. शा. पारंगत दामोदरपंत गाडगीळ हे मोठे सदाचार-संपन्न होऊन गेले. स्नानसंध्या, यमनियम व वेदान्तप्रतिपादन वगैरे गोष्टी त्यांनीं आमरण चालू ठेविल्या होत्या. ह्यांचे वडील डॉ. वामनराव गाडगीळ हेही मोठे सुविद्य व सुस्वभावी गृहस्थ आहेत. एवढेंच नव्हे तर ते एक मोठे गद्य लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. अशा नांमाकित सुवंशांत प्रस्तुत कवीस जन्म लाभला. जिल्हा नांदेड मधील देगलूर मुक्कामीं कार्तिक वा १० शके १८२० मध्ये तो जन्मला. ह्यांनीं प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण संपादन करून इंटरमीजिएटपर्यंत उच्च शिक्षणही पुरें केलें आहे. आजोवांच्या शिक्षेंत त्यांस वेदान्ताची आवड लागली. वाचन व लेखन ह्यांचा हव्यास त्यांनीं वडिलांपासून उचलला. तर वृत्तींतील ध्येय-निष्ठा व तत्त्वनिष्ठा हीं त्यांनीं आपल्या पितृव्यांपासून (रा. महादेवराव, बी. ए., एल्. सी. ई.) घेतलीं. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे उत्कृष्ट आनुवंशिक संस्कार यांजवर जन्मतःच घडले आहेत. ह्यामुळें ह्यांचा स्वभाव मूलग्राही व तत्त्वजिज्ञासु झाला आहे. त्यांत भावनांचें प्राधान्य असलें तरी कल्पनांचा विकास फारसा झालेला दिसत नाहीं. मन अत्यंत हळुवार आत्मनिष्ठ व अंतर्मुख असल्यामुळें भावगीतांकडेच त्यांचा ओढा विशेष आहे. त्यांचे ठिकाणीं अभिमान व महत्त्वाकांक्षा हीं जरी आहेत तरी एकंदरींत ते स्थितिनिष्ठ, एककल्ली भितभाषी व एकान्तप्रिय आहेत. त्या-मुळें पुढें पुढें येऊन प्रसिद्धि मिळवावी हें त्यांस रुचत नाहीं. उलट इच्छा-शक्ति किंचित् दुबळी असल्यामुळें त्यांच्यांत एक प्रकारचा न्यूनगंडच उत्पन्न झाला आहे. ह्या वृत्तीमुळें त्यांचा व्हावा तेवढा लौकिक झालेला नाहीं. हे इंजिनियर खात्यांत हिशोबी कारकुनाचें काम करीत असतात.

प्रस्तुत संग्रह जानेवारी स. १९२८ मध्ये हैद्राबाद (दक्षिण) येथील महाराष्ट्र वाङ्मयाचे पहिले पुस्तक म्हणून प्रकाशित झाला आहे. ह्यांत कवीने विनयशीलतेने आपले काव्यसुमन सदाफुलीच्या फुलाप्रमाणे आहे असे सांगून ते परमेश्वरास वाहिले आहे. हे उचितच आहे :—

सदाफुलीच्या सम काव्य माझे । सुगंध ना त्या फुलण्यास लाजे ! ।
ईशातरी त्वत्पदिं वाहताहे । तेणे तया सार्थक लाभताहे ! ॥

हे पुस्तक भावगीतांचे आहे, व त्यांची रचना कांहीं छंदोबद्ध व कांहीं जातिबद्ध आहे. आजपर्यंत कवीची पद्यरचना सुमारे ७६०० ओळींची झाली आहे. ह्यांत खंडकाव्य किंवा महाकाव्य नसून स्फुट विषयांवर सुमारे १६५ काव्ये केलेली आहेत. ह्याशिवाय १०।१२ इंग्रजी कविताही त्याने केल्या आहेत. 'माझीं फुले' गुच्छ पहिला, ह्यांत त्याने एकंदर ५१ कविता संगृहीत केल्या आहेत. सन १९२० पासून तो १९२७ पर्यंत-तच्या कालांत 'न्यू पूना कॉलेज म्यागझीन', 'काव्यरत्नावली', 'शालापत्रक', 'स्वधर्म', 'अरुणोदयमाला,' व 'सहविचार' वगैरे नियतकालिकांतून ह्या पूर्वीच प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. दुसरा गुच्छही तयार असून त्यांत ७५ कविता यावयाच्या आहेत. त्याची सुमारे ४० पानांची प्रस्तावना 'फुले वाहण्यापूर्वी' ह्या नावाने छापून प्रसिद्ध झाली आहे. तींत त्यांनी आपली मनोभूमिका फार उत्कृष्ट रीतीने स्पष्ट केली असल्यामुळे त्यांच्या काव्याचे सामान्य स्वरूप व रहस्य ही झटकन ध्यानांत येण्यास ते एक मोठेच साधन झाले आहे. अशा साधनाच्या अभावी टीकाकारांस आपलेच तर्कवितर्क लढवावे लागतात. व इतके करूनही कवीचे खरे हृदय त्यांस उमगतेंच असे नाही. म्हणून वरील प्रस्तावनेतील कांहीं महत्त्वाचे उतारे व त्याने स्वतः लिहून धाडलेले विचार खाली दिले आहेत. हेतु एवढाच की कवीच्या काव्याचे अंतर्बाह्यस्वरूप वाचकांस त्याचेच तोंडून समजावे. कवि म्हणतो:— "माझ्या मनाचा कल सध्यां ईन्स्टीनचा आपेक्षावाद व मनोविश्लेषणशास्त्र हे विषय आत्मसात् करण्याकडे आहे... काव्य, तत्त्वज्ञान व शास्त्र ह्यांविषयीची माझी आवड एकसारखी वाढत आहे. त्यामुळे लिहिण्यापेक्षा शिकण्याकडेच माझे मन अधिक ओढ घेत आहे. स्वतःचा मनोविकास करून घेणे मला अधिक महत्त्वाचे वाटते. म्हणजे

कलेपेक्षां मी जीवनासच अधिक महत्त्व देतो. उच्च सारस्वताच्या अभ्यासाने आपले जीवितही उच्च होऊ शकते. तसेच लेखकाच्या जीविताचा परिणामही त्याच्या काव्यावर होत असतो. माझ्याविषयी सांगावयाचे तर समाज-विषयक प्रश्नांपेक्षां मला स्वतःच्या उन्नतीचे महत्त्व अधिक वाटते. व्यक्तींची उन्नति झाली की समाजाचीही उन्नति आपोआप होते. ह्या माझ्या स्वभावामुळे माझे लिखाण प्रामुख्याने (Subjective) आत्मनिष्ठ बनले आहे. ते वस्तुनिष्ठ किंवा समाजविषयक उहापोह करणारे नाही, म्हणून माझ्या कवितांतून समाजविषयक प्रश्नांपेक्षां अंतर्मनाचे उमाळेच विशेष आढळून येतात. कविता म्हणजे जर संसृतिटीका आहे तर आत्मनिष्ठ काव्य म्हणजे लेखकाची स्वतःवरील टीका म्हणतां येईल.

माझ्या व्यवसायांतील रेखीवपणा माझ्या कवितांतही दिसून येईल. मी जर डॉक्टर झालों असतो तर माझे लिखाण समाजविषयकच Objective झाले असते.

स्वतांच्या प्रबळ व क्षुब्ध मनोवृत्तींचे स्वयंस्फूर्तीने वाहू लागणारे ओघ माझे कवितांत ठिकठिकाणी दिसून येतात. माझ्या आयुष्यांत भावनांचे प्रमाथी झंझावात अनेक वेळां सुटले आहेत. मनाच्या अशा अवस्थेत सहज स्फुरलेल्या कवितांनीं मला पुष्कळ शांती व सुख दिले आहे. कलेसाठीं कला असला अभिनिवेश मजजवळ नाही. मायवोलीची सेवा करावी इतकी योग्यताही नाही. मनाची तळमळ शांत व्हावी हाच मूळ हेतु असला तरी, माझ्या कविता सहज स्फूर्त आहेत. परिस्थितीवर विजय मिळविण्यासाठीं चाललेल्या माझ्या निष्फळ धडपडींच्या पोटींच ह्या सान्या कवितांचा उगम आहे. या कविता स्फुरत असतांना, तरळ, शुद्ध, सात्विक, उच्च निरतिशय व निरपेक्ष असा आनंद मला वेळोवेळीं झालेला आहे. अशा-वेळीं मी सविकल्प समाधीचा आनंद भोगला आहे. ध्येय प्राप्तीची धडपड पण दूरदूर धांवणारे ध्येय आणि त्यामुळे होणाऱ्या दुःखाची प्रचीति, यामुळे हळुवार अंतःकरणांत कवितेचे निष्पंद पाझरतात आणि मग दुःखाचा उपशम होतो, असा मला अनुभव आहे. . . . . संसृति व नियति यांमध्ये नियमबद्धता आहे असे मी मानतो. परंतु निसर्गांत

विकासास व उत्क्रांतिक्षमतेस देखील पुष्कळ क्षेत्र आहे. स्फूर्तीचे क्षण केव्हां येतील हे सांगतां येत नाही. ते आले म्हणजे आनंदच आनंद !”

ही सर्वच प्रस्तावना मोठी वाचनीय झाली आहे. तिची भाषाशैली तशीच विषयोपन्यासपद्धति मोठी आकर्षक व भारदस्त झाली आहे. ती जिज्ञासूंनीं मुळांतून अवश्य वाचावी एवढें सांगून पुनः प्रस्तुत संग्रहाकडे वळणें इष्ट वाटतें. ह्या पुस्तकास दक्षिणा प्राईझ कमिटी, पुणे, व ग्रंथोत्तेजक मंडळ, इंदूर, या संस्थांनीं वक्षिसें दिलीं असून मुंबई व मध्यप्रांत आहे, वऱ्हाड येथील शाळाखात्यांनीं वाचनालयासाठीं तें मंजूर केलें आहे शिवाय न्या. मू. केशवराव, प्रो. चिं. नी. जोशी, राजकवि चंद्रशेखर (बडोदें). बा. अं. भिडे, टेंभुणीकर, डॉ. केतकर, श्री. कृ. कोल्हटकर, ह. प. पांगारकर वगैरे तज्ज्ञांचें आणि केसरी, नवाकाळ, महाराष्ट्र, सहविचार, रत्नाकर वगैरे निप्रतकालिकांचे उत्तम अभिप्राय ह्या पुस्तकास मिळाले आहेत. प्रि. प्र. के. अत्रे ह्यांनीं संपादिलेल्या “महाराष्ट्रशारदा” ह्या पुस्तकांत ‘बापूंची खाणावळ’ व ‘मर्मकथन’ ह्या दोन कवितास स्थान मिळालें आहे. ‘हृदयाचा पांवा’ ह्या कवितेंतील उतारा मोने ह्यांनीं आपल्या ‘मराठी साहित्य व व्याकरण’ ह्या पुस्तकांत दिला आहे. ह्याचप्रमाणें प्रो. माटे ह्यांच्या ‘महाराष्ट्र सांवत्सरिकांतही’ ह्या कवीस स्थान मिळालें आहे. ह्या सर्व गोष्टींवरून ह्या कवीची योग्यता ध्यानांत येण्यासारखी आहे.

प्रेमापासून परमार्थापर्यंतच्या विविध विषयांवरील कविता ह्यांत आल्या आहेत. कवितेचें वळण सर्वस्वी जुनें अथवा सर्वस्वीं नवें नसून तें संमिश्र स्वरूपाचें आहे. भाषा, व्याकरण व वृत्त ह्या दृष्टींनीं पाहतां ही रचना सामान्यतः शुद्ध आहे असें म्हणतां येईल. संग्रहांतील एकतृतीयांशाहून अधिक कविता वेदान्त, देव, धर्म, मोक्ष, स्तोत्रें, अष्टकें, नाममहिमा व नीत्युपेदश ह्यांवर आहेत. अर्थात् ह्या सर्वस्वी जुन्या वळणाच्या असून त्यांत क्वचित् मोरोपंतांची छाप दृष्टीस पडते. कर्मफल, संन्यास व मोक्ष, जिवाची तडफड, एका उन्मनस्काचे उद्गार, हृदयाचा पांवा, उन्मनस्कालाप, प्राकृतांस, भवार्णव, प्रभुपदीं, निर्वाणीची हांक, गतगोष्टी, प्रभुसपर्या, हरिं स्तवनाष्टक, नाममहिमा ह्यांचा धार्मिक व वेदान्तिक म्हणून उल्लेख करित-येईल तर एकच चूक, चुकल्या तरुणांस बोध, उपदेशाचें औषध, गगनबोध,

एकाकी निर्झरणी, व सुविचार ह्या उपदेशपर म्हणून संबोधितां येतील. हे विषय मराठी कवितेच्या नित्य परिचयाचे असल्यामुळे व त्यांत विचारांचें नाविन्यही नसल्यामुळे त्यांची विशेष चर्चा करण्याचें कारण नाहीं. मासल्यादाखल कांहीं उतारे पुढें दिले आहेत:—

मला अति अमोल ही नरवपू असे लाभली । मला द्विज; तसाचि सत्कुलज संसृती पाहिली. । अती भयद, कीं मुमुक्षु बनलों; तरी वासना । मला कळविती ! तुझ्याविण अहा, जर्गी यातना ! ॥ प्रभुपदीं पा. ७ ॥ ह्या ठिकाणीं पंतांच्या 'पटुत्व सकलेंद्रियीं मनुजता सुवशीं जनी ॥ इ. केकेची व इतरत्रही दाट छाया पडलेली दिसते. केकावलीसारखेंच हें गीत गोड व ठसकेवाज झालें आहे. 'हृदयाचा पांवा' असाच नितान्तमधुर झाला असून त्याच्या स्वरवर्णनाच्या मिषानें आपल्या कवितेचेच कधीं, मंजुळ, कधीं वेसूर, कधीं शांतीचे, प्रीतीचे व वीर्याचे सौम्य, मधुर व गंभीर असे सूर कवीनें गायिले आहेत कीं काय असें भासतें. त्याच-प्रमाणें गगनबोधांतील 'ये प्राक्तनें तुज जर्धीं कुदशा जगांत । तूं सोस ती धृति बहू धरुनी मनांत' ॥ व 'उपदेशाचे औषधांतील 'कटु परि हित वचनांतें मानावें, सांगतां अतां सकलां' हा उपदेश कोणासही मननीय व ग्राह्यच वाटेल. 'सुख पळतें, हुरहुरतें, हितवच त्यांचें क्षणोक्षणीं स्मरतें' इत्यादि रचनाही मोरोपंती थाटाची झाली आहे.

कवि, काव्य व कीर्ति ह्यांसंबंधीं, १ रुष्ट कवितासुंदरीस, २ निराश झालेल्या नूतन कवीस, ३ आमची इच्छा, ४ कवीचें स्तोम कां? ५ मर्मकथन, ६ कवि, व ७ कीर्तिवनिता अशा सात कविता आहेत. पहिलींत हे कविते वाले ! मज-वर रुसलीस कां ? तुझ्या अवकृपेनें सर्व विश्व मला शून्य भासतें, 'स्फूर्तीची मम वीणा झाली मूक गडे हाय ! । तुझ्या कृपेविण आतां म्हणुनी मृत्यु प्रिय वाटे । प्रसन्न होउनि सखे, काढगे हृदयांतील कांटे ॥ इत्यादि विचार आले आहेत. दुसरींत 'मधुर गान तुज निसर्ग शिकविल गा रे मग तूं मुक्तरवें । धरसिक जगही भजेल तुज मग थोर मानुनी खचित कवे ॥ असा निराश कवीस धीर दिला आहे. 'बोल बोलुनियां सत्य, मधु, स्निग्ध । करूं लोकांतें जर्गी सदा मुग्ध ! । मधुर काव्याची घालुं मोहनी ती । जर्गी संपादूं बहुत जनप्रीति ! ॥' वगैरे विचार 'आमची इच्छा' या कवितेंत

व्यक्त केले आहेत. तर 'व्यवहाराच्या रुक्ष जीवनीं कठोरता अनिवार; । कविहृदयाच्या सुमार्दवाचें स्तोम तरिच हो फार ! अशा रीतीनें जीवनांत कवीचें प्रयोजन काय हें सांगितलें आहे.

'मर्मकथनांत शिकोनीच आलों । उदरीं मातेच्या । गावें हा आमुचा स्वभावचि ! । हें तत्त्व ग्रथित केलें आहे. 'माधुर्य हुडकुनी चरचरांतिल सारें । शब्दांच्या रूपें मूर्त जगीं करणारे । भवपंथकंटकां मार्दव बहु देणारे । सौंदर्य सत्यता अढळ पदा नेणारे ! ॥ असें कवीचें वर्णन किंचित् पुनरुक्तीनें पुनः केलेलें 'कवि' ह्या कवितेंत आढळतें. 'कीर्तिवनिते'त कीर्तीचा लहरीपणा मोठ्या मार्मिकतेनें वर्णिला असून कवि आपल्या-संबंधीं म्हणतोः—, 'हो ती कीर्ति दिगंति, वा मुळिं न हो, 'कृष्णास' पर्वा नसे ॥

प्रेमाच्या निरनिराळ्या छटांवरही कवीच्या सात कविता असून त्यांत केवळ सात्त्विक व वैवाहिक प्रेमाचेच गोडवे त्यानें गाईले आहेत. त्यामुळे ह्या कविता प्रशांत व गंभीर झाल्या आहेत. त्यांत आधुनिक प्रेमाचा चटोरपणा किंवा अश्लीलपणा नाही. 'गृहविरहांत' गृहमौख्याची थोरवी वर्णन कवि म्हणतोः—प्रीतीचें विरहेंच वर्धन घडे; तेणें कळे योग्यता । गेहाची, जगिं त्या मुळींहि तुलना ना आढळे तत्त्वता ॥ संसारांत ऐक्यानें वागलें असतां—भवाब्धिच्या मग पैलतिरीं । नेइल आम्हां तोचि हरि ! ॥ असा दृढविश्वास कविनें 'प्रेमगीतांत' प्रकट केला आहे. त्याचप्रमाणें एक निराश स्त्री म्हणते— देवावरि यास्तव भार । घालुनी आतां मी वसतें । दावील दिवस सोन्याचे । कष्टेंच थोरपण येतें ॥ 'प्रियेस' ह्या कवितेंत कवीचें आपल्या भायेंवरील निरतिशिय प्रेम आपणांस पहाण्यास सांपडतें :— तुझे भावडें प्रेम मला वेडावून टाकतें; तुझे ऋजुत्व अलौकिक आहे. ह्या कंटकमय संसारपथीं तूं माझी प्रियकरणी (आहेस) । तव सहवासीं काव्य-लता गे फुलते मधुसुमनीं । प्राणाहुनि तूं प्रियतर असशी भाजन मोदाचें । सहवासाचें प्रिये लाभुं दे सौख्य सदा साचें ! ॥ ह्या कवीच्या अभ्यर्थनेस कोणीही 'तथास्तु'च म्हणेल. 'स्वतःला पहा तरी दर्पणीं' ह्या कवितेंत गरीब पति डागिने मागणाऱ्या पत्नीची समजूत करतो कीं— नकोत सखये ! खरेंच तुजशीं सुवर्णमौक्तिक मगी । स्वतांला पहा तरी दर्पणीं ! ॥ असें हें

दांपत्य भावडेच म्हटलें पाहिजे ! 'चंद्र-कांता' ह्यांतील पत्नीचें तुलनात्मक वर्णन आल्हादप्रद झालें आहे. शेवटल्या 'विरहगीतांतील' ज्वाला फारच दाहक झाली आहे. कवि सांगतो :-- दाहती तनूला ज्वाला विरहाग्नीच्या । मी मुकलों सुखकर तव सहवासा साच्या !

'माझे बालपण' व 'बाळपण' ह्यांतील 'सुलभसौख्यं हि बाल्यं' ही कल्पना फार गोड रंगली आहे व 'गेलें शैशव हाय ! आज पुढतीं येणार कां केधवां ! । असें प्रत्येक वाचक कवीबरोबर म्हणून हळहळल्याशिवाय राहणार नाहीं. 'काव्यां शैशव आठवोनि रमणें हेंची उरे हो अतां ! कमलकेलींत वात्सल्यरस वन्यापैकीं उतरला असून तिच्या निरागस केलि - ॥ वधुनि मोह पडे मतिला अती ॥ असें वाचकासही वाटतें.

सदाफूल व लाजाळू ह्या कवितांत निसर्गवर्णन नसून कवीनें त्या विषयींचे आपले तात्त्विक विचार प्रकट केले आहेत पण 'वर्षाकालांत' मात्र निसर्गवर्णन थोडेंबहुत आढळतें. ह्यांतील 'पर्जन्यस्वागतार्थं दर्दुर गायन करिते झाले ॥ ही कल्पना दर्दुरांच्या गायनासारखीच कर्णकटु भासते. ह्यावरून शुद्ध निसर्गवर्णनांकडे कवीचा ओढा फारसा दिसत नाहीं.

'आम्ही मावळे जरी भावडे; आम्हां लेखणी परकी । स्वदेशयश तें स्वधर्मयशही पसरूं साच्या लोकीं ।' असें म्हणणारे 'शिवबाचे मावळे' आधुनिक काळांतले हताश व निर्वीर्य असे मराठे भासतात. साकी वृत्तानें ह्यांतील वीररस अगदींच मिळमिळीत झाला आहे. रणबाजी, गाफिलगिरी, शिकस्त, नेस्तनावूद व आवाद वगैरे परकी शब्दांची खैरात ही येथें पुष्कळ झालेली दिसते. त्याचप्रमाणें 'दुर्दैवी हिंदभू'तलें दुर्दैवाचें रडगाणें वाचकास अधिकच रडकें बनवितें. कारण त्यांत ह्या दास्यगतेतून वर येण्याचा मार्ग सुचविलेला नाही. कवि सांगतो:- स्वातंत्र्यहीन झाली ही माय हिंदू-भूमी । झालों मलूल सारे आम्ही पुरे निकामी ! । स्वायत्तता कुठें हो गेली अतां सुखाची । ही वेळ आज आली पंकांत लोळण्याची ! । आणि शेवटीं 'जावी कशी स्थिति ही दास्यांत लोळण्याची ! । होईल हिंदभू का स्वायत्त पूर्ण साची ? ॥ असे प्रश्नोद्गार काढून कवि स्तब्ध बसतो !

त्याचप्रमाणें सामाजिक बाबतींतही कवि केवळ शाब्दिक दुःखप्रदर्शनापलीकडे जात नाहीं. विधवेविषयीं तो म्हणतो— कां उद्विग्न वरें ललाम

ललना रात्रंदिनी ही असे ? । हा ! हा ! कुंकुमहीन दीन सितता तीच्या ललार्ती वसे ! ॥

एकंदरींत ह्या आत्मनिष्ठ कवीचें मन सामाजिक व राष्ट्रीय दुःखांनीं पिळवटत नसल्यामुळें ह्या एक दोन कवितांत आकस्मिकपणें आलेले त्याचे विचार अगदीं निर्जीव व वरवरचे भासतात.

‘वापूंची खानावळ’ ही एकच विनोदी कविता ह्या संग्रहांत दिसते. ह्यावरून वरील विषयांप्रमाणें विनोदाचीही कवीस फारशी आवड दिसत नाही. ह्या कवितेंतील विनोद साधारणपैकीं बरा साधला आहे. हें पुढील उतान्यावरून सहज समजेल.

केशवसुत, गोविंदाग्रज, माधवानुज वगैरे आधुनिक कवींचा नामनिर्देश कवीनें मोठ्या आदरानें केलेला आढळतो, एवढेंच नव्हे तर त्यांची छापही ह्या काव्यावर जागोजाग स्पष्टपणें उमटलेली दिसतो. एकंदरींत ह्या कवीच्या कवितेचें स्वरूप ह्या कवीनेंच केलेल्या ‘लाजाळू’च्या वर्णनाप्रमाणें शब्दशः आहे असें म्हणतां येईलः—

(शिखरिणी)

तुझ्या अंगाची गे, मृदुल मधुता ये न तुलतां ।
 तुझ्या अंगालागीं वसन हिरवें दे रुचिरता
 जरी अंकीं तूझ्या मधुर सुमनें तीं न रमतीं,
 तरी तूझ्या ठाईं खचित जडली गे ! मम रति ।
 तुझी वृत्ती आहे बहु सरळ साधी सुलतिके ।
 तुझ्या भोळ्या भावा मुळिं न नखरा तो रुचुं शके ॥
 तुझ्या शालिन्याची अमित महती मी कथुं किती ।
 तुझ्या ठाईं बाईं बहुत रमते गे ! मम मति ॥ २ ॥
 नसे अंगीं तूझ्या अणुभरहि औद्धत्य लतिके ।
 तुझे सारे बाईं मज रमविती भावहि मुके ! ॥ इत्यादि.

वापूंची खानावळ (विद्युन्माला)

ताज्या खबरा अष्टदिशांच्या । कानीं पडती येथें साच्या ! । वाङ्मय-
 चर्चा संतत चाले । राजकारणहि येथें उसळे ! । व्यापारांतिल तेजी मंदी ।
 येथें येई वादविवादीं ॥ नाट्यकला ती चित्रकला ही । येती साच्या ललित-

कलाही । मानवतेचे अजब मासले । अवलोकनि हो येती सगळे । धन्य
धन्य ही भोजनसंस्था । अल्पलाभ तरि तिचा गृहस्था । (कारण, गृहस्थास
खाणावळींचा प्रसंग क्वचितच येतो.)

एकाकी निर्झरिणी (वसंततिलका)

“कोणीं मला मिळुं नये । नच मीहि कोणा । मार्गीं मिळेन परिसा मम
हाच बाणा.” गवें असे वदुनि धांवत एकटी ती । चाले पुढें; तिज कुणी
मिळुनी न जाती । ती ही कुणा न कधिही पुढती मिळाली । या कारणें
तिजसि विस्तृतता न आली ॥ तो वालुकामय पुढें पथ रुक्ष आला । आला
तिच्यावरि खरा अति घोर घाला । क्षीणत्व तीस सिकतेमधिं फार आलें । वाहूं
बघे परि मुळीं नच नेट चाले ! । सारे तिचे विफलचि मग यत्न होती; ।
हा, हाय ! तेथचि लया झणि पावली ती ! । “रत्नाकराप्रति मिळूं” असली
सदाशा । वाटे पदोपदिंच निर्झरिणीस खाशा । त्या वालुनें तिज परी गिळ-
लेंच पार । होता पुढेंच अजुनी किती अब्धि दूर ।

जीवाची तरफड (शार्दूल.)

माझ्या बुद्धिस कार्य लौकिक कदा गोडी न देतें खरो ।
मोदावें करुनी अलौकिक जनीं इच्छा अशी अंतरीं ।
देहांतूनि उलावयास बघते चिच्छक्ति माझ्यांतली ।
जेवीं पोपट पंजरीं तरफडे मुक्ती मिळायी भली !

प्रकरण १७ वें.

नारायणराव नांदापूरकर

(सन १९०१)

नारायणरावांचा जन्म सन १९०१ मध्ये मुक्काम नांदापूर, ता. कळमनूरी, जि. परभणी, येथे झाला. ह्यांच्या घराण्यांत देशपांडेपणाची वृत्ति चालू आहे. यांचे प्राथमिक शिक्षण नांदापूर येथे झाल्यावर दुय्यमशिक्षणार्थ कांहीं दिवस ते हैद्राबाद येथे राहिले होते. परंतु उस्मानिया म्याट्रिकची परीक्षा त्यांनी परभणी हायस्कूलांतूनच दिली. नंतर उच्च शिक्षणासाठी ते पुनः हैद्राबादेस आले व उस्मानिया कॉलेजांत प्रविष्ट झाले. तेथे संस्कृत व मराठी हे विषय घेऊन ते बी. ए. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गांत उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर त्यांनी तीन चार वर्षे उस्मानिया कॉलेज, औरंगबाद, येथे मराठी शिकविण्याचे काम केले. हे काम चालू असतांच खाजगी रीतीने अभ्यास करून त्यांनी अलीगड युनिव्हर्सिटीची संस्कृत ह्या विषयांत सन १९२८ त एम. ए. ची पदवी मिळविली. पुढे त्यांची औरंगाबाद येथे हायस्कूल शाखेत कायमची नेमणूक झाली. गुदस्त सालापासून ते उस्मानिया कॉलेज, हैद्राबाद, येथे मराठीचे ज्युनीअर लेक्चरर म्हणून काम करित आहेत. हे मोठे विनयशील व मनमिळाऊ असल्यामुळे विद्यार्थ्यांस व वरिष्टांस सारखेच प्रिय झाले आहेत. ह्यांच्या अंगातील दुसरा मोठा गुण म्हटला म्हणजे अभ्यासप्रियता हा होय. त्यांनी आपल्या विषयाचे सतत वाचन ठेविले असून मुक्तेश्वर व मोरोपंत ह्यांच्या भारतां-वर एक तुलनात्मक लेख लिहिला आहे. तो लौकरच प्रकाशित झाल्यावर वाचकांस त्यांच्या खोल अभ्यासाची व सूक्ष्म निरीक्षणाची ओळख पटल्या-शिवाय राहणार नाही. इंटरमीजिएटमध्ये शिकत असल्यापासूनच त्यांस कविता करण्याचा नाद लागला आहे. त्या वेळीं मोरोपंतांची कचदेवयानी व सावित्री हीं आख्यानें परीक्षेसाठीं वाचीत असतां वर्गांत रोजच्यारोज होणारे भाग आपल्या स्वतःच्या आर्यांत करून त्या आर्या आपल्या

प्राध्यापकांस दाखविण्याचा त्यांचा क्रम असे. ह्यामुळे त्यांची मोरोपंतांवर फार भक्ति जडली. त्यामुळे त्यांच्या कवितांवर मोरोपंती वळणाची छाप चांगलीच दृग्गोचर होते. जुन्या कवितेप्रमाणेच नवीन कवितेचाही त्यांनी अभ्यास केला असल्यामुळे त्यांच्या कवितेवर ह्या कवितेचेही इष्ट असेच परिणाम झाले आहेत. म्हणून त्यांच्या कवितेत जुन्यानव्याचे मोठे मधुर संमीलन झालेले दृष्टीस पडते.

‘वाग्विलास’ ह्या नावाने त्यांचा एक कवितासंग्रह सन १९२८ मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. ह्याची ६५ पाने असून त्यांत एकंदर ३६ प्रकरणे आहेत. ह्यांतील कवितांची संख्या ३३६ असून त्यांच्या ओळी सुमारे १३०० असाव्या. पण ह्यांचा काव्यव्यासंग फार दांडगा असून त्यांनी पुष्कळच काव्यनिर्मिति केली आहे. परंतु प्रकाशक किंवा पैसा ह्यांच्या अभावी ती तूर्त धूळ खात पडली आहे. मराठवाड्यांतील आधुनिक कवींची ही एक सर्व सामान्य अडचण आहे. त्यावरून पदोपदी जी एक महत्त्वाची गोष्ट सिद्ध होत आहे ती ही की येथे कवींची वाण नसून प्रकाशकांची वाण आहे. कविता गवतासारखी उदंड आहे. असे विनोदाने म्हणा किंवा परमार्थाने म्हणा, तिचा पुरस्कर्ता इकडे आज कोणी नाही. ‘जीर्णमंगे सुभाषितम्’ अशी स्थिति प्राप्त झाली आहे. ह्या कवीच्या अप्रकाशित कृतीचा नामनिर्देश पुढे यथास्थल पाहावयास मिळेलच; तूर्त त्यांच्या प्रकाशित झालेल्या ‘वाग्विलासाकडे’ वळू.

ह्यांत एकंदर ३६ विषयांवर कविता आहेत म्हणून वर सांगितलेच आहे. निसर्ग, प्रेम, राष्ट्रीय व स्फुट असे त्यांचे ठळक वर्गीकरण करता येईल.

(१) निसर्गपर कवितांवर वालकवि ठोमरे ह्यांच्या वळणाचा वराचसा ठसा उमटलेला दिसतो. उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा इत्यादि अर्थालंकारांची व अनुप्रासयमकादि शब्दालंकारांची गर्दी कवीने सर्वत्र उडवून दिली आहे. वालकवीसारखेच या कवीचेही निसर्गाशी खेळकरपणाचे नाते दिसून येते. निसर्ग आनंदाने व सुखाने ओतप्रत भरला आहे, मनुष्याने तो डोळसपणे हुडकावा व यथेच्छपणे लुटावा, ही कवीची इच्छा दिसते. परंतु सर्वांनाच अशी दृष्टि असणे शक्य नसल्यामुळे कवीने ती

कामगिरी करून काव्यरूपानें आपल्यापुढें ठेविली आहे. हेंच धोरण अशा प्रकारच्या कवितांत दिसून येतें. ह्यांपैकीं कांही कविता पाहूं:—

‘हीं फुलें मुलें वेलींचीं’ ही कविता फुलांमुलांच्या टिळक कवीची आठवण करून देते. तीं—॥ डुलतात । निजानंदांत । जशीं काव्यांत । मनें रसिकांचीं । हीं फुलें मुलें वेलींचीं ॥ ‘निसर्ग-संगीत’ हें एक नितान्तमधुर निसर्गगीत आहे. त्यांत ॥ निसर्गासवें जडमूढांना । संगीताच्या असंख्य ताना । उठती कविहृदयांत बुडाला निसर्ग संगीतांत ॥ १० ॥ हें निसर्गाचें शांत स्वरूप दुःखी-कष्टी माणसास क्षणभर खात्रीनें रिझवील असें वाटतें ! पुढें ‘गुलाब’ ह्या कवितेंत युवतींच्या हृदयांत वसे । प्रेम बोलती तथा पिसें । तोच कपोलीं पहा ठसा । गुलाब फुलला हसत कसा ॥ इ. इत्यादि ओळींनीं ‘गुलाबी कोड्या’ची आठवण झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. निसर्गपर कविता-तील आनंदमय वातावरण, खेळकर शब्दयोजना व अभिनव कल्पना या योगानें अत्यंत सुखसंवेदनात्मक झालेलें अनुभवास येतें. पुढील कल्पना पहा:— पदर धुक्याच्या मुखावरी । अपसारुनि रवि चिबुक धरी । सृष्टि सती चिबुकस्पर्श । लाजुनियां दंवमिषें हंसे ॥...दिशादिशांची कळी खुले । निसर्गदेवी मुदें डुले ॥ ३ ॥ (दिशादिशांची कळी खुले). ‘अमावास्येच्या रात्रीं’त विरहोत्सुक तारा आपला प्रियकर शशांक यास शोधून शोधून दमल्यावर रागानें लाल कशा झाल्या, मग निरनिराळे पुंज करून त्यांनीं सर्व कुंज कसे धुंडले, नंतर असंख्य दिवच्या बनून आकाशाचें पटल फाडण्याचा निकर त्यांनीं कसा केला व सरते शेवटीं क्षितिजप्रांतिं चिता भडकली आत्म-यज्ञ त्यांत । सर्वही तारा बघतां बघतां प्रेमें करितात ! ! ॥ आत्मयज्ञ कसा केला हें वर्णन मोठें चटका लावणार झालें आहे. त्यामुळें ह्या अमावा-स्येच्या रात्रींत सुद्धां पौर्णिमेचें चांदणें पडल्यासारखें भासतें. पुढील ‘काळोख’ ह्या कवितेंत “कृष्ण कन्हया कृष्ण कांबळी विश्वावर पसरी ॥” अशा अनुप्रासांत तुमकत येणारी ही मुक्तेश्वरी कल्पना मोठी गमतीदार आहे, तर पुढील लपंडवाची कल्पना पुराणपुरुष प्रकृतिसवें कीं लंपडाव खेळे । तम पसरे विश्वांत, झांकितां चंद्र-सूर्य-डोळे ॥ ५ ॥ तितकीच अचाट आहे. आणि रसचि भयानक पसरे पाहुनि भयानका रुद्रा । ही कल्पना अशीच भयानक वाटते. आणि सरते शेवटीं ह्या आपल्या नव

नव उत्प्रेक्षांना दृष्ट लागू नये म्हणूनच कवीने पुढीलप्रमाणे दृष्ट काढून हे प्रकरण संपविले आहे असे दिसते. सृष्टिसतीला दृष्ट न व्हावी म्हणुनि गालबोट । काळोखाचे प्रभुरायाने लाविले नीट ॥१३॥ पण ह्या तीटीने किंवा गालबोटाने सृष्टीसुंदरीचे व उत्प्रेक्षांचे सर्वच तोंड काळे झाले ह्याचे भान कवोस राहिले नाहीसे वाटते ! पुढील 'मृत पुष्पास' ह्या कवितेत कवीने आपले निसर्गप्रेम 'तुजविणे खुले । हृदय मम झाले । जड जगत्, सकल चैतन्य तुजसवे गेले ॥ ८ ॥ व्यक्त केले आहे. ह्या संग्रहातील सृष्टिवर्णनेच मोठी मोहक झाली आहेत.

(२) पुढील गट प्रेमविषयक कवितांचा होय. ह्यांत 'प्रेमासाठी' व्यर्थ जगणे, मुरली, मी जाईजुईची कळी, हरवलेली प्रीत, हिरवळीत लाली वगैरे कवितांचा समावेश करितां येईल. ह्यांत निसर्ग व प्रेम ह्यांचे सुंदर मिश्रण केलेले आहे. म्हणजे निसर्गवर्णनाच्या पार्श्वभूमीवरच प्रेमाचे आलेखन केलेले आहे. त्यामुळे त्याचे स्वरूप सर्वत्र सात्त्विक व निर्विषयिक असे झाले आहे. शृंगाराला त्यांत प्रकट स्थान नाही. कित्येक ठिकाणी तर निसर्गाशी इतके बेमालूम मिसळलेले आहे की कवि कोणते वर्णन प्रामुख्याने करित आहे हे समजणे कठीण झाले आहे. पण त्यामुळे शृंगारराजाचे कोमल मार्दव व मधुर मादक वैभव ही ह्या प्रेमकवितांत आढळत नाहीत. 'प्रेमासाठी' या कवितेतील चंद्रकुमुदिनी, सूर्यउषा, रात्रदिन, भृंगकलिका, वृक्षवल्लरी ह्यांच्या प्रेमाचा ओघ वर्णित वर्णित कवि जेव्हां हिमनगवाळा व शिव, ब्रह्मयोनि (?) ऊर्वशी, व पुरुरवा, व अर्जुन-सुभद्रा ह्या पौराणिक कथांकडे वळतो तेव्हां उत्तरोत्तर मौज कमी होत जाऊन शेवटल्या— विश्ववेदिका व्यापुनि उरला प्रेमाचा विस्तार । प्रेमासाठी विश्व निर्मितो ईशहि वारंवार ॥ ह्या तत्वज्ञानाने तर ती अगदीच अदृश्य होते. उपभुक्तपरित्यक्त कलिकेचा शोक 'व्यर्थ हे जर्गी या जगणे' ह्या कवितेत बरा वर्णिलेला आहे. 'मुरली'मधील प्रेम राधेच्या एकांतिक भक्तिसरांत विलीन झाले असल्यामुळे त्यांत दिव्यत्वच अधिक आहे. 'मी जाईजुईची कळी' ह्या कवितेतील प्रेमी स्त्रीपुरुषांच्या शाब्दिक कोट्या किंवा पकडी मोठ्या चटकदार झाल्या आहेत. 'हरवलेली प्रीत' एकदां गेली की काय.

मची, हें तत्त्व एका विरही जनास समजावून देण्यासाठीं कवीनें निसर्गातील सर्व उदाहरणें त्याच्यापुढें ठेवून शेवटीं असें सांगितलें आहे कीं— हृदयकपाटीं प्रीत कोंदली—दुर्विधिनें परि जाय उडुन । ती कुणीं आणावी तिथें फिरुन ! ॥ पण ह्या पांडित्यानें त्याची तर समजूत पटावयाची नाहीच पण वाचकांचीही पटेल कीं नाही ह्याबद्दल शंका वाटते. 'हिरवळींत लाली' हें गीत मात्र फार गोड झालें आहे. ह्यांत पतिपत्नींचा संवाद मोठ्या मार्मिकतेनें गुंफिला आहे. हिरवळींत लाली कशानें आली ह्या पत्नीच्या प्रश्नास पुढील उत्तरें पतीनें दिलीं आहेत:—

कोणी गंधर्व प्रीतीचें पर्व अभाळांत लुटीत असेल किंवा रविकिरणांनीं सृष्टिसुंदरी न्हाली असेल; किंवा उषा नटून पतीची वाट पाहात असेल; किंवा अपरेस (पश्चिमेस किंवा दुसऱ्या स्त्रीस) तिचा हृदयेश (सूर्य वा प्रियकर) गालीं चुंबितो आहे म्हणून हा भोंवतालीं त्यांच्या प्रणयाचा रक्तिमा पसरला आहे; पण तें दुसऱ्यांचें कशाला ? हे लाजरे ! तूच मला जीं चुंबनावर चुंबनें दिलींस तीं लालीलाल ह्या हिरवळींत लपलीं आहेत; किंवा तुझ्या नवतीची लालीच ह्या हिरवळींत भरली आहे. वरं का ! हा संवाद येथेंच ऐन मधुर प्रसंगीं कवीनें त्रुटित करून जरी आपली शालीन शिष्टता राखली असली तरी आपल्या नाजूक नर्मविनोदाचें पारिशोषिक न मिळाल्याबद्दल त्या प्रियकराचे शाप व हिरमोड झाल्याबद्दल हौशी वाचकांचा रोष त्याला सहन करण्यास तयार राहिल्याशिवाय गत्यंतर नाही. सर्व गीतांत हेंच एक खरें प्रेमगीत आहे असें म्हणतां येईल. एकंदरींत हा कवि निसर्गवर्णनांत जसा खुलतो तसा प्रेमरसांत रंगत नाही हेंच खरें !

(३) तिसऱ्या गटांत 'राघोबाची भरारी', 'कर्तव्यानंतर', 'भवानी समशेर' ह्या ऐतिहासिक; व 'लक्ष्मीपूजन' व 'अस्पृश्याचा टाहो' ह्या अनुक्रमें आर्थिक व सामाजिक कवितांचा समावेश करितां येईल.

'राघोबाच्या भरारी'तील पुढील वर्णन वक्रोक्तीनें मजेदार झालें आहे. गड किल्ले आडवे येतां—उडवोनि तयांना द्यावें । पर्वत करितां मध्यस्थी—तुडवोनि तयांना जावें । जरी त्यांच्या नेत्रांवाटे सरितांचे पूरही यावे ॥ शेवटीं शेवटीं ह्या वर्णनास पोवाड्याचा थाट आला आहे. पण संताजी, धनाजी, तानाजी, बाजी यांचेबरोबर राघोबाही निर्माण कर ही देवाजी

जवळची मागणी मात्र रुचण्यासारखी नाही. राघोबा एकदां होऊन गेले तेवढे पुरे असंच जो तो म्हणेल ! शिवाजीची कामगिरी अलौकिक. ती 'कर्तव्या'च्या आकुंचित मापाने कशी मापतां येईल ? आणि मरणसमयीं 'ये गोड नीज; दिसतें सुखप्र येतो' ही मनःस्थिति त्यास लाभली असण्याचा संभवही कमीच दिसतो. 'भवानी समशेर'मधील संवादांत येसूबाई व बालराजे शिवछत्रपति हीं बोलत नसून त्यांत खुद्द कवीच आपले पांडित्यासह आविर्भूत झाला आहे असें वाटतें. पाहाः—

घनदाट धुळीच्या मेघीं—चमकते चपल चपला ही । उडविते अरिशिरे गगनीं—भट्टींत जशी कां लाही । तारकांसवें हितगुज तीं—परतती करुनि लावलाहीं । ह्या ठिकाणची भट्टींतल्या लाहीची उपमा समर्पक वाटत नाही व हितगुजानें सूचित केलेला विनोद वीररसाची हानि करणारा भासतो. येथील रूपकानुप्रास सुंदर आहेत पण ते येसूबाईच्या तोंडीं शोभत नाहीत. पुढील रूपकानें तर ही अस्वाभाविकता कळसास गेलेली दिसते. येसूबाईच पुढें म्हणतेः— अरिशरीर समिधा लागे प्राणाहुति रण—मखि मागे । घृतधारा रुधिरहि सांगे । रणदेवी वदती हिजला—समशेर भवानी बाळा ॥ ४ ॥ रिपुसेनासागर मथुनी । जयरत्न घेउनी येते । पर-काया-कारा-मधुनी-असु विहग उडवुनी देते । स्वातंत्र्य जिव शिवा—देई—ज्योतींत ज्योत मिळवीते ॥ इ. हीं रूपकें—हा वेदान्त—घटकाभर येसूबाई बोलली असें मानलें तरी तो बालराजांना काय होय ! पण कवि मात्र खात्रीनें सांगतो कीं—परिसतां मातृवचनाला—निज ठेवा त्यास कळाला । झणि उतरे अंकावरुनी बाळपणा पार पळाला । इ. एकंदरींत ह्या ऐतिहासिक कवितांत उत्तरोत्तर उत्कर्ष होण्या-ऐवजीं अपकर्षच झालेला आढळतो. लक्ष्मीपूजनांत भारतभूचें दारिद्र्य प्रकट केलें असून देशोद्धार खरा, न मोक्ष दुसरा, त्यां ना दुजी उन्मनी । आम्ही तत्कुलदीप ! हा ! बुडविलें स्वातंत्र्य ! कैसे तरूं ॥ लक्ष्मीची दिसते न आज वसती पूजा कशाची करूं ॥४॥ असा शेवट केला आहे तो ठीक आहे. पण ह्या ठिकाणींही वेदांत नसता तर बरें झालें असतें असें म्हणावेंसें वाटतें. 'अस्पृश्याचा टाहो'मधील बुद्धिवाद विनतोड आहे पण त्यांत जिव्हाळा दिसत नाही. एकंदरींत कांहीं राष्ट्रीय कविता असल्याशिवाय संग्रहास विविधता व पूर्णता येत नाही अशी जी समजूत आजकाल रूढ झाली आहे त्या सम-

जुतीनेच ह्या कवितांस ह्या संग्रहांत स्थान दिलें असावेसें वाटतें. तें कसेंही असो पण कवीची वृत्ति ह्या विषयांत स्वभावतः रमते असें वाटत नाही.

(४) चवथ्या गटांत अनेक स्फुट विषयांचा समावेश केला आहे. त्यांत 'प्रिया माझी कळि लाल गुलाबाची' व 'प्रणयपराग' ह्या दोन रूपांतरित कविता येतात. पहिली रॉबर्टवर्नसच्या एका कवितेवरून तर दुसरी टागोर ह्यांच्या एका कवितेवरून केलेली आहे. दोहींस मराठी पेहराव फार सुंदर चढविला गेला असल्यामुळें कवीचें भाषांतरांतलें नैपुण्य ही व्यक्त होत आहे. 'ही कोण' व 'पूर्णाकांठी' ह्या दोन कवितांत कवीनें स्त्रीसौंदर्यवर्णनाचा एक नवीन नमुना दाखविला आहे. पहिलींत उत्प्रेक्षानुप्रासांची व पदलालित्याची त्यानें गर्दी उडवून दिली आहे. पण शंकर-पार्वती; राम-सीता; कृष्ण-राधिका, ब्रह्म-माया यांच्या बरोबरच रंभा, यक्ष-गंधर्व-सुंदरींचा उल्लेख; त्याचप्रमाणें माघ-त्राण-सुबंधु-कालिदास-भवभूति यांच्या प्रतिभेबरोबरच बसवलेली मोरोपंती आर्या; किंवा दुष्यंत-शकुंतला, शिवाजी-स्वराज्यश्री यांची प्रियकराची चुकलेली प्रीत व दौलतरावाची दौलत यांशीं घातलेली सांगड पाणिनीच्या प्रसिद्ध सूत्रांत एकत्र गुंफलेल्या शब्दांसारखी विचित्र वाटत नाही काय ? पुनः कमल-मुख, पद्मवदन, चंद्रमुखी, स्तनौ क्षितिधरोपमौ वगैरे जुनी ठराविक वर्णन-पद्धति फारसा आल्हाद देत नाही.

दुसरींत कवीनें एका वनकन्येकेचें शब्दचित्र चितारलें आहे. ह्यांतच सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन इतकें मिसळलें आहे कीं वर्ण्य विषय स्त्री कीं सृष्टि ह्याची शंका उत्पन्न होते. ती रमणी दं वत्रिंदु धारण करणाऱ्या प्रभात-रमणीहून अधिक सुंदर आहे; जाईजुईच्या फुलांप्रमाणें वनांत तिचा परिमल पसरतो; दृष्टि वसंतऋतूप्रमाणें आहे; तिचे केस धुक्यासारखे कुरळ आहेत; श्रावणमासांतील आकाशस्थ इंद्रधनूप्रमाणें विशाल भाल; गुलाबासारखे गुबगुबीत गाल; गायन सारिकेसारखें गोड वगैरे वर्णन अभिनव आहे । आंत झाकिली दंतपंक्ति कीं दर्शन न घडो वाऱ्याचें । चुंबन मोह अनावर करिती, दृष्टिहि हरि ती त्याच परी ।
...शिवें जाळिला वदती खोटें ! काम तर हिच्या स्मितांतरीं ॥ वगैरे ओळी मोठ्या हृद्य आहेत. पण असें सुमारे ४९ ओळींत शारीरिक सौंद-

यांचें वर्णन करून शेवटल्या ओळींत कवीस हृदयाची आठवण झालेली दिसते व तो म्हणतो:—

रूप जर्गीं तव यापरि सुदर परि न लोभवी मना सये ! । हृदय तुझे जगतास लोभवी लावण्यां त्याचीच भरी ॥ इ. १३. परंतु त्याचे गुण जरी कवीस ज्ञात असले तरी ते जगतास अज्ञातच ठेवले गेले असल्या-मुळे ते जगास लोभवतात हें म्हणणें थोडेसें विसंगत वाटत नाही काय ? ह्या ठिकाणींही कवीनें शब्दार्थालंकारांची बरीच खैरात केली आहे.

‘भोंवरा’ ‘अस्तास जाणाऱ्या सूर्याची दुर्दशा’, ‘कां हो परंतु मनुजागति हीन झाली’ ह्या तीन बोधपर तर ‘उपरति’ व ‘परमेश्वरास’ ह्या दोन परमार्थपर आहेत. ‘मानवा, बोध हा नवा नसे तुज कांहीं’ असें कवीनेंच भोंवण्यांत सांगितलें आहे. ‘उपरती वरती मज दे, रती’ ह्या कवितेंतील कर्णमधुर यम-कानुप्रास कवीबरोबरच वाचकासही भक्तिप्रवण करतात, तर ‘परमेश्वरस्तवांत’ कवि सर्वतोपरी प्रतिमोरोपंत बनलेला दिसतो. ह्याची प्रतिमा-पण कमी संस्कृतप्रचुर- दे. ल. महाजनांच्या काव्यांत आढळते. खालीं नमुन्या-करितां एक एक ओळ दिली आहे:—

प्रभु ! तव पदारविंदीं अरविंदीं मधुपसें मना स्थापी ॥३॥

नलिनिजसंभवताता ! मन्मानस-नलिनिशीं विहर हंसा ॥

वरदा ! वरवर दे हा कीं त्या पावो पाहा परमहंसा ॥२॥

तरणिकुलालंकारा ! लंकाराते ! सुरीं वरिष्ठ-तमा ! ।

देवा दे ! वाचाया वाचा तव गुण पयोधवल महिमा ।

वांचाया भवसागरिं योग्य तरी; मज न मानवे महि मा ॥१०॥

‘तेव्हां आणि आतां’ ह्या भूतवर्तमानांतील विरोध दाखवून कवि म्हणतो “आतां जीवन जीवनक्षम नसे लाजेल या जी ! वन ॥६॥ शार्दूल-विक्रीडांत चार श्लोकांत कवीनें हत्ती, व्याघ्र व सिंह ह्यांच्या पराक्रमाचें वर्णन मोठें टसकेदार रीतीनें केलें आहे. तेंही मोरोपंती थाटाचेंच पण थोडेसें क्लिष्ट झालें आहे.

सामग्र्यानें ह्या कवीविषयीं बोलावयाचें तर त्याची योग्यता आधुनिक कवींत बऱ्याच बरव्या दर्जाची लागेल असें म्हणण्यास हरकत वाटत नाही. मोरोपंतादि पुराणकवींच्या दृढ अभ्यासाने त्यानें उत्तम भाषा-

प्रभुत्व मिळविलें आहे. त्यामुळें त्याची भाषा सुपरिष्कृत व अत्यंत शुद्ध अशी झाली आहे. अलीकडे रांगडी भाषा मुद्दाम योजण्यांत व व्याकरणाकडे दुर्लक्ष करण्यांतच कांहीं कवि धन्यता मानूं लागले आहेत. त्यांस शुद्ध नागरभाषेतही चांगलें काव्य करतां येतें हें ह्या कवीपासून शिकतां येईल. दुसरा मोठा ठळक गुण म्हणजे सुबोधता होय. हा कांहीं अपवाद-खेरीज करून ह्या कवीच्या सर्व कवितांत दिसून येतो. आपले विचार विकार योग्य शब्दांत पूर्णपणें प्रकट करण्याची कला अलीकडे फारच कमी कमी दिसूं लागली आहे. उलट आपली कविता गूढ मानली जावी म्हणून कांहीं कवि विचार त्रुटित करून तिच्यांत मुद्दाम दुर्बोधत्व आणित्यात अशांसाठी ह्या काव्यावरून बराच बोध घेतां येईल. कल्पनांचें वैचित्र्य हा त्याचा तिसरा गुण होय. निरनिराळ्या कल्पनांवर सुंदर पोषाक चढवून त्या वाचकांपुढें मांडण्यांत त्याचा हातखंडा आहे. त्यांतच शब्दार्थालंकारांची विपुल सामग्री त्याजवळ सदैव तयार असल्यामुळें त्यांचें सौंदर्य अधिकच खुलून दिसतें. त्यांतल्या त्यांत तो निसर्गाशीं बराच समरस होत असल्यामुळें त्याचीं निसर्गवर्णनें अत्यंत बहारीचीं झालीं आहेत. नव्हे इतर कोणत्याही कवितांपेक्षां त्याच्या निसर्गपर कविताच अधिक चांगल्या झाल्या आहेत. सौंदर्यदृष्टि, व्यवस्थितपणा, टापटीप, व प्रमाणबद्धता वगैरे कलावंतांच्या ठायीं असणारे गुणही ह्याचे ठिकाणीं आढळतात. पण त्याच्या काव्यांत भावनांची खळबळ तितकी प्रत्ययास येत नाही. त्यामुळें एखाद्या रसाचा परिपोष करून वाचकांस तल्लीन करून टाकण्याचें सामर्थ्य त्यांत अनुभवास येत नाही, असें म्हणावेंसें वाटतें. मोरोपंताच्या व्यासंगानें त्याच्या गुणाबरोबर त्याचे कांहीं दोष व इतरही दोष ह्या कवीस चिकटले आहेत. ते टाकण्याचा त्यानें प्रयत्न केल्यास त्याचे काव्यांतील प्रसादगुण अधिक वाढेल. उ. खलाश्मकंटक गडबडती; नवनीताहुनि कोमल-हृदया (समास पाहिजे); सुनें सुनें त्वद्विहिनशंशांका ! विहाय दिसताहे ॥ पा. १७. १ ॥ येथें अनुप्रासासाठीं विहिन-विहाय...विहीन पाहिजे सुनें सुनें शब्द संस्कृतरचनेंत ग्राम्य दिसतात वैपरित्य वैभवीं विलोकुनी (अनुप्रासासाठीं काठिन्य.) तमपुटें (तम, पुटें) इ. 'सर्वे अतिमत्रं दोषाय ह्या न्यायानें ह्या काव्यांत कांहीं लकवींचा अतिरेक झालेला दिसतो. त्यामुळें

त्या कंटाळवाण्या वाटणात; निदान त्याची मौज उडून जाते. पाहाः—
 “वीप्सायां द्विरुक्तिः” हे म्हणणें कोणासही मान्य होईल. परंतु तीच पदोपदीं
 होऊं लागली तर कंटाळवाणी होते. आणि तिची हीच गत ह्या काव्यांत
 आढळते. उ. गुजगुज गोष्टी करीत; नाचत—नाचत; मंद मंद पद; गान—
 समाधि-गानध्वनि; घुमघुमतो; (निसर्गसंगीतांत); नाचत, नाचत, नभांत ।
 जल जलदाली । हिरवी हिरवळ बघतां बघतां । धो धो वाहोत । सर सर येते ।
 सुनें सुनें । ग्रहा ग्रहावर । शोधशोधिती । रडुनी रडुनी । फिरते फिरती फुल-
 बाग फुलवती फुलते ।

(पा.५०)मावळच्या मावळियांना -घाटांतील घांटोळ्यांना । हंसरी हिर-
 वळ । मधुर मधुर मधुमास नवा ॥ (पा.५४) हसत हंसत रसिकांची चित्तें
 हृदयांतुन हरलीं । (काय अर्थ आहे याचा ?)

तेव्हां प्रयत्नपूर्वक हे दोष टाळून व सतत अभ्यासानें आपली काव्य
 शक्ति वाढवून हा होतकरू कवि लौकरच कविश्रेष्ठांच्या मालिकेंत झळ-
 केल अशी आशा करून हें विवेचन संपवितों.

पुढें थोडे उतारे दिले आहेत.

आम्ही कवि

उद्यानीं फिरतो, वनीं विचारतो वलां फुलां बोलतो,
 आनंदी रमतों, जगा विसरतो, काव्यासर्वे खेळतो
 शृंगारीं नटतो, दयेंत विरतो, भक्तींतही मज्जतो
 आम्ही सोडवितों, जगा अडवितों जो प्रश्न ‘मी कोण’ तो ॥

मुरली

श्रीरंगा ! वाजीव मुरली—मधुनादं हृदयां भरली ॥धृ०॥
 आलाप जिचे मृदु येती—दशदिशा भरुनिया जाती ॥
 अणुरेणुहि गाणीं गाती—विश्वांत मोद दरळवती ॥
 उल्हासपूर्ण ये चित्तीं—आनंदमय बने वृत्ती ॥
 अवतरे स्वर्ग कीं जगतीं ? । मोक्षही तुच्छ या पुढतीं ।
 फिटतसे भवाची भ्रांती ।
 अन्तीची मच मनि खन्ती—मुरलीनें सर्वहि हरिली ॥ १ ॥

जाशिल का विसरून ?

(व्यंकटराव बोरकर या मित्रास अनुलक्षून).

जाशिल का विसरून ?—राजसा ! जाशिल का विसरून ? धृ० ॥

आजवरी जी परस्परांवर । माया ममता केली बहुतर । खेळ खेळलो

कधीं कधीं तर । धरिलें मौन रुसून—राजसा ! जाशिल का विसरून ? ॥३॥

जीवित-नौका कालसागरीं । सर्वे घेउनी प्रेमशिदोरी । लोटियली कर्णधार

तूं वरी । टाकिशि का बुडवून ?—राजसा ! जाशिल का विसरून ? ॥७॥

रसिकांस

सत्कार मत्कृतीचा—रसिका मुदें करा या ॥धृ०॥ उद्यान छे ! कशाचें—
वनिं गुल्म कीं लतांचे । परि हो विहार तुमचा—मधुमास या फुलाया ॥१॥

श्रीसन्न पद्म कसलें ? महोषपंकिं रुतलें परि व्हा गजेद्र, शुंडें—ईशार्थ

त्या खुडाया ॥२॥ चांफा सुवर्ण नोहे—साधी जुईच आहे । व्हा भृंग गाच

गाणीं, विकसो मुदें डुलाया ॥ ३ ॥ गंगा प्रशांत नोहे—ओढा उनाड वाहे ॥

वनराजि होउनीया—अंकींच खेळावा या ॥ ४ ॥.....

नच रत्नसानु गा ! हे—विधुची शिलाच आहे ! । पूर्णेदु व्हा करांनीं

लावा हिला द्रवाया । श्रीही न रुक्मिणी न—कुब्जाच हीन दीन । व्हा

कृष्णजी तुम्हींच—कर द्याच उद्धराया ॥७॥ गुरुचें न सूक्त साचें वच

बोबडें मुलाचें । परि माय व्हाचें रसिका ! —कुतुकें विलोल व्हाया ॥९॥

अप्रसिद्ध काव्ये

१ अर्गळची राणी (एतिहासिक खंडकाव्य)

मुसलमानांचा प्रवेश हिंदुस्थानांत नुकताच झाला होता. आयोध्येच्या

नवाबास अर्गळ प्रांत घेण्याची इच्छा झाली. युद्ध पुकारलें. अपयश

आलें. अर्गळची राणी गच्चीवर बसली असतां अपशकून झाला, म्हणून

गंगास्नानार्थ गेली. नवाबाची छावणी लगत होती त्यास ती आल्याचें

समजलें. तिला धरण्यास सैन्य पाठविलें. राणी त्याशीं शौर्यानें लढली;

व लढत लढत चार कोस चालत चालत तिनें अर्गळ गांठलें. इतक्यांत

राजाचें साह्य मिळालें व शत्रु पळाला.

२ कलावती (ऐतिहासिक)

अह्लाउद्दीन खिलजी चितोडहून परत येत असतां त्यास कलावतीच्या सौंदर्याची हकीगत कळते, तो तिचेकरतां मागणी करतो. लढाई होते. राजास विषारी बाण लागतो. पण राणी शौर्यानें लहून शत्रूस पळविते. राजाच्या जखमेतील विष राणी मुखानें चोखून घेते व तो जगतो. पण राणी मरते. तें पाहून राजा जीव देतो.

३ तारा (ऐतिहासिक)

ही टंक संस्थानचा राजा सुरतान ह्याची कन्या. संस्थान मुसलमानांनीं घेतलें. राजा वनांत गेला. त्यानें मुलीस युद्धशिक्षण दिलें. बापाचें राज्य परत मिळवून देईल त्यास वरीन असा तिनें पण केला. चितोडच्या राजाचे दोन मुलगे. १ जयमल्लानें पण पुरा न करतांच लग्नाची लगट केली त्यास तिनें मारलें. २ दुसरा पृथ्वीराज. यानें पण पुरा केला. त्यास वरलें.

४ सरिता. निसर्गवर्णनपर. सर्वरसपरिपूर्ण व उत्कृष्ट आहे.

५ भाषांतरित खंडकाव्य. टागोरच्या-गार्डनरचें (Gardner) भाषांतर उत्कृष्ट झालें आहे.

६ एन्शंट मरिनरचें भाषांतर- ठसठशीत उतरलें आहे.

७ तुळसीरामायणाचें समवृत्त भाषांतर चालू आहे.

८ बरीच स्फुट कविता.

९ कांहीं कविता खालील मासिकांतून प्रसिद्ध झाल्या आहेत.

विहगममाला:— विहंगमालेस; आवाहन.

राजहंस:— 'राजहंस' 'चल ये माझ्या तळ्यास हरणें' इ. विरहोत्कंठिता; माझे प्रेम.

प्रकरण १८ वें.

विठ्ठलराव केशवराव कोरटकर, एल्एल्. बी (वेल्स)

(ज. स. १९०२)

ज्या थोर व चिरस्मरणीय व्यक्तीने हैद्राबादच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी विशेषतः वाङ्मयीन प्रगतीसाठी, आजीव परिश्रम केले अशा विख्यात विभूतींचे म्हणजे कै.न्या.मू. केशवरावजींचे हे कनिष्ठ चिरंजीव होत. ह्यांचा जन्म ता. ३ फेब्रुवारी रोजी सन १९०२ मध्ये मराठवाड्यांतील कळंब या गांवी झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण हैद्राबाद येथील विवेकवर्धिनी पाठशाळेत झाले. पण इंग्रजी शिक्षणासाठी ते पुण्यास गेले. न्यू इंग्लिश स्कूलमधून म्याट्रिकची परीक्षा देऊन ते फर्ग्यूसन कॉलेजमध्ये उच्च शिक्षणार्थ दाखल झाले. तेथे 'इंटर'च्या वर्गात असतांनाच त्यांनी विलायतेस प्रयाण केले. तेथे कायद्याचा अभ्यास करून वेल्स युनिव्हर्सिटीची एल्एल्. बी. पदवी मिळवून ते स. १९३२ मध्ये इकडे परत आले. ते हायकोर्टमध्ये वकिली करीत असत. मधून मधून त्यांस मुनसफाचे कामावरही नेमले जात असे. अलीकडे त्या जागेवर ते कायम झाले आहेत.

हैद्राबाद येथील 'वाग्विलास' मंडळाच्या संस्थापकांपैकी हे एक असून त्यांनी आपली वाचनलेखनाची आवड अद्यापि कायम ठेविली आहे. गायन व चित्रकला ह्यांचाहि त्यांनी चांगला अभ्यास केला आहे. ह्यांचा स्वभाव मोठा विनयशील, विनोदी व मनमिळाऊ आहे. हे उत्तम नकलकारही आहेत. ह्यांचे कांहीं स्फुट लेख 'संस्थानी स्वराज्य' व 'निज्ञाम विजय' यांत आले आहेत.

पुण्यांत असतांना प्रो. माधवराव पटवर्धन ऊर्फ माधव ज्यूलियन ह्यांच्या सहवासाने काव्यवाचनाचा व कविता करण्याचा नाद त्यांस लागला. काव्यांत हळू हळू त्यांची प्रगति इतकी झाली की बालवयांतच त्यांनी आपल्या 'बालकाव्यलहरी' एका लहानशा पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केल्या, पण दुर्दैवाने त्या कालाच्या काव्यसमुद्रांत विरून गेल्यामुळे त्यांचा आतां

मागमूसही उरला नाही. नाही तर त्यांच्या बालमनाचें प्रतिविंब आपणांस त्यांत पाहावयास सांपडलें असतें. त्यानंतर त्यानीं आपल्या समव्यवसायी रसिक मित्रांचें एक 'भ्रमरमंडळ' स्थापलें. अर्थात् त्यांत हे अभिनव-काव्यमधुलोलुप भ्रमर काव्यमधूचा आस्वाद घेत व त्यांतील उत्तमोत्तम मधुविंदूंचा संग्रह करून ठेवीत. तोच आज 'कुंदांच्या *कळ्यांत' सांठविलेला आपणांस दिसत आहे. ह्या 'भ्रमरमंडळांत' रघुनाथसुत, गो. रा. हिंगणेकर, चंद्रकांत, मिलिंद, भीमराव वा. मो., मकरंद, कविसखा, मनमोहन, गो. ल. आपटे, व विठ्ठल के. कोरटकर, असे दहा भ्रमर काव्य-गुंजन करीत असत. ह्यांपैकीं नऊ भ्रमर पुण्यपत्तनस्थ दिसत असून एकच भ्रमर-विठ्ठलराव-हे आपल्याकडले व आपल्या परिचयाचे दिसतात. तेव्हां त्यांच्याच कळिकांचें येथें अवघ्राण करूं या. ह्या ३२ पानांच्या लहानशा पुस्तकांत विठ्ठलराव यांच्या स्वनामाक्षरमित पांचच कळ्या दृष्टिपथांत येतात. त्यांतील पहिली 'दृष्टि-विलास' ही होय. कोणा एका सुंदर नव-युवतीच्या दृष्टिला युवकाची दृष्टि भिडली नाही तोंच-परिचयाभावामुळें व लज्जासंमिश्रित भीतीमुळें-त्या चकित हरिणप्रेक्षणेचें वीक्षण पुढील दोन अभिनव उपमांनीं फार मार्भिकतेनें वर्णिलें आहे. कुरणावरची रंगित चिमणी । चाहुल लागत पार उडाली ! ॥ लाल लाल जे सुंदर मासे । खडा टाकितं पळती खासे ! ॥ गालावरचें तसेंच हासें । कुटें पळालें दृष्टि-विलासे ! ॥ दुसरींत कवीनें 'तक्रार' केली आहे. पूर्वप्रेम विसरून अन्यसंक्रांतहृदय अशा प्रेयसीविरुद्ध ही एका प्रियकराची तक्रार ह्या चतुर्दशकांत केलेली आहे. ह्यावर माधव-ज्यूलियनच्या विचारविकारांची व भाषेची पूर्ण छाप पडलेली दिसते. ही प्रिया माझी हांगार का नाही या संशयाच्या हिंदोळ्यावर प्रियकर झोंके खातो आहे तोंच त्याला पुढील दृश्य दिसलें:—

अन् आतां तुज पाहतां सुमधुरे अन्यासवें चालतां ! ॥ त्याच्याशीं हितगूज गोष्टि सदये प्रेमें सदा बोलतां ॥ गोष्टी गुल्गुल् बोलशी जणु अतां बुल्बुल् गुलाबानिशीं ॥.....मी होई वद कां अपात्र सखये दानास

* शके १८४८ त प्रसिद्धि. किं. ५ आणे, आनंद छापखाना, पुणे. प्रकाशक गो. ल. आपटे.

प्रीतीचिया ? ॥ आणि शेवटीं निराशेनें विचारतो कीं ॥ काळाच्या दरडींत कां मुरडिला इकार तो पूर्विचा ॥ जावीं पार लया अभंग वचनें हा न्याय का प्रीतिचा ? ॥ पण प्रीतीचा न्याय उलटाच असतो हें आतां कवीस उमजलें असावें. तिसरींत कवीनें स्वोदारांच्या मिश्रानें कुकवींस आपला कर्कश काव्याक्रोश बंद करण्यास सांगितलें आहे. तो म्हणतो. पुरे तुझी कविता विठ्ठला पुरे तुझी कविता ॥ धृ० ॥ काव्याचें जें वेड लागलें सोडुनि दे आतां ॥..... ॥ नवीन कांहीं असेल काव्यां दाखवि तें न भितां ॥ वृथा गाउनी असा छातिचा फोंडु नको भाता ॥ प्रिय सुंदरीच्या निधना-मुळें “दुःखाश्रू” चौथ्या कवितेंत ओघळलेले दिसतात. ह्या सुनीतकांतील शेवटची विचारांची कलाटणी, चमत्कृतिजनक रूपकानें, मोठी जोरदार झाली आहे:—

हें जगत् कशाचें फेंस रिठ्यांचा फेस । हा खेळ यमाचा मृत्यूची ही वेस । पांचवींत ध्येयभ्रांतास ‘इषारा’ दिला आहे कीं “ठरीव वेळीं अपूर कामें पडून द्यावा खंड । वाट चुके ही येइल हातीं दुःखाची उतरंड ॥

संतवाङ्मयांत अखंड गढून गेलेल्या मराठवाड्यांत कवितेच्या नव-युगाच्या वसंताचें मंगलागमनसूचक म्हणून ह्या कोमल, मृदु, कलिका-पंचकाचें आम्हीं मनःपूर्वक स्वागत करून दुसऱ्या जोरदार बहाराची मार्ग-प्रतीक्षा करीत आहों. कारण रा. विठ्ठलराव आपल्या नव्या जुन्या कवितांचें ‘स्मृतिरेखा’ नांवाचें पुस्तक लौकरच प्रसिद्ध करण्याच्या उद्योगांत असल्याचें समजतें.

प्रकरण १९ वें.

सीताराम गणपतराव मनाठकर

(१७ फेब्रुवारी १९०२?)

मौजे मनाठ, तालुका हदगांव, जिल्हा नांदेड, येथील हे राहणारे. हे नांदेड येथील हायस्कूलमधून म्याट्रिक होऊन उच्च शिक्षणासाठी हैद्राबाद येथे आले. तेथे उस्मानिया कॉलेजांत प्रविष्ट होऊन ते स. १९२५ त बी.ए. झाले. बी.ए.ला त्यांनी मराठी व संस्कृत हे विषय घेतले होते. त्या परीक्षेत ते दुसऱ्या वर्गात पास होऊन आपल्या ऐच्छिक विषयांत पहिले आले व त्यांस स्कॉलरशिप मिळाली. पुढे एम. ए. साठी ते कलकत्त्यास गेले व त्या युनिव्हर्सिटींत दोन वर्षे संस्कृताचा अभ्यास करून स. १९२७ साली त्यांनी एम. ए.ची पदवी मिळविली. ह्या परीक्षेतही ते दुसऱ्या वर्गात आले. मराठी काव्याचा अभ्यास त्यांचा चालूच होता. पुढे स. १९२९ मध्ये त्यांनी आपले 'जानकीकाव्य' प्रसिद्ध केले. हे दक्षिण हैद्राबाद येथील महाराष्ट्र वाङ्मय मंडळाचे दुसरे प्रकाशन होय. हल्ली ते येथील सिटी हायस्कूलमध्ये संस्कृत विषयाचे शिक्षक म्हणून काम करित असतात. त्यांची नीवापांजलि, मग्नतरी, अभिमन्यु, विरहगुंजन, अंधता इत्यादि खंडकाव्ये पूर्ण झाली असून ती प्रकाशनाची वाट पाहात आहेत.

+जानकी काव्य— स्वतंत्र रीतीने प्रसिद्ध झालेले असे हे पहिलेच खंडकाव्य होय. हे प्रसिद्ध झाल्यावर 'निजामविजय' व 'विहंगमाला' ह्यांत ह्या काव्याच्या गुणावगुणाबद्दल बरीच चर्चा झाली. ती पुष्कळ उद्बोधक असून वाचनीय आहे. रामजानकीच्या चारित्र्याशी अत्यंत विसदृश अशा केशवजानकीचे चारित्र्य पाहून ह्या काव्याच्या नामकरणाने वाचकाची फसगत होते. त्याचप्रमाणे जातपात तोडण्यास सिद्ध झालेल्या ।

* प्र. सी. ग. मनाठकर. मु. ग. अ. सराफ नांदेड. किं. ८ आ.

१ रा. विठ्ठलराव देशपांडे वकील. २ रा. वा. रा. कांत, नांदेड. पुस्तक २ रें.

तात्याराव सावरकरांस 'धर्मसिंधु' हें समर्पणांतील विशेषण जितकें अनुचित तितकेंच 'स्वातंत्र्यदेवळीं' जाण्याच्या पोकळ गप्पा मारणाऱ्या केशवाच्या भ्रष्टचरिताची समर्पणमाला स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांस घालणें हेंही अनुचित वाटतें. मात्र विनायकरावांच्या आवडत्या अनुष्टुम् छंदाचें, त्यांच्या खडबडीत भाषापद्धतीचें व क्वचित् स्थळीं त्यांच्या कमलाकाव्याचें अनुकरण जानकी काव्यांत झालें असल्यामुळें तितक्यापुरतें समर्पण उचित आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

ह्या काव्याचें कथासूत्र अगदीं सरळ व अल्प आहे. त्यांत गुंतागुंत नाही, कारस्थान नाही, व कसलीही भानगड नाही. कथेचा काळ सन १९२५ तला आहे. त्याच वर्षीं कवि कलकत्यास एम. ए. च्या अभ्यासास गेला होता. तालंग गांवचे कुळकर्णी नाना यांची पत्नी रमाई हिनें आपल्या लहानशा गौरीची धोंड त्यांच्या गळ्यांत बांधून व त्यांस विरहार्णवांत लोटून परलोकगमन केलें.

लौकरच मुलीच्या बाललीलांनीं पत्नीवियोगाचा विसर नानांस पाडला. ते आजारी पडले व त्यांतच त्यांनीं राम म्हटला. मृत्युसमयीं त्यांनीं गौरीला वानप्रस्थ झालेल्या आपल्या सांब नांवाच्या मित्राच्या हवालीं केलें. केदारवनांत सांब व माई ह्यांच्या (ही एक विरक्त विधवा होती) प्रेमळ सहवासांत गौरी पितृवियोगाचें दुःख विसरली. व त्या उभयतांनाही तिचा फार लळा लागला. ती १३।१४ वर्षांची झाल्यावर सांबानें तिचें मावणी गांवांतील एका गरीब पण कुलीन, विद्वान व सुंदर अशा केशवार्शी लग्न लावून दिलें. सासरच्या मंडळींनीं तिचें नांव जानकी ठेवलें. लग्नानंतर ती सामरीं राहाण्यास गेली. कांहीं दिवसांनीं केशव पुण्यास अभ्यासाकरित जाण्यास निघाला. तेव्हां जानकी भावी विरहाच्या भीतीनें व गृहकलहाच्या त्रासानें जीव देण्यास तयार झाली. परंतु त्यानें तिची समजाविशी करून पुण्यास प्रयाण केलें. पुण्यास कडाक्याच्या थंडींत एका रात्रीं केशव आपल्या खोलींत मंद दिवा करून निजला असतां त्यास आपल्या एकनिष्ठ व प्रेमळ पत्नीचें व मुलाचें गोड स्वप्न पडलें. तिला तो स्पर्शावयास जातो तो त्याचा हात खालीं जमिनीवर पडला व स्वप्न भंगलें. जागा होऊन पाहतो, तों त्यास पायगतीं घरवाल्याची तरुण विधवा मुलगी निज-

लेली आढळली. तिला त्याने पुष्कळ हाका मारून जागे केले, नीतीचा उपदेश केला व खाली जाण्यास सांगितले. पण तिने मोहाने एकदम त्याच्या कंठी मिठी मारली व प्रेमयाचना केली. हे प्रेम कसले, हा पापी काम आहे. तो पुरविण्यास पाहिजे तर कोणार्शी रीतसर पुनः लग्न कर असे त्याने तिला सांगितले. 'माझे प्रेम पावन आहे. तें तुम्हाला नको असेल तर तुम्ही मला विष द्या. नाही तर ही बघा माझी सुरी. माझे काम करील' असे तिचे निर्वाणीचे उत्तर ऐकतांच केशवाच्या मनाचा तोल गेला आणि त्याबरोबर त्याच्या खोलींतला दिवा पण गेला.

सुट्टांत केशव घरी गेला. मनाची टोंचणी सुरू झाली. बायको प्रेमाचे बोल बोले पण तो ती विटाळेल म्हणून तिला टाळू लागला. एक दिवस दुपारीं वामकुक्षी करीत असतां शेजारच्या गांवगोदी अंबिकेचे जानकीशीं चाललेले भांडण त्याने ऐकले. त्यांत अंबिकेने जानकीच्या शीलभ्रष्टतेचा उल्लेख केलेला त्याच्या कार्ना पडला. त्याबरोबर त्याचे पित्त इतके खवळले की तो तिचा खून करण्यास तयार झाला; परंतु विचाराने त्याने आपले मन आवरले. पण तेव्हांपासून तो उदासीन झाला. त्याची वृत्ति पार पालटली. असे काहीं दिवस लोटल्यावर एके दिवशीं दुपारीं केशव निजलेला असतांना जानकी त्याजवळ गेली. अंगास हात लावून पाहते तों त्यास भयंकर ताप आल्याचे तिला आढळले. त्या वेळीं गांवांत प्लेग चालू होता, म्हणून ती जास्तच घाबरली. तिने सासूसासऱ्यांस हे वर्तमान सांगितले. त्यांनीं गांवठी वैद्याचे औषध सुरू केले. पण गुण नाही. तीन रात्री तिने जागून काढल्या. आपला अंत जवळ आला असे जाणून केशवाने पत्नीस जवळ बोलाविले. आणि "एकदां तुझे पाऊल वांकडे पडले तें जाऊ दे. पण पुनः असें करू नको. मुलास संभाळ. मीही तुझा अन्यायी आहे. मला क्षमा कर" असे म्हणाला. तों तिने पुजेचे ताट आणले व पतीस ओवाळिले, आपल्यास सौभाग्यकुंकुम लावले आणि तुमची शंका खोटी आहे, तुम्हीच मुलास संभाळा, असे म्हणून ती एकदम अदृश्य झाली. आणि केशवाचा आक्रोश मात्र त्या घरांतून रात्रभर लोकांस ऐकू येत होता. झाले. हेच ह्या छोट्या काव्याचे कथानक. ह्याचे लहान मोठे दहा प्रसंग कल्पिलेले असून श्लोकांची एकंदर संख्या ४७९ आहे. दहा विभागांचे आरंभ व

शेवट काव्यांतील ठळक व विशिष्ट गोष्टींनी साधले असल्यामुळे ते समुचित झाले आहेत. काव्याचें प्रयोजन सद्यःपरनिर्वृति म्हणजे आल्हाद देणें हें होय. शब्दार्थ, त्याचें शरीर, त्या शरीराचे शोभावर्धक धर्म म्हणजे अलंकार आणि रस हा त्याचा आत्मा होय, वगैरे गोष्टी आज सामान्यतः मान्य झालेल्या आहेत. त्याचप्रमाणें काव्याची योग्यता त्याच्या बहिरंगाच्या व अंत-रंगाच्या अशा उभयविध सौंदर्यावरूनच ठरत असते, हेंही मान्य झालेले आहे. आतां जेथें काव्य पद्यांत अवतरतें तेथें त्याच्या छंदांचाही विचार बाह्यांगाबरोबर करावा लागतो. तेव्हां प्रस्तुत काव्याच्या छंदाकडे प्रथम वळणें इष्ट आहे. आद्य कविप्रणीत अनुष्टुभ् छंद अत्यंत साधा व सोपा आहे. प्रस्तुत कवीने त्याची निवड केली असल्यामुळे वृत्तासंबंधी अडचणी आपो-आपच दूर झाल्या आहेत. आणि सामान्यतः श्लोक बरेच धांवते व वृत्तदोष रहित झाले आहेत. ॥ मनाचा पक्षि गेलासे ॥ ३।१४ ॥ ह्याप्रमाणें 'सर्वत्र लघु पंचमम्' हा किंवा दुसरे असेच नियम पाळण्यासाठीं दीर्घाचें ङ्हस्व किंवा ङ्हस्वाचें दीर्घ करावें लागलें असलें तरी अशीं स्थळें बहुतेक आढळत नाहींत. मात्र वृत्तसुखार्थ आवश्यकता नसतांही असे प्रकार अनेक स्थळीं केलेले असल्यामुळे हें काव्य लेखनशैथिल्याच्या* दोषास पात्र झालें आहे. पुनः अनुष्टुभ् छंद मराठींत रसपरिपोषास अनुकूल नसल्यामुळे त्याची निवड चांगली झाली आहे असें म्हणवत नाहीं. दुसरा ठळक दोष म्हणजे अशुद्धतेचा होय. ह्यामुळे वाचकाची सहानुभूति कमी होते. कारण त्यास अर्थ समजण्यास अडथळा उत्पन्न होतो व काव्याचें श्रुतिसुभगत्वही नष्ट होतें. शब्दांचीं चुकीचीं रूपें, अशुद्ध समास, लिंगवचनादिकांचा घोटाळा, प्रयोजक रूपांचा अनावश्यक उपयोग, अप्रयुक्त विशेषणें व नामधातु; प्रांतिक किंवा अरूढ वाक्प्रचार, नवे संकेत वगैरे सर्व प्रकारचे दोष ह्या काव्यां॥ आढळतात. ह्यांचीं कांहीं उदाहरणें खालीं टीपेंत दिलीं आहेत.

* इ. तूळें (८.२२.२४), रात्रिच्या (७/३९) मृत्युने ४.२.

१. अप्रसिद्धार्थ व आरूढरूपें

- (१) एकाकी :- एकदम ह्या अर्थी. ह्याचा अर्थ एकटा आहे. ७/४; ६/१५; ९/६।१२. (२) सान्या दिशां = दिशांत. ३/१६; ३/१८; ६/८; ८/१५. (३) दिनानाथ=दीननाथ; दिन=दिवस. (४) दिनोदिनीं ८/५३ अरूढ रूप.

(५) नाविका १/४ लहान नांव द्या अर्थी अरूढ; नाविक=नावाडी. (६) जनकांतीं दुखावल्या बाळा रडे ३ २/१७. जनकाच्या अंतानें दुःखित बाला रडे; क्लिष्ट व अयुक्त. (७) पुण्यांतीं थंडी=पुण्यांतली कडक थंडी ८/२. (८) भयान- ण ३/२७.

२. धेडगुजरी समास. प्रेमडोही ६/८; माळमार्ग ३/१३; विषप्याला ६/४०; स्वातंत्र्यदेउळ ६/३३; पशूकोटी ७/२१; एकचाके ७/३०.

३. लिंगवचनदोष : ३/७ श्रांतल्या अंतराचीं तीं दारें लोचन श्रांतलीं; लोचन एकवचन. ६/८ उघडीं, फांकूंदे ही एकवचनी तर पुढें 'करूंघ्या हो' अ. वचनीं. २/४६ तेंच आवास. आवास शब्द पुंलिंगी आहे.

४. अस्थानीं प्रयोजक रूपें : १/२३; ४/४०; ७/१३; ७/१०; ८/३६; पाजवील, हांकालली; वाहावी इ.

५. अप्रयुक्त विशेषणें : १/१८ कोढेली भाकरी? ४/१ दगाळ अंबर; ४/९ तेजाळ चंद्रमा; ५/६८ तान्हाळू कपिला; ५/४८ आशाळू मन ६/१४; डोळसी दृष्टी (डोळस=सुंदर दृष्टीचा). ५/७३ हर्षवर्धिनी पिवळ्याई; ५/७२ राघवी बाळ; ५/७६ मोहना हांक (मोहक); ५/६८ महती कभ्यकामूळ काळजी; ६/२० भ्याली भ्योड=भ्यालीस भीरु; ४/३३ कारुण्य जन्मदा स्थिति; ६/१६ निर्दयी खाटिकावानी; १०/३ रम्यतावास खेडें.

६. नामधातु व विशेषणें : ५/३५ हात फोडावतील; ८/१२ रात्र फलली; ८/४४ काळोखल्या चित्ता; ९/३६ अंबराई फुलावली; ९/३७ घोंसलेल्या फुलावरी ५/७२ विमलांबु झरावलें.

७. वाकप्रचार व म्हणी : ३/९ कर्तव्य अस्तास जाणें; ५/८ जाईवर मवा पडला; ५/३८ चारा खाण्यांत गुंगे; ६/२ चाहुला पडोनी (चाहूल लागून); ९/३९ वाकूस वनणें; ६/१४ झोंप हाकणें (घालवणें); ३/२० घोडीघावरी बने (होई); २/९ जीन घोडीस लावून (घोडीवर) घालणें आणि लगाम लावणें; ५/४३ कळीतून गंध डोकावूं लागला; ९/३ ९ झाकलें भोंवतीं वाटे जीवा=जिवाभोंवतीं.

८ नव संकत : ७/१६ होई कल्पांत सृष्टीसी सृष्टि त्याची (भुताची) चिरावधि ॥ (कल्पांतीं भुतें कोठें राहतात ?) ५/५९ जननी भानुची रम्या स्तवावी हो कशी उषा ! ८/५४ उषेचें भानुचें लग्न; उषा एकदां जननी व पत्नी हें कसें ? ऋ. मं. १ सू. ११५.२ सूर्यो देवीमुपसं रोचमानां मर्योनयोषामेभ्यतिपश्चात् ॥ ६/१ उषेचा लाल बुरखा (बुरखा सामान्यतः काळा व पांढरा असतो); ७/३४ किनारी पैठणीची गे विलसे लाल रात्रिच्या : काळ्या पैठणीस लाल किनार; ६/५ मोराचा टाहो मंजु ?

प्राकृतसंस्कृतभाषापंडितानें भाषाव्याकरणाकडे इतकें दुर्लक्ष केलेलें पाहून मोठा विषाद वाटतो. हें दोषदर्शन थोडेसें लांबलें खरें पण कवीच्या दृष्टांतानें सांगावयाचें तर राख चाळून टाकिली कीं सुवर्णाची चकाकी चटकन नजरेंत भरते. असो. आतां संविधानक, सृष्टिवर्णनें, स्वभाव-वर्णनें, व काव्यसौंदर्य ह्यांसंबंधीं क्रमानें विचार करूं.

संविधानक अगदीं साधें असल्याचें पूर्वींच सांगितलें आहे. त्यांत रचनाचातुर्यास फारसा अवकाशच नाही. नानांचें तनयाप्रेम, सांबाचें कृतकतनयाप्रेम, गौरीचें पितृप्रेम, जानकीकेशवांचें दांपत्यप्रेम, पुरुष-प्रेमाची अनित्यता व स्त्रीप्रेमाची नित्यता, ह्या प्रेमाच्या निरनिरळ्या अंगांवर संविधानकाची उभारणी झाली आहे. कवीनें त्यांत जानकीचें पातिव्रत्यप्रेम हें मुख्यांग कल्पिलें असून इतर गोष्टींची योजना उपांगांचे ठिकाणीं केलेली दिसते. अंगोपांगांच्या प्रमाणबद्धतेकडे पाहतां पहिल्या पांच प्रसंगांच्या मानानें साहवा व सातवा हे प्रसंग बरेचसे अपुरे भासतात. आणि आठवा तर अगदींच तुटक वाटतो. त्याचप्रमाणें दहाव्यांतही थोड्याबहुत अधिक दुव्यांची भर पाहिजे होती असें वाटल्याशिवाय रहात नाही. एकंदरींत कथानकाचें उत्तरार्ध झटपट आवरतें घेऊन तें एकदां संपवून टाकावें अशी कवीला घाई झालेली दिसते. ह्यामुळे वाचकाला पुष्कळ गोष्टींचे संबंध तर्कानें जुळवून घ्यावे लागतात. तसें नसतें तर बरें झालें असतें.

सृष्टिवर्णनः- खंडकाव्यांत कवि वस्तुचित्र उठावदार करण्याकरितां पार्श्वभूमी म्हणून सृष्टिवर्णनें घालीत असतात. तशींच येथेंही घातलेलीं आढळतात.

(१) रात्रीचें सौम्य, भयानक, रुद्र स्वरूप व तुफानांतील अंधार वगैरेंचीं वर्णनें अनुरूप शब्दयोजनेंमुळे प्रसंगांस साजेशीं व परिणामकारक झालीं आहेत. नाना परत येतांना झालेलें वादळ :--काळाच्याच मुखीं घोर विश्व सारें पडे गमे। तारका न त्या, दाढांचीं शुभ्र टोके चकाकती ३।१७. किर्र ऐसा कुठें शब्द भालु भुंके कुठें कधीं। घोर शांती दिशीं कोठें

फुरि ऐसे ध्वनी कधीं १८ गडगडाट उठे तेव्हां भंगली पश्चिमा गमे ।
कल्पांतींचा तसा डंका घाबरे विश्व ऐकुनी २१.

(२) मृत्युशय्येवर पडलेल्या नानांची खोली:-

विद्युल्लतामिषें रात्र दांत खाऊनिया गमे ।

येई धांवूनियां क्रुद्धा कज्जलांगा जगावरी ॥४॥२१

नानांच्या घोर खोलींत घोर विक्राळ काळिमा ।

दिव्या खाया टपे घोर शांती संगें मिळोनिया ॥ ४॥२१

(३) सूर्यास्तसमयीं चंदिमेची गौरी वाट बघत आहे त्या वेळच्या
पुढील दोन्ही कल्पना मोठ्या हृद्य आहेत:- पोहाया फेंकिली सूर्ये उडी
पश्चिमसागरीं । झोंपलेला उठे तेव्हां देई अंधार जांभई ॥ ५॥४०

सूर्योदयवर्णने:- (१) सहाव्या प्रसंगांत केशव जानकीस झोपेंतून उठवीत
आहे. हें सर्वच वर्णन मोठें हळुवार हातानें चित्रिलेलें आहे, म्हणून पुढें
उतान्यांत तें दिलें आहे. चवथ्या प्रसंगारंभींच । निशा गेली पळोनिया
भानू ढगाळ अंबरीं । चढे पाडीत कांडोरीं जीवितांचीं जगाचिया (४).
अंबराईवर्णन ९।३६-३८ माळाच्या पायथीं दाट आंबराई फुलावली ।
पळसीं रक्तिमा सांठे । माथ्यावरी उषेपरी ॥ ३६ ॥ गळत्या मोहरीं तेवीं
घोंसलेल्या फुलावरी । चालल्या गुंजनें गेल्या दिशा साऱ्या निनादुनी ॥३७
राईची शीतलाई ती मधुगधांत माखली । रमवूं ना शके त्यातें । स्वर्ग-पृथ्वी-
सुमीलन ॥ ३८ ॥

सृष्टिवर्णनाप्रमाणेंच स्त्रीरूपवर्णनही साधेंच पण मोहक झालें आहे:-गौरीचें
यौवनारंभींचें स्वरूपवर्णन पहा:-५ प्र. ५.६ ते ६१. वयाचें दार तेरावें उघडे
रम्य गौरिच्या । तारुण्याची कळी रम्य लागलीसे फुलावया ॥ ५॥७६. आलिंगी
गोड अंगासी कोंवळ्या परिपक्वता । रंग चांफेकळी शोभे, शोभली वन-
देवता ॥५७॥ लाली तेजाळ ओठांची लाजवी पारिजातका । लोचनीं तेज
चंद्राचें रम्याननीं खुले सुधा ॥५८॥ सौंदर्याचें असें सार स्वर्ग जन्मे पदो-
पदीं । ईशाची पावना रम्भा ज्योत शोभे जगामधीं ॥६१॥

स्वभाववर्णन:- ह्या लहानशा कथानकांत नानारमाई, सांवमाई,
केशवजानकी, केशवाचीं आईबापें मालती व अंबिरा अशीं एकंदर दहा

पात्रें आहेत. ह्यांपैकीं रमाईच्या मृत्युवार्तेनेच काव्यास आरंभ झाला आहे. आपलें निरतिशय अपत्यप्रेम प्रगट करून नानाही कालवश झाला आहे. निरपेक्ष प्रेम करणारी सांवमाईची जोडी म्हणजे नानारमाईची कांहीं विशेष कारणाशिवाय काढलेली दुसरी आवृत्ति होय. केशवाच्या आईबापांचें अस्तित्व केवळ नामनिर्देशापुरतेंच भासतें. गांवगोदी अंबिरेचें पात्र म्हणजे तिला लाविलेल्या विशेषणाप्रमाणेंच धरून बांधून कथानकास चिकटविलेलें. कढत्या भावना एकदम उच्च त्रिंदूस पोंचविण्यापुरतें आयत्यावेळीं हाताळलेलें तें एक कोलीत ! याहून तिचें महत्त्व नाही. उलट तिच्या ह्या आकस्मिक प्रवेशामुळें संविधानकास अस्वाभाविकता आली आहे. खरी आकर्षक पात्रें म्हणजे केशव व जानकी आणि अंशतः उपनायिकेच्या जागीं योजिलेली मालती ही होय.

बालविधवा मालती पुण्यांतल्या श्रीमंताची मुलगी. तिला कव्यांचा अनाथबालिकाश्रम किंवा देवधरांचें सेवासदन कसें माहित नाही, वाड्यांत केशव एकटाच तरुण भाडोत्री होता कीं काय, ह्या खेडवळाशीं तिचें तारामैत्रक केव्हां कसें जुळतें, पुण्याच्या कडक थंडींत केशवाच्या खोलीचें दार उघडें कसें राहातें; मालती त्याच्या खोलींत एकदम येऊन निजण्याचें धाडस कसें करते, घरांतल्या मंडळीची (कोणी असल्यास) ती कशी नजर चुकविते, खोलींत तिला गाढ झोंग कशी लागते, दिवा जरी मंद जळत होता तरी केशवास खोलींत निजलेलें माणूस कसें दिसत नाही, पतिव्रता प्रियपत्नीच्या गोड स्वप्नसमागमानंतर लगेच केशव बालविधवेच्या बाहुपशांत कसा जाऊन पडतो, विचारी व सदुपदेश करणारा केशव मालतीच्या लोकविलक्षण प्रेमतत्त्वज्ञानास कसा भाळतो, ती म्हणत्ये त्याप्रमाणें तिचें प्रेम शुद्ध कसें व त्याच्या तिकिटावर तिला नंदनवनाचा दरवाजा कोण उघडणार; वरें, स्वर्गांत नंदनवनांत गेल्यावर केशवाला ती आपल्या अंगावरची धूळ झाडण्यास कां सांगते, आधीं तेथें धूळ कोठून आली; वगैरे प्रश्नांचें काहूर वाचकाच्या मनांत उभें राहतें, म्हणून तिच्या व केशवाच्या पात्रांत अस्वाभाविकता दिसू लागते. मालतीचें प्रेमतत्त्वज्ञान थोडक्यांत असें आहे. ती म्हणते:— विश्व प्रेमाचें भुकेलें आहे. मला त्याचा कणही कधीं लाभला नाही. तो मला तूं दे. जगाला

भिऊन तू माझे पवित्र प्रेम कां दूषितोस ? तें अंतरीचे सुगंधानें भरलेलें आहे मी प्रेमयचना करणारी भिकारीण आहे. तुझ्याशिवाय दाता नाही. सर्व जग भिकारी आहे. माझ्या हृदयेश्वरा, मी तुझी रात्रदिवस पूजा करीत ! आहे. तू माझी हेळसांड कां करतोस ? जगानें अक्षता टाकल्यावरच का जोडपें बनतें ? शुद्ध प्रीति त्याविरहितच अधिक शोभते. मजवर विश्वास बसत नसेल तर आतां मला विष दे. ही पहा सुरी आहेच ! माझे कांहीं पुण्य असेल तर मी देवाकडे जाईन आणि तुझ्या पायांची धूळ याचीन. तूही नंदनवनांतील विलासांत मोहून जाशील. तेव्हां या दीन मालतीला स्मरशील ना ? तेथें जगाचे कुजके बंध आडवे येणार नाहीत. मग तेथें तरी माझे अंगावरची धूळ पुसशील ना ? मी मेल्यावर जग मला जारिणी-पापिणी असें म्हणेल, पण मी अमृत पीत असतां त्यांची कीव करीन. मीं घोर अन्याय केला आहे, माझी कीव कर आणि आपल्या हास्यानें मला शुद्ध कर. असें म्हणून तिनें डोळे झांकले व केशवही मन्मथविद्ध होत्साता मंद दीप झांकता झाला !

हे तत्त्वज्ञान प्रचलित नीतीस धरून तर नाहीच. पण शीलभ्रष्ट केशवा-सही तें डांचतें. त्यामुळे हे नवमत आहे असेंही म्हणतां येत नाही. मग त्याचा एवढा पाल्हाळ व पुरस्कार व्यर्थ कशाला हवा होता ? असो.

केशव हा धैर्यवान्, मेधावी, कुलीनामाजि मोहरा, तेजस्वी, विद्वान व तरुण, असा पहिल्या प्रथमच आपल्या दृष्टीस पडतो. सांगानें त्यास वरार्थ पसंत केलें आणि जुन्या पद्धतीनें त्याचें लग्न झालें. नंतर एकदम त्यास उप-कार्णी प्रियाराधन करतांना पाहून तो एक अत्यंत रसिक व प्रेमी पति आहे अशी आपली समजूत होते. मायभू गाजली आहे. मी पुण्यास पोटाची खळगी भरण्यास जात नसून स्वातंत्र्यदेवळाची एक पायरी चढण्यास जातों आहे असें त्याचें भाषण ऐकून सावरकरासारखा तो एक मोठा स्वातंत्र्य-वीर होणार अशी आपल्यास मोठी आशा उत्पन्न होते. गृहकलहांकडे लक्ष देऊ नये, कर्तव्य करीत रहावें, आत्महत्येनें पिशाच्चयोनि मिळते वगैरे जो उपदेश त्यानें आपल्या पत्नीस केला आहे त्यावरून तो मोठा विचारी, कर्तव्यनिष्ठ व आज्ञाधारक आहे असें वाटतें. परंतु वर वर्णिलेल्या मालतीच्या प्रसंगांत मात्र तो एकदम विचारमूढ होऊन विषयलोलुपतेस बळी पडतो हें

पाहून आपण आश्चर्यमूढ होतो व तो आपल्या मनांतून सपशेल उतरतो. पश्चात्तापाने जरी तो शुद्ध झाल्यासारखा वाटतो आणि मानीव भ्रष्टतेबद्दल पत्नीस क्षमादान करण्याचीही तो आपल्या मनाची उदारता दाखवितो तरी त्यास आपली पहिली उदात्तता पुनः स्थापित करतां येत नाही. आणि मायभूच्या उद्धाराच्या व स्वातंत्र्यदेऊळ गांठण्याच्या त्याच्या गप्पा केवळ बढाई-खोरपणाच्याच वाटतात ! ह्या कर्तव्यशून्य व शीलभ्रष्ट नायकाबद्दल कोणास आदर वाटेल ? किंवा त्याच्या कोणात्या गुणांचें कौतुक करावें ?

गौरीचें—जानकीचें पात्र असेंच अगदीं चमत्कारिक झालें आहे. नानांवर व सांबमाईंवर निरतिशय प्रेम करणारी सुग्धमधुर बालिका, चंदिमा व कपिला यांवर सहोदरस्नेह करणारी अपर शकुंतला आणि निसर्गाच्या मांडीवर खेळणारी खेळकर अशी गौरी आपणांस नयनानददायिनी वाटते. तिच्या मनोहर बाललीला पहाण्यांत गुंगलेला गभस्ति सुद्धां आपल्या मार्गावर पदोपदीं अडखळतो तर तिचें जात्यावरील गाणें, 'उभे किरण भानूचे कुडासी गान ऐकण्या ॥' त्यास पुढें पाऊलच टाकू देत नाही ! माईच्या शिक्षेंत ती सुगृहिणीपदार्ह झालेली आहे व ती रूपवतीही आहे. त्यामुळें आपलें व आपल्या आत्ताचें जीवन अमृतमय करण्यास ती सर्वतोपरी समर्थ आहे. अशी कन्यका सुकवितेप्रमाणें कोणाचें चेतोहरण करणार नाही ? उलट तिच्याविषयीं 'न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ असेंच म्हणावेंसें वाटतें. आणि तुल्यगुण केशवासारख्याशीं तिचा लग्नयोग घडवून सांबाबरोबर ब्रह्मदेवही स्वकर्तव्यांतून उत्तीर्ण झाला असें आपणांस वाटतें आणि अशी वधू भूलोकांतच केशवाला 'देईल नंदनविलास विलासिनी ही' अशा आशाआकांक्षा आपल्या मनांत उद्भूत होतात. पण आपणांस काय दिसतें ? सर्वच विपरीत ! तिच्याकडून केशवाला कधीं गोड शब्द किंवा मधुर हास्य मिळत नाही. ती सदा क्रुद्ध सदा रुष्ट, सदा वक्र व सदा रडतांनाच दिसते. उलट केशवालाच तिची मन-धरणी, समजूत, आर्जव, अनुनय करतां करतां पुरेसें होतें. सासूसासऱ्यां-

१. विद्यालयीं शिकेना मी । खळगी ही भरावया । स्वातंत्र्य देउळीं जाया पायरी एक व्हावया ॥ ६-३३ ॥

शीही ती नोंट वागत नाही. केशवालाच तिला 'शुश्रूषस्व गुरुन्' इत्यादि उपदेशपाठ द्यावा लागतो. ती हट्टी कुढ्या मनाची व यत्किंचित् कारणावरून आंतल्या आंत जळणारी अशी दिसते, प्रभ्यावरही तिचें तितकेंसें प्रेम दिसत नाही. ती चिडखोर व आततायी बनून आत्महत्येसही प्रवृत्त होते. तिचें घरांत भांडण, अंबिरेसारख्या गांवगोदीशीं बाहेरही भांडण अशी ती भांडखोर बनते. विषण्ण व उद्विग्न पतीस समाधान देण्यास ती असमर्थ होते. आणि शीलभ्रष्टतेचा खोटा आळ आला म्हणून शेवटीं एकदम आत्महत्या करून ती आपली कष्टमय जीवितयात्रा संपविते. तेव्हां गौरी व जानकी ह्या एकच कीं भिन्न अशी वाचकास शंका येऊन तो कवीप्रमाणेंच 'उषेपासून तेजाळ झरे विक्राळ काळिमा ! ७।१३ असें म्हणत आश्चर्यचकित व विरस होऊन बसतो ! एकंदरींत नाना व सांव ह्यांचें स्वभावरेखन जरी ठीक झालें असलें तरी तीं गौण पात्रे असल्यामुळें व मुख्य पात्राचें स्वभाववर्णन असें तन्हे-वाईक व अस्वाभाविक झालें असल्यामुळें वाचकाची ह्या बाबतींत निराशाच होते आणि अपर विधात्याचें निर्माणकौशल्य येथें कांहींच दिसत नाही असें म्हणत तो हिरमुष्टी होतो.

काव्यासंबंधीं अग्निपुराणांत 'रस एवात्र जीवितम्' असें म्हटलें आहे तर विश्वनाथानें त्याच्यापुढें जाऊन 'रसात्मकं वाक्यं काव्यम्' असें प्रतिपादिलें आहे. या काव्यांत 'एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तान ॥३.४७ उ. च. ॥ ह्या सुप्रसिद्ध श्लोकाचें प्रत्यंतर कवीस दाखवयाचें आहे असें वाटतें. आदिकवीचे काव्यास आरंभ जसा 'शोकः श्लोकत्वमागतः' शोकानें झाला आहे तसाच येथेंही नानाच्या गेहनीवद्दलच्या शोकानें झाला आहे. त्यांतच तीन मुलांच्या मृत्यूच्या मागील आठवणींची भर पडून 'सारखा वृद्ध तो रडे' अशी त्याची स्थिति झाली आहे. दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रसंगांत नाना बाहेरगांवी जातांना व परत आल्यावर आपल्याला वात्सल्यमिश्रित दुःख दिसतें चवथ्यांत तर नानाचा मृत्यु वर्णिला असल्यामुळें तोही मागल्या दोहोंसारख्याच झाला आहे. पांचव्याच्या आरंभीं सांवाच्या केदारवनांत गौरी चोरून रडतच आहे. पुढें गौरीच्या बाललीला, तिचीं मधुर गीतें, लहानसहान गृहकृत्यें, व चंदिमाकपिलांवरील तिचें अकृत्रिम प्रेम वगैरे गोष्टींच आल्हाददायक

चांदणें पडतें न पडतें तोंच चंदिकेच्या आकस्मिक मृत्यूनें तें नष्ट होतें. ह्या दुःखाचा विसर पडून सांवमाईस ती आपल्या धार्मिक प्रवृत्तींनीं जों मोहून टाकते तोंच “महती कन्यका मूळ काळजी” त्यास व्यापून टाकते व तो अश्रुसिंचन करतो. पुनः त्यास गौरीच्या लग्नाचा थोडा आनंद होतो, तर लगेच तिला सासरीं पाठविण्याचें दुःख होतें. ह्याप्रमाणें ह्या प्रसंगांत सुखदुःखांचा पाठशिवीचा खेळ सतत चाललेला आपणांस दिसतो. सहाव्या-सातव्यांतील शृंगारांत रुसव्याचे अश्रु, भावी विरहाचें दुःख व आत्म-हत्येचे विचार ह्यांचीच जाणीव अधिक होते. आठव्यांतील चोरट्या संभोग-शृंगारांतही रडारड, मूर्च्छा हे प्रकार आहेतच ! नवव्या-दहाव्यांत तर शोक-रस अधिक वाढत जाऊन नायिकेच्या आत्महत्येंत कथानकाचा शेवट झाला आहे. अशा रीतीनें हें काव्य शोकमय झालें आहे. त्यांत बापाचे अश्रु, मुलीचे अश्रु, पत्नीचें अश्रु, पतीचे अश्रु, कुलटेचे अश्रु, शीलभ्रष्टाचे अश्रु—सर्वत्र अश्रुच अश्रु आहेत. त्यांत विनोदाला स्थान नाहीं. त्यांतील पात्रें स्वतःच रडतात व एकमेकांस रडवतात हें खरें, पण वाचकास किंवा श्रोत्यास तन्मय करून सहानुभूतीनें त्यांचे डोळे नुसते ओले करण्याचेंही सामर्थ्य त्यांच्यांत प्रतीत होत नाहीं ! केशव—मालती—प्रसंग तर ढोंगी-पणाचा वाटतो. एकंदरींत पाहतां ह्या काव्यांतील करुणरसाचा परियाक कांहीं स्थळीं बरा झाला आहे असें म्हणण्यास जरी हरकत नाहीं तरी पावसाची निरर्थक संतत धार उद्वेगजनकच !

परंतु ह्या काव्याचें खरें सौंदर्य त्यांतील विविध कल्पनाविलासांत आहे. ठराविक व जीर्ण संकेतांपलीकडे विहार करून कवीची प्रतिभा प्रतिक्षणीं नवता दर्शविते. त्यामुळें काव्यांतील साध्याच पण अभिनव उपमा, उत्प्रेक्षा आपल्या ताजेपणानें वाचकास स्तमित करून आनंदवितात. ह्या अभिनवतेची चारुता काव्यभर पसरलेल्या कुशल वक्रोक्तीनें अधिकच मेनाभिराम झाली आहे. स्वभावोक्ति त्यांत क्वचितच आढळते. वक्रोक्ति म्हणजे विदग्ध लोकांची बोलण्याची पद्धति. विदग्ध लोकच अप्रत्यक्ष किंवा परोक्ष पद्धतीनें बोलू शकतात. शब्द, पदे, वाक्ये व प्रकरणे ह्या सर्वांत ती आढळते. हिनें अर्थ शोभून दिसतो; नःहे हिच्याशिवाय अलं-कारच होऊं शकत नाहीं. ही मजेदार वक्रोक्ति—अथवा भामह म्हणतो

त्याप्रमाणे अतिशयोक्ति- ह्या काव्यांत सर्वत्र भरलेली आहे. पाहा -आरं-
भींच नानाची वायको मेली असें सरळ न सांगतां कवि म्हणतो.

(१) नानाच्या दुष्ट दैवानें, फिरोनी वंकडें जरा । मृत्युचा मारिला
बाण नानाच्या गेहिनी हृदीं ॥१.१॥

(२) काळयाभोर घनांच्या त्या पखाली थोर सोडुनी । कैवारी देव
दीनांचा भूमीपात्र भरी क्षणीं ॥२२.२॥

(३) मध्याहीं अंबरीं चेंडू खालीं पडेल जाणुनी । मेघाचें लाविलें जाळें
जगन्नार्थें दिशान्तरा ॥२.२७॥

(४) श्रांतल्या अंतराचीं तीं दारें लोचन श्रांतलीं । घेई लावूनिया
निद्रा; सुधाधारा जगांतली ॥३.७॥

(५) पळे काळोख गांठोडीं बांधुनी चांदण्याचिया ॥६.२५॥

(६) शकला ना विकासू त्या असाही बोध अंतरा । चुंबनानें परी एक्या
पेरिला स्वर्ग भोंवतीं ॥६.४३॥

(७) आनंदी हेंच माहेर, काळशत्रु खराखुरा । चुंबना वांचुनी विश्व देह
प्राणांविना जसा ॥६.४५॥

(८) मिळाला सांब तो तूज पुण्य तूझें खरें बये ! । नाहीं तरी तुला
भीक वाढता ना कुणी जर्गी ॥९.९॥

(९) मुलें होती तुम्हां ताई, कंथ राहोनही दुरी ! । भागीरथी सदा शुद्ध !
आंत सांठे किती तरी ॥९.१०॥

अशा अपूर्व व सुंदर कल्पनांची यादी पुष्कळ लांबवितां येईल. मधून
मधून येणाऱ्या समर्पक वाक्प्रचारांनीं त्या मोठ्या अर्थपूर्ण व सूचक
झाल्या आहेत. ह्यावरून कवीनें मनांत आणिलें असतें तर त्यास शुद्धता
व शब्दसौष्टव हीं साधलीं नसतीं असें नाहीं. पण आपल्या कविता-
कन्यकेचे विलासविभ्रम पाहून तिला कोणाची दृष्ट पडेल कीं काय या
शंकेनें तिला मळवट भरावयाचें व जाडाभरडा सुतडाच नेसवावयाचा,
असा संकल्प ज्या कवींनीं केलेला आहे त्या संप्रदायांतलाच हा कवि

दिसतो असें म्हणणें भाग पडतें. पुनः उपमादि अलंकारांत ऊठवस केलेला “उपेचा” उपयोग बापूंच्या खाणावळींतल्या ठराविक चटण्या-कोशिंबिरी-प्रमाणें अरोचक वाटतो. असो. कवीनें कला, तंत्र व भाषाशुद्धि ह्यांकडे योग्य लक्ष दिल्यास तो जातिवंत कवि ह्या पदवीस खास पात्र होईल.

प्रिया-प्रबोधन.

उपेचा घेउनी लाल बुरखा पाहि साजणी । तातडीनें निघे जाया देशांतरास
यामिनी ॥६.१॥ चपला रात नागीण पडोनी चाहुला गमे । शिरते घाइ-
घाईनें कुंकवाशा जलामधिं ॥२॥ निवळे गाढ अंधार शांति सांठे दिशां-
तरीं । विश्वांतरां बघे कांते स्फुरूं चैतन्य लागलें ॥३॥ सोडुनी देई झोंपेसी
व्यथिता विश्वमोहिनी । नयनांची तुझ्या देवी मिळेना गोडि जाणुनी ॥४॥
मंजु टाहो सये ऐके मोर माळावरी करी । चालला गोल हा सारा किल-
किलाटे निनादुनी ॥५॥ खेळती शीत वायूशां कुरळे केश मोकळे । मंदावले
तुझें कुंकूं भालप्रांतावरी सये ॥६॥ कोमेजलीं फुलें सारीं सेजेचीं गजरा तसा ।
पंजरीं भजना राघू ऐके बावांसवें करी ॥७॥ उघडीं पावना नेत्रा फाकूं
दे तेज या दिशीं । प्रेम-डोही करूं द्या हो स्नान दिनास सत्वरी ॥८॥
मंजु ओठावरी मंजु नकारा नाचुं दे तरी । प्रेमामृता चढे ज्यानें गोडी
जीवा ! अती अती ॥९॥ नयनें झांकल्या थोडें वांकडें गोड पाहुनी ।
स्वामिनी जीविताचे ह्या अजुनी सरशी दुरी ॥१०॥ ठेवि मांडीवरी
कांते मस्तका करुनी दया । चाखूं देई विचारीसी नंदनांतील माधुरी ॥११॥
वह्लभे पाहि पाहि हें तिमिराचें फुटे फळ । विश्व सारें कसें येई बाहिरीं
पाहि साजणी ॥१२॥ माळमार्गावरी तेवीं खारीमाजी अतां सये । हंब
हंब असा शब्द जाई मंजूळ कोंडुनी ॥१३॥ ऊठ कोठोनी ही झांर आली
ऐशी ! हं की हिशी । थोडकी राहिली वेळ कर्णामृतासि पाजवी ॥१४॥

मनीं आराम तर सृष्टींत राम.

पापी मीच मळें माझ्या देवता माझि भ्रष्टली । भरोनी आणिले डोळे
करींचें शस्त्र फेंकुनी ॥९.३३ उठे बैसे फिरे चिंती तेंचि रहाटगाडगें ।
पडेना चैन तात्काळ पडे बाहेर केशव ॥३४ कठोरता उन्हामाजीं मन्द
वाहे समीरण पानझडीमुळें गेल्या छाया तरूस सोडुन ॥ ३५ माळाच्या

पायथीं दाट आंवराई फुलावली । पळसीं रक्तिमा सांठे माथ्यावरी उषेपरी ॥
 गळत्या मोहरीं तेवीं घोंसलेल्या फुलावरी । चालल्या गुंजनें गेल्या दिशा
 साऱ्या निनादुनी । राईची शीतलाई ती मधुगंधांत माखली । रमवूं ना शके
 त्यातें स्वर्गपृथ्वी सुमीलन ॥ ३८ प्रेम जातां विरोनिया बाकूस हें बने जग ।
 झांकळे भोंवतीं वाटे जीवा श्मशान दारूण ॥ ३९ जानकी ते बने तेवीं
 तिन्हाईत प्रभाकरा । ढेंकूळ तें जलामाजीं लागलेंसें विरावयां ॥ ४०
 संशयाचें असें विश्व उगवे भानु ना जिथें । वाटसरूस अंधार जिथें हो
 वाट दाखवी ॥ ४१

प्रकरण २० वें.

के. रा. विदरकर ऊर्फ कवि मुकुंद.

(ज. १९०२)

प्रेमाखातर माया बोले । 'प्रीत न खरी ती माना भाले, । प्रेमधाम अमर होय॥
रुसणें ना फुगणें ॥४४॥ प्रेमांजलि ।

मुकुंद कवीचा जन्म हैदराबाद येथें राजा चंदूलालजींच्या बेल्यांत शके १८२४ मध्ये नाथपष्ठीस झाला. यांचें शिक्षण विवेकवर्धिनी पाठशाळा, सिटीकॉलेज व उस्मानिया यु. कॉलेज या संस्थांतून झालें. उस्मानिया कॉलेजांतून मराठी हा ऐच्छिक विषय घेऊन हे बी. ए. झाले (१९२६।२७). तेव्हांपासून ते सिटी हायस्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून नोकरी करित आहेत. मध्यंतरीं खाजगी रीतीनें पुढील अभ्यास करून स. १९३७ मध्ये त्यांनीं नागपूर युनिव्हर्सिटीची मराठी एम. ए. ची डिग्री मिळविली. ह्यांस गडकरी वाङ्मयाच्या अभ्यासानें काव्यस्फूर्ति झाली. व राजहंसादि मासिकांतून त्यांच्या स्फुट कविता व गद्य लेखही प्रसिद्ध होत असत. त्यांतच त्यांचीं तीन शोकगीतें आलीं आहेत.

सन. १९३२ मध्ये वाङ्मयचर्चा मंडळातर्फें त्यांचें "प्रेमांजलि" हें छोटेंसें काव्य प्रकाशित केलें गेलें. हें खंडकाव्य असून ह्याचा विषय 'पत्नीविरह' हा आहे. अर्थात् प्रेमळ पतीला आपल्या प्रिय पत्नीच्या मृत्यूनें वाटणारें दुःख ह्यांत दिग्दर्शित केलें आहे. हें काव्य जातिछंदांतलें असून 'असावरी' रागांत तें गावयाचें आहे. या विलापिकेचीं एकंदर ९० कडवीं असून तीं सामान्यतः सात ओळींचीं आहेत. पण क्वचित् पांच ते दहा अशा कमी जास्ती 'ओळीही कांहीं कडव्यांत आढळतात. सरासरीनें ह्याच्या ६०० ओळी होतील असें वाटतें. ह्या ९० शोकगीतांत एका विरहाशिवाय साधारण सूत्र नाही. तीं अगदीं एकमेकांपासून पृथक् अशीं आहेत. कवीची पत्नी राधा ही चांगल्या श्रीमंताची मुलगी होती. तिला माला,

माणिक व मुरली अशीं तीन अपत्ये असल्याचें आपणांस ५५ व्या गीतांत समजतें पत्नी गृहकलह शमवून व मला योग्य उपदेश देऊन संसारशकट हांकीत असे व ती द्रौपदीसारखी पतिव्रता होती असेंही आपणांस कवीनें सांगितलें आहे (४८). पण पुढें दुर्दैवानें तिला क्षयरोग झाला व त्यांतच तिची इहलोकची यात्रा संपली. कवीचा जीव चिरविरहानें व्यथित होऊन त्याचा सारा विवेक चिंतेंत बुडाला व तो भ्रमिष्ठ झाला. अशा स्थितींत आपल्या मनास कांहीं हलकें वाटवें म्हणून त्यानें हीं शोकगीतें पूर्वगोष्टींची आठवण करीत करीत गायिलीं आहेत.

अशा मनःस्थितींत कोणीही कवि झाला तरी भाषा व व्याकरण ह्यांच्या शुद्धीकडे त्याचें दुर्लक्ष होणें स्वाभाविक आहे. त्याचप्रमाणें विचारांत असंबद्धता व गूढता राहणें हेंही साहजिकच आहे. ही कवीची भूमिका मान्य केल्यास अशा प्रकारच्या दोषांकडे ढळत्या नजरेनें पाहावें असें वाचकांस वाटलें तर त्यांत नवल नाहीं.

हीं शोकगीतें चिरविरहानंतर स्फुरलीं असल्यामुळें त्यांत जोरदार शोका-वेग किंवा अंतःकरण पिळवटून बाहेर पडणारे दुःखाचे उद्वेग पाहावयास मिळत नाहींत. तर हा गाढोद्वेग ओसरून गेल्यावर कवीस चैन पडत नाहीं; त्याचें चित्त कोठें रमत नाहीं; अशा समयीं त्यास आपल्या प्रियेच्या सहवासांत पूर्वा भोगिलेल्या विविध सुखांची स्मृति होते व तें सुख आतां कायमचें गेलें ह्या भावनेनें जे विरहतरंग त्याच्या मानससरोवरांत उद्भूत होतात, त्यांचें शब्द चित्र ह्या ठिकाणीं आपणांस पाहावयास सांपडतें. अर्थात् ह्या ठिकाणीं भामिनीविलासांतील शोकरस पाहावयास मिळणार नाहीं किंवा “पुट्याकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः” ह्याची ही प्रतीति येणार नाहीं. एवढेंच नव्हे तर बाष्पांजलि, बापाचे अश्रु, शोकावर्त, किंवा पाध्यांचा पत्नीविरह ह्यांतील गाढतेचीही येथें अपेक्षा करणें वाजवी होणार नाहीं. अशा पूर्वतयारीनें हें काव्य वाचूं लागल्यावर पुढील उल्लेख व अभिनव कल्पना मोठ्या हृद्य वाटल्यावांचून राहणार नाहींतः—

अज इंदुमतिवियोगांत इंदुप्राण पुष्पभयानें गेला(६); नलिनी निज-कांताला मोदें कवटाळून ठेवते पण ‘आज तीच लुप्त होय । प्राणसखी

चनिता ॥१७॥ रंभा स्वर्लोकाला भुलवते, पण तुला तिचा वासही सहन होणार नाही. कारण तू पतिव्रता तर ती वारयोषिता आहे. शिवाय 'स्वर्ग-पुण्य क्षीण होय । कंवि रुचे तुजला ? ॥२४॥ त्याचप्रमाणे पुढील-दुहिता जाई श्वशुरगृहाला । सोनकुली ती रडली बाला । येउनि तू शांत तीस । करणें हो आतां ॥४३॥ ही कल्पना मोठी गोड आहे. ह्याहूनही 'चुंबुनि तू पाहण्यास । बाळातें येई ॥ ही आधिक मधुर आहे. पुढें (५२) मध्ये कवि म्हणतो-सागर खवळे मौक्तिक जातां । जीवित तैसें तूही लपतां ! माव जाय, श्रेय हाय ! । कोठें तें मिळणें ॥ पुढील अभिनव कल्पना पाहाः—

गतजन्माचें सूत घेउनी । प्राक्तन कशिदा काढी बाई । चित्र जिवाचें उमटे त्यांनीं । संतोषित ती माया होउनी । कौतुक करिते संसारांतरिं । जिवाशिवाची जोडी गुंफुनि । चित्र जाय, चित्त हाय । तन्मणि तू त्याची ॥६१॥ टाहो फोडुनि तुज आळविलें । हृदयशिलेचें पाणी केलें । श्रे उसळले नयनीं ओले । अश्रुत्रिंदु ते सारे गळले । रक्त आटलें देह कष्टले । प्रेमाद्वातर आशा घोळे । पिळुन काढि कोण तीस । शोषुनि रस सारे ॥६७॥ अशीं अनेक स्थळें मोठीं रम्य आहेत. पण त्यांबरोबरच ४।५।९।१५।१६।१९।२५।२६।२८ ह्यांसारखीं पुष्कळ गूढ स्थळेंही आढळतात. कर्ता, कर्म व क्रियापद ह्यांच्या जुळणीकडे लक्ष न दिल्यानें व कांहीं कल्पना पूर्णपणें प्रकट न झाल्यामुळें व कांहींशा असंबद्धतेमुळें ही गूढता वा दुर्बोधता उद्भवली आहे असें दिसतें. पुढें कांहीं उदाहरणें दिलीं आहेतः—

नीलोत्पल बहु शुभ्र म्हणोनि । मणिकारानें दिलें पारखुनि । काक दुष्ट ये, अवचित येउनि । झांप घालुनि वियति नेउनि । टाकुनि दिधलें भक्ष्य-स्थानीं । महाभुजंगें कंठीं घालुनि । स्वाह करित राहि काय । कळत सखे नोहे ! ॥५॥ येथें नीलोत्पल शुभ्र कसें ? मणिकारानें (रत्नपारख्यानें) हें पारखून दिलें आहे. तेव्हां तें रत्नजडित असावें काय ? अशा नीलोत्पलावर काक झांप कशाला व कां टाकतो ? पुनः भक्ष्यस्थानीं तो तें का टाकतो ? तेथें महाभुजंगानें तें कंठीं घातलें म्हणजे काय ? महाभुजंग नीलोत्पलें किंवा रत्नें गळ्यांत घालतात किंवा त्यांचा ते स्वाहा करतात अशी प्रसिद्धि नाही. ॥ वेड चंद्रमा लावि धरेला । तन्मणि द्रवला आर्द्रित झाला । मोहवश

तिज होउनि ठेला ॥ हृदय पाझरे मोल प्रीतिला । प्रेमनिर्झरीं शब्द नादला ।
अस्फुट कांहीं बोलुनि गेला ॥ प्राशुनि तो जीव शांत । होउनियां राहे ॥१५॥
जललहरी फुलफुलुनी नटली । लकेर भारी घे मृदु पाउलिं । तरंग रागें
वलय उभारी । नाद परिघ घे वाढ फुलारी । चंचल तारा त्यांत रमोनी ।
अस्फुट राहे बोल बोलुनी ॥ हृदय परि आज शून्य । गूढ कळेना हें ॥२५॥
अशा स्थळीं कवीवरोवर वाचकानेंही 'गूढ कळेना हें' असें म्हणत स्वस्थ
बसावें हें वरें !

गडकऱ्यांच्या भाषाशैलीचें अनुकरण पुढीलप्रमाणें कवीनें केलेलें
आढळतें. (१) अधर झेलुनि; (८) दया गुंफणें; (१०) हास्य फुलविलें;
(२५) जललहरी फुलफुलुनि नटली; (५२) अश्रु प्रेमें विणितां; (७०) डोळे
हांसती माया पाहुनी; (७४) भ्रमा भुलवितो; (७७) झुळझुळ बोलुनि रम्य
लोपला; (८२) देईं मातें प्राण विणोनी इ. ह्या योगानें अर्थव्यक्तीस अड-
थळाच येतो; आणि पुढील असंबद्ध शब्दयोजनें तर ह्या गोष्टींत भर
पडते.—(२) जलद पटाला वायु शृंगारून गेला; वियतपटाला शोभत
(शोभवीत) राही तारावाला, तदपरि तूं रमुनि आज सखे येई ॥१३॥
महानकें पीळ घातला (तो कसा ?) (१५) शब्द नादला बोलुनि गेला
(स्वयमेवच ?); (४१) मोद तोषला ? (४२) वनमाली तीतें असह्य ?
(५०) पुपोष होउनि रमणि वाला (?) प्रसवत होती भाग्यत्वाला; (५५) नड-
बड कांहीं 'मा-णिक' बोला । बोलत सखये देह ठेविला; गृह उसंत (?)
गृहिणी तूं जाता ॥५५॥

(६०) हलतिल पानें तनु लतिकेवरि । फुलतिल अश्रु माया-जाळीं ? ॥
नक्त त्रियामा जागत गेली ! ? ॥ वसुनि शुश्रुषा देवी केली ॥
निष्फल सेवा कुंठित झाली । दुःखां गिळतां त्रस्त तापली ॥ (!)
आज शांत ! सत्य काय । रजनि गे आली ! ॥

(७०) हर्षित हो व्याघ्र येत । छाया वरि घाली ? ॥

(८४) घोर ताप जीव साहि । प्रेमभयें बाळे ! (पत्नीस हाका मारण्याची
नवी पद्धत ?).

त्याचप्रमाणें पुढील व्याकरणदोषांमुळें काव्यशोभेला कमीपणा आला
आहे:—(२) तदपरि ७; अग्निधुमानें; चारुमती; कुरंगिणी (गी.); १९

आरक्तानें; २६ विदुगततेजें विभ्रम झाला । तारामंडळ भ्रमत भागला ? ॥
 ३० स्तब्ध उभेलें वृक्षराजिनें ३१ भुवनि (अवनी ?) ४२ विजलें तिजला
 गिळली (लें.) ५३ कमल गोविला ?; ६१ जलद गिव्हरीं; ६८ पंचभु-
 तांनीं माझी राणी । स्वर्गपथें आजि काय । घेउनि कीं गेली ! ॥ (प्रयोग ?).
 ७६ हृदय प्रीतिचें मउ मेणाहि (मेणाहुनी); ७७ जलदा सृष्टिला ५४ हीम. इ.

असो. एकंदरींत हा होतकरू कवि सूक्ष्म निरीक्षणानें व सतत अभ्या-
 सानें चांगला लौकिक मिळवील अशी त्याजवद्दल आशा बाळगण्यास
 जागा आहे असें वाटतें.

उतारे.

७५

शांत समिर ये मंद वाहुनि
 झेलत संदेशातें राणी ।
 तरंग त्यांचे कविगीतांहुनि ।
 प्रसन्न राधे खचित ऐकुनि ।
 परिमळ सारा स्वर्गा सोडुनि ।
 मेघद्विजाचे पंख लावुनि ।
 भूवरती येत काय । कळत सखे नोहे ! ॥

५७

रोदन होतां अखिल जगाला ।
 तव स्नेहाचा पाझर फुटला ।
 प्रेमांजलि त्या ढाळिति तुजला
 त्या सुमनांचा हा अलबेला, ॥ (?).
 देउनि तुज धन्य होय । जीव खरा माझा.

प्रकरण २१ वें.

पुरुषोत्तम शेषराव जवळगेकर.

(जन्म अजमासे सन १९०६).

जवळगेकरांचें घराणें मूळचें निलंग तालुक्यांतील (जि. विदर). जवळग्याचें राहणारें. सुमारें ३०।३२ वर्षांपासून शेषराव नानासाहेब हे जोगाईचें अंबें (मोमिनावाद) येथें राहण्यास आले आहेत. नानासाहेबांनीं संस्कृत फारशी ह्या भाषांचें चांगलें अध्ययन केलें आहे. त्यामुळें तेथील विद्वानांत ह्यांची गणना होते. ह्यांचें वाचन, आज वयास ७०।७२ वर्षे झालीं असूनही अझून अखंड चालू आहे. विद्याव्यासंग, सौजन्य व धर्मनीतिपरायणता ह्या गुणांमुळें अंब्यास हें घराणें सन्मान्य समजलें जातें.

पुरुषोत्तमपंत हे नानासाहेबांचे तृतीय चिरंजीव असून आज ते वत्तिशीच्या सुमाराचे आहेत. ह्यांचें प्राथमिक शिक्षण वडिलांचेच नजरे. खालीं मोमिनावाद येथेंच झालें. त्यामुळें त्यांचे अंगीं वरेच पैत्रिक गुण आले आहेत. दुय्यम शिक्षणासाठीं त्यांस औरंगाबाद येथें जावें लागलें. तेथें ते मॅट्रिक झाले. परंतु घरगुती अडचणींमुळें पुढील अभ्यासक्रमाकडे वळणें अशक्य झालें म्हणून त्यांस शाळाखात्यांत नोकरी धरावी लागली. सध्यां ते वीड जिल्ह्यांत अष्टी तालुक्यांत शिक्षकांचें काम करीत असतात. लहानपणापासूनच ईश्वरभक्तिपर लहानसान कविता करण्याचा त्यांस नाद होता. औरंगाबादेस शिकत असतांना त्यांनीं मराठी काव्याचा व साहित्याचा चांगला अभ्यास केला. पुढें काव्यरचनेस ह्याचा त्यांस फार उपयोग झाला. ह्यांचा स्वभाव मोठा नम्र, मनमिळाऊ व विनोदी आहे. त्यामुळें ह्यांचें मित्रमंडळही वरेंच विस्तृत आहे. त्यास ते नेहमीं आपल्या सहज कोट्यांनीं व सात्त्विक विनोदानें हासवित असतात. त्यांची नम्रता त्यांच्या हृद्गतांत पुढील शब्दांत व्यक्त झाली आहे. “अनेक कवींनीं किंवा विद्वानांनीं आपल्या कल्पनासृष्टींत काव्यदेवीस यथेच्छ विहार करण्याकरितां मोठे

मोठे प्रासाद वांधिले असतील पण आम्हीही यथानुशक्ति तिच्या विलासाकरितां एक झोंपडीच वांधित आहोंत. ती उपेक्षा करणार नाही अशी खात्रीची आशा आहे.” तर त्यांचें मित्रप्रेम, त्यांचे एक सहाध्यापक रंगनाथ श्रीनिवास कुलकर्णी, बी. एस. सी., यांनी ह्या पुस्तकास जोडलेल्या प्रस्तावनेवरून दिसत आहे. काव्यलतेचें हें प्रथम पुष्प कवीनें पितृचरणां अर्पिलें असल्यावरून त्याची पितृभक्तिही दिसून येते.

कवि गीतेचें अध्ययन करित असतांना ‘गीतारहस्या’चा उपयोग सतत करित होते असें ते सांगतात. त्यावरून त्यांच्या ‘आर्यागीते’वर त्या ग्रंथाची छाप पूर्णपणें पडणें साहजिकच आहे. सर्व गीता सहा सहा अध्यायांच्या तीन विभागांत प्रसिद्ध करण्याचा ग्रंथकाराचा हेतु होता; परंतु त्यांपैकीं हा पहिलाच भाग प्रसिद्ध झाला असून दुसरे दोन अजून अप्रकाशितच राहिले आहेत. ‘आर्यागीते’शिवाय कवीनें बराच स्फुट काव्यसंग्रह तयार केला आहे. त्यांत कांहीं आंग्लकवींच्या कवितांचे अनुवाद मोठे चांगले साधले आहेत. पण द्रव्याभावीं ह्या सर्व संग्रहास अप्रकाशित अशा अज्ञात-वासांत खितपत पडावें लागलें आहे. त्यांस सूर्यदर्शनाचा योग केव्हां घडतो कोणास ठाऊक ? असो. आतां प्रस्तुत भागाकडे वळूं

प्रस्तावनेतील पहिलें अवतरण गीतारहस्यांत व आर्यागीतेत तुकारामाचेंच आहे. त्यांत शब्दभिन्नता जरी दिसली तरी अर्थैक्य पूर्ण आहे. अध्यायांचें नामकरणही उभयत्र एकच आहे. पहिल्या षट्काची गीता-श्लोकांची संख्या २८० आहे तर मराठी अनुवादांत आर्यांची संख्या ३२१ आहे. म्हणजे अनुवादांतील संख्या शेंकडा १४ नीं जास्त आहे. आणि ही कांहीं फारशी आहे असें नाही. अनुवादांत प्रत्येक अध्यायाच्या प्रारंभीं वाचकांस समजण्यासाठीं थोडक्यांत विषयावतार केला असल्यामुळे नवीन अभ्यासकास मोठी सोय झाली आहे. हा अनुवाद पद्यास अनुकूल तेवढाच फेरफार करून बहुतेक शब्दशः गीतारहस्यांतील अर्थास धरून केला आहे. तेव्हां अर्थासंबंधीं अधिक चर्चा करण्याचें कारण नाही. वृत्त-

१ गीतारहस्यांतील ‘कश्मल’ (शब्दाचा २-२) ‘काळवेरें’ असा अर्थ येथेंही घेता आहें. पण तो चित्त्य आहे. सरस्वती कोश वगैरेंत ‘गलितोत्साह’ असा अर्थ दिला आहे तो बरा वाटतो. काळवेरें, कुकल्पना, कुशंका हे अर्थ तितके योग्य वाटत नाहीत.

सुखार्थ पुष्कळ ठिकाणीं मूळांतील कठीण संस्कृत शब्द तसेच ठेविले आहेत. उ. युयुधान, कश्मल, गोमुख, पणव, आनक, गुडाकेश वगैरे. अशा ठिकाणीं निदान पादटीपेंत त्यांचे अर्थ दिले असते तर केवळ मराठी वाचकांस अडखळण्याचा प्रसंग आला नसता. कवीनें क्वचित्स्थानीं स्वतः-चे दृष्टान्त व उपमा हीं दिलेलीं आहेत. तीं सर्वच योग्य आहेत असें नाहीं. उ. तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥ ह्याचें रूपांतर असें आहेः— हरवी तमासि भानू जेवीं बुद्धिस तसेंच तें हरितें ॥ ७९ ॥ (द्वर्थी) द्वयर्थी; अधिन (आधीन); समधि (समाधि); महदुःख; बह्वर्षे (बहु वर्षे). महाभया (पासुनि) रक्षी, [२.४६]; पवनात्मज ज्या (ज्याचिया) ध्वर्जी [१.१९]; कोण असा कीं या जगिं मूळ न घेतां फलास करणार (२.८) कामक्रोधही मोठा अधाशिअरि असति (३.४४) अशीं व्याकरण-दुष्ट रूपें व चमत्कारिक वाक्प्रयोग क्वचित् आढळतात तीं सोडून दिलीं तर एकंदर आर्या सुबोध, सोप्या व प्रसादयुक्त झाल्या आहेत. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या अध्यायांत तीन चार वेळ आलेला शब्द 'स्थितप्रज्ञ' वाचतांना थोडीशी अडचण उत्पन्न करितो तर 'पांडव दळ हो उभें व्यूह रचुन' (१.२); 'महारथी जो तसा चेकितान' (१;४); 'जेवि शुकाचे सुखवि जना युग्म' (१.१२) अशा स्थळीं एखादी मात्रा कमी वाटते तर कोठें 'गो गज चांडाल, श्रानांच्या ठार्यां समान हो शीघ्र (५.२३) यतिभंग आढळतो. पण अशीं स्थळें फार विरळ असल्यामुळें तीं 'लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति' ॥ अशींच समजण्यास हरकत नाहीं. उलट फारसें उच्च शिक्षण न मिळालेल्या एका शाळामास्तराची ही प्रथम कृति आहे ही गोष्ट ध्यानीं आणल्यास कवीबद्दल आधिकाधिक कौतुकच वाटेल. त्यांतील काहीं आर्या इतक्या सुबोध, सुंदर, सफाईदार झाल्या आहेत कीं त्या वाचकांच्या तोडीं सहज बसतील. नमुन्यासाठीं काहीं दिल्या आहेत.

स्वजनासि मारुनी शिव, होईल असें मला न हें गमतें ॥

कृष्णा नच विजयेच्छा ! राज्य नकोतें ! सुखें तसिच मातें ॥ १.२९ ॥

शिष्य असें मी तुमचा, शरणागत त्या मला करा बोध ॥

सावध अन्य दिसेना, मच्छोकाप्रति करील जें रोध ॥ २.१० ॥

स्वधर्मविहीत वागुनि मरणहि येतां असेचि शिव त्यांत ।

परधर्म भयंकर परि, विषमिश्रण हो मधुर पेयांत ॥३.४२॥
 ज्ञानासम वा जगिं या अन्य नसे कीं पवित्र हें खचित ।
 कालें करून झाला योग जया सिद्ध तो करी प्राप्त ॥४.४५॥
 युक्त असे जो त्यानें 'कांही करितों न मी' असें ध्यानीं ।
 ठेवावें वर्तावें तत्त्व असें कीं धरूनियां स्वमनीं ॥ ५.११ ॥
 श्रीकृष्ण वदति तेव्हां 'चंचल मन हें खरेंच संशय न ।
 परि अभ्यासें यासी वैराग्यें सुकर ठेवणें अधिन ॥ ६.४१ ॥

कवीनें यांस जरी आर्या म्हटलें आहे तरी वृत्तनियमांप्रमाणें त्या
 'आर्यागीति' आहेत. कारण येथें पहिल्या तिसऱ्या चरणांत बारा बारा
 मात्रा असून, तिसऱ्यांत व चवथ्यांत अठरा अठरा आहेत.

एकंदरीत पहातां ग्रंथकार म्हणतो त्याप्रमाणें हीं जरी शबरीचीं दोरें
 असलीं तरी तीं फारशीं दोषक्षत नसून शुद्ध व मधुर आहेत; किंवा ह्या जरी
 विदुराच्या कण्या असल्या तरी ज्याप्रमाणें "तो नित्य तृप्त भगवान् विदुर-
 गृहीं भोजनांत दे मिटक्या ॥' त्याप्रमाणें अतृप्त वाचक कवीस म्हण
 आहेत कीं ॥ 'लौकर आणा आणिक' वदति असें वाजवीत बहु चुटक्या ॥
 असें कवीस आम्ही आश्वासन देतो.

प्रकरण २२ वें.

नरहर शेषराव पोहनेरकर. [जन्म स. १९०७]

(कवि किशोर)

श्रीक्षेत्र परळी वैजनाथ येथें नरहरपंतांचा जन्म सन १९०७ मध्ये (भाद्रपद व. ११ शके १८२९) झाला. प्राचीन काळीं ह्यांच्या पूर्वजांचें वास्तव्य मुक्काम पोहनेर येथें होतें. त्यावरून घराण्यास पोहनेरकर हें नांव पडलें. पण अलीकडे चार पांच पिढ्यांचें राहण्याचें ठिकाण परळी हेंच झालें आहे. प्राथमिक शिक्षण परळी व अंबेजोगाई येथें पूर्ण करून ते हैदराबाद येथील विवेकवर्धिनी पाठशाळेंत मॅट्रिकपर्यंत शिकले. म्हणूनच तेथील हेडमास्तर वासुदेवराव हर्डीकर यांस आपल्या बागशाहीचीं फुलें त्यांनीं समर्पण केलीं आहेत. लेखनवाचनाचा नाद वाढत चालल्यामुळें परीक्षेसाठीं लागणारा सुव्यवस्थित अभ्यास त्यांस होईना. म्हणून परीक्षेचाही नाद सोडून देणें त्यांस भाग पडलें. विद्यार्थिदशेंतच १९२६ चे सुमारास त्यांनीं 'प्रोफेसर' ह्या नांवाचें हस्तलिखित मासिक काढून त्याचें तीन वर्षेपर्यंत संपादन केलें. त्यांत विद्यार्थ्यांचे आपापल्या प्रोफेसरांबद्दल मोठे चुरचुरीत लेख येत असत असें म्हणतात. नंतर त्यांनीं निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांचा थोडथोडा अनुभव घेऊन शेवटीं शिक्षणकार्य हें आपल्या जीविताचें ध्येय ठरविलें आहे. त्याप्रमाणें विदर्भ जिल्ह्यांत पायगा जहागिरींतील नारायणखेड ह्या तालुक्यांत तेथील जमेदारांच्या साहाय्याने "अनंत विद्यालय-शांतिसदन" ह्या नांवाची एक शिक्षणसंस्था त्यांनीं काढली असून तेथेंच ते आज सात वर्षे काम करीत आहेत.

प्रथम काव्यवाचनाची आथड उत्पन्न झाली, पुढें काव्य करावेंसें वा लागलें व क्रमाक्रमानें कविताही बऱ्या करितां येऊं लागल्या. अमुकच एका प्रसंगानें व अमुकच एका कवीपासून स्फूर्ति मिळाली असें त्यांच्या

संबंधीं निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. मात्र प्रणयकवितांपेक्षां राष्ट्रीय कवितांकडे त्यांचें मन अधिक ओढ घेऊं लागलें. त्यामुळें जुन्या पोवाड्यांचा अभ्यास, नव्यांची रचना व पोवाड्यांचें सार्वजनिक गायन हा कार्यक्रम सध्या त्यांनीं चालू ठेविला आहे. पोवाड्यांचें बरेंच मोठें वाङ्मय त्यांनीं निर्माण केलें आहे. त्यांची संख्या अजमासें ३५।४० आहे. पण कवि म्हणतो “आर्थिक अडचणींच्या दडपणाखालीं प्रसिद्धीची संधि मिळत नाहीं.” अप्रसिद्ध वाङ्मयासंबंधीं हेच उद्गार जिकडेतिकडे ऐकूं येतात. ह्यावरून इकडे कवींची किंवा काव्यांची उणीव नसून प्रकाशकांची उणीव आहे हें वारंवार निदर्शनास आणावें लागत आहे. झेंडावंदन, राष्ट्रीय संतवंदन, वीरवर जानू भिंताड्या, बापूची काकी, कुंजपुन्याचा दसरा, मुरारवाजी, अटकेचा भगवा झेंडा वगैरे राष्ट्रीय; तसेंच आमचें शिक्षण, आमचा शेतकरी, संतवंदन, श्रीएकनाथ, परमेश्वराचें पाप वगैरे सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक विषयही त्यांत आहेत. ह्यांचें गद्य लिखाणही पुष्कळ आहे. निशामविजय, नागरिक, राजहंस, विहंगमाला, चित्रमयजगत्, शाळापत्रक, रत्नाकर वगैरे वर्तमानपत्रांतून व मासिकांतून त्यांचे सुमारे ४०।५० लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. हे निबंध, संशोधनें, गोष्टी, कविता, चर्चा, विनोद अशा स्वरूपाचे आहेत. ‘साधकांचा साधनयोग,’ ‘आचार्य श्रोतृणांचा योग,’ व “प्रासंगिक निबंध” ह्यांचीं हस्तलिखितें प्रकाशनाची वाट पाहात आहेत. ह्यावरून ह्यांचें “बागशाही” हेंच चिमुकलें पुस्तक जरी आज वाचकांपुढें दिसत असलें तरी ह्यांचा गद्यपद्यलेखनव्यवसाय किती दांडगा आहे व त्यांच्या लेखांचें स्वरूप कसें राष्ट्रीय व धार्मिक आहे हें ह्यावरून समजेल.

आतां आपण त्यांच्या ‘बागशाहींत’ थोडासा फेरफटका करूं या. कवि किशोर (पोहनेरकर) ह्यांची ‘बागशाही’ स. १९३१ मध्ये येथील दक्षिण-साहित्यसंघातर्फे रा. विंदू वकील यांनीं प्रकाशित केली आहे. ह्या लहानशा बागशाहींत चार प्रमुख ताटवे असून सुमारे २५ लहान मोठीं रोपें लावलेलीं दिसतात. प्रस्तावनेंत कवि म्हणतो ‘वाचका! या वन्य कुंजाचा तिरस्कार करूं नकोस ! कौतुकानें त्याच्याकडे पाहा आणि समाधानाचा एकच कां होईना श्वास सोड. तेवढ्यांतच हा गरीब माळी या त्याच्या

श्रमाचें सार्थक झालें असें मानील.' या २५ लतावेळींच्या कुंजांत घटका-
भर फिरून आलेला प्रवासी विगतश्रम होऊन ताजातवाना झाल्यावर ह्या
बालवयाच्या किशोर माळ्याचें आनंदानें कौतुक करण्यास खास विसरणार
नाहीं असें वाटतें. ह्या कवितांवर रचनाकाल दिला आहे त्यांवरून दोन
१९२७/२९ सालच्या, ४/५ सन १९३१ च्या व वाकीच्या १९३० सालच्या
आहेत असें दिसतें. मराठवाड्याची मूळ भूमिका संतवाङ्मयाची असल्या-
मुळें कवि कितीही आधुनिक असला तरी त्याच्या काव्यांत जुन्या वळ-
णाची छटा हटकून दिसावयाचीच असा जवळ जवळ नियमच दिसतो.
दे. ल. महाजन ह्यांच्या कवितेनें कवितेच्या नवयुगाचा पुरस्कार करण्यास
थोडासा प्रारंभ केल्याचें आढळतें, तर पद्माकरांच्या कवितेनें प्रागतिक
मतांचा उच्चार वन्याच धिटाईनें केलेला आढळतो, आणि किशोर वयाचा
किशोर कवि तर त्यांच्याही पुढें जाऊन स्वदेश, स्वधर्म व स्वराष्ट्र ह्यांच्या
विषयींचें आपलें प्रेम अगदीं खड्या सुरांत व निर्भिडतेनें गातो. असें आहे
तरी हा लहानगा माळी आपला जातभाई सांवत्या माळी ह्यांच्या वळणा-
वरच गेल्याशिवाय राहात नाहीं. 'शारदावंदनां'त स्फूर्तीचे पाट फोडून
काव्यनदी वेगें वहावयास लाव । अशी तो शारदा आईची प्रार्थना करतो
व नंतर शंकराचार्यांच्या 'परापूजे'ची मराठी माळ तो ब्रह्मार्पण करितो.
आणि सांवत्याचा समकालीन जो चोखा त्याच्या महारीकडून 'अजि
एका दशिचें सोडाय पारणें । झडकरी मुकुंदा घेई तूं घांवरणें ॥ असें
मुकुंदास भोजनाचें आमंत्रण देववतो. हें सर्वच गीत अत्यंत प्रेमळ, साधें
व नितान्तमधुर झालें आहे. थोडा नमुना पहा:---

ह्या कण्या रांधल्या मडक्यामार्जीं तशा । घुगऱ्याही केल्या आज इथें
मधुरशा ॥ भाकरी भाजुनी पान पहा मांडिलें । मारितां हाक तुज दृश्य
भडाडुनि आलें ॥ गंहिवरतो देवा ! कंठ दाटतो तसा । ना धीरहि होई ये
म्हणण्या राजसा ॥३॥ परि तुजविण मजला घास न गिळवे हरी ॥ म्हणू-
नियां दयाळा लवकरि या श्रीहरी ॥ पारणें सोडण्या यावें वा श्रीपती ।
प्रेमाचे करुनी घेइ गोड घांस हे । भावाचे करुनि घेइ गोड घांस हे ।
भक्तिचे उपेक्षं नका, हरी ! घांस हे । अश्रूच ठेविले पायधुण्या तुज हरी ।

ही गरीब महारिण पडते पायांवरी ॥ आणि शेवटीं श्री, टोगारांच्या गीतां-जलीच्या कांहीं पद्यांच्या भाषांतरानें कवीनें 'हें जीवित मी अर्पिन त्याच्या (देवाच्या) पार्यां । सार्थता प्रीतिची होई ॥ असें म्हणत आत्मार्पणभक्तीनें हा पहिला ताटवा सजविला आहे. हें भाषान्तर चांगलेंसें उतरलेलें नाहीं.

दुसरा ताटवा:— यांत निसर्गवर्णनं आहेत. तीं सुंदर आहेत. त्यांतील कल्पनाविलास रम्य आहे. पण त्यांच्या चित्रणास पौराणिक कथांची व अध्यात्माची पार्श्वभूमि घेतल्याशिवाय कवीचें भागत नाहीं. 'फुलाच्या विनवणींत 'निर्माल्यहि होइन ईशा' । तव पदीं । अशीच शेवटची विनवणी आहे. 'गुलाबाचा रंग गुलाबी कां झाला' ॥ हें सांगण्यास विश्वाचा पालनवाला लक्ष्मीसह विश्वदेवाच्या उपवनांत आला आहे. 'उपवन' शोभेचें वर्णन, आकाश भूवरी आलें । रत्नांसह तुटुनी पडलें । खालतीं । तारका प्रफुल्लित झाल्या । वायूशीं खेळत वसल्या । फूगडी ॥ अशा थाटांत वरेंच निर्भळ व मोहक झालें आहे. 'चांदण्यांत' व 'प्रभात' ह्या दोन गीतांत सुंदर कल्पना आहेत. पण कृष्ण-यशोदेच्या संवादावरच त्यांची उभारणी झाली आहे. पहिल्यांत 'चांदण्या कुटुनी आल्या । कुणीं कधीं कशा बनविल्या । आईं गो ! ॥ असें कृष्ण यशोदेस विचारतो तर स्वर्गातील वेलींचीं शांतीची हीं फुलें बालरवीनें परमेशाच्या पूजेच्या वेळीं उधळलीं आहेत हें तिचें उत्तर ! दुसऱ्यांत पुनः कृष्ण विचारतो "तारका" रात्रीं चमकत होत्या त्या आतां कोठें गेल्या ? बालरवि त्यांचा पिता येण्यापूर्वीच रजनीमातेनें त्यांना लांब खेळाला घाडलें आहे हें तिचें उत्तर आहे. ह्यांत फारसा वेदान्त नसल्यामुळें हें बरें झालें आहे.

तिसरा ताटवा:— यांत 'कशाला घेशि समशेर', 'हिंदमातेची संक्रांत', 'शाहीरवंदन-महाराष्ट्रगीत', 'महाराष्ट्रवंदन' व 'अश्रुमोचन' ह्या पांच कवितांचा समावेश ह्या गटांत करितां येईल. पहिल्या कवितेंत २० व्या शतकांतला बालवीर आईजवळ खेळण्यास समशेर मागत आहे. पण बोवडें बोलणाऱ्या या बालवीराची गोरक्षणार्थ केलेली समशेरीची मागणी अगदीं अस्वाभाविक व पोकळ बढाईची वाटते. 'हिंदमातेची संक्रांत' ह्या दुसऱ्या कवितेंत पुनः सर्वेश्वर, इंद्र, कुवेर, पार्वती, लक्ष्मी व इतर देव ह्यांच्या गडबडींत हिंदमातेनें स्वपुत्रांस मारलेली हांक लुप्त झाल्यासारखी

भासते. शिवाय वृत्तदोष, यतिभंगदोष, व्याकरणदोष, समासदोष, वाक्-प्रचारदोष वगैरे सर्व दोषांची संक्रांत ह्याच कवितेवर पडल्यामुळे ती अगदीच नीरस झाली आहे. ह्या ठिकाणी अक्षरगणवृत्तांचा अवलंब कवीस बराच भोवलेला दिसतो. पण ही कविता दोषाकरत्वामुळे जर विरसतो त्पादक वाटते तर पुढली दोषाकरवत् आल्हाददायक वाटते. एवढेच नव्हे तर ती विलक्षण स्फूर्तिदायकही झाली आहे. डफाच्या थापेवरोवर भावनांचा कल्लोळ उठवून भाषेच्या तडफेंत हें गीत शेवटपर्यंत नाचत जात आहे असें वाटते. केशवसुतांच्या किंवा विनायकाच्या राष्ट्रीय कवितांत हें सहज वसेल असें म्हटल्यास अतिशयोक्तीचा दोष खास घडणार नाही. 'महाराष्ट्रवंदन' हें गीतही स्वदेशाच्या गाढ प्रेमरसामुळे दुथडीं भरून वाहता जाणाऱ्या नदाप्रमाणें भासते. माझ्या रामायणांतील 'महाराष्ट्रभूपाळी', कोल्हटकरांचें 'महाराष्ट्रगीत', किंवा विनायकाची 'महाराष्ट्रलक्ष्मी' ह्यांच्या तोडीचें तें आहे. हीं दोन्ही गीतें समग्र मूळांतूनच वाचकांनीं वाचावीं व तीं कंठस्थ करून नित्य गावीं अशी त्यांची योग्यता आहे. नमुन्यासाठीं केवळ एक एक कडवें पुढें दिलें आहे:—

शाहीरवंदन—महाराष्ट्रगीत. कडवें १ लें स. १९२९.

राष्ट्र शाहिरा ! ऊठ अतां तूं सांवर डफ दिमडी । थाप डफाची पुन्हा घुमविं तूं साऱ्या भीमथडीं । तुणतूण्याच्या तारेनें त्या हृदयें थरथरु दे । वीरवरांच्या वंद वंडिचे आज फिरुनि तुडुं दे । परसत्ताराक्षसीस धडकी भीतीची भरुं दे । महाराष्ट्राच्या नसनसांतुनि चैतन्य स्फुरुं दे । तीं डोलिव दक्कन शिवशाहिची । नाचूं दे खोरिं या फिरुनी सहाद्रिचीं । गा, निर्भय गाणीं रम्य स्वातंत्र्याचीं । वीर शिवाजी धीर गाजि ते जन्मा येऊं दे । युवकांतुनि आजच्या धनाजी तानाजी निघ दे ।

महाराष्ट्रवंदन-शेवटचें कडवें स. १९२९

कुठवर गावें तुझ्या गुणांला वाचा मंदवती । निर्जिवशी लेखणी विचारी तगते कुठवर ती । प्रतिभा देहा स्फूर्तीचे ते लावुनियां पंख । काव्यनभामधिं विहार करण्या सजलों निःशंक । देहभान तें जात चाललें रूपीं समरसलों । परि महाराष्ट्रा ! वंदन करण्या पुन्हा दास झालों । ती एक-रूपता नको मला मुक्तीची । वाणीस जाच ना भीति कुणा सत्तेची ।

प्रेमानें गाईन गाणीं तव कीर्तीची । जन्मवरी हा एक छंद दे त्वद्गुण गाण्याचा । पुनर्जन्मिही तोच राहूं दे हेतु शाहिराचा ॥

शेवटल्या म्हणजे चवथ्या ताटव्यांत प्रेमाचे फुलवाग फुलले आहेत. ह्यांत प्रीतीचें गुज ०स, प्रेम दे न विषया थारा, प्रेमाचा पाठ, चिरवियोगी हृदय (फारशी कवितेचें रूपांतर), जीवितसार्थक, प्रेमाच्या परमेश्वरा, प्रीति अंतरल्यावर, प्रेम व प्रीतीचा गुलाब अशा दहा कवितांचा समावेश करितां येतो. कवितांच्या नांवावरूनच कवीचें प्रेम उदात्त, सात्त्विक व अवैषयिक स्वरूपाचें आहे अशी कल्पना साहजिक होते. आणि त्यांच्या वाचनानें ती दृढही होते. पण हा प्रेमवीर एकांच्या शिलेदारासारखा आहे. आपल्या प्रेमाच्या एकतारीवर तो एकच एक सूर काढतो, एवढेंच नव्हे तर त्याचें प्रेमगाणेंही एकाच ठशांत त्याच त्याच शब्दांत येतें. त्याच्यांत वैचित्र्य नाही, विविधता नाही व निरनिराळे रंगही नाहीत. त्यामुळें तें लौकरच कंटाळवाणें होतें. गडकरीयशवंतांच्या अनुकरणाचा नाद ह्यास बाधलेला दिसतो. पुढील पालुपदांसारख्या झालेल्या कांहीं ओळी पाहून ह्या विधानाची सत्यता पटेल.

(१) प्रेमाचें मोल कसें होई?...प्रेमरूप होउनीया जावें... (प्रीतीचें गुज). (२) मीपणास वृत्ति मुकुनी प्रेमांतच रंगुनि गेली ।...प्रेम दे न विषया थारा ॥ (३) प्राण देउनी प्रेम करावें । प्रेम करोनी प्रेमचि व्हावें । प्रेमानंदीं गात रहावें ।...प्रेमाचा पाठ. (४) प्रेमांतचि रंगुनि गेलें । प्रेमानें प्रेमचि झालें हृदय हें ॥ चिरवियोगी हृदय । (५) जीवाचें सार्थक व्हावें । प्रेमकरुनि प्रेमचि व्हावें प्रागाचें देउनि मोल । प्रीतिचा तराजू तोल ॥२॥ प्रीतीच्यासाठीं मरतो । मरुनियां अमर जो होतो । तो खरा ॥ (६) प्रेमांत मरुनी जाऊं । प्रेम राहूं होवोनी ॥ [प्रेमाच्या परमेश्वरा] (७) जरी प्रीतीविना राहूं, जगोनी कायसें चीज ॥ [प्रीति अंतरल्यावर]. (८) प्रेमाच्यासाठीं मरणें । तें मरणें कैसें होई । ना कळे । प्रेमास्तव जगतीं जगणें । प्रेमाविण जगणें, मरणें ॥ हें खरें ॥ [प्रेम]. ह्या कवींच्या भाषेवर गडकऱ्यांच्या भाषेची किती ठळक छाप पडलेली आहे हें पुढील उदाहरणांवरून सहज व्यक्त होईल:—

(१) प्रेमानें प्रेमचि झालें. पा. २२ (२) प्रीतीची पाखर फुलली (पा.

२२). प्रेमाच्या परमेशानें. (३) प्रीतीचें लेणें ल्याली; पा. ३१. (४) प्रेम-
हास्य हांसत बसली; पा. ३० (५) प्रेमास्तव मरणें मरून पा. ३१. (६)
आनंद अश्रु फुलवी दवविंदुमाला. पा. २६।७. (७) प्रीतीच्या फुलवो
लीला । अश्रुंचीं सुंदर फुललीं । तीं फुलें ॥ पा.४९॥ (८) प्रीतीचा फुलला-
झेला । साजिरा । पा.५० ॥

एकंदरींत ह्या किशोराची ही लहानशी 'वागशाही' लहान लहान लता-
वेलींनीं सुशोभित व पुष्पांनीं सुगंधित झालेली पाहून हा होतकरू वाल-
माळी सततोद्योग व दृढव्यासंग ह्यांच्या योगें लोंकरच आपल्या वनाचें
उपवन खास करील अशी आशा बाळगण्यास जागा आहे; एवढेंच नव्हे
तर कोणी प्रकाशकानें त्याची उल्लेखिलेली अप्रसिद्ध लेखसंपदा प्रकाशित
केल्यास त्या आशा आजही त्यानें सफल करून दाखविल्या आहेत अशी
खात्री होईल.

प्रकरण २३ वें.

नांदेडचें कवित्रिकूट, अर्थात्

पार्थिव-कृष्णाकुमार-कांत

(१९०८, १९०८, १९१३)

गोदावरीच्या तीरीं नंदिग्रामांत निवास करणारें हें कवित्रिकूट वरेंच प्रसिद्ध आहे. पण कूटस्थ आत्म्याप्रमाणें तें सदा अव्यक्त किंवा प्रच्छन्नच राहूं इच्छीत असल्यामुळें ह्या कवींची चरित्रविषयक माहिती मिळविणें म्हणजे एक मोटा कूटप्रश्नच होऊन बसला आहे. अर्थात् 'आप्तवाक्यं प्रमाणं' या वचनाप्रमाणें जेवढी माहिती मिळाली तेवढी येथें दिली आहे.

नांदेड येथील सर्व सामाजिक व राष्ट्रीय चळवळींचे हे कवि उत्पादक व चालक होत. पण त्यांच्या जहाल वृत्तीमुळें त्यांना त्यांच्या 'वि. वि. मंडळाचें' रूपांतर केवळ वाङ्मयप्रकाशक 'शारदाश्रमांत' करणें भाग पडलें असें त्यांच्या प्रस्तावनेवरून दिसतें. ह्या दिशेनें आश्रमाची कामगिरी बरीच झाली आहे व अजूनही होत आहे ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. 'पंहाटतारा', महाजनांची कविता, गीतांजलि, मातृहृदय, फटत्कार' हिरकणी वगैरे लहान मोठ्या ग्रंथांचें प्रकाशन आजपर्यंत त्यांचेकडून झाललें आहे.

हे तिन्ही कवि समविचाराचे व समवयस्क असून पंचविशीं तिशीच्या सुमाराचे आहेत. पार्थिव (हरिभाऊ काशीनाथ कुळकर्णी, जन्म १९०८) हे जरी मूळचे विजापूरचे रहाणारे असले तरी ते लहानपणापासून नांदेडासच आहेत व तेथेंच त्यांचा विद्याभ्यास झाला. 'पंहाटतारा' व 'फटत्कार' ह्या दोन्ही संग्रहांत त्यांच्या कविता आहेत. हे 'कवि' म्हणून जितके प्रसिद्ध आहेत त्यापेक्षां गद्यलेखक म्हणून अधिक प्रसिद्ध आहेत. लघुकथा, विनोदी लेख व नाटके ह्या प्रकारचेंच लिखाण त्यांचें विशेष आहे. त्यांनीं एक

हिंदी नाटकही लिहिलें आहे. त्यांच्या स्फुट गोष्टी व विनोदी लेख हें वाङ्मय मंदारमाला व विहंगमाला यांतून प्रसिद्ध झालें आहे.

श्रीनिवास केशव गोळेगांवकर कृष्णकुमार (१९०८) हे मूळचे गोळेगांव (नांदेड) येथील रहाणारे. पण यांचेही प्राथमिक व हायस्कूलचे शिक्षण नांदेडासच झालें. त्यांनीं म्याट्रिकपरीक्षेपर्यंत अध्ययन केलें आहे. देविदासराव महाजनांच्या सहवासांत त्यांस काव्यवाचनाची व काव्य करण्याची गोडी लागली. शाळेंत असतांनाच ते कविता करूं लागले होते. पुढें नांदेड येथील मंदारमालेच्या संपादकाचें काम त्यांनीं कांही दिवस केलें. आपला शिवणकामाचा व्यवसाय करून वाङ्मयसेवा करण्याचा त्यांनीं क्रम चालू ठेविला होता हें त्यांस भूषणावह आहे. त्यानंतर कांहीं दिवस त्यांनीं शिक्षकाची नोकरी केली. ती सुटल्यापासून ते हैदराबाद येथेंच रहात असतात असें समजतें. त्यांचीं कांहीं खंडकाव्यें लिहून तयार झालीं आहेत. पण त्यांच्या प्रसिद्धीचा योग येईल तेव्हां खरें. मधून मधून ते गद्यलेखही लिहित असतात.

कांतः—यांचें नांव वामनराव रामचंद्र कांत असें आहे. ह्यांचें शिक्षण नांदेडासच झालें वाचनाचा नाद ह्यांना लहानपणापासूनच आहे, व त्यांनीही विद्यार्थिदशेपासूनच कविता करण्यास सुरवात केली आहे. शारादाश्रमातर्फें निघणाऱ्या विहंगमालाचे हे एक धडाडीचे संपादक होते. त्यांच्या स्फुट कविता विहंगमाला, मंदारमाला व इतर नियतकालिकें यांतून प्रसिद्ध होत असत व सांप्रत ज्योत्स्नेसारख्या पुण्यामुंबईकडील मासिकांतही त्यांस स्थान मिळूं लागलें आहे. यांचीं 'लजित खंजीर' व 'सांजवाती' हीं दोन अप्रकाशित खंडकाव्यें आहेत. हे हल्लीं हिमायतसागर (हैदराबाद) येथें शेतकी खात्यांत नोकर आहेत. 'लजित खंजीर' हें एक अत्यंत रोमहर्षण व हृदयद्रावक काव्य आहे. सुडास उद्युक्त झालेल्या विशालदेवाचा पश्चात्ताप दैव-दानवी-वृत्तींचें तुमुलयुद्ध-यामिनीचा पतिप्रीत्यर्थ आत्मत्याग वगैरे प्रसंग मोठे गंभीर व परिणामकारक झाले आहेत. यांत कल्पनांचा विलास, भावनांचा उद्रेक व पात्रांचा मनोविकास ह्या तिन्ही गुणांचा सुंदर मिलाफ झाला आहे. तें लौकरच प्रसिद्ध होऊन वाचकांची उत्कंठा तृप्त करील अशी आशा आहे.

‘पंहाटतारा’ व ‘फटकार’ ह्या दोन्ही संग्रहांतील प्रत्येकाच्या कवितांचे विवेचन यथाक्रम पुढे केले आहे.

‘पंहाटतारा’ या संग्रहाच्या प्रस्तावनेतील पुढील उद्गार ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहेत:—‘मोगलाईंतील हा ‘घनतमींचा’ शुक्रदेव— पहाट तारा— झोंपलेल्यांना आल्हादवू शकला नाही तरी, त्याच्याच प्रोटी उदयास येणारी उषा आपल्याबरोबर सर्व जीवमात्रांना जागृत करित, हेच ते गोदावरीकांठचे वैराण झालेले पण आतां पुनरुज्जीवित होत असलेले, ज्ञानेश्वरकालीन साहित्योद्यान म्हणून एक दिवस जगाला दाखवीत हंसत उभी ठाकेल, पण तो दिवस फार लांब आहे. त्यासाठी ‘सर्वगुणाः कांचनमाश्रयंते’ अशा प्रकारचे अर्थबल हवे आहे. रसिकांकडून एवढीच अपेक्षा आहे....’

पार्थिवः— या संग्रहांत पार्थिवांच्या ११ कविता आहेत. त्यांत करुणा-ही एकच कविता सुमारे तीन साडेतीन पानांची असून बाकीच्या चुटके-वजा आहेत. ईशचिंतन, निर्धार व धन्य तरु ह्या ईश्वरपर आहेत. पहिलीत अभंग छंदांत नाममहात्म्य सांगून कवीने ‘नामासाठीं मरणे नामासाठीं तरणे । नामासाठीं जिणे देवा ! तुझ्या ॥ नांव कां टाकीन ? नांव कां सोडीन ? गेला जरी प्राण कुडींतून’ असा आपला नामावरील दृढ विश्वास व्यक्त केला आहे. दुसऱ्या ‘निर्धार’ या कवितेत भावनावळाच्या जोरावर ईश्वराचा साक्षात्कार अनुभविण्याचा निर्धार त्याने केला आहे. ही कविता अगदीं दुर्बोध झाली आहे. तिसरीत प्रभु येशूख्रिस्ताने आत्मबलिदानाने दया, क्षमा, शांति यांचा संदेश देऊन जगास माणुसकी कशी शिकविली हे सांगितले आहे. दुसऱ्या तीन— म्हणजे ‘निरोप’, ‘अश्रु’ व ‘हृदयास’— ह्या कविता प्रेमाच्या निरनिराळ्या स्वरूपांवर आहेत. आपल्या प्रियकराचे प्रेम केवळ वैषयिक आहे, त्यास वैवाहिक बंधन नको असे समजतांच एका तरुणीने त्यास कायमचा ‘निरोप’ दिल्याचे मोठ्या जोरदार भाषेत या कवितेत वर्णिलेले आहे. ह्या अंजनीगीतांत त्या तरुणीच्या रागाचा पारा जसजसा वर वर चढत जात आहे तसतशी शब्दयोजना कशी कठोर व बौंचक होत गेली आहे हे पहाण्याची मोठी मौज आहे. उ.(१) होणे नाही लाभ आजला । जाच गडे इथुनी ॥ (२) गोड बोलुनी करितां बाधा... ।

पुरुषांचा हा असाच धंदा । कळलें कामांधा ! ॥ (३) घेऊन बसलें
कां गंगाळ । वुडांत दिसला सारा गाळ । पुरा पुरा कळला ॥ (४) प्रेमाचा
कां चोळामोळा । करिशी निष्ठूरा ॥ (५) नकाच थांबू प्रियकर रमणा ।
सोडणार मी नाहीं बाणा (व्रत) । जीव जरी गेला ॥ (६) संसाराविण
प्रीत अभद्रा । वीष रत्नचपकीं ॥ आणि शेवटीं निश्चून निरोप देतांना
म्हणते:— काया केवळ असे खापरी । दीष तेवतो शांत अंतरीं । विना
पाडिल्या उपड्या दारीं । कर काळें मेल्या ! ॥ ह्यांतील नीतिध्वेयावद्दल
कोणाचें दुमत होईल असें वाटत नाहीं. 'अश्रु' ह्या कवितेंत सहानुभूतीचें
महत्त्व वर्णिलें आहे. पण एकंदर शब्दयोजना समर्पक न झाल्यामुळे अर्थ-
व्यक्ति नीट होत नाहीं. तिसऱ्या कवितेंत जगांतील प्रेम स्वार्थी आहे,
निरपेक्ष नाहीं, हें सांगितलें आहे (निरपेक्ष मनानें कुणी न देती दान).

'प्रभात', 'करुणा', 'तो दिवस' आणि 'टाका निराशा झर्णी' ह्या कवितां-
तून कवीचें स्वदेशप्रेम, पारतंत्र्य व राक्षसी रूढि ह्यांन्वद्दलचा तिट्कारा हीं
दिसून येतात. प्रभातवाच्याच्या झुळकीनें सर्वास देशसेवेस जागृत करविं,
पुष्पांनीं देश आनंदी करण्यास शिकवावें आणि पक्षांनीं आपल्या गानानें
देशोद्धारार्थ देवास आळवावें वगैरे कल्पना 'प्रभात'मध्ये आल्या आहेत.
'करुणा' ह्यांतील कथानक शिवकालीन असून 'कर्तव्य आणि प्रेम' ह्यांचा
झगडा मोठ्या कुशलतेनें व परिणामकारक रीतीनें वर्णिला आहे. नायिका
'करुणा' हिला वनश्रीनें कर्तव्याची दिशा दाखविली आहे. शेवटल्या कांहीं
ओळी पुढें दिल्या आहेत:—

करुणरसाची गंगा भरली करुणेच्या नयनांत । स्वातंत्र्याचें स्फूर्तीचें
मग गीत नाचलें त्यांत । फत्तर फुलले हंसली धरणी हंसलें सर्वही रांन ।
स्वातंत्र्याचें गीत घुमवुनी झाली करुणा धन्य ! ॥ हात कपाळावरी लाविला
दास्यपंकिच्या कविनें । कसें चेपितों स्वराज्य आम्ही वरचेवर स्वार्थानें ।

'तो दिवस' ह्या कवितेंत स्वदेशासाठीं धारातीर्थां पडलेल्या वीरांचें
वर्णन व रणांगणाचा देखावा वर्णिला आहे. यांत करुणमिश्रित वीररस
बरा साधला आहे. पण संदर्भाभावीं नुसतें मोघम वर्णन तुटक व अपुरें
वाटतें.

शेवटल्या कवितेंत तीन शा. विक्रीडितांत ऐक्याचें संपादन, राक्षसी

रूढींचा नाश व स्वातंत्र्याची प्राप्ति ह्यांचें महत्त्व गायिल्लें आहे. या कवितां-
वर केशवसुतांच्या विचारांची दाट छाया पडलेली दिसते.

‘भागणी’ ह्या कवितेंत ‘पुस्तकयांचेचा’ कट्टु अनुभव कवीनें वर्णिला
आहे आणि तो—‘कुसुमाहुनही कोमल वाटो झेलाया वाग्वाण’ असें
देवाजवळ मागणें मागत आहे. येथील उपरोध मोठा तीक्ष्ण झाला आहे.

फटाकारांत पार्थिवांच्या १२ कविता आहेत. त्यांत रहा माझ्या
सोबतीस, कटोराभर व जुगार यांसारख्या ईश्वरपर आहेत. ह्यांत कवीला
काय म्हणावयाचें तें स्पष्टपणें समजणें कठीण आहे. अर्थ विचार मनांत
तर अर्थ शब्दांत असें त्याचें झालेलें दिसतें. त्यांतच रूपकें योजलेलीं
असल्यामुळें ही अडचण अधिकच दुणावली आहे. पराभूत वीर, दीपास,
बंदिवान, व चाकरी ह्यांत स्वदेशप्रेम व पारतंत्र्यद्वेष हे विषय, मधून
मधून धालेल्या उल्लेखांवरून, आले आहेत असें वाटतें. परंतु त्यांचें
विवेचन कोठें अन्योक्तीनें व कोठें उपरोधानें केलें असल्यामुळें वाचकास
कवीचें हृद्गत तर कळत नाहींच परंतु साधा अर्थ समजणेंही दुरापास्त
होतें. उ. गवत वाळलेलें सळसळत करितें उपहास । स्वतंत्र व्हावयाचा
गडाच्या दगडांना ध्यास ! ॥ स्थंडिल अस्थिचें रचोनी माझ्या बलिदान ।
उभाची मी द्याया वेवुनी अटळ सुळीं मान । पाहिन मी माझ्या गडावर
फडफडता झेंडा ! तोंवरती वाहो सुडाचा हाडांतून ओढा ! (पराभूत वीर)

कवीच्या दोन्ही संग्रहांतील कवितांत ही दुर्बोधता—किंवा गूढता म्हणा
पाहिजे तर—आणि निराशेचे उद्गारही सर्वत्र आढळतात. ‘विसर्जनांत’
कवि म्हणतो—मी कां वाढलों, मजलाच कंटाळा आला, गमे कापून
द्यावा गळा. विश्वांतला आनद गेला. जीव कां न गेला. कटोराभर, मान व
हृदय, फुलास, व परतून जा ह्या कवितांत सर्वत्र गूढता व निराशेचें
वातावरण हीं पसरलेलीं दिसतात. थडगें व मरण ह्यांचेच उल्लेख
जागोजाग आहेत.

भाषा व व्याकरण ह्यांच्या शुद्धीकडेही कवीनें लक्ष दिलेलें दिसत नाहीं.
उ. पंहाटताराः— हरणीबद्दल हरिण; अश्रु-अंजली; अग्नीचा कुंड
पांघरवून बद्दल पांघरून; कामिनि-जनीं; लोचनें; विजेच्या चिळकांड्या
उडतात; अश्रुंची मौक्तिकमाला फुलली; वारा तुडविणें; डंका फडकविणें इ.

फटकारः— मालवत्या तेजोधारा; जळत्या नजरें बघ; खोदूनी जुलमा; पिळल्या या उरें रगीं (पा. ३९); असूं असंतूनी आऊरलें हंसूं (पा. ३०) हाडांतून सुढाचा ओढा वाहतो (पा. ३०) मोडझोड; इ. इ. ह्यांमुळे काव्यवाचनापासून होणारा आनंद वाचकास मिळत नाही.

पण फटकारांतील कवीचे कळोळ ह्यास अपवाद आहेत. पापी कोण, वाळूचे कण, वृक्ष व ओढा, एक वृत्ति, पातकांचे थरं वगैरे स्फुट विषयांवर कवीनें एकेक शा. विक्रीडितांत जे विचार मांडले आहेत ते शुद्ध, सुबोध व प्रसन्न झाले असून अनुभवानें टांसून भरलेले आहेत.

पातकांचे थरः—जे जे दोष मला दुज्यांत दिसले ते वाढवीले अती नाहीं निर्मल कोणिही मजविणें गर्वाधता ही किती पाप्यांना उपहासितां हलविलें ऐटींत मी ही शिर तों माझ्याच शिरावरून ढळले हे पातकांचे थर ॥

कमलासः— आहेसी कमला सरांत म्हणुनी भानू तुझा मित्र हा साधें जीवन लोटुनी धरिशि कां त्याच्या कराची स्मृहा ? ॥ नाहीं मित्र जरी तुला खुलवितो गोंजारुनी रश्मिनीं । पाण्याबाहिर येउनी लव पहा, टाकील तो जाळुनी ॥

कृष्णाकुमार ह्यांचे पंहाटतान्यांत ११ व फटकारांत १५ मिळून एकंदर २६ चुटके आहेत. पंहाटतान्यांत पहिली 'ईशपृच्छा' ही जुन्या अभंग वृत्तीमुळे व पौराणिक उल्लखांमुळे जुन्या तऱ्हेची भासते. पण 'हातीं नीतिदंड धरितां कठीण । देवा लोटांगण घेशील तूं ! ॥ ही कृष्णाईच्या बाळाची देवास वठणीवर आणण्याची दटावणी अपूर्व वाटते खरी ! वियोगी, सौंदर्यदर्शन चंद्र कां सुकला, व अपूर्णांक ह्या चार कविता प्रियाविरहाच्या आहेत तर गाऱ्हाणें व प्रबोधन ह्या दोन पुत्रप्रेमावर आणि गेला रावा उडून ही पुत्रविरहावर आहे. ह्यावरून कवीची वृत्ति विरहाकडेच अधिक वळलेली दिसते. 'स्वातंत्र्य नसेल तर', 'जयोऽस्तु ते' ह्या शेवटल्या दोन स्वातंत्र्यावर आहेत. सामान्यतः ह्या कवीच्या कविता मागल्या कवितांहून जरी अधिक सुबोध झाल्या आहेत तरी कांहीं ठिकाणीं दुर्बोधता व भाषाशुद्धीकडे दुर्लक्ष हे दोष उभयत्र आहेतच. नियोगी ही कविता पृथ्वी वृत्तांत असून तिजवर मोरोपंतांच्या केकावलीची छाया पडलेली दिसते

तरी पण ९ व्या कवितेंत अर्थव्यक्ति नीट झालेली नसून, कुसुमचित्त (चित्ते) तुझेनिविण, जयेंनिविण, तंवरि (तोंवरी) अशीं रूपें आढळतात. सौंदर्यदर्शनांतील कांहीं कल्पना चांगल्या आहेत तर कांहीं असंभाव्य आहेत. उ. चंद्रवदना ह्यांत कवि म्हणतो तसें पुरुषांचें (चंद्राचें) उपमान नसून वदनाचें आहे. आणि आल्हादकत्व ह्या साधारणधर्मासुळें तें योजिलेलें आहे. पण पुढें कवि म्हणतो सूर्य तुझ्या तेजाकडे पाहून आपल्यासारखें त्यांत उदयास्तांचें न्यूनत्व नाहीं म्हणून (प्रियेच्या) खंतीनें वाष्पविंदु ढाळतो, 'प्रतापाचा जो न मावळेचि भानु' हें नळाचें पराक्रमवर्णन उचित आहे. पण सूर्यासारखी किंवा त्याहूनही अधिक अशी ही तेजस्विनी प्रिया लाभलेला प्रियकर मोठाच दैववान असला पाहिजे ! पुनः तो केवळ शारीरिक सौंदर्यानेंच संतुष्ट होणारा अल्पसंतोषीही दिसतो. मूर्तिमान् सुरुपता; अंत घेशी (पाहाशी, बघशी हे शब्द अधिक रूढ आहेत) ह्या अशा प्रयोगांचें गालवोटही ह्या कवितेला लागलें आहे. चंद्र कां सुकला कवितेंत पतिपत्नींची एकजीवावस्था वर्णिलेली असल्याचें कवीनेंच पुरवणींत सांगितलें असल्यासुळें तींतील थोडेंसें, हृद्गत समजतें, नाहीं तर तें गूढच राहिलें असतें. ह्या ठिकाणीं ही, 'सुखावूं, रिझावूं' अशी अकारण प्रयोजक रूपयोजना व प्रावृपकाळ (प्रावृट्काल); मी कसा (कसें) बोलूं, अर्धस्मिताची वृष्टि वगैरे अरूढ प्रयोग आढळतात. अपूर्णांक नांवाप्रमाणें अपूर्णच ठेविला आहे असें वाटतें. गाऱ्हाणें व प्रबोध ह्यांतील वत्सलरस चांगला साधला असून सुबोधही झाला आहे. "रावा गेला उडून" ह्या कवितेंतील करुणरसही बरा आहे. पण तो फारसा गाढ वाटत नाहीं. स्वातंत्र्यावरील दोन्ही कवितांचीं वृत्तं म्हणजे—साकी व घुंगुरवाळा, हीं वीररसपरिपोषास फारशीं अनुकूल आहेत असें वाटत नाहीं. पण 'स्वातंत्र्य नसेल तर' ह्या कवितेंत पारतंत्र्याची निर्भत्सना बरीच जोरदार झाली आहे. उ. पराधीनता महानरक हा जिथें सांचला गेला । सुगंधवाया त्या प्रांतासी शक्य काय तरि बोला ! परक्यापुढतीं वांकवांकुनी प्रेतकळा ती आली। त्या देहावर साज घालुनी शोभा कां रे चढली ? ॥ स्वातंत्र्याचा दीप उजळला नाहीं तोवरि येथें । बरी सुखाची जरी मिळाली काळझोंप जीवातें ॥ ह्यांत ही 'सांग नासिका' (नासिके); धनुधारिणी (धनुर) अशीं अशुद्ध-

रूपें व “पवताली डुले” असे चमत्कारिक वाक्यप्रचार आढळतात.

फटकारांतील कवितांत प्रेमावर ४, स्वदेश स्वातंत्र्यावर ४, सामाजिक व अर्थिक ४, मरणावर ३ अशा १५ कविता ह्या कवीच्या नांवावर आहेत.

‘छायेंत प्रियेच्या प्रेमाचा प्रथम अनादर करणारा प्रेमी माणूस मागून कसा पश्चात्ताप करित वसतो हें चित्रित केले आहे.

नवप्रणयाच्या उद्भवाचें प्रथम ज्ञान नसल्यामुळे प्रणयी पुरुष आपल्या प्रियेच्या नयनांतील आपल्याच प्रतिमेशीं कसा मत्सर करतो ह्याचें वर्णन “कोण सुधा ने घट भरभरुनी” ह्या कवितेंत हृदयंगम व गोड झालें आहे. स्वप्नचंचलेंतील नाजूक प्रणय तर ह्याहूनही अधिक खुमासदार झाला असून नायकाप्रमाणें वाचकांसही “मधुबुर्दांतच मज गुंगविलें । कोण गडे तूं मिटशी डोळे ॥” असें म्हणावयास लावतो आणि त्याच्याचप्रमाणें अखेरीस त्यासही स्वप्नभंगाचा विपाद वाटतो, तर “साउलींत आज तुझ्या होरपळे” ह्या विरहाग्नांत होरपळणाऱ्या प्रेमी जीवाभ्रदल वाचकांस कीव वाटते.

हीं सर्वच प्रेमगीतें अत्यंत उदात्त व मोठीं आकर्षक झालीं आहेत.

शांतिदूत, हुतात्मा व फितुरी ह्या कवितांत परदास्याची चीड, भारत-बांधवांना जागृतीची हांक, व देशद्रोही फितुरांस धोक्याची सूचना ह्यागोष्टी कवीनें मोठ्या परिणामकारक रीतीनें वर्णिलेल्या आढळतात. तो फितुरांस म्हणतो:— “व्या फितुरी नव्हे फुकाची सजिवपणीं मृत्यु सलें । रिपुंनीं कंठनाल तव चिरिलें ॥ “फूल आणि वारा” ह्या कवितेंत कवीचें आपल्या जन्मभूमीवरील उत्कट प्रेम प्रकट झालें आहे. मरणावरील दोन्ही कवितां-तील त्याचे निर्भयतेचे विचार मोठे मननीय आहेत. ‘त्याला अवघं जग मेलेलें’ या कवितेंतील दारिद्र्याचें शब्दचित्र फार भेसूर झालें आहे; तर ‘शेतकरी’ मधील भांडवलशाहीची स्वार्थाधिता भयंकर बौचक उपरोधानें तिरस्करणीय केली आहे, पैटणचे चमत्कार कसले वधत वसलां ? हरिजन अर्ध्या पोटी आहेत, स्पृश्यास्पृश्य काय घेऊन वसलां ? त्यांच्याकडे कांहीं नव्हा, तुमचें जिणें प्रेतासारखें झालें आहे ह्याचा विचार करा, असा स्वबांधवांस कालोचित उपदेश कवीनें अर्जांत केला आहे.

पण ‘कन्यादान’ ही कविता जशी लांबीनें मोठी आहे तशीच गुणांनी-ही मोठी आहे.

बालविवाहांत मुलीस अज्ञानामुळें कसा सुखाभास वाटतो व इतरेजनांस आपापल्यापरी कशी मौज वाटते ह्याचें सुंदर वर्णन पहिल्या भागांत आलें आहे. पुढें तारुण्यांत तें पहिलें स्वप्नसुख जाऊन स्त्रीदास्याचा कटु अनुभव येऊं लागतो. तेव्हां तिला स्वत्वाची जाणीव होऊन ती दुसऱ्यांत म्हणते—चूल मूल म्हणजे स्त्रियांची जीवितसंपूर्ति ! ॥ पातिव्रत्याची कवे ! या खुशाल गा किर्ति ॥ तिसऱ्यांत निर्भांड होऊन आपली सौभाग्यभूषा म्हणजे पार-तंत्र्याची परमावधि व स्त्रीत्वाची विटंबना कशी आहे हें सांगून ती म्हणते 'सावधान' आतां जाहलें उलगडला अर्थ ॥ ना तरि मी तेव्हांच यांतला पुसतें परमार्थ ॥ व पुढें वैवाहिक जीवन असह्य होऊन ती आत्महत्या करण्यास तयार होते असें शेवटीं सांगितलें आहे. शेवटल्या ओळींतील मातेस बोललेले उपरोधिक बोल इतके भयंकर, तीक्ष्ण व विपमय झाले आहेत कीं मुलीची आत्महत्या सिद्धीस जाण्यापूर्वीच ते ऐकिगारी आई तिच्यासमोर गतप्राण होऊन पडली असावी अशी भीति वाचकास वाटल्या-वांचून राहात नाहीं. बालविवाहाची चाल दुष्ट आहे ह्यांत संशय नाहीं. पण येथील चित्रण निष्कारण जहाल व अतिरंजित झालें आहे. शिवाय निर-पवाद व निर्दोष असें वैवाहिक ध्येयही कवीनें वाचकापुढें मांडिलेलें नाही. त्यामुळें 'अस्थाने आवेशः' असें म्हणावेंसें वाटतें.

सामान्यतः सांगावयाचें तर पंहाटज्ञान्यांतील कवितांपेशां ह्या कविता वऱ्याच गुणांनीं मंडित झाल्या असून पूर्वोक्त दोषांचें मानही ह्यांत अगदीं कमी झालें आहे व सतत कवीनें अभ्यास आणि अवलोकन हीं चालू ठेविल्यास तो एक नामांकित कवि होईल असें वाटतें. नमुन्याकरितां कांहीं उतारे पुढें दिले आहेत.

फटकार—कन्यादान ४ था भाग. जाति इहुकला. मायबाप बदले 'कोहळें दिधलें सुतवून...' तेव्हांच न होमीं टाकिलें कां तुकडे चिरून ? । अनायासें होतें कुळींच्या देवाला हवन ! । कशास तरि वायां एवढा खरा-टोप—यत्न ! । धजला न च हवना, धजे जो दानाला हात ! । वेडी तूं आई, चुकविली स्वर्गाची वाट ! कशाला ग रडशी, लाविलें जंव कुंकूं मजला । नच ठावें तुज शोणितीं कर माझ्या भिजला । सोडाय पाणी जाहलें नसेल घाईत, । दान तरी आई एवढें जाइल ना फुकट ! । दान

सांग व्हाया म्हणुन हा आड जवळ केला । विनविन देवाला द्यायला
दानाच्या सुफला ! ॥

फितुरी- (चाल- निरोप द्यावा आतां).

कसें न कांहीं कळलें रिपुंनीं कंठनाल तव चिरलें ! ।

त्याच आपल्या रुधीरें भरले पीशि घटघट प्याले ।

अंत्यविधीस्तव वस्त्र आणिलें मजेंत तूं पांघरलें । चाल० (रिपुंनीं इ.)

रचिल्या सरणीं शेज समजुनी अंग कसें टाकियलें ।

वावा फितुरी नव्हे फुकाची सजिवपर्णां मृत्यु सलें ॥ चाल० ॥

साउलींत आज तुझ्या होरपळें (जाति-अवनी)

साउलींत आज तुझ्या होरपळे, सावळे ! । वनुनि हंस मानसांत
विहरलों किति सुखांत । करपतात पंख हाय प्राण पोळले ! । दाखविलें
सुखनिधान नयनदिति आजला न । धडकवीत होम तीच हृदयकुंड पेटलें ! ।
गंधवाहि श्वास मंद करित तई प्रणयधुंद । प्रणय कालचेच घोर गमति
वात सूटले ! । घालविल्या संगतींत मधुर निशा ये स्मृतींत । तडफडून
तोच जीव शांतिगीत भंगलें ! । चंद्र हा न हें गिधाड ! मत्तनुची धरुनि
चाड । पसरुनि निज चांदणें न पंख, खाडं पातलें ! ॥

फूल आणि वारा (जाति-भूपति)

मी प्रसून फुललों आजच उद्यानांत । रे पवन, असा कां तुंवा मांडिला
घात ! । तूं सुवास नेशी टावें देशोदेशीं । परि एक विनंती माझी चरणा-
पारीं ! । पावलों जेथल्या भूमीवर मी जनन, । निर्गंध नको तें करूंस
माझें स्थान ! ॥

कांत

चेतोहरा सुकविता भविता कथं नः ॥ जगन्नाथ ॥

पंहाटताऱ्यांत कांतांच्या एकंदर वारा कविता आहेत. त्यांपैकीं
निसर्गावर चार; प्रेमावर चार; स्वदेश व स्वातंत्र्य यांवर तीन; आणि स्त्री-
पुरुषांच्या लैंगिक नीतीवर एक असें त्यांचें ठोकळ वर्गीकरण करितां येईल.
पंहाटताऱ्याचा उदय होण्यापूर्वी ज्या निरनिराळ्या कवितातारका वाङ्मया-

काशांत प्रकाशल्या होत्या त्यांचा उल्लेख कवीने आरंभांच मोठ्या कुशल उपरोधाने केला आहे. पद्माकराची सहस्रदळकमळे अद्यापि पूर्ण विकसलीं नाहीत; (विलासांची हें विशेषनाम नाही) कवितेच्या श्रीरंगाची लल्कारी अजून स्पष्ट ऐकू येत नाही; नांदापूरकरांचा 'वाग्विलास' तर अजून सुग्धच आहे; गाडगिळांची 'माझीं फुले' अहंभावनेत लपेटलीं आहेत.; रविकिरणांचा कुंजविहारही तितकासा मनोज्ञ नाही; म्हणून अशा समयीं

पंहाटतारा डुलत फुलत ये विरल कृष्ण घन तमांत ग ।

सूर्यदूत पाहून हांसते रात कौतुकें घनांत ग ॥

ह्यांत ध्वनित होणारा आत्मविश्वास जरी आत्मप्रशंसेच्या दर्पाने दरवळत असला तरी कांतांच्या कविता वाचून तो कुशाच्या दर्पाप्रमाणे (कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां धदानो वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥ उत्तर. ६.१९॥) क्षम्य ठरेल असें वाटते.

उच्च प्रतिभा, सुंदर कल्पनाविलास, सुललित पदपंक्ति आणि प्रसन्न व रमणीय अर्थव्यक्ति हे गुण कांतांच्या कवितेंत सर्वत्र चमकतात. आणि असें गोड काव्य खडीसाखरेहूनही गोड अशा गळ्याने कांत गाऊ लागले कीं, त्यांनीं नटवर्य मास्टर दीनानाथासंबंधाने जें म्हटलें आहे तें त्यांच्याविषयीही अक्षरशः खरें आहे असें वाटते:— “तुझ्या कंपाकलापीं स्फुरे जो एक झंकार ॥ तयाने तंतुवाद्यांचा गळे सारा अहंकार । लकेरी सोडितां एक फुले नाट्यांतुनी रंग ॥ क्षणीं बेहोश कीं होती जनाचे चित्तसारंग ॥

गोदागीतांत कवीने आपलें तिजवरील निस्सीम प्रेम, तिचें पावनत्व व रम्यत्व वर्णून 'मरतांही मज निजपदरें झाक तूं दयाळे !, अशी तिची प्रार्थना केली आहे. “बाई कलिकेंतील” निसर्गाचें प्रणयचित्र अत्यंत भावमधुर झालें आहे. कवि म्हणतो:— ये भ्रमर जिवाचा, कालिका हांसली । चुंबिलें तयें प्रेमें ती लाजली । आंसवें दोन प्रेमाचीं झिरपलीं । हास्यांत तिच्या ब्रह्मांडें धवळुनि गेलीं ! । अश्रूंत सृष्टिचीं अनंत काव्यें भरलीं ॥ 'शारदी सृष्टि' ह्या कवितेंत अभिनव कल्पनांची पखरण पसरलेली दिसते. संध्यागिरीवर 'फुगडी फूं' खेळणाऱ्या ताराराणीच्या डोक्यांतील चंद्रकलेचा गजरा ओघळला तेव्हां दिशांनीं तीं फुलें टिपून घेऊन

आपल्या वेणीत घातलीं; कांहीं वायूनें उडालीं तीं मेघांवर इतस्ततः विखुरलीं हें वर्णन व चांदण्यांत प्रशान्त वाहणाऱ्या गोदेचें वर्णन, रात्रीचें शांत गंभीर वर्णन व तिच्या कांठच्या खेडेगांवचें वर्णन हीं फार मनोहर झालीं आहेत. त्याचप्रमाणें खोडकर मुलासारख्या खोड्या करणाऱ्या हूड पवनाचें वर्णन मोठें चटकदार झालें आहे. कवि सांगतो:— 'वे सृष्टि । निजांकावरति । चुंवि प्रेमांत । झुळझुळ हांसतो हूड पवन झोंपेंत ॥

“दृष्ट कुणाची झाली ?” ह्या कवितेंतील 'राजा माझा कणकण करितो । झोंग त्याची अडली ग'. पुत्रप्रेम 'तर आइ ग !' 'तोडूं नको लेंकरूं'- ह्यांतील मातृप्रेम व गीतमोहनांतील मित्रप्रेम हीं अत्यंत विशुद्ध रीतीनें वर्णिलेलीं आहेत. 'माळ गुंफिल्यावर' ह्यांतील प्रियकराचें अवधीरित प्रेम रेशमासारख्या मृदुल भावनांनीं व्यक्त केलेलें आहे. तो म्हणतो:— 'जाऊं दे, होय सुखी या जगांत तूं तरी । मृदुल रेशमीच दोर । सावध परि पिळदार । कोमल कर तव चिरेल जपुन तोड सुंदरी ॥

आपल्या काव्याचें प्रयोजन काय हें कवीनें प्रथमच “माझें गाणें” ह्या कवितेंत अगदीं स्पष्टपणें सांगितलें आहे. तो म्हणतो— माझ्या नसनसांतून स्फूर्ति उसळत आहे. मी जगाला जागें करीन व पंगूकडूनही गिरी लंघवीन. माझ्या मुखावर देशाच्या स्वातंत्र्याचें, पूर्वविभवाचें गान नाचत आहे. त्यानें मेलेल्यांनाही जिवंत करीन. त्यांच्या रोमरोमांत देशभक्तीची लाट उसळेल, व देशार्थ ते रणांगणांत प्राण देतील. मग मी माझ्या देशाचा उज्ज्वल इतिहास गाईन.—त्यांत शृंगार कुठें नाचेल । कारुण्य कुठें रडवील । अन् वीरश्री स्फुरवील ।—अर्शां गाणीं गायालाच । मज जगतीं जगणें मरणें ॥ ह्यावरून कवीचा देशाभिमान किती जाज्वल्य आहे हें व्यक्त होत आहे. 'अंगाई गीतांत' एक वीरतनया व वीरपत्नी असून आपणांस वीरमतेचाही मान मिळायला म्हणून आपल्या बालकास वीरश्रीचें गाणें गाला आहे. दसऱ्या-विषयां कवि म्हणतो “दास्यीं दसरा म्हणजे आम्हां सुतकांत सण करणें”.

“वंचिता” ह्या कवितेंत महाजनांच्या 'मातृहृदयां'तील वंचित विधवेच्या उद्दारांचा प्रतिध्वनि आढळतो. स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या नैतिक अधःपाताकडे समाजाची बघण्याची दृष्टि किती पक्षपाताची व अन्यायाची आहे हें कवीनें तींत दाखविलें आहे. ती म्हणते:—'पाऊल पडे जरि चुकून ।

ओढवे आमुचें मरण । परि पुरुष सर्वही करून । लोकांत मिरवती शुद्ध मूर्ति नीतीच्या । पापिणी आम्ही जन्माच्या ! ॥ हें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे. म्हणूनच समाजानें पापी पुरुषासही किंचित् अधिक—निदान समान तरी—शासन केलें पाहिजे असेंच कोणीही म्हणेल.

एकंदरींत कांतांच्या ह्या कविता सरस झाल्या आहेत. तरी पण त्यांस दृष्ट लागेल म्हणूनच कीं काय त्यानें, पुष्प-झेले; यशधैर्य; सौरभ हास्य; सृष्टिफुलोरा; चांदणीमाया असे समास क्वचित् उपयोजिलेले आढळतात.

पूर्वगामी कवींस अनुलक्षून काढलेल्या 'पहांटताऱ्यां'तील उद्गारांनीं म्हणा अगर इतर कांहीं कारणांनीं म्हणा कवीवर बरीच कडक टीका झाली असावी असें वाटतें. त्यायोगें त्रस्त होऊन या कविविहंगानें आपल्या पंखांचा जो फडफडाट केला तोच "फटकार" या साभिप्राय व सार्थ नामानें व्यक्त झाला आहे कीं काय अशी शंका येते. प्रस्तावनेंतील पुढील ओळींनीं "फडफडाट पंखांचे होती । अंगीं तेजोलहरी भिनती । निखाऱ्यांत मम पंख करपती । तरिही फुलवितों गान ॥ तिला बळकटी येते आणि 'सूं सूं सुटुं दे बाण पारध्या' हें फटकारांतलें पहिलेंच रूपक पाहून वाचकाची त्याबद्दल खात्री होते. हें गीत उत्कट भावना, अन्यायाची चीड, आत्मार्पणाची तयारी व आत्मविश्वास ह्यांनीं इतकें परिणामकारक झालें आहे कीं तें कवि म्हणतो त्याप्रमाणें 'येउन रुतला बाण स्वांतीं । धुळींत पडतां पडतां अंतीं । एक तान फेंकीन तुला ती खचित करिल बेभान पारध्या, सूं सूं सुटुं दे बाण ! ॥ पारध्याबरोबर टीकाकारालाही खास बेभान करील असें वाटतें. ह्या ठिकाणीं टिळकांच्या 'पहा उघडिलें हृदयाला । त्यांत सुखें घाला भाला' इ. कवितेची व यशवंतांच्या 'पांखरा नको करूं संकोच पांखरा नको करूं संकोच । पिकलें फळ हें तुझियासाठीं खुपस आपली चोंच ॥' या कवितेची आठवण होते. ह्या गीताबरोबरच नव-वर्षास, ज्योत, वैखरीस व जलतरंग ह्या स्फुट विषयांवरील कवितांचा उल्लेख करितां येईल. वर्षारंभीं मानवाच्या जुन्या निराशा जाऊन त्यांच्या जागीं नव्या आशा कशा प्रारंभीं प्रारंभीं फुलतात व पुढें त्याही कालक्रमानें कशा कोमेजतात हें सांगितलें आहे. 'ज्योतींत' 'मिळविलेंस अंतीं काय ! । काजळीच भोंवताली ठेविली भरुनी ! ॥' असें स्वार्थीवृत्तीचें अन्योक्तीनें वर्णन

केलें आहे. त्याचप्रमाणें 'जाळोनी इतरांस तूंहि जळशी ज्वाला मुखीं लावुनी' अशी 'वैखरीस' सावधगिरीची सूचना दिली आहे. आणि 'जल-तरंगांच्या' रूपकानें दुसऱ्याच्या जिवावर चैन करणारांवर कोरडे ओढले आहेत. जन्मठेप, पराभूत वीर, गुन्हेगार, मजूर, व भारताचे दधीचि हें कवितापंचक राष्ट्रीय व सामाजिक विषयांवर आहे. पहिल्या कवितेंतील जन्मठेपीवर जाणाऱ्या कैद्याचें गाढ स्वदेशप्रेम वाचकाचें हृदय कसें हालवून सोडतें. पाहाः--मातृभूमिची मुठभर माती । मरतां पदरीं द्या वांधोनी ! । आई नमितो श्यामल चरणीं ! । चितेंतुनी मम राखेमघुनी । माझियाच जातीचा कोणी । निपजुनि स्वातंत्र्याच्या यज्ञीं । आहुति देइल तो फिरफिरुनी ! ॥ आई नमितो श्यामल चरणीं ॥ 'पराभूत झालों म्हणुनि कां उरलों नच वीर' हें गीत उत्कट वीरश्रीनें भरलेलें आहे. अन्न-त्यागानें मृत्युमुखीं शिरणाऱ्या देशभक्तांना 'भारताचे दधीचि' म्हणून संबोधून 'तुमच्या मरणानें मढींही जिवंत होतील' । अमर-मृत ऋषींनो । वंदितां जागविला देश । शक्ति तथा द्यावी सहाया । तुमचे ते क्लेश ॥ अशी गौरवपूर्वक मागणी मागितली आहे. मागल्या संग्रहांतील कवितांप्रमाणें यांतही कवीची स्वातंत्र्यप्रीति व देशाभिमान हीं उज्ज्वलतेनें प्रकट झालीं आहेत. ह्यांत केशवसुतांच्या विचारांची छाप दिसत आहे खरी पण त्यांच्या शब्दांचा आवेश व भावनांची तडफ हे गुण तितके प्रतीत होत नाहीत असें म्हणावें लागतें.

स्वदेशासाठीं जसें कवीचें हृदय तळमळतांना दिसतें तसेंच सामाजिक व आर्थिक विषमतेबद्दलही तें हळहळतें. चोरास चोरीची प्रवृत्ति आर्थिक विषमतेनेंच होते. अन्यमार्ग बंद झाल्यामुळें पोरवाळांच्या उपाशी पोटांत कसाबसा गोळा टाकण्यासच हें कर्म करणें त्यास भाग पडतें. तो म्हणतो 'गुन्हेगार जगि कुणीं निर्मिला ! । प्रमाद पहिला जयें न क्षमिला । शिक्षेसाठीं तुरुंग सृजिला । माणुसकी आमची हिरावुनी ! । द्या सजा आणखी वाढवुनी ! ॥ आज हे विचार समाजातील एका वर्गांत उद्भूत झालेले दिसतात.

१ विठ्ठलनगरांत चोऱ्या करतांना आढळलेल्या खिसेकापूंना पोलिसांच्या ताब्यांत देण्यांत आल्यामुळें तेथें जमलेल्या सोशालिस्ट कम्युनिस्टांना संताप

या विषयाची चर्चा करण्याचें स्थळ जरी हें नसलें तरी समाजानें वेकारांची उपेक्षा इतउत्तर करणें कधींही हितावह होणार नाहीं. 'मजूर' ह्या कवितेंत भांडवलशाहीच्या बेगुमान चैनीचा निषेध तीव्र उपरोधानें केला आहे. 'ते म्हणती "या श्येनांनों ! या सारे करूनी पाळे (समुदाय) ध्या अपुले भारंभार तनु लचके तोडून सगळें !" ॥

पण कांतांच्या कवितेचें खरें कमनीयत्व त्यांच्या प्रेमगीतांतच दिसतें. कोमल व मधुर भावना, गोड व अन्वर्थक शब्दांनीं व्यक्त करण्यांतच त्यांचा हातखंडा आहे, आणि ह्याचें प्रत्यंतर राहिलेल्या त्यांच्या प्रेमपंचकांत भरपूर आढळतें. 'हरपलेलें प्रेम' शोधणाऱ्या प्रेमी पुरुषाच्या हृदयाची हुरहुर, त्याची विमनस्कता व विरहोत्कंठित स्थिति ही 'मम हृदया तूं ओ दिली कुणा ?' ह्या कवितेंत अत्यंत हळुवार हातानें कवीनें चित्रिली आहे. तर ह्याच्या उलट एका प्रणयिनी स्त्रीच्या अशाच अवस्थेचें वर्णन 'घट भरुनि निघालिस लगवगिनीं' ह्या गीतांत गायिलें आहे. "येशि तूंच, कां नित पाण्यासी ? । काय कमी घरिं पडल्या दासी ! । अशी कशी संभ्रमीं परतशी ? । तो रिताच घट शिरिं बघ रमणी ! । घट भरुनि निघालिस लगवगिनीं ॥" ह्या प्रश्नाच्या जाणिवीनें होणारी प्रियेची 'ब्रीडाविलक्ष' मुद्रा कोणत्या प्रियकरास मोहणार नाहीं ? ऐकांतिक व निरपेक्ष प्रेमाचे प्याले फेंसांनीं कसे फसफसून उसळत आहे हें मधुराणींत आपणांस दिसतें. ह्यावर केशवसुतांच्या 'कांठोकांठ भरूं द्या पेला । फेंस भराभर उसळूं द्या ॥' ह्या कवितेची छाया पडलेली दिसते. 'भर प्रेमा-भरिशी-भरूं दे चषक विपानें ॥ टाकितों पिउन, हांसून, आण, तृप्तीनें ! ॥ परि नको निराशा प्रीतीची मज दावूं । प्रिय हास्या, हृदयीं सुरीं नको रे होऊं ! ॥' ही प्रियकराची शेवटची करुण प्रार्थना ऐकून कोणत्या मानिनी प्रमदेचें हृदय नवनीतमृदु होऊन विरधळणार नाहीं ? 'पदरंजन' म्हणजे केवळ रसिक-रंजन झालें असून 'ये पूर्ण कराया चित्र गडे' ह्या कवितेनें हें नितान्त

आला असून, चोऱ्या करणें हें अनीतिमान कृत्य होत नसून तें आर्थिक विषमता नष्ट करण्याचें एक 'आयडिऑलॉजिकल' साधन आहे असें जाहीर करण्यासाठीं ते रॅली भरविणार आहेत."--विविधवृत्त २० २-३८].

मधुर प्रेमचित्र खरें पूर्ण झाल्यासारखें वाटतें. उदात्तता व सात्त्विकता हें कांतांच्या प्रेमगीतांचें वैशिष्ट्य असल्यामुळें त्यांत सर्वत्र पवित्र वातावरण पसरलेलें दिसतें. शृंगारवर्णनांस उत्तानता वा अंश्लीलता ह्या दोषांचा संपर्क कोठेंही लागूं न दिल्यामुळें तीं शिष्टमान्य होण्यासारखीं आहेत. आणि यांतच अभिनव कल्पना व पदलालित्य ह्यांची भर पडल्यामुळें हा रसपरिपाक गुलकंदासारखा अत्यंत मधुर व स्वादिष्ट झाला आहे. पहा:— सहज मृदुल तव पाउल पडतें । तरुण हृदय त्या तिथें चिरडतें । रक्त तेंच तव पदीं लागतें ! । ही कशास मेंदी मग वरुनी ! ॥ रंगवूं नको निजपद रमणी ॥ आरक्तच तव गुलाब तळवे । रंग तयांना कशास व्हावे ? । रंग उषेमधिं काय भरावे । ये सुवर्ण उधळित जी गगनीं ! । रंगवूं नको इ. ॥ त्याचप्रमाणे पुढील:— कलावंत तो चित्रकार तो । झरा जळीं तव चित्र काढितो । चित्रकार अम्हि वृथा म्हणवितों । नवरंग खुले परि भाव दडे ! । ये पूर्ण कराया चित्र गडे ॥. इ.

एकंदरीत ह्या दोन्ही चिमुकल्या संग्रहात कांताची कविता शुक्राच्या चांदणीसारखी कांतीनें चमकत असून ती चेतोहर व आल्हाददायक झाली आहे खास. ती सुबोध व प्रसादयुक्तही आहे. आणि मधून मधून जरी जगवारा, नभचुंबित, जीवनतळ, असंतोषांच अशा अशुद्ध समासांचें गालबोट तिला लागलें असलें तरी ॥ मलिनमपि हिमांशो लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ॥ या न्यायानें ती मनोज्ञच वाटते. पण अशा होतकरू, अभिजात व जन्मजात कवीचें काव्यामृत केवळ विंदुवत्, सूक्ष्म व अल्प असावें ह्याबद्दल मोठा खेद वाटतो ! त्याचीं बरींच काव्यें अजून अप्रसिद्ध आहेत असें ऐकितों. तीं लौकरच प्रकाशित करून तो आधुनिक कविमालिकेंतील आपल्या हक्काचें उच्चस्थान पटकावील अशी आम्ही आशा करतो. तूर्त ॥ मनो मे संमोह-स्थिरमपि हरत्येप बलवान् अयोधातुं यद्वत्परिलघुरयस्कान्त शकलः (उ. रा. ४.२१) ह्या कवीसंबंधीं आम्हांस एवढेंच म्हणावेंसें वाटतें.

ज्योत.

जागते कशास ज्योत देउळीं अजूनी । बडवतांच पवन कां न जातसे विझुनी । दीर्घ रजनि ही सरली । दीपकांति ओसरली । तेवतांच कां न तमें

टाकिली गिळूनी ! । ज्या स्नेहावर जगली— । ज्योत ती झरी अटली वात
जळे स्नेह सर्व दग्ध तो करूनी ! जळुनि जीवनांत हाय ! । मिळविलेंस अंतिं
काय ? । काजळीच भोंवताली ठेविली भरूनी ! ॥

ये पूर्ण कराया चित्र गडे । जाति प्रणयप्रभा

ये पूर्ण कराया चित्र गडे । ममहृदय-चित्र अपुरेंच पडे ! स्तब्ध करी
निस्तब्ध कुंचला । रंग रंगदाणींत संचला । चित्रकल्पना चित्तचंचला ।
जडरंगाना या नच आतुडे ! ये पूर्ण कराया चित्र गडे ॥१॥ ओढ्या-
मधुनी कळशी भरूनी । घेतांना शिरिं अंग तोळुनी । मीनाक्षी, जळिं
टक्रमक नयनीं । ते मीन पाहती तुझ्याकडे ! । ये पूर्ण ० ॥२॥ सांजरंगिं
जळ निळें तळपतें । रूप तुझें त्यामधें झळकतें । लाट निजसुरीं मृदु पुट-
पुटते । जणुं ओढ्याला तव स्वप्न पडे ! । ये पूर्ण ० ॥३॥ कलात्रंत तो
चित्रकार तो । झरा जळीं तव चित्र काढितो । चित्रकार आम्हि वृथा-
म्हणवितों ॥ नवरंग खुले परि भाव दडे ! । ये पूर्ण ० ॥४॥ भाव लोचनीं
भिरभिरणारे । हृदयीं पदरीं फडफडणारे ॥ श्वासामधुनी थरथरणारे ।
सुमरंगिं गंधसम करि उघडे ! ॥ ये पूर्ण ० ॥५॥

वैखरीस.

आवेशें वदत्येस काय, कळतें कांहीं तुला वैखरी ?
शब्दांची तुज धुंदि बुद्धि—चपले, उन्मत्त कैशी करी ?
ओकावें विष कां ? फणांतिल मणी लाभे जरी सर्पिणी
जाळोनी इतरांस तूंहि जळशी ज्वालामुखी लावुनीं ॥

प्रकरण २४ वें.

दान परंपरा.

(१) श्रीमाणिकप्रभुसांप्रदाय.

“श्रीमाणिकप्रभुमहाराज” (स. १८१७-१८७५)

मौजे हरकुड, ता. कल्याणी, येथे एका सुखवस्तु ब्राह्मणाचें वराणें होतें. त्याचा व्यवसाय सराफीचा असे. भाऊवंदकीचा उपसर्ग कुटुंबास लागूं नये म्हणून केशवराव नाईकांनी सर्व मिळकत ज्येष्ठ बंधूस अर्पण करून आपला स्वतंत्र उद्योग धंदा आरंभिला; व सुखासमाधानानें आपली प्रपंच-यात्रा केली. यांचे चिरंजीव मनोहर ह्यांनी आपला वडिलोपार्जित धंदा संभाळून चांगला नावलौकिक मिळविला व त्यांनी आपली इहलो-कची यात्रा शके १७५९ च्या सुमारास संपविली. ह्यांच्या तीन मुलांपैकीं मधले चिरंजीव माणिकप्रभु महाराज होत. ह्यांचा जन्म शके १७३९ त झाला. मनोहरपंतांच्या मृत्यूनंतर देवी वयावाईना आपल्या कच्च्याबच्च्यांसह माहेरीं जावें लागलें. श्रीप्रभूंचें शिक्षण कल्याणीस मामाकडे १३।१४ व्या वर्षापर्यंत त्या कालाप्रमाणें झालें. पुढें मामांनी त्यांस एक लहानशी नोकरी दिली होती पण ती त्यांस न आवडल्यामुळें त्यांनी सोडून दिली. त्यानंतर ते कल्याणीपासून ५।६ मैलांवर असलेल्या ‘अमृतकुंड’ नांवाच्या निसर्गरमणीय ठिकाणीं जाऊन राहिले. पुढें सुमारे १२ वर्षेपर्यंत त्यांनी अनेक तीर्थक्षेत्रीं प्रवास केला. मग शके १७७० च्या सुमारास त्यांनी हुमनाबादे-जवळ (पूर्वीची जयसिंगपेठ) माणिकनगराची प्रथम वसाहत केली; व येथून ‘सकलमत स्थापित’ सांप्रदायिक तत्त्वाचा उत्कर्ष सुरू झाला. प्रवृत्तिनिवृत्ति हे दोन्ही मार्ग विरोधी नसून दोन्ही पूर्णपणें साधतां येतात असा उपदेश ते करीत असत. त्यांचें सार “श्रुतिधर्म रक्षुनि सकल मतांतें वंदा । सर्वांतरिं आत्मा, नको कुणाची निंदा ॥” हें होतें. त्यांचा दानधर्माचा

तडाखा फार मोठा असे. हिंदूंच्या सणांत हिंदूस, संक्रांतीस जंगमांस व मोहरमांत मुसलमानांस ते सढळ हातानें द्रव्य देत असत. आपल्या अलौकिक सामर्थ्यानें ते मुसलमान समाजासही प्रिय झाले होते. त्यांना गायनाचा फार नाद असे. उर्दू, हिंदी, मराठी व कानडी यांत यांनीं अनेक पदे रचलीं आहेत. वेदांतावर एक दोन लहान ग्रंथ, व हनुमंतजन्म, महारीमहात्म्य, संगमेश्वरमहात्म्य अशी ओवीबद्ध रचनाही त्यांनीं केली आहे. त्यांची दिनचर्या लोकविलक्षण होती. त्यांनीं दत्ताची गादी स्थापन केली. त्यांनीं इष्टसिद्धयर्थ कोठेंच तयश्चर्या केली नाहीं. त्यांचें अलौकिकत्व जन्मसिद्ध होतें. म्हणून त्यांस 'चतुर्थ दत्तावतार' म्हणत असत. त्यांच्या 'सकलमत' संप्रदायांत उपासना, साधनसंपत्ति वगैरेंचा आग्रह नाहीं. सर्वानुस्यूत प्रभूचें विभुत्व कसेंही पटलें म्हणजे झालें. ह्यांच्या सांप्रदायिकांची संख्या एक लाखावर भरेल. त्यांत हिंदु, मुसलमान, शीख, लिंगाईत आहेत. सर्व धर्म मोक्षप्राप्ति करून देण्यास समर्थ आहेत. कोणाचीही उपासना केली तरी ईश्वरालाच पाहचते ही ह्या सांप्रदायाची मुख्य शिकवण असल्यामुळे धर्माधर्मातील तंटेबखेडे कधीं झाले नाहींत. शके १७८७ त मार्ग. शु। ११ स यांचें निर्याण झालें. कनिष्ठ बंधु नरसिंहमहाराज यांनीं 'ज्ञानशिखा' व 'अनिर्वाच्य' असे दोन ग्रंथ लिहिले आहेत. पण ते मिळाले नाहींत. श्रीप्रभूनंतर मनोहरमहाराज गादीवर आले.

श्रीमाणिकप्रभुमहाराजांच्या ग्रंथांपैकी 'सात वारांचें भजन' म्हणून एक सुमारें ७५ पानांचा लहानसा ग्रंथ रा. शं. के. दीक्षितांनीं प्रकाशित केला आहे. प्रस्तावनेत ते म्हणतात 'येथील संप्रदाय उपासनायुक्त ज्ञान हा आहे, ह्यांत गणपति, राम, व्यंकटेश, हनुमंत, घृतमारीची, खंडेराय, सांब, पांडुरंग, दत्तात्रेय वगैरेंच्या आरत्या आहेत. पुढें सातावारांचें भजन आहे. त्यांत त्या त्या देवांचें भजन, पदे, अष्टके व शेजारत्या अशी रचना केली आहे. शेवटीं मनोहर महाराजकृत गुरुसंप्रदाय दिला आहे. वारांचा अनुक्रम गुरुवारपासून केला असून दत्तात्रेय, व्यंकटेश, मारुति, खंडेराय, सांब, भवानी व पंढरीराय विठोबा अशा देवतांचें भजन केले आहे. नमुन्याकरितां पुढें एक पद दिले आहे:—

पद. राग-काफी. ताल-दीप दी.

सखा दीनवत्सल पंढरिराय ॥ तो हा विटेवरि जोडुनि पाय ॥ सखा० ध्रु.
सुदामाचे मूठभर पोहे ॥ आवडीने मटमट खाय ॥ सखा० ॥
दुर्योधनाचा नावडे मेवा ॥ विदुरगृहाप्रति जाय ॥ सखा०॥
माणिकप्रभू भावाचा भुकेला ॥ आणिक नलगे काय ॥ सखा०॥

पद्यमाला (भाग २ रा):- श्री माणिकप्रभुकृत हा एक लहानसा संग्रह संस्थानचे कारभारी रा. दीक्षित यांनी प्रकाशित केला आहे. परंतु त्यांत माणिकप्रभूंचीं, मार्तंड व नरसिंह प्रभूंचींही पदे घातलीं आहेत. तीं वरील-प्रमाणेंच असून त्यांत हिंदी व उर्दू हीं पदे समाविष्ट केलीं आहेत. उर्दू पदाचा पुढें थोडा नमुना दिला आहे.

गञ्जल-मस्ताना.

वाहद जात पाक है अल्ला । हरशय जुल्वे नूर हुवल्ला ।
बोलो लाईलाहईल्लिळा ॥ खूद आपक खूद माषुक इष्क दिवाना ।
हर शक्ल बनाजी मस्ताना ॥१॥ दरया इष्क जोष लहराया ॥
आषक मस्त अनलहक् गाया ॥ हुवाव दर्या हिमे (हूमे) समाया ॥
आजाद खुदा आवाद क्रिया मैखाना । मसजिदो दौर ुखाना ॥२॥ इ.इ.

श्री मनोहर माणिक प्रभु.

हे अवघे सात वर्षांचे असतांना गादीवर आले व १९ व्या वर्षांचे शके १७९९ मध्ये समाधिस्थ झाले. ह्या काळांत त्यांनीं संस्थानचे सर्व काम मोठ्या सुयंत्रिततेनें केलें. ते योगाभ्यासाचे चहाते होते. आपण अविवाहित राहून त्यांनीं आपल्या कनिष्ठ बंधूंचें म्हणजे खंडेरावांचें लग्न शके १७९५ मध्ये बापाचार्यांच्या मुलीशीं केलें व पुढें श. १७९९ मध्ये आश्विन कृ. ७ मीस त्यांस उपदेश व प्रसाद देऊन देहविसर्जन केलें.

श्री मार्तंड माणिक प्रभु.

ह्यांचा जन्म शनिवार मार्गशीर्ष कृ. १२ शके १७८३ रोजीं झाला. वयाच्या १६ व्या वर्षांचे संस्थानची सर्व जबाबदारी ह्यांवर पडली तरी

न डगमगतां त्यांनीं स्वकर्तृत्वानें संस्थान नांवारूपास आणिलें. स्वतंत्रता व पूर्णता हे गुण त्यांच्यांत प्रामुख्याने होते. बालपणीं ते फार हूड होते व पोहणें, मर्दानी खेळ व निशाणवाजी ह्यांची त्यांस फार आवड होती. मराठी, संस्कृत, उर्दू व फारशी या भाषांचें अध्ययन त्यांनीं केलें होतें. अध्यात्म आणि गायन हे त्यांचे आवडते विषय होते व त्यांतल्या त्यांत गायनाचे ते पूर्ण मर्मज्ञ होते. त्यांची ज्ञानलालसा फार तीव्र असल्यामुळे त्यांनीं पौर्वात्य व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांचा लक्षपूर्वक अभ्यास केला होता. 'ज्ञानमार्तंड' हें त्यांच्या अविरत व्यासंगाचें पक्क फळ होय. त्यांत महाराजांच्या स्वतंत्र वाण्याची व स्वानुभवाची चमक सर्वत्र आढळते. ह्या ग्रंथाची काशीस्थ पंडितांनीं प्रशंसा केली असून दक्षिणेकडील पंडितांनीं तर त्यांस 'अभिनव शंकराचार्य' ही पदवी समर्पण केली आहे. त्यांनीं काहीं पदेही केलीं आहेत, व तीं ओजस्वी व रसाळ आहेत. प्रत्येक पदांत वेदांतांतील एखादा सिद्धांत सांगण्याचा उपक्रम केलेला दिसतो. 'जागा जागा पंडित जागा । वेदशास्त्रें देतील दगा ॥' अशा सारखे खोंचदार झुषारे ही त्यांत मधून मधून आढळतात. मंत्रशास्त्रावर त्यांचा विश्वास होता व त्याचाही चांगला अभ्यास त्यांनीं केला होता. महाराज हे 'कर्म, भक्ति, ज्ञान व वैराग्य ह्यांची मूर्ति होते. त्यांचा स्वभाव प्रेमळ होता. ते पराकाष्टेचे त्यागी व भोगी होते. त्यांनीं लाखों रुपये मिळविले व लाखों रुपये दानधर्मांत खर्चले. महाराजांनीं मुसलमान समाज आणि मुसलमान अधिकारी वर्ग प्रेमानें आकर्षिला होता. त्यांच्या 'ज्ञानमार्तंडा'ची रूपरेखा पुढें दिली आहे. त्यांनीं रविवार फाल्गुन कृष्ण ४ शके १८५७ रोजीं समाधि घेतली.

श्री माणिक प्रभुसंप्रदाय

हें छोटेंसं पत्रक श्रीसद्गुरु मार्तंड माणिक प्रभु ह्यांनीं केलें आहे. (१) संप्रदायाचें नांवः—सकलमती संप्रदाय असें ह्यास म्हणतात. कारण ह्यांत सकल संप्रदायांची एकवाक्यता केली आहे. ह्यांत कोणताही संप्रदाय विरोधी मानला न जातां सर्वांतून सारग्रहण केलें जातें हा ह्याचा

विशेष आहे. (२) उपास्यदैवतः—आध्यात्मिक स्वरूपांत परब्रह्म; आधि-
दैविक स्वरूपांत दत्ताचा चतुर्थ अवतार श्री माणिक प्रभु—व आधिभौतिक
रूपांत—मोगलाईतील कल्याण प्रांतीचे कुलकर्णी मनोहर नाईक यांचे चिरं-
जीव लाडनशा--माणिक प्रभु (आईचें नांव वयादेवी होतें) (३) त्रिविधोपा-
सनाः—१ आत्मा स्वतंत्र आहे. २ मधुमती (चालक शक्ति) सह श्री दत्ता-
त्रेयाचें ध्यान करणें. हा संप्रदाय अद्वैती आहे. ३ जयंत्युत्सवांत भाग घेणें.
(४) अभ्यासः— ज्ञानविचारणा करणें. कामक्रोधादिकांचा सर्वथा त्याग
होणें अशक्य आहे. (५) ध्येयः— चार मुक्तींचें महत्त्व ह्यांत नसून सहज
मुक्तीच श्रेष्ठ मानिली आहे. स्वर्ग व सिद्धि हें साध्य न मानतां आपण
त्रिकालीं अखंड आनंदरूप आहों असें मानणें हीच मुक्ति होय व हेंच ध्येय
होय. (६) सां. वैशिष्ट्यः— ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना (अवधूत
गीता.) साधनसंपत्तीची प्रौढी यांत नाही. तिची वाट पाहण्याचें कारण
नाहीं. सारांश, सांप्रदायिकांनीं आपण चैतन्याचे उपासक आहोंत असें सम-
जावें. नामरूपाचा अभिमान न बाळगतां सर्व देवदेवतांत चैतन्य एकच
आहे हें लक्षांत ठेवावें. अर्थात् कोणत्याही संप्रदायाशीं विरोध करण्याचें
कारणच उरत नाही. इच्छेनुसार सर्व भोग भोगून आत्मरूपानें निर्लेप
असावें. सर्व विषय सत्ताविलसित आहेत, आणि आत्म्यावांचून कोणी
भोक्ता नाही हें समजून अखंडानंदांत असावें. आणि पुढील पद्याचा
जप करावाः—श्री माणिक जय माणिक । हर माणिक हरि माणिक ।
चिन्माणिक सन्माणिक । जय जय हो सकलमता विजय हो ॥

—शुभं भवतु—

श्री शंकर माणिक प्रभुमहाराज

श्री. शंकररावांचा जन्म शके १८१७ सालीं श्रीक्षेत्र माणिकनगर येथें
झाला. केशवराव व मुक्ताबाई हीं त्यांची मातापितरें होत. लहानपणींच
पितृविहीन झाल्यामुळे त्यांचें संगोपन व शिक्षण त्यांचे मातुल श्री. मार्तंड
माणिक प्रभु महाराज यांचे देखरेखीखालीं झालें. मराठी, संस्कृत, इंग्रजी
व उर्दू या भाषांचा अभ्यास चांगला करून त्यांनीं वकिलीची (ज्युडीयल)

परीक्षाही दिली. परंतु वकिली करण्याचें त्यांनीं कधींच मनांत आणिलें नाहीं. वेदान्ताकडे त्यांची मुळापासूनच प्रवृत्ति असल्यामुळें त्या विषयाचें त्यांनीं शास्त्रोक्त व सांगोपांग अध्ययन केलें आहे. तत्त्वज्ञानमंदिरांतील त्यांचे लेख त्यांच्या गाढ विद्वत्तेची, सुबोध लेखनशैलीची, व कुशल विषयोपन्यासाची साक्ष देतात. पुढें काहीं लेखांचा सारांश दिला आहे. त्यांवरूनही त्यांच्या ह्या गुणांची ओळख सहज पटण्यासारखी आहे. मराठींतील अभिजात वाङ्मयाशींही त्यांचा दृढ परिचय आहे. उपनिषदादि महान् वेदान्तग्रंथांची उपस्थिति उत्कृष्ट असल्यामुळें त्यांच्या लेखांस पांडित्याचें तेज आलें आहे. हे नुसते गद्य लेखक नसून कविही आहेत. ह्यांच्या काव्यांत प्रसाद व प्रतिभाविलास हे गुण ठळकपणें आढळतात. अंगीं उत्कृष्ट वक्तृत्व असल्यामुळें यांचीं भाषणें फार चित्ताकर्षक होतात.

माणिकनगर संस्थानाचा कारभार हे बरेच दिवस पाहात असत. त्यांवरून त्यांच्या अंगची कर्तव्यगारी आणि व्यवहारदक्षता लोकांच्या निदर्शनास आली आहे. श्री मार्तंड माणिकप्रभु शके १८५७ मध्ये स्वरूपीं लीन झाल्यामुळें संस्थानची गादीही त्यांच्याकडेच आली आहे. व तिला ते सर्वप्रकारें योग्यच आहेत. ह्या गादीवर बसलेल्या आतांपर्यंतच्या विभूतींकडून बहुमोलाची वाङ्मयसेवा घडली तरीच ह्यांच्याकडूनही होईल अशी अपेक्षा करणें वावगें होणार नाहीं.

श्री माणिक प्रभु संप्रदायाचे आजपर्यंत पुढील ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. (१) श्रीज्ञानमार्तंड, (२) श्री माणिक प्रभु चरित्र, (३) पद्यमाला, (४) साता वारांचें भजन, (५) नित्यकर्मावलि, (६) ज्ञानशिखा, (७) माणिकप्रभाकर व (८) पंचरत्नगीता. अप्रकाशित पद्यवाङ्मयही पुष्कळ असे परंतु तें पहाण्यास मिळालें नाहीं. सामान्यतः अशा वाङ्मयाचें महत्त्व संप्रदायदृष्ट्याच अधिक असणार. श्री माणिक प्रभु चरित्र हा पांचशें साडेपांचशें पानांचा प्रचंड ग्रंथ रा. गणेश रघुनाथ कुलकर्णी यांनीं लिहिला आहे. त्याची भाषा शुद्ध, सुबोध व ओघवती असून त्यांत ऐतिहासिक माहिती मोठ्या परिश्रमानें संकलित केली आहे. त्याचप्रमाणें विषयाची मांडणी उठावदार झाली असल्यामुळें तो चित्ताकर्षक व वाचनीय झाला आहे. ह्याचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग

केलेले आहेत. पहिल्यांत उपोद्घात, पूर्वेतिहास व जन्म, बाललीला, व पर्यटन अशीं चार प्रकरणे आहेत. ह्यांतील मणिचूलपर्वत व कल्याण हे भाग ऐतिहासिक माहितीमुळे फार महत्त्वाचे वाटतात. दुसऱ्यांत माणिक-नगर, प्रभुदरवार, विभवविस्तार, चमत्कारकथा, उत्सव, शिष्यवृंद, निर्याण, श्री मनोहर माणिक प्रभु व मार्तंड माणिक प्रभु अशीं ९ प्रकरणे आहेत. माणिकनगराच्या स्थापनेच्या वृत्तांतील ऐतिहासिक माहिती सु-संगतवार दिलेली आहे, तर प्रभुदरवारचें वर्णन दरवारी थाटाचें व मनोहर झालें आहे. माणिकनगरच्या दरवारची शिस्त तात्या महाराजांनीं राज-कीय थाटाची कशी लावून दिली व तींत आध्यात्मिक श्रेयाचीही योग्य तजवीज कशी केली हें वाचण्यासारखें आहे. रोज हजारों मनुष्यांस भोजन व लाखों रुपयांची खेरात हीं कशीं चालत ह्याचा विचार केला कीं वाचक आश्चर्यचकित होऊन जातो. ॥ कोठून द्रव्य येतें । माहीत न होय कोणतें । गादीवर बसतां त्वरितें । मुष्टी भरभरूनी देताती ॥१॥ परी असंख्य धर्म करितां । कमी न पडे तत्वता । महाराज बैसतां उठतां । गादी शोधून पहाताती ॥ ३ ॥ इ. बिदरचे यवन, फकीर, ऐबुद्दीन उस्ताद, मोहरम व ग्यारवी वगैरे प्रकरणे अत्यंत महत्त्वाचीं आहेत. कारण त्यांत प्रभुंनीं त्या समाजावरही आपली छाप कशी पाडली व हिंदु मुसलमानांत सख्य कसें घडवून आणलें, व त्यांनीं “पीरान् पीर दस्त गीर” आणि “दुनियामें एक परभू सच है; बाकी सब झूट है ।” असा त्यांचा गौरव कसा केला हें उत्तम रीतीनें पाहावयास मिळतें. ह्या उदारमतवादी सकल-मतसंप्रदायाचें सामाजिक दृष्ट्या जें महत्त्व आहे तें ह्यांतच आहे असें आम्हांस वाटतें. प्रभुसमाधीचें वर्णन मोठें धीरगंभीर आणि करुणरसपूर्ण असें झालें आहे. सारांश ह्या पुस्तकाच्या वाचनानें ह्या सकलमतसंप्रदायानें केलेली सामाजिक व धार्मिक कामगिरी वाचकाच्या मनावर पूर्णपणें विंबल्याशिवाय राहात नाही.

(२) जैनमत सांप्रदाय

श्री. गोपाल बाळाजी बीडकर.

प्रथम बीडकरांनी 'श्री देशभूषण मुनीश्वराची' पूजा हिंदीत रचली होती तिचा हा मराठी अनुवाद आहे. हिंदी व मराठी पूजा एकत्रच छापल्या असून शेवटीं आचार्यांचा संस्कृत शांतिपाठही जोडलेला आहे. पंडित जिनदास पार्श्वनाथ फडकुले ह्यांनी त्यास प्रस्तावना लिहिली आहे. परंतु ह्या अनुवादाची प्रेरणा जीवराज गौतमचंद्र दोशी यांजकडून झाली. श्रीकुंथलगिरी हे एकच सिद्धक्षेत्र महाराष्ट्रांत असून त्या ठिकाणी श्रीकुलभूषण देशभूषण हे दोघे बंधु मुनिव्रत धारण करून घोर तपश्चर्येच्या बलाने कर्मसमूहाला दग्ध करून मुक्त झाले आहेत. प्रतिवर्षी ह्या क्षेत्रीं हजारों यात्रेकरू दर्शनपूजनासाठीं येतात त्यांस पूजनपद्यावली फार उपयोगी पडेल. पद्यावलीची भाषा साधी व सोपी असून तिच्यांत प्रसन्नगुण चांगला उतरला आहे. कवीचें हे भक्तिपूर्ण कवन वाचकासही भक्तिप्रवण बनवितें. आणि भक्ति हेंच जैन लोकांत भुक्तिमुक्तीचें श्रेष्ठ साधन गणलें जातें. बीडकरांचें शिक्षण तेथील ब्रह्मचर्याश्रमांतच झालें असल्यामुळे व पुष्कळशीं पद्यें तेथील मुनिद्वयावरच रचलीं असल्यामुळे पुस्तकाचें नामाभिधान 'कुलभूषण-काव्य-सुमन' असें त्यांनीं ठेविलें आहे हें युक्तच आहे. अलीकडे जैनसमाजांत गायनाची आवड उत्पन्न होऊं लागली असल्यामुळे नाटक सिनेमांत लोकप्रिय झालेल्या चाली घरोघर मुलांमुलींच्या तोंडीं बसतात; परंतु त्या प्रेमविषयक गाण्यांचा कोंवळ्या मनावर अनिष्ट परिणाम होतो. तो टाळतां यावा म्हणून त्याच लोकप्रिय चालींचा ह्या धार्मिक पदांकडे उपयोग केला आहे.

ह्या पुस्तकांत पूजन, पद्यावलि व विनंतिसंग्रह असे तीन विषय एकत्र केले आहेत. पूजेत ॐ हीं बीजमंत्रापूर्वक स्थापना केली आहे तींत स्वागत, पाद्य, चंदन, अक्षता, पुष्प, नैवेद्य, दीप, धूप, फल, व शेवटीं अर्घ्य हे विधि सांगितले आहेत. स्वागत 'कवित्तच्छंदात' असून पुढील विधि अष्टकांत रचले आहेत. त्यानंतर जयमाला ह्या दोहा व पद्धरी छंदांत मुनिद्वयाची स्तुति केली आहे. तींत पहिल्यानें त्यांचा थोडा पूर्वेतिहास

दिला आहे. ते विमलवती येथील क्षेमंकर नृपाचे मुलगे होते. पूर्वश्रमांत तारुण्यमदानें तरुणींसाठीं त्यांनीं घनघोर युद्ध केलें. परंतु 'निज भगिनी तरुणि ही ! समजतांच । शिवली हृदया आंच ॥ त्यांमुळें पूर्ण वैराग्य उत्पन्न होऊन सर्व विषय दुःखद आहेत अशी त्यांची खात्री झाली व लग्न न करितां वनांत जाऊन त्यांनीं दुर्धर तपश्चर्या केली. त्या ठिकाणीं गतजन्मवैरी कोणी राक्षस येऊन त्यांना फार छळता झाला. परंतु 'हा कर्मखेळ' असें समजून त्यांनीं आपली स्थिति यत्किंचित्ही विचलित होऊं दिली नाहीं आणि सिद्धावस्था प्राप्त करून घेतली. कवीनें हें प्रकरण "घत्ता" नामक छंदांत पुढीलप्रमाणें संपविलें आहे.

घत्ता

भो ! अघहारक ! सत्सुखकारक ! कर्मनिवारक मुनिवरजी ! शुभचरण कमलिं या विमल भक्तिनें प्रणाम अमुचा घ्याजी अजी ॥

पद्यावली

पद्यावलींत ३० पद्यांत ९ हिंदी व २१ मराठी आहेत. दिव्यमहेंद्रपदांना, दे हाता शरणागता, नरवर कृष्णासमान, उगिच कां कांता, लपविला लाल, या नव नवल इत्यादि लोकप्रिय संगीत चालींनीं ही पद्यावली फार आकर्षक झाली आहे. हिंदीप्रमाणें मराठींतही एक कव्वाली घातली आहे. ती:— शांतिसागर ! भो । मुने ! मी वंदितों भावें तुला ॥ वंदितों भावें तुला मज तूंच सद्गुरु भेटला ॥ धृ० ॥ पदांत चरित्रकथा व स्तुति दोन्ही आली आहेत. पुढें एक दोन नमुन्यासाठीं दिली आहेत.

पद ७ वें. (चाल-नरवर कृष्णासमान.)

मुनिवर ! दयानिधान ! धांवा ॥ धृ० ॥

हत मन्मथ कुलभूषण ! देवा ! ।

स्मरशर जिवास कितितरि देती ॥

प्रतिदिनी दुःख महान् ॥ १ ॥

पद १३ वें (चाल—उगिच कां कांता)

प्रथम वंदूं या सन्मती । देई शांति ॥ धृ० ॥ मंगलदा मूर्ती सुगुणी ॥
मूर्तिमंत शांती नयनीं । खेळते जिच्या दिनरजनीं ॥ नेत्र दिपवि सुंदर
कांती ॥ १ ॥

पद ३० वें (चाल— या नव नवल ०)

हे जिन ! सतत सुखशांतता ॥ जगतीं वास करो ! वर होउनि नत
तुज । मागतसे भगवंता ! ॥ धृ० ॥

जनसंसारीं संकटसमयीं । होती त्रस्त सदाही । त्राता अन्य दिसे नच
कोंणी । मातें तुजविण नाथा ! ॥१॥

विनंति-संग्रहांत प्रभूकडे फिर्याद, प्रभूच्या दरबारांत, प्रभूपुढें जबाब,
गुरुगुणगान, बाहुवलीस्तवन, भोजनसमयींची प्रार्थना, आत्मचिंतन, प्रभु-
सेवासमयीं, शांतिसागरस्तवन, (२); व 'जयतु जिनदर्शनं' अशीं छोटीं
छोटीं अकरा प्रकरणें आहेत.

पहिल्यांत बारा पद्यें असून कर्मशत्रू छळीत आहेत त्यांपासून रक्षण कर-
ण्यास विनंति केली आहे. दुसऱ्यांत ४ पद्यांत 'तुझी दृढ भक्ति दे' अशी
मागणी केली आहे. तिसऱ्यांत जबाबांतील करुण कहाणीनें जिनेश्वरास दया
येते. निरनिराळ्या योनींतील दुःखें भोगिलीं, नरतनु मिळाली तेथील सुखाने
दुःखें अनुभवलीं, स्वर्गसुखें पण लाभलीं—यापरी फिरे पुनः पुनः संसारीं ।
झडकरी मला तूं तारीं ॥ अशी प्रार्थना ह्यांत केलेली आहे. चवथ्यांतील
गुरुगुणगायनाचें सार "पातक अशिव हरो ! राहो ! ती यतिमूर्ती मम
हृदयीं" ह्यांत आले आहे. पुढें आत्मचिंतनांत सामान्य नीति सांगून
शेवटीं मोहापासून दूर; परस्पर प्रेमें वागो नर भुवनीं वगैरे उपदेश आहे!
नंतर शांतिसागरस्तवनांत तूं धर्माचा कैवारि जगा उद्धारिं धर्म धीमंता,
अन्याशा ना बालसुता ॥ अशी प्रार्थना आढळते. 'जयतु जिनशासनं
जयतु जिनदर्शनं' ह्या हिंदी पदानें 'विनंतिप्रकरण संपविलें आहे.

भोजनसमयप्रार्थना दिंडी

शांति नाथा जिन ! शांति करी चित्तीं । विषयराक्षस पळवूनि पुरी कांती।

उषःकालच्या क्रिया उरकुनियां । करुनि जिनदर्शन घेउं भोजना या ।
 साम्यभावे उल्हासयुक्त पूर्ति । करुं उदराची यतिसमान चिर्ती ।
 धर्मवृक्षा अंकुर फुटूनि त्यातें । फळें येउत झणीं ! ही विनंति तूतें ॥

(२) श्रीपरमपूज्य आचार्य शांतिसागरमहाराज यांचा पोवाडा:—
 हा पोवाडाही वरील बीडकर यांनी रचून प्रकाशिला आहे. ह्यास फड-
 कुले ह्यांनी लहानशी प्रस्तावना लिहिली आहे. तीवरून 'बालसुत' जसे
 भक्तिमान कवि आहेत तसेच श्रीशांतिसागरमहाराज हे जंगमतीर्थ व
 जंगमप्रतिमा होऊन गेले हे समजतें. सदरहू पोवाड्यांत आचार्यांच्या
 जन्मापासून तो शिखरजीकडे जाईपर्यंतची हकीकत दिली आहे. हे पुस्तक
 कर्त्यानें धर्मवीर रावजी सखाराम दोशी यांस आर्याष्टकानें समर्पण ॥ त्या
 रावजी-करी मी विनयें हे सुमन अर्पी त्या मोदें । स्वीकार, हुंगण्या दे
 रसिकां, खुलवी सदा तदा मोदें ॥ असें केले आहे.

कवीनें प्रथमतः शांतिसागरस्तवन करून पोवाड्यास आरंभ केला आहे.
 पोवाड्याची चाल 'धन्य शिवाजी तो रणगाजी' अशी असून पोवाडा एकंदर
 १८ पानांचा आहे. श्रीशांतिसागरांच्या चरित्राची रूपरेखा पुढें दिली आहे :
 दक्षिणदेशांत भोजगांवांत भीमगौड पाटील व सत्यवती ह्यांच्या उदरीं
 ह्यांचा जन्म शके १७९४ ज्येष्ठ कृष्ण षष्ठीस झाला. वयाच्या ९ व्या वर्षी
 पांच वर्षांच्या मुलीशीं त्यांचें लग्न झालें. परंतु ती सहा महिन्यांतच
 कालवश झाली. तरी दुसरें लग्न न करतां आजन्म ब्रह्मचारी राह-
 ण्याची त्यानें शपथ घेतली. शेतींत नांगरतां, खुरपतां जीवांचा घात होतो
 म्हणून ती त्यानें सोडून दिली व वडिलांच्या आग्रहास्तव कापडाचें दुकान
 घातलें. पण त्यांतही त्याचें चित्त रमेना. जिनशास्त्रांचा त्यानें पूर्ण अभ्यास
 केला. त्याला संसार क्षणभंगुर व मोहमय वाटूं लागला आणि जन्माचें
 सार्थक करावें म्हणून त्यानें 'मुनिदीक्षा' घेण्याचें ठरविलें. परंतु आई-
 चापांच्या आग्रहास्तव तो व्रत त्यानें काहीं दिवस रहित केला. पुढें तो
 तीर्थराज सम्मेदाचलावर दर्शनास गेला. तेथील पार्श्वजिनांच्या टोंकावर
 'यावज्जीव तैल घृत खाणार नाही' असें व्रत त्यानें घेतलें. यात्रेहून घरीं

मुनिव्रत धारण केलें. नंतर आदिसागर नामक नगमुनींजवळ 'ऐल्लक दीक्षा' घेतली, आणि शके १८४१ त ज्येष्ठ शु. १३ स- 'नगमुनिदीक्षा' त्यानें धारण केली व त्या वेळीं 'शांतिसागर' हें नांवही घेतलें. अशा रीतीनें आपल्या कुळाचें व नरजन्माचें सार्थ केलें. पुढें नगावस्थेंत जेव्हां तो भिक्षेस हिंडूं लागला तेव्हां कांहीं ब्राह्मणांनीं आपल्या गल्लींतून जाण्यास त्यास मनाई केली. ती त्यानें निमूटपणें मानली, पण त्यांस जेव्हां त्याची खरी योग्यता समजली तेव्हां ते त्यास शरण गेले. पुढें तो तीर्थयात्रा करीत अनेक जैनस्थळीं गेला. पांच सहस्रें वर्षांत इतका थोर मुनि कोणी झाला नाही. एकदां शांतिसागर समाधींत असतां शके १८४५ श्रावण कृ. १४ स कोण्णूरच्या गुंफेंत भयंकर सर्पानें त्याचें शरीर वेष्टिलें व कांहीं वेळानें त्यांस कसली इजा न करितां तो निघून गेला हें पाहून लोकांस आश्चर्य वाटलें. अनेक लोकांस त्यांनीं दीक्षा दिली. पुढें मोंगलाईत कुंथलगिरि तीर्थास ते गेले. तेव्हां त्यांनीं पुष्कळ धर्मप्रसार केला आणि मग ते घांसी-लाल शेटजींवरोवर संमेदाचलावर चतुर्विध संघ बरोबर घेऊन गेले, त्यासुळें त्यांची सर्वत्र कीर्ति झाली. ते आतां

‘पुनश्च येवो मुनिपदयुग या झणि दक्षिण देशीं !’ ॥

वालसुता या शांति-मुनीचे गुण गा प्रतिदिवशीं

इकडे येवोत अशी प्रार्थना करून कवीनें पोवाडा संपविला आहे. पोवाड्याची भाषा सुबोध व शुद्ध आहे. परकीय शब्दांचा उपयोग फार क्वचितच आढळतो हा पोवाडा चरित्रपर व गुणवर्णनपर असल्यामुळें त्यांत कल्पनेच्या भराच्यांस व प्रतिभेच्या विलासास फारसा अवसर नाही हें खरें. पण वर्णन मोठें सरळ व धावतें झालें असून मधून मधून झळकणाऱ्या सुभाषितांनीं त्यास मोठी चतुचरस्रता आली आहे. अशीं कांहीं सुभाषितें पुढें दिलीं आहेत.

(१) मति बालांची कोमल तरुसम बालपणीं असते । या अवधींतचि सहज जशी वळवावी ती वळते (पा.२).

(२) क्षणभंगुर संसार सार नच त्यामार्जीं कांहीं । मोहबलें परि प्राणी त्यां तचि गुरफटुनी जाई ॥ (पा.३)

(३) तृग नसे तिथें दावामी पडला तो विझुनी जाई ।

जो क्षमावंत बहु शांत स्वयमेव शरण खळ जाई ॥ (पा.११).

(४) तेजहीन निर्घन कुणी निंदावें रीतच ही

शांतिसागर मुनिचा प्रेमें पोवाडा गाई (पा.४३)

(५) हिरा खरा घालितां ऐरणीं फुटणार न कधिही ! (१६पा.) ॥

हल्लीं चालू असलेलीं धार्मिक भांडणें व पुढान्यांचा दांभिकपणा
पुढील उतान्यांत चांगला प्रतिबिंबित झालेला दिसेलः—

मतभेदानें दुही माजली परस्परांमाजीं ।

भांडण करिती, परधर्मीं जन वद्युनी हसती जी ॥

जन वरे, न शिकलेले ते वागती एक तंत्रानें ।

परि वनले स्वेच्छाचारी असती जे पूर्ण शहाणे ॥

पुढारि जो तो वनला भरवी सभा बडी तींत ।

मोठे मोठे करिती बडबड पंडित; ती फुकट ।

ठराव करिती पास; दसरीं धूळ खात पडती ॥

धर्माची होईल अशानें कधिं का सदुन्नति ? ॥

प्रकरण २५ वें.

दुर्गादयाळ व होतकरू कवि.

कवि दुर्गादयाळ (स . १९०१)

कवि दुर्गादयाळ चंडीप्रसाद दीक्षित यांचा जन्म सन १९०१ च्या आगष्ट महिन्याच्या १६ व्या तारखेला उस्मानाबाद जिल्ह्यांतील परंडा गांवीं झाला. दीक्षितांचें घराणें मूळचें उत्तर हिंदुस्थानांतलें, तेथून कवीचे आजोबा दुर्गाप्रसाद हे स. १८५७ नंतर प्रथम पुण्यांत आले. त्यांचे एक नातलग लक्ष्मणप्रसाद ह्यांच्या आग्रहावरून ते परंड्यास येऊन राहिले. कवीचे वडील चंडीप्रसाद हे वकीली करीत असत. त्यांस सार्वजनिक कार्याची व विद्यार्थी वर्गास मदत करण्याची फार आवड असे. दुर्गादयाळाचें प्राथमिक शिक्षण संपल्यावर ते दुय्यम शिक्षणासाठीं पुण्यास गेले. लहानपणापासून ते फार अशक्त होते, परंतु पुढें त्यांनीं उत्तम व्यायाम करून आपली शरीरप्रकृति चांगली सुधारली. ते व्यायाम मासिकांत लेख लिहीत असत. कांहीं आकस्मिक अडचणीमुळें म्याट्रिक न होतांच त्यांस पुणें सोडावें लागलें. घरची स्थिति बरी असल्यामुळें ते आपला वेळ वाचन व लेखन ह्यांत घालवूं लागले. परंतु पुढें त्यांचें लक्ष प्रपंचांतून उडालें व त्यांनीं सुमारे १०।१२ वर्षें, अज्ञातवास व एकांतवास स्वीकारला. ह्या कालावधींत त्यांनीं हिंदी मराठी काव्याचीं बाडेंच्या बाडें लिहिलीं. कांहीं निबंध व सामाजिक कादंबऱ्याही त्यांनीं लिहिल्या. परंतु ते स्वभावतःच प्रसिद्धिप्रिय नसल्यामुळें ह्या लिखाणास प्रसिद्धि मिळाली नाही तरी पण त्यांचे मित्र रा. गोपीनाथराव मोडक वकील ह्यांनीं कवि तिवारी ह्यांचे मध्यस्थीनें त्यांच्या कांहीं कविता 'काव्य-रत्नावलींत' प्रसिद्ध करविल्या. अर्थात् त्या कवितांवर कवि तिवारी ह्यांचा अभिप्राय उत्तम पडला होता. इकडे दुर्गाप्रसाद यांचे बंधु पं. नंदकिशोर ह्यांनीं जनतेच्या व सरकारच्या आदरास सारखीच पात्र झालेली अशी एक 'नवजवान संघ' ह्या नांवाची संस्था हिंदुमुसलमानांच्या ऐक्यसंवर्धनार्थ काढली. आणि कवि दीक्षित ह्यांच्या कवितांचा संग्रह 'चारुचयन' ह्या

अभिनव नामाभिधानानें ह्याच संस्थेच्या तर्फे शके १८६० च्या विजया-दशमीस प्रसिद्ध केला गेला. ह्या संग्रहांत दुर्गादयाळांच्या कांहीं कविता प्रतिबंधामुळे छापतां आल्या नाहींत, म्हणून प्रकाशकानें खेद प्रदर्शित केला आहे.

दीक्षितांचें घराणें मूळपासून मोठें वाणेदार व स्वातंत्र्यप्रिय. हे आनुवंशिक गुण दुर्गाप्रसाद यांच्यांत प्रामुख्याने दिसतात, व त्यांचें ठळक प्रतिबिंब त्यांच्या काव्यांतही पडललें दिसतें. हा काव्यसंग्रह इकडील सर्व काव्याहून नामाभिधानानें जसा अपूर्व व भिन्न तसाच तो काव्यविषयदृष्ट्या ही अपूर्व व भिन्न आहे. ह्यांत सुमारे ५५ कवितांचें चयन (संग्रह) ७५ पानांत केलें आहे. विबुधप्रिया द्रुतविलंबित, शुद्धकामदा, पंचचामर, मंदारमाला, चारुचामर, तोटक, शा. विक्रीडित, वसंततिलका, अनुष्टुप्, आर्या, अभंग, जातिरसना, उद्धव, वगैरे विविध वृत्तांचा उपयोग ह्यांत मोठ्या सफाईने व निर्दोष रीतीने केलेला आढळतो. सदोषसमास, अप्रयुक्तरूपें, अपंसधि वगैरे सामान्ये करून आढळणारे इकडील भाषादोष ह्यांत फार क्वचित् आढळतात. ते वगळल्यास भाषा सर्वत्र शुद्ध, साधी पण जोरदार आहे. देशाच्या दुःस्थितीवद्दलची तळमळ व परदास्याची जळजळ स्पष्टपणें व्यक्त करणाऱ्यांचें सामर्थ्य त्याच्या उत्कट भावनेत व अचूक शब्दयोजनेत आहे. देशप्रेम व देशस्वातंत्र्य इतक्या स्पष्टपणें खड्या सुरांत गाणारा शाहीर, निदान इकडे तरी हा पहिलाच. आणि हेंच ह्याचें मोठें वैशिष्ट्य होय. त्याचप्रमाणें ।साधुनी श्रुण हाणिती घण तप्त पाहुनि लोह ते ॥ टाव पत्ता ही न लागे कीं हरी हा अंतरीं रे ॥ घोटिते ही लाल जिह्वा आग लागे अंतरा ग ! ॥ दहाचा पोशिंदा फिरे दारोदारीं ॥ चण्मा काळा नेत्रां असतां । दिसतें काळें जसें ॥ जर लाविता तेल सुवासिक केसातें स्त्रीनें । डोळ्यांमध्ये तेल घालुनी तिला लगे जपणें ॥ दगड घेतला पार्यां अपुल्या पाडुन त्वां मूर्खा । सूर्यावरतीं मूर्ख थुंकतो तोंड भरे त्याचें ॥ हांसें आणखी जगतीं होतें वच हे सूजांचे ॥ ते 'मी मी' म्हणणार टार सगळे केलें तुझे मोहरें ॥ समरपटु असो वा वेदशास्त्रीं प्रवीण । अधन जर असे तो कोण देईल मान ! ॥ इ. इ. अशा प्रसंगोचित अनेक म्हणी, वाक्यप्रचार व सुंदर सुभाषितें यांची पेरणी इतस्ततः केलेली असल्यामुळे कवीचें भाषाप्रभुत्वही व्यक्त होत आहे, आणि

हैं चिमुकलें चयन सुंदर कोंदणांतील सुंदर रत्नांप्रमाणें चमकत आहे. आतां आपण त्यांतील विषयांकडे वळूं.

ह्या ५५ कवितांपैकीं सुमारे १५ ईशस्तवनपर आहेत हा ह्या संतभूमीचा गुण. पण ह्यांतही कवीनें आपलें पृथक्त्व व वैशिष्ट्य राखलें आहे. कारण त्याच्या देवदेवतांत रणचंडिकेस प्रमुख स्थान आहे. आणि तिच्याजवळ वरयाचना कसली ? तर । जळतेस हृदयीं मम हिंदभू । व्यथित पीडित चिंतित जन्मभू । विजयधाम दयामय शंकरी । भरतभूमि विमोचन तूं करीं ॥ (द्रु. विलं) ॥ अवालवृद्ध भारतीय त्रस्त त्रस्त जाहले । तयां स्वतंत्रता स्वराज्य—दान देई मंगले । (पंचचामर). त्याचप्रमाणें ईशप्राप्तीच्या साधनांपैकीं गुरु, नामस्मरण, वगैरेसंबंधींचे विचार त्यानें सेडतोडपणानें मांडले आहेत. गुरुसंबंधीं तो देवाला विचारतो: 'वकील पाहिजे काय?' ॥ 'गुरु कर' म्हणें वरें पण गुरु कसा शोधणें ? ॥ वकासम गुरु किती फिरती ते तयां ना उणे ॥ तयांतून वरा असे गुरु असं कसे जाणणें ॥ वकील वद पाहिजे जरि विभो तुला भेटणें ? ॥ 'माझे तुझे वाकडे ह्या कवितेंत तो म्हणतो:—देवाचा दरवार तेथ नसते देवाण-घेवाण ही ॥ झालेली समजूत पूर्ण चुकली आलें प्रचीतीसही ॥ ज्यातें निर्गुण निर्वाकर म्हणती त्या भक्त तो आवडे ॥ निर्लेवा सदया स्तवास्तवच ना माझे तुझे वाकडे ? ॥

५-६ कविता किरकोळ विषयांवर आहेत. 'व्यजोक्ती'तल्या गुंजेवरील आर्या त्यांतील उपरोधानें मोठ्या ठकसेवाज झाल्या आहेत. पहा:—'तूं कःपदार्थ असतां तुलना कनकासर्वें जरी होते ॥ देईल काय कोणी मोल सुवर्णासमान वद तूतें ? ॥ आले विचार वरवे वाईट त्यांचें लिखाण 'दिन-चर्या' अशी व्याख्या देणारी 'दिनचर्या ॥ जीवनाची उपा आशा । शांति-सुधा प्रदायिनी ॥ असें सांगणारी 'आशा', त्याणि 'उद्यम', 'पाढा', 'संक्रमण' व 'गाय' ह्या कविता आपापल्यापरी वाचनीय झाल्या आहेत.

'गडकरी काय म्हणतात' हींत स्त्रियांच्या आधुनिक वेषभूषेवर कवीनें कडक टीका केली आहे तर 'क्रांती'त ॥ धर्मकर्माहुनी रूढि बलशालिनी ॥ जाइ गृह सोडुनी क्रांति वधती क्षणीं ॥ क्रांतीपुढें जुनाट रूढी आपोआप विलयास जातात असें प्रतिपादिलें आहे आणि 'मजाव कुणाला' ह्या कवितेंत अस्पृश्य हिंदूनाच मंदिरप्रवेशाचा मजाव पण 'येशूच्या तनया ।

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय-पद्य

भया घरं नको दुर्वाण लावूं नको ॥ देवाच्या प्रतिमे समीप अगदीं जा
वूट काढूं नको ॥ असें म्हणणाऱ्या पंचाचा कडक उपहास केला आहे.

‘सारें फोल’, ‘दे माय धरणी ठाय’; ‘गारोड्यास’ प्रेमाकरितां ‘खंडिता’ व
‘भास’ वगैरे ६-७ कविता प्रेमावर आहेत. कवितेला प्रेम व वनितेला कुंकुम,
ही त्यांच्या सौभाग्याचीं लेणीं. तेव्हां कवितेंत प्रेमास स्थान असलें पाहिजे.
तसें तें येथेंही आहे. ॥ वाटे अधरामृतपानाविण जगतीं सारें फोल मला ।
मजवरतीं तूं प्रेम करीं अन् शिकव मला ती प्रेमकला ॥ असें प्रियकर
पहिलींत म्हणतो तर ॥ कानोसा मीं घेतला । मला वाटलें जिवलग आला ।
दार मोकळें केलें त्याला । पण हें काय ! पण तीहि विझोनी गेली ।
दे ग माय बालिकेस धरणी ठाय । असें विरहिणी दुसरींत म्हणत्ये.
‘प्रेमाकरितां’ ह्या कवितेंत खऱ्या प्रेमांत सत्कार असे त्यागाचा ॥ सत्कार
आत्मयज्ञाचा ॥ असें प्रेमाचें उदात्त ध्येय वर्णिलेलें आहे. ‘खंडिता’ व
‘भास’ ह्या दोहोंत विरहिणीच्या उत्कट प्रेमभावना फारच हळुवार
हातानें रंगविलेल्या असल्यामुळें अत्यंत मधुर झाल्या आहेत. मात्र दिलेल्या
वर्णनावरून कवितेला ‘खंडितापेक्षां’ ‘विप्रलब्धा’ हें नामाभिधान दिलें
असतें तर तें अधिक शास्त्रोक्त झालें असतें.

असे. एकंदरींत ह्या पार्श्ववर्ती पुष्पांनीं मध्यस्थित पुष्पांस वैचित्र्य व
रम्यत्व देऊन सर्व पुष्पगुच्छ मोठा मनोहर बनविला आहे.

आतां कवीच्या राष्ट्रीय कवितांकडे वळूं. ह्या अजमासें सव्वीस असून त्यांत
स्वातंत्र्यकल्पनाच केंद्रीभूत झालेली आहे. प्रथमतः ज्या एका महत्त्वाच्या
गोष्टीचा खुलासा करणें अवश्य वाटतें, ती ही कीं, ह्या कवितांचा संबंध
हैदराबाद संस्थानाशीं अथवा तेथें प्रस्तुत चाललेल्या सत्याग्रहाशीं अर्थाअर्थी-
मुळींच नसून गांधींनीं स. १९३०-३१ मध्ये ब्रिटिश हद्दींत केलेल्या
सत्याग्रहाशीं आहे. हें कवीनें आपल्या ‘सुचिन्हें’ ह्या कवितेवर जुलई १९३०
असा कालनिर्देश करून व ‘विनंति’ ह्या कवितेंतील ‘सुपूज्य गांधी अम्हांस
सांगे । अहिंदु हिंदू समग्र जागा ॥’ गांधींच्या ह्या स्पष्ट उल्लेखानें निःसंदिग्ध

१ ‘पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंभोगचिन्हितः’ ह्या लक्षणापेक्षां ‘प्रियः कृत्वापि
२ संकेतं यस्या नायाति संनिधिम्’ हें लक्षण येथें अधिक जुळतें.

केलें आहे. त्याचप्रमाणें कवि स्वातंत्र्य मागत आहे तें भागानगरासाठीं नसून अखिल भारतासाठीं आहे. हेंही ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. तसेंच ह्यांतील लढाईची भाषा ही खऱ्या लढाईची नसून सत्याग्रहाच्या लढाईची म्हणजे अहिंसात्मक व आत्मकेशात्मक आहे, हेंही विसरतां कामा नये. देशस्थिति व देशोद्धार ह्यांसंबंधींचे कवीचे विचार थोडक्यांत असे आहेत:— (वैचित्र्य) संपत्तीच्या विषम वांटणीमुळे ॥ वैभवशाली एक असे तर । दुजास खाया अन्न नसे ॥१८॥ रोगजर्जर परम दुर्बल । दीनवाणी बापुडे ॥ काय खावें ! काय प्यावें ? घोर चिंता त्यांपडे ॥ स्वत्व गेलें त्या सवें गेले विभव विक्रम महा ॥ पूर्वजांनो संततीची दुर्दशा ही या पाहा ॥ पा. ३० ॥ लोकांची अशी केविलवाणी स्थिति झाली आहे. सरकारी अधिकारी स्वार्थांध होऊन गरीब प्रजेशीं वेगुमानपणें कसे वागतात ह्याचें हुबेहुब 'चित्र मला काय त्याचें' ह्या कवितेंत काढलेलें दिसतें. ॥ असंख्यात आहेत देशांत दीन । कुणी अर्धपोटी कुणी वस्त्रहीन ॥ असें असतां अधिकारी म्हणतो ॥ मिळे दीड हजार माझा पगार । जगाच्या कृपेनें तयांनाच 'चोर' । म्हणाया तुम्हां काय वाटे न लाज । बंधू द्या कसें प्राप्त होतें स्वराज्य ॥ अशा स्थितींत 'कामनें'त कवि सांगतो : ॥ जाहला परकी पदाहत देश भारतवर्ष हा । पूज्य पूर्वज धीरता गंभीरता आतां कुठें ? ॥ ..... ॥ सर्व गेलें जाऊं दे तूं धीर हा सोडूं नको । मोह मद या षड्विकारें दीन तूं होऊं नको ॥ स्वातंत्र्यफल हें सुधोपम चाखण्याची कामना ॥ रे ! तरी तूं सोड आळस द्वेष मत्सर वासना ॥ रणधीर वीर बाणा भीतो न तो कुणाला । सेना किती असेना घाला खुशाल घाला असें 'रणशिंग' फुकून ॥ स्वदेशभक्ता सहाय्य व्हावें । समर्पुनीयां स्वकीय प्राणा ॥ अशी 'विनंती' करतो. कवीच्या विनंतीस जनतेनें मान दिल्यामुळे पुढील 'सुचिन्हें' दिसू लागतात:— ॥ स्वार्थावरी लाथ देशार्थ मारी । कुणी शीर कापून घेतो हतीं ॥ राष्ट्रीय झंडा उभारी तयातें ॥ कुणी रक्षण्या मार खाती अती ॥ वस्त्रें विदेशी मुदें जाळताती ॥ कुणी मोडती कायदा तापदा । खादीविना अन्य वस्त्रें न ल्यावीं । असा यत्न कोणी करी लाभदा ॥... सत्याग्रहाची लढाई लढाया । हजारों स्वयंसेवके-सेविका । जाती तयां दंडण्या दुष्ट धावे । फिरंगी न पाहे मुलें बायका ॥ सत्याग्रही वीर उत्साहमूर्ति । असे

प्राण-सम्राट गांधी जरी । कारागृहीं थोर नेले पुढारी । निराशा न कोणास वाटे तरी ॥...स्वातंत्र्य सूर्योदयाचीं सुचिन्हें । दिसूं लागलीं हर्ष होतो मना ॥ इ. 'परतंत्रता', 'केवढे हें आश्चर्य', 'खरा मार्ग कोणता' 'झुंझारवाणा' वगैरे कवितांतून असेच विचार कवीनें प्रकट केले आहेत. 'पावसप्रतीक्षा' व 'पावस स्वागत' ह्या दोन कवितांत रूपकानें व 'अन्योक्ति' ह्या मेघान्योक्तिनें कवीनें अन्यायानें राज्य करणारांस अशी सूचना दिली आहे कीं अनंत कोटी ब्रह्मांडाचा नायक तो देव । बघुनी तर ही राज्यपद्धती दंडिल स्वयमेव । 'काहीं तरी' ह्या कवितेंत पत्नी आपल्या पतीस सांगते:-वीरा धैर्य धरा प्रियेस विसरा कापा अरीच्या शिरा । स्वातंत्र्योत्सुक राष्ट्र वाट वघतं आतां करावी त्वरा ॥ सरतेशेवटीं 'वंदना' ह्या कवितेंत 'प्रतापवीर पूजिते । शिवाजिभूपवंदिते ॥ स्वनाम धन्य देवते । प्रणाम घे स्वतंत्रते । असें म्हणून कवीनें ह्या विषयाची रजा घेतली आहे.

एकंदरींत ह्या कवीनें ईशप्रार्थना, सामान्यविषय, सामाजिक व अर्थिक स्थिति, उच्च-सात्विक प्रेम आणि राष्ट्र स्वातंत्र्य इत्यादि विषयांवर आपले विचार उत्कट भावनांच्या द्वारा व्यक्त करून राष्ट्रकविमालिकेंत आपणांस उच्चस्थान प्राप्त करून घेतलें आहे. तेव्हां त्याचें हें 'चारुचयन' सर्वास रम्य व अवघ्राणार्ह असेंच वाटेल. मात्र त्यानें लढाईतील-शब्दांची केलेली योजना अस्थानीं वाटते.

मराठवाडा

मर्द मराठास्थान, माझा मराठवाडा जाण ॥ माझा मराठवाडा जाण ॥ श्रमहारिणी ही सीना, पूर्णा, गोदावरी महान । प्राणहिता अन प्रवरागाती प्रेमें सद्यशगान । विठ्ठलसुंदर, जानोजी ते विस्मृतस्वप्नसमान । तो हा मराठवाडा जाण ॥ समर्थ, शिवबा, प्रताप झाले; देइ देइ अवधान । माझा मराठवाडा जाण ॥ जपवल, तपवल, वाहू धनवल, पंचमवल विज्ञान । सर्वत्रलें बलवान होउची करी देशकल्याण ॥ माझा मराठवाडा जाण ॥ मानधना ! तुज कसा साहवे पदोपदीं अवमान कशास मेल्यापरी जिणें हें करी आत्मबलिदान ॥ माझा मराठवाडा जाण ॥ "भार शिरावरि दूर किती तरि ध्येय निवासस्थान" ॥ कां करिशी श्रम वाटचालिचे ठावें जां न ठिकाण ॥ माझा मराठवाडा जाण.

दि. ना. पळशीकरांचा तिळगूळ. (विजयाद. श. १८६० है. द.)
हैं एक लहानसें २६ चुटक्यांचें चोपडें आहे. 'तिळगूळानें' आरंभ होऊन
त्याचा 'और लज्जतीनें' शेवट झाला आहे. तिळगुळाची और लज्जत
पहाः— असला 'तिळगुळ' नको मला तो । परत करुनि तिज बोले ।
गालावरला 'तीळ' आणि दे । गुळासारखें 'चुवन' झालें ।

शितावरून भाताची परीक्षा करतात. तशीच ह्या तिळावरून सगळ्या
तिळगुळाची कल्पना वाचकांस करितां येईल. आणखी पाहिजे तर पुढील
अभिप्राय पहाः—'चटोर व उच्छंखल कल्पना आणि गलथान रचना.
काव्य नव्हे'. वि. वृत्त. १५।१।३९

कृष्णभट नरहर पुजारी.

वेदसंपन्न कृष्णभट पुजारी हे रामभट गुरुभट पुजारी यांचे नातू.
रामभटजींनीं शके १८४८ त 'श्री क्षेत्र गाणगापूरवर्णन' ह्या नांवाचें एक
पुस्तक छापून प्रसिद्ध केलें. पण त्यांची भापा कानडी असल्यामुळें मरठी
भाषेच्या दृष्टीनें त्यांत बरेच दोष राहिले. त्यानंतर दुसरे एक पुजारी
विठ्ठलशास्त्री यांनीं एक 'गाणगापूर साक्षात्कार' या नांवाचें पुस्तक छापून
काढलें. परंतु त्यांत पहिल्या पुस्तकापेक्षां कांहीं विशेष माहिती दिलेली
नाहीं. वे. कृष्णभट हे गाणगापूर येथें एक "श्रीदत्त प्राथमिक शाळा"
चालवीत असतात. त्यांनीं आपल्या आजोबांचें पुस्तक सुधारून व त्यांत
सर्व प्रकारची माहिती संकलित करून 'श्रीक्षेत्र गाणगापूर वर्णन' हें पुस्तक
स. १९३० मध्ये छापून प्रकाशित केलें आहे. त्यांत नित्यनैमित्तिक
कार्यक्रमाचें क्रमशः सांगोपांग वर्णन केलें आहे. त्याचप्रमाणें तेथें चालू
असलेल्या आरत्या, अष्टकें, पदे व भजनें इत्यदिकांची माहितीही याथस्थित
दिली आहे. त्यामुळें यात्रेकरूस हें पुस्तक अत्यंत उपयोगी झालें आहे. ह्यास
पुण्याचे श्री. गंगाधरराव नारायणराव मुजुमदार, पहिल्या प्रतीचे सरदार
ह्यांनीं प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यांत मठांतील श्री दत्त, संगमावरील श्री
दत्ताचें देऊळ, भीमा अमरजा संगम, श्रीमन्नरसिंहसरस्वती स्वामी महाराज
श्रीगुरुदत्त महापूजा श्री क्षेत्र गाणगापूर, ह्यांची सुबक छायाचित्रें घातलीं
असल्यामुळें क्षेत्राचा पूर्ण परिचय होण्यास मोठें साधन झालें आहे.

हे पुस्तक सुमारे ९०।९२ पानांचें असून त्याचा पहिला भाग गद्याचा व दुसरा पद्यांचा आहे. पहिल्या विभागांत क्षेत्रास येण्याचा मार्ग, तेथें करण्या-सांख्या गोष्टी, क्षेत्र, मठ व संगम यांचीं वर्णनें, उत्सव वर्णनें, गुरुचरित्र, व महाराजांच्या शिष्यांची माहिती एवढ्या गोष्टी आल्या आहेत. हे क्षेत्र निजामच्या राज्यांत पायगा इलाख्यांत आहे. याचा गुलबर्गा जिल्ह्यांत समावेश होतो. श्रीपाद श्रीवल्लभ श्रीनृसिंहसरस्वती शके १३८० च्या सुमारास होऊन गेले. गाणगापूर क्षेत्राचा उल्लेख कोणत्याही पुराणांत नाहीं. मात्र श्रीगुरुचरित्र ग्रंथाच्या ४९ व्या अध्यायांत त्याचें वर्णन दिलेंलें आहे. श्रीपाद श्रीवल्लभ हा श्रीदत्तचा दुसरा अवतार मानतात. श्रीपाद श्रीवल्लभांच्या अशीर्वादानें माधवनामक ब्राह्मणाचे पोटीं हे जन्मले. पुढें त्यांनीं काशीस कृष्णसरस्वती यांपासून संन्यासदीक्षा घेतली. व गाणगापुरीं बहुत वर्षे राहून श्रीशैल येथें पाताळगंगेंत त्यांनीं जलसमाधि घेतली. हा काल वर दिल्याप्रमाणें शके १३८० हा होय. ह्या क्षेत्रीं भिक्षेचें महत्त्व फार आहे. अनेक भक्त निरनिराळ्या हेतूस्तव मधुकरीवर निर्वाह करून सेवा करीत असतात. व अनेकांचे हेतु सफळ झाले असल्याचें पुस्तकांत नांवनिशी देऊन सांगितलें आहे. पुस्तकाची भाषा शुद्ध असून त्याची मांडणी मोठी व्यवस्थित झाली आहे.

दुसऱ्या भागांत अनेक प्रसंगीं म्हणण्याच्या पुष्कळ आरत्या व पदे दिलीं आहेत. कांहीं आरत्यांचीं देवनागरी लिपींत कानडी भाषांतरेंही दिलीं आहेत. आरत्या व पदे फार गोड झालीं आहेत. भाविकांनीं तीं मुळांतूनच पहावीं. पुढें एक दिली आहे.

उत्तरारती

ओवाळूं आरती सद्गुरुनाथा । माझ्या श्रीगुरुनाथा । सद्भावानंदें चरणीं ठेवीन माथा ॥ धृ.० ॥ सगुण ही आरती निर्गुणी ओवाळूं । कल्पनेचा धूप घालोनि दीप उजळूं ॥१॥ अव्यक्ताचा मूळपुरुष । ओवाळुनि सांडूं । आशा तृष्णा कल्पनेचा सांडुनि कुरवंडुं ॥२॥ सद्गुरुचें पूजन केलें षोडशो-पचारें । रामानंद जीवनमुक्त झाला संसारी ॥३॥

होतकरू कवि.

ज्यांचा काव्यव्यासंग आज कित्येक वर्षे चालू आहे व ज्यांची कविता इकडील व तिकडील मान्य अशा नियतकालिकांतून आज कित्येक वर्षे प्रसिद्ध होत आहे, परंतु केवळ द्रव्याभावीं पुस्तकरूपानें ज्यांस आपलें काव्य लोकांपुढें मांडतां आलें नाहीं, अशा होतकरू व हौशी कवींची संख्या मराठवाड्यांत विपुल आहे. त्यांत उत्तम मध्यम व कनिष्ठ असे सर्व प्रकार आहेत. त्यांपैकीं कांहींची संक्षिप्त माहिती ह्या प्रकरणांत देण्याचें योजिलें आहे.

वापूजी रामचंद्र पेठे (स. १८७४) हैद्राबादकर; हे वयोवृद्ध गृहस्थ हंगामी कवि असून ते मेळ्याचीं पदे, लग्नमुंजीचीं मंगळाष्टके, अभिनंदनपर पद्ये वगैरे स्फुट कविता बरेच दिवस करीत असतात. त्यांनीं आपला काव्यसंग्रह जरी अज्ञून संकलित करून छापला नसला तरी पुढील थोडेशा वानगी वरून त्यांच्या कवितेची लज्जत कळेल. ज्ञानप्रकाशांत व इतर वर्तमानपत्रांत विजातीय वधूवरांचे फोटो देऊन त्यांचें नेहमीं अभिनंदन करण्यांत येतें, अशा अभिनंदनीय विवाहसमयीं उपयोगीं पडणारीं मंगळाष्टके त्यांनीं केलीं आहेत. त्यांतील मासलाः— ॥ शूद्राची नवरी परंतु वर हा तूं शुद्ध चित् पावन ॥ जोडा गार हिच्या समान तुमचा ठेवावया नांव न ॥ तूतें हो प्रिय ताकभात वधुला मानेल मांसाशन ॥ झालें हें अभिनंदनीय जगिं या कुर्यात् सदा मंगलम् ॥१॥ घोब्याची मुलगी सुशिक्षित जगिं तूं हा कन्हाडा वर ॥ जोडा सुंदर हा असा न गवसे या भूप्रदेशावर ॥ आतां स्वच्छ तुझे सदैव कपडे ठेवील कार्मारिण ॥ वाशिंग कंपनीचा न खर्च तुजला कुर्यात् सदा मंगलम् ॥२॥ ब्रम्ह क्षत्रि वरी सुविप्र तनया चांभार कुंभार ही ॥ व्याही होति सुतार तेलि अमुच्या देशीं न राहे दुही ॥ आलें हें उदया खरोखर तुजें सद्भाग्य भूदेवते ॥ आतां सद्विज कन्यका हरिजनीं देतील तें मंगलम् ॥३॥

श्रीसंत कवि विनायक बोवा टोपरे (वेरूळकर) यांचा जन्म शके सन १८८३ मध्ये वेरूळ गांवीं झाला. यांचे वडील रामचंद्रराव टोपरे हे उज्जयिनींत वकिली करीत असत. त्यामुळें त्यांचें प्राथमिक शिक्षण तिकडेच झालें. लहानपणीं त्यांची वृत्ति फार खोडकर होती पुढें इंग्रजी शिक्षण ३

इयत्तांपर्यंत औरंगाबाद येथे झाल्यावर त्यांनीं शाळा सोडली. हे मल्हार स्वामी यांच्या वंशातील ७ वे पुरुष होत. वयाच्या १५ व्या वर्षापासूनच यांस काव्यस्फूर्ति झाली. हे वैराग्यशील, ब्रम्हचारी व शीघ्रकवि आहेत. शिल्पकलेंत हे मोठे कुशल असून शंखजिन्याच्या सुंदर मूर्ति झटपट करून दाखवितात. ह्यांचा काव्यसंभार फार मोठा आहे, परंतु तो बहुतेक अप्रकाशित आहे भक्ति व समाज हे त्यांचे आवडते विषय होत. कांहीं पदे पूर्वी संदेश मधून येत असत. त्यांचीं मते सनातनी असून सुधारकांवर त्यांत जळजळीत टीका केलेली आहे. यांचे ग्रंथः— (१) वृत्त कुसुमावली. शेवटीं प्रत्येक वृत्ताचें नांव यांत गुंफलें आहे. (२) अध्यात्मक परिभाषा—श्लोकवद्ध (३) स्वैर कविप्रबोधिनी ८०।८१ आर्यांत ह्यांत आधुनिक कवींवर टीका केली आहे. (४) शंकराचार्यकृत वेदांत केसरीवर समश्लोकी शिखरिणी वृत्तांत केली आहे. (५) ब्रह्मसरोवर अथवा वेरूळ महात्म्य ३० अध्यायांचा ओवीवद्ध ग्रंथ (६) समाज कलंक. (७) स्तोत्रें, पदे संस्कृत, हिंदी, मराठी इ.

ह्यांची काव्यनिर्मिति अज्ञून अखंड चालू असून ते आपल्या सदाचरणानें व परोपकारवृत्तीनें सर्वास वंद्य व प्रिय झाले आहेत. अशा थोर विभूति विरळा !

ह्यांची कविता सामान्यतः मोरोपंती थाटाची, सालंकारा, सुवर्णा, ओघवती अशी असते. कांहीं अरुणोदयमाला श. १८४६।४७ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाली आहे. श्रीघृणेश्वर अष्टकम् छापलें आहे. आकारहीनोऽपि निजप्रियाय । भक्ताय साक्षात् ननु धारकोसि । घृणेश साभी जगतां त्वमेकः । संरक्षको लक्षनिवायकस्य. रामदासीः— २१ श्लोकांचें छापिले प्रकरण आहे. ह्यांत खण रामदासी कोण ह्याचें स्पष्टीकरण केले आहे. स्वांगे झिजे परहितास्तव जो अडेना । कर्ता परंतु कवणासही सांपडेना । भूमंडलीं सकल मानिति लोक ज्यासी । तो शोभला परम निर्मळ रामदासी ॥८॥

(३) शंकराचार्यकृत वेदांतकेसरी—समश्लोकीचा लुमुना.

संस्कृत — प्राकृत

तिष्ठन् गेहे गृहेशोऽप्यतिथिरिव निजं धाम गतुं चिकीर्षुः ॥

(जाऊं पाहे स्वगावीं अतिथि उतरला गर्व ना लोभ ज्यासी)

गेहस्थं दुःख सौख्यं न भजति सहसा निर्ममत्वाभिमानः ॥

(राहे तैसा गृहस्थ स्वसदनिं सुख वा दुःख भोगीं उदास)
 आयात्रा यास्यतींद जलदपटलवत् धातृयास्यत्यवश्यं (?)
 (अभ्रं येणार येती अपरिमित नर्मीं लोपती कीं स्वभावे)
 देहाद्यं सर्वमेव प्रविशति विषयो यश्च तिष्ठत्ययत्नः ॥
 (तैसा देहदि सर्वां समजुनि विषयीं धन्य निर्यत्न राहे)

(४) घृष्णेश्वर स्तोत्रः—निरोष्ठः—

सदासंगासक्त त्रिजगजठरीं चिंतिल कसा ॥
 जगन्नाथा जाळी सतत सकलाशा अनलसा ॥
 सदा ध्याती गाती हरि हर धनेशादिक असें ॥
 न देशी घृष्णेश ! सदयहृदया दर्शन कसें ? ॥

(५) वृत्तकुसुमावलीः— उदेली मनोर्मी बळें आवरावी ।
 क्षमाशांति दृष्टप्रसंगीं वरावी ॥
 घडे कर्म एसें दुजा मानवा न ।
 भुजंगप्रयाता धरी धैर्यवान ॥

(६) स्फुट आर्याः—हरिनामामृतवल्ली संसृति गदहारिणीच मानवती ॥
 मानवती सकालासी अनुपाने परि न घेचि मानव ती ॥
 सुरसरिताधिक पावन साधूची दे विराम रसना ही ।
 सुरस रिता धिक् तीचा अन्य रसा सेवि रामरस नाहीं ॥

(७) कवि हृद्गतः—अक्षर तरु सालंकृत काव्यारामींच जो शुक विहरतो ।
 राधाकृष्ण न वदनीं काय अशा वायसा सुकवि हरतो ॥
 हरिहरभजनीं विन्मुख कविवर्यां कोण पंडिता वानी ।
 पूजिन संतत संतचि नालंकृत जरिहि खंडिता वाणी ॥
 सरिता तरण्यासाठीं संचित्रित पांथिका नको नवका ।
 पाहिल सारग्राहक काव्यालंकार साधु मानव कां ॥ ३

(८) करुणाषट्पदीः—

विभो ! त्वत् सखेदास खेदाश्रयासी । न ते राहती वाहती संशयासी ।
 कधीं स्वर्तरु वाळला काय नाकीं । महाधेनुचा बाळ आवाळला कीं ॥१
 परिमला दिसतसे विपरीतसे जल रुसे जलजापउरी तसे ॥
 न तरि दास उदास तुझा कसां । भुलुनियां भ्रमता भुवि चाकसा ॥२

(९) देवार्शीं प्रेमकलहः—

हे ! जगदीशा बरीं तुज शबरीचीं दशनभंगितें हि फलें ॥

विदुरगृहिं वळला तूं वळ लागे मजकडे बघायाला ॥

हरो तव धन्य पराक्रम ! मारिसि बा ! बाव अधिच घायाला ॥

राघवेंद्रराव वापूराव लातूरकर (स. १८९२) हे हैद्राबाद येथें वकिली करीत असतात. पद्यापेक्षां गद्याकडेच ह्यांचा ओढा विशेष असल्यामुळे त्यांची चरित्रविषयक माहिती गद्य विभागात देण्याचें योजिलें आहे. सन १९२१ पासून गणेशोत्सवाचें काम ह्यांनीं सुमारे १२ वर्षे पर्यंत मोठ्या कळकळीनें केलें. त्या काळांत त्यांनीं मेळ्याकरितां पदे पोवाडे व पद्य-मय संवाद रचले. ह्यांची संख्या २००।२५० पर्यंत भरेल. त्यांचा 'भगवा झेंडा' हा पोवाडा फारच जोरदार झाला असून त्यांतील ॥ महाराष्ट्र नव्हे हिंदूंचा । अथवा तो महमदीयांचा । तो असे सर्व धर्मांचा । जो मजेल त्यातें त्याचा ॥ ह्या ओळी चिरस्मरणीय झाल्या आहेत. राधाकांत ह्या टोपणनांवानें मासिकांतून त्यांच्या कविता येतात.

श्रीधर कृष्ण देव. ह्यांचा जन्म स. १९०० मध्ये औरंगाबाद येथें झाला. हे म्याट्रिक परीक्षेत पहिले आले होते. बी. ए. होऊन ह्यांनीं शिक्षकाची नोकरी धरली व सध्यां उस्मानाबाद हायस्कूलमध्ये शिक्षकाचें काम करीत असतात. ह्यांस काव्यस्फूर्ति महाजनांपासून मिळाली; व त्यांच्या-प्रमाणें उत्तम कीर्तनही ते करितात. मुंबई गोत्रास मासिकांत गोमातेविषयीं त्यांच्या कविता येतात. औरंगाबाद येथील अरुणोदय मालेंत 'लतिकेस' 'मघास' वगैरे प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या कविता वन्यापैकीं आहेत. विहंगमाला नांदेड ह्यांत स्वर्ग, चंद्रास व राजहंसांत 'गरीब गुराखी' आणि अख्यानरत-मालेंत 'जरासंध आख्यान' या त्यांच्या कविता प्रकाशित झाल्या आहेत. त्यांचें 'देवकन्या' नांवाचें एक लघुकाव्यही लिहून तयार आहे. पण छापण्यास पैसा नसल्यामुळे तें तसेंच पडून राहिलें आहे. सामान्यतः यांची कविता शुद्ध व सोपी असून ती व्यवहारिक दृष्टांतांनीं आकर्षक वाटते.

व्ही. जी कर्वे, बी. ए. वय अदमासें ३९. हे औरंगाबाद येथील हायस्कूलांत शिक्षक आहेत. हे गद्यपद्यलेखक आहेत. “कृष्णदास” ह्या टोपणनांवाखालीं ते लिहित असतात. १ सरिता २ राधाविलास ३ कंसवध (कृष्णजन्म) अशीं तीन अप्रकाशित खंडकाव्ये त्यांचीं आहेत. स्फुट पदें कविता वगैरेही बरीच कविता त्यांनीं लिहिली आहे. परमार्थाची आवड व संसाराविषयीं अलिप्तता ह्या त्यांच्या वृत्तीची छाप कवितेवर पडलेली दिसते.

राजेश्वर यादवराव मुळावेकर. (स. १९०५). (यादवसुत) ता. व जि. नांदेड मधील हदगांव याठिकाणीं यांचा जन्म वैशाख कृ. ६ ष्टी शके १८२७ रोजीं झाला. म्याट्रिक पर्यंत शिक्षण झाल्यावर त्यांनीं शाळा-मास्तर ह्या नात्यानें नोकरी केली. नव्याजुन्या कवींचें उत्कृष्ट अध्ययन यांनीं केलें आहे. त्यांस वयाच्या १६ व्या वर्षापासून कविता करण्याचा नाद लागला. श्री देवीदासराव महजनांचे मार्गदर्शकत्वाखालीं त्यांनीं काव्य-लेखनाचा वराच अभ्यास केला. ‘मदीय कवितारसा कुशल जो गुरू लाधला’ असा त्यांचा त्यांनीं उल्लेख केला आहे. त्यांची कविता जुन्या वळणाची असून विषय ऐतिहासिक आहेत. उ. शनवारवाडा, पर्वती, भगवाझेंडा, इ. त्यांची “शनवारवाडा” ही कविता फार लोकप्रिय असून उत्कृष्ट गणली जाते. सन. १९२१ चे संमेलनाध्यक्ष श्री. कृ. कोल्हटकर यांनीं त्यांस ‘बाल कवि’ अशी पदवी दिली होती. कीर्तन मासिक, धर्मजागृति, काव्यरत्नावली, ज्ञानप्रकाश गोत्रास, मंदारमाला विहंगमाला, महाराष्ट्र-शारदा, काव्यकौमुदी, कविसंमेलन, ह्यांतून त्यांच्या बऱ्याच कविता प्रकाशित झाल्या आहेत. ह्या कवीस सांप्रत शारीरिक स्वस्थ नसल्यामुळे त्यांचें मन अध्यात्मांत रंगलें आहे. एक प्रतिभावान होतकरू कवि म्हणून ह्यांस इकडील कविवृदांत मान्यता आहे.

गंगाधर विद्याधर भिडे. (स. १९०६) बी. ए. यांनीं ‘वागीश्वरी विलाप’ या नांवाचें ४६ अभंगात्मक एक उपरोधिक काव्य हैद्राबाद येथे भरलेल्या निज्ञामप्रांतीय मराठी साहित्य संमेलनास अनुलक्षून प्रसिद्ध केलें आहे. मूळच्या लक्ष्मीदासांनीं “अपुलाची भाव । वाढावा ही हाव ॥ म्हणोनी-

हा डाव ॥ रचिला त्यांनीं” सरस्वतीभक्तीचें दंभ माजविलें आहे असा त्यांत कार्यकारी मंडळाचा उपहास केला आहे. तो चुरचुरीत आहे. पण त्यांत कला नाही व काव्य तर नाहीच नाही.

बापूराव गणपत हरसूलकर (स. १९०७) ह्यांचें शिक्षण औरंगाबाद येथें इंटर पर्यंत झालें. नंतर आजारामुळें पुढील शिक्षण थांबलें. ह्यांनीं शिक्षण खात्यांत नौकरी धरली आहे. कवि नांदापूरकर ह्यांच्या मार्गदर्शकत्वाखालीं ह्यांनीं कविता लिहिण्याचा अभ्यास केला. प्रकाशनाचें साधन नसल्यामुळें ह्यांची बरीच कविता अप्रकाशित राहिली आहे. हे एक जोरदार शाहींर असून ते पोवाड्यांत वीररसाचा उठाव फार बहारीचा करितात. राजहंसांतली ‘अंगाई’ कविता बऱ्यापैकी आहे. अरुणोदय माला, विहंगमाला, काव्य-रत्नावली, वगैरेंतून ह्यांची पुष्कळ कविता प्रसिद्ध झाली आहे.

म. ना. पोळ (स. १९०७) ह्यांचा जन्म खानदेशमध्ये झाला. शिक्षण पुण्यास झालें. नोकरी हैद्राबाद येथें करित असतात. ज्ञानप्रकाश, यशवंत किलोस्कर, राजहंस, पारिजात, वगैरेंत ह्यांच्या कविता प्रसिद्ध होत असतात. हे एक हौशी कवि आहेत.

वासुदेव ललमण टेंभुर्णीकर हे जाफराबाद जहागिरीतील राहणारे. ह्यांचे वय सुमारे ३० आहे. हे मूळचे भिक्षुक असून हल्लीं कस्टम खात्यांत नोकरी करित असतात. ह्यांस विनायकबोवा टोपरे ह्यांपासून स्फूर्ति मिळाली. ह्यांची सर्व कविता भक्तिपर आहे. ह्यांचा “काव्यगुच्छ” प्रसिद्ध झाला आहे. असें म्हणतात परंतु तो उपलब्ध झाला नाही.

भ. रा. कुळकर्णी ऊर्फ ‘फुलारी’ ह्यांचा जन्म पौष शु. ६ स शके १८३५ म्हणजे स. १९१३ मध्ये झाला. शिक्षण हा. लि. स. परीक्षेपर्यंत झालें असून ते हल्लीं परभणी येथें पी. डब्यू. डी. ऑफीसांत नोकरी करित असतात. राजहंस, विहंगमाला, विहंग ह्यांतून त्यांच्या कविता प्रसिद्ध झाल्या आहेत. ‘लागेलं डोळा कसा’ ‘पांखरा,’ व ‘ध्यास’ इ. कविता चांगल्यापैकी आहेत. हे चांगले प्रतिभावान होतकरू कवि आहेत.

लक्ष्मीकांत घनश्याम आडे (स. १९१५ जन्म.)

ह्या होतकरू, बालकवीचा जन्म नांदेड शहरीं शके १८३७ त झाला. लहानपणीं रामायण, महाभारत व भागवत इत्यादि पुराणग्रंथांतील सुरस व अद्भुतरम्य गोष्टी ऐकण्याचा त्याला फार नाद असे. ह्या ग्रंथांच्या नित्य श्रवणपठनानें त्यास लहानपणींच कविता करण्याची स्फूर्ति झाली. व आपल्या वयाच्या १२।१३ व्या वर्षापासूनच तो ईशस्तवनपर, अभंग व कविता करूं लागला. हल्लीं हे हैद्राबाद येथें ऊस्मानिया कॉलेजांत इंटर-मीजिएट वर्गांत शिकत असून तेथील 'मराठी मंडळाचे' एक आवडते कवि आहेत. मंडळाच्या कोणत्याही छोट्यामोठ्या समारंभाचा आरंभ आडे यांच्या काव्यगायनानेंच होत असतो. पण ते स्वतः फारच भिडस्त असल्यामुळें त्या दुसऱ्याकडून गाइल्या जातात. त्यांच्या कविता वेळोवेळीं अनेक मासिकांतून प्रसिद्ध होत असतात. त्यांच्या चिमुकल्या काव्यसंग्रहाचें प्रकाशन झाल्यास त्यांस भागानगरींतील चांगल्या कवींत स्थान मिळण्याचें भाग्य खास लाभेल असें वाटतें. त्यांच्या प्रकाशित अप्रकाशित कवितांपैकीं कांहींचें दिग्दर्शन पुढें केलें आहे:--बडादें येथील व्यायामंदिराच्या आक्टोबर १९३३ च्या अंकांत 'व्यायाम हेंच सर्व साधन' ह्या मथळ्याखालीं एक कविता आली आहे. 'शरीरमात्रं खलु धर्म (सर्व) साधनम्' ह्या सुप्रसिद्ध वचनाचें हें उत्कृष्ट असें रूपांतर म्हणावयास हरकत नाहीं निर्व्यसनी होऊन शरीर दृढ केलें असतां सर्व पुरुषार्थ साधतां येतात हें अगदीं साध्या भाषेंत सांगितलें आहे. आणि शेवटीं ॥ स्वातंत्र्याच्या शिखरिं पोंचण्या इच्छा जर तुमची ॥ व्यायामाची कास वंधुनों धरा तुम्ही साची ॥ असा उपदेश केला आहे तो ठीकच आहे. पण ह्या कवितेस 'चंद्रकांत राजाची' चाल तितकशी खुलत नाहीं. खानापूर येथील लोकमित्राच्या डिसेंबरच्या (१९३३) अंकांत "विठ्ठलभाई पटेल यांच्या समाधीवर फुलें" म्हणून एक कविता प्रसिद्ध झाली आहे. कवीनेच तिचा शेवट 'घेऊनी करिं ही त्रयोदश फुल निर्गंधि वा साजरीं । तूझ्या वाहतसे समाधिवरतीं स्वीकार यांचा करीं ॥ असा केला असल्यामुळें त्या फुलांचें रूपगंधसौंदर्य परीक्षणाचें कारण नाहीं. सन १९३४ च्या राजहंसाच्या (हैद्राबाद द.) जोड अंकांतील 'राजहंसास' ही कविता केशवसुताची आठवण करून

देते. तिचा आरंभ असा आहे:-नव्या मनूतिल नव्या दमाच्या शूरसख्या राजसा । ऊठ रे निजसी अजुनी कसा ह्यांतील पहिला चरण जरी राजहंसासंबंधी कोणास सार्थ वाटला तरी दुसऱ्या चरणांतील सत्योक्तीबद्दल व तींतील योग्य उपदेशाबद्दल कवीची कोणीही तारीफच करील. 'पावसाळ्याच्या आरंभी' ही कविता आनंदाच्या आगष्ट १९३४ अंकांत प्रसिद्ध झाली असून तिला बक्षीस मिळाले होते. ह्या कवितेंत शब्दसौंदर्याबरोबर नाद-माधुर्यही चांगले साधले असल्यामुळे निसर्गाचे शब्दचित्र नितांतरमणीय झाले आहे. 'हें असें कां' व 'आम्ही कोण' ह्या दोन कवितांस नांदडे येथील चढाओढीत पहिले बक्षिस मिळाले आहे. पहिलीत गगनविहार करण्याच्या चंडोलाशीं समरस होऊन त्याच्या आनंदाचा व स्वातंत्र्याचा आस्वाद कवि घेतो न घेतो तोंच कवीवर शारीरिक व मानसिक दुःखाचा अचानक घाला पडतो व तो त्यास विचारतो 'हें असें कां?' बरे व्हावे वद पाखरा !! कां तुलाच गवसे स्वातंत्र्यामृत झरा ॥ कां दुर्देवी मज इथें निर्मिलें पुरा ॥ तूं मी दोघे एका प्रभुचीं आवडतीं लेकरें ॥ मग कां ऐसें अंतर बरे ? ॥ ह्याला उत्तर काय देणार ? एकाच शब्दांत 'नियतिः' (केन् लंघ्यते ?) दुसरी केशवसुताच्या तन्नामक प्रसिद्ध कवितेचें विडंबन आहे. 'तोतरा' जिकडे-जिकडे तांड उघडतो तेथें तेथें तो विचारा हास्यास्पद होतो म्हणून शेवटीं तो प्रार्थितो कीं:-

आम्हांला वगळा-सदैव प्रभुचे आभार मी मानिन ॥

आम्हांला वगळा-जगास नच मी हुंकुनही पाहिन ॥ आणि हें अगदीं खरेंच नाही का ? 'वरयाचना' उदासीन, हृदयाचे रक्त, जशास तसें, बालका, माते, नूतन आशा, गूढ भास वगैरे अनेक कविता फार चांगल्या झाल्या आहेत. परंतु त्यांस सूर्यदर्शन होईल तेव्हां खरें. शेवटल्या 'मीलन' या कवितेंतील थोडासा उतारा देऊन ह्या बालकवीची रजा घेऊं.

मीलन (साकी)

किती रम्यता किती दिव्यता किती मधुर हें दृश्य ॥

युवा धरी हनुवटी लाजली रमणी बोले "इश्य" ॥ १ ॥

"काय गडे हें ऐसें ! आपण कोठें याचें काहीं ।

भान कसें प्रियकरा मुळींही तुम्हांस रहात नाही ॥ २ ॥

पहाल वळुनि जरा सभोंतीं तरि येईल दिसून ॥
 थट्टेनें हांसती सर्वही आपणांस पाहून ॥३॥
 गुलाब फुलले गालीं मिश्रण मधुर त्यांत रोषाचें ॥
 भाव उमटले हृदिं रागाचे तसेच अनुरागाचे ॥४॥
 नजर लाजरी वळली वरतीं पुनः अधोमुख झाली ॥
 पदर सरसावुनी निघाली सत्वर जाण्या खालीं ॥५॥
 तोंच वल्लभें मृदुल कुसुमसा रमणीहस्त धरून ॥
 पुन्हा एकदां दिले कपोलीं गुलाब ते फुलवून ॥६॥
 *प्रेमरज्जुनें हृत्पुष्पांना असे गुंफिलें जेथें ॥
 काय असे भय उगीच तेथें लौकिक व्यवहाराचें ॥७॥

श्रीधर रा. कुळकर्णी (वय २२):— हे औरंगाबाद येथील इंटरमीजि-
 एट कॉलेजांतून इंटरची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन उस्मानिया कालेजांत बी.
 ए. च्या वर्गांत दाखल झाले (स. १९३५-३६). त्या परीक्षेत मराठीची
 शिष्यवृत्ति त्यांस मिळाली होती. बी. ए. च्या वर्गांत असतांना ते आपल्या
 कुशाग्र बुद्धीनें, तत्परतेनें व विनयशीलतेनें सर्व प्राध्यापकांचे आवडते झाले.
 मराठी मंडळांच्या वादविवादांत, हस्तलिखित मासिकांत, व संमेलन नाट-
 कांत त्यांनीं प्रमुख भाग घेऊन आपले अंगचा अष्टपैलूपणा सर्वांच्या प्रत्ययास
 आणला. निबंधलेखनाच्या चढाओढींत त्यांनीं प्रोव्हाईस चान्सेलरचें बक्षिस
 मिळविलें व (स. १९३७-३८) बी. ए. मध्ये सर्व मुलांत ते पहिले आले;
 आणि त्यांनीं कानडी तेलगू व संस्कृत हें विषय घेणाऱ्या सर्व मुलांत उच्चांक
 मिळविल्यामुळे त्यांस एम. ए. च्या अध्ययनाकरितां शिष्यवृत्तिही मिळाली.
 ते सध्यां नागपूर येथें मराठी विषय घेऊन एम. ए. चा अभ्यास करीत
 आहेत. हस्तलिखित मासिकांत ते कविता व लेख लिहित असत. त्यांनीं
 जानपद भाषेचा अभ्यास मोठ्या मार्मिकतेनें केला आहे. त्यांनीं 'शहर'
 'सुख' 'सुशिक्षित' आणि 'डफ' यांसारखीं बरींच जानपदगीतें रचलीं आहेत.
 त्यांपैकीं 'शहर,' हें गीत नमुन्यासाठीं पुढें दिलें आहे:—

* प्रेमरज्जुनें जिथें जाहलें गुंफत हृत्पुष्पांचें [सुचवलेला पाठ] ॥ अत्र सहृदयाः
 प्रमाणम् ॥

शहर (चाल लावणीची)

१. ऐक चातुरा तुला सांगतो शहराची मौज
जन्मा यावं शहार बघावं होतंय रे चीज
किती किती रे सांगू तुजला गमतीची मौज ॥ ऐक०
२. अंग्रेजानं रेळ काढली गांवाला जावं
उलिशा पैक्यामंदी समदी दुनिया देखावं
पैका देऊन जीजी जीचं पडतय रे काज ॥ ऐक०
३. पैका घावा तिखट घ्यावं नगरीचं अपुल्या
गर्दीमंदी घुसून पुढती जावं दाराला
खेकसतो बुवा पडला नाही मंता उमज ॥ ऐक०
४. इकडून तिकडून तिखट घेतलं गाडी तो आली
उभी राहती खिणभर मनुनी घाई हो झाली
ज्या ज्या डवक्यानजीक जावं फडफडतो खाली ॥ ऐक०
५. जागा असली मधी वसावं नसता पायावरी
तोंड असोनि कुनी कुनाला बोलेना हो परी
म्हार वामण दडपुन वसतेत संगं शेजारी ॥ ऐक०
६. भाट ठोकिती वाता अपुल्या दिम्माखाच्या जरी
भले ऐकिती बुरे ऐकती कागुद वाचवी कुनी
त्याह्यला वाटतं लेहणार आपण पाहतेत मैशीवानी ॥ ऐक०
७. ठेसन आलं नागू संगं घरास मी गेलों
मोठ्या मोठ्या माड्या वघुनी थकच लडू झालों
कशास पुसतो सख्या चातुरा वावरून गेलों ॥ ऐ०
८. डवड्यावानी मोठं दिसतंय मन्तेत मोटार
आगीन गाडी परता याचा दिसतोय लडू जोर
पाँ पाँ करीत वाऱ्यावानी पलतय खंबीर ॥ ऐक०
९. लुळे पांगळे पैकेवाले केले रे ईनं
जोरच नाही खुटानभर पायिं चालल मनून
वाटंवरती टकर खाऊन जातोय जीवानं ॥ ऐक०
१०. मंतेत सायकल दोपायाची गाडी रे गाडी

- गोरगरीव घेऊन फिरती मारीत रे उडी
शिरा ठेसिती करिती हाडं समदी खुळखुळीं ॥ ऐक०
११. एस् फॅस् बोलतेत तोंडानं अन् चालत जातेत
हळूं हळूं जणूं सुळीस द्यायलेत तसेच येतेत
वारक्या काठ्या घेउन लक्ष्म्या संगं जातेत ॥ ऐक०
१२. अडमुठ भेटला कुणी ढकललं हलकट मंतेत.
दंगा केला कुनी तरी कोरटांत जातेत.
बदला ध्यायला एकाच्या पर जोर न अंगांत ॥ ऐक०
१३. मारीच घट रे बायका समद्या खुमास कीं नाहीं
हात धरीती दुसऱ्यांचा अन् नवरा किं रे पाही
अपल्यासारखा येखाली वा कापिल असली वाई ॥ ऐक०
१४. लिबले सारे करून बसले मानुसकी नाहीं
दोपारीला पाव्हना गेला भाकर मंतेत नाहीं
तोऱ्यामंदी अवघा इथला मानुस रे राही ॥ ऐक०
१५. शहार चांगलं मंतेत लोकं लईच वाईट
दावतेत समदे आपली आपलीच आळणी आईट
गडी बायका समजत नाहित पाहिल्या विन नीट ॥

—०—

भालचंद्र शंकर जोशी (कहाळेकर) हे मोठे बुद्धिमान व तडफदार विद्यार्थी वरील कुळकर्णीप्रमाणेंच स. १९३५-३६ सालीं उस्मानिया कालेजांत बी.ए. चे वर्गांत दाखल झाले. मोठे आस्थेवाईक व कर्तृत्ववान विद्यार्थी म्हणून त्यांची लौकरच प्रसिद्धि झाली. वर्गांत शंका विचारण्यांत त्यांची जशी निर्भयता तशीच मार्मिकताही दिसून येत असे. मराठी मंडळाचे चिटणीस ह्या नात्यानें त्यांनीं फारच उत्कृष्ट कामगिरी केली. स. १९३७ मधें सुप्रसिद्ध लघुकथालेखक अं. खंडेराव दौंडकर ह्यांच्या अध्यक्षतेखालीं त्यांच्या प्रयत्नानें यशस्वी झालेलें मराठी मंडळाचें अपूर्व संमेलन, उस्मानिया विद्यापीठाच्या इतिहासांत चिरस्मरणीय होऊन राहिल. हे जसे कार्यकुशल आहेत तसेच विनोदी लेखक व कविही आहेत. त्यांचे लेख व कविता मंडळाच्या हास्तलिखित मासिकांत येत असत. ते

बी. ए. त दुसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण होऊन हल्लीं एल.एल.बी. चा अभ्यास करीत असतात. पुढें त्यांच्या दोन विडंबनात्मक कविता दिल्या आहेत.

केवढें हें औदार्य (!)

(खि. लो. वा. रेव्हरंड ना. वा. टिळक यांस “कवि तुम्ही, भिकारी मी हो तुमच्या दारीं ।”)

क्षणोक्षणि बसे, उठे परि बळें, पथा आक्रमी ।

चुके पथहि, झापडी स्तिमितदृष्टिला येउनी ॥

किती घळघळां गळे सतत नीर नेत्रांतुनी ।

तसाच परि तो घरां परत ये कचेरींतुनी ॥१

म्हणे निज शिशूप्रती “अधिक बोलवेना मला ।

तुम्हांस अजि अंतकासम निरोप मीं आणिला ।

करा मन कठोर नी श्रवण तो तुम्ही एकदां ॥

करो जतन या पुढें प्रभु—पिता तुम्हांला सदा ॥२

अहा ! कितिक लेख मीं लिहुनि तुष्ट केले जनां ।

कृतघ्न मज काढतील न च ही मनीं कल्पना ॥

‘तुम्हांस्तव करीन मी अमुक’ ह्या विचारान्तरीं ।

क्षणैक बसलों न तों ‘हुकुम’ देति माझ्या करीं ॥३

निघून ‘नकला’ बहू खरडण्यांत गेलें वय ।

म्हणून मज काढिलें ! किति दया ! कसा हा नय ! ॥

वरिष्ठ बहु उच्च हा मज गमे खरा जाहला ।

अकारणच नौकरीवरुनि काढुनी दुर्बला ॥४

अशक्य भुलणें जगा, विसरणें प्रिया, लेकरां ।

म्हणूनच कसा तरी परत पातलों मी घरीं ॥

न आस लवही असे मज मिलेल कीं नौकरी ।

चला मजबरोबरी मिळविण्यास माधूकरी ॥५”

असें बडुनि फाडुनी उपरण्यास शोळी करी ।

फिरे मग घरोघरीं मिळविण्यास तो भाकरी ॥

कुटुंबसुखमग्न तें जनजलींच कीं उत्पल ।

नरें अहह ! नाशिलें खचित धन्य ! सत्ताबल ॥६

मार्गावरी बसुनियां पसरोनि हात ।

केलें अधोवदन आणिक अश्रुपात ।

“द्या धर्म हो !” वदुनिया कर जोडियेले ॥

दे त्या कुणीं न कवडी श्रमव्यर्थ गेले ॥७॥

कवि आणि संपादक :— (कवि यशवन्तांची नम्रपर्णे क्षमा याचून)
कवि:—

“बहु मानस माझी द्यावी । मासिकांत अपुल्या कविता ॥

परि विचार येउनि कांहीं । वाटलें कसेंसे चित्ता ॥

कविता मम त्यासच द्यावी । देइल जो मोबदल्यास ॥

कवितांच्या योगें व्हावें । द्रव्यार्जन ही मनि आस ॥

लिहितसों ॥

असूं द्या माफि ॥

करा दिल् साफि ॥

मिळावा लाभ । सजवरी असूं द्या लोभ” ॥

संपादक—

“ठेवितां न पोटीं किन्तु । लिहिलेंत बहु आवडलें ॥

दर अमुचे माहित सर्वा । कांहींच नाहिं लपलेलें ॥

मोबदला कसला म्हणतां । देतो हें आहे फार ॥

कवितांना जागा देतो । जाहिरात सारून दूर ॥

दररोज ॥

बाडं येतात ॥

परत जातात ॥

तीच गति तुमची” ।

×

×

×

स्थिति वर्णू काय कवीची ॥

बालशाहीर विष्णु गणेश कौजलगीः (जन्म स. १९१७) — हे उस्मानिया विद्यापीठांत स. ३५।३६ सालांत इंटरचे वर्गांत अभ्यास करीत असत. यशवंत, गिरीश व मायदेव ह्यांपासून काव्यस्फूर्ति झाल्याचें हे

सांगतात. कोल्हापूर, हैदराबाद, सिकंदराबाद इत्यादि ठिकाणी ह्यांची काव्य-गायने झाली आहेत. ह्यांच्या कविता 'विहंगामांतून' येत असतात. इंदूरच्या मराठी साहित्यसंमेलनप्रसंगी, सन १९३५ मध्ये पुणे येथील शारदामंडळाचे आर. बी. समुद्र ह्यांनी गाजराच्या पुंग्या प्रसिद्ध केल्या होत्या. त्यांत ह्यांचा एकंदर कवींत ११ वा व हैदराबादेत पहिला नंबर लावला होता. स. १९३६ सालच्या गणेशचतुर्थीनिमित्त ह्यांनी एक 'विद्यार्थ्यांचा पोवाडा' छापवून प्रसिद्ध केला. हा सातपानी असून ह्यांतील ४ चौकांत त्यांनी विद्यार्थ्यांस आपले कल्याण साधण्याचा मार्ग दाखविला आहे. प्रसिद्ध कवितांत 'कावळोपंत' व 'मला काय वाटते' ह्या दोन सरस असून 'जीवनसंगीत' ह्या नावाने ते आपला कवितासंग्रह लौकरच प्रसिद्ध करणार आहेत.

—०—

दत्तात्रेय प. गुरु नरसीकर, बी.ए., उम्मानिया. हा नरसीवामणीचा राहणारा. बी. ए. झाल्यानंतर हा "रिसर्चकॉलर" म्हणून अभ्यास करित असता अकाली मृत्युमुखी पडला. ह्याने "देवगड अथवा दौलताबाद" ह्या नावाचे एक ऐतिहासिक सुंदर व ओजस्वी खंडाकाव्य रचले आहे. मासिकांतूनही ह्यांच्या कविता येत असत.

डॉ. शंकरलाल जानकीलाल पुरुवार. हे औरंगाबादचे राहणारे हे जातीने वैश्य असून व ह्यांची मातृभाषा हिंदी असून त्यांचे मराठीवर अतोनात प्रेम आहे. हे फुलांमुलांचे कवि म्हणून प्रसिद्ध आहेत. अरुणोदय मालेचे हे सहसंपादक असता त्या मासिकांत ते कविता लिहू लागले. मुंबईस गेल्यावर मनोरंजन, व्यायाम, चित्रमयजगत् ह्यांमधून त्यांच्या कविता येऊ लागल्या. 'सौंदर्यसुरा' व "मायापाश" अशीं दोन नाटकेही त्यांनी लिहिली असून त्यांचे प्रयोगही ते आपल्या मंडळांत करवितात. मागे महा-जनांच्या कविसंमेलनांत ह्यांचा उल्लेख आलाच आहे.

सौ. लक्ष्मीबाई लेले ह्या मंगलाष्टके वगैरे प्रासंगिक कविता करित असतात.

पूर्णानंद शिवराम यांचा "भगवद्गीताचंद्रिका" ह्या नावाचा ग्रंथ हणमंत शिवराम मंकाल ह्यांनी शके १८४६ त गुलवर्ग्याजवळील चिट

गोप्पा येथें प्रकाशित केला आहे असें प्रो. पोतदार ह्यांचेकडून समजलें. परंतु तो उपलब्ध झाला नाही.

भाऊसाहेब भट्टराज महानुभाव महंत ह्यांचा वेदांत व व्यवहार ह्यांवरील 'सुबोध सिंधु' नांवाचा ग्रंथ नागपुरास प्रसिद्ध झाला आहे. चालू वाङ्मयाचा नमुना व समाजावर टीका करणारा म्हणून ह्यांचें महत्त्व आहे. काव्यांत मराठे व मराठीचा अभिमान व्यक्त केलेला अढळतो. हे महानुभाव नांदेडचे आहेत असें म्हणतात. ग्रंथ पाहण्यास मिळाला नाही.

ह्याशिवाय रेणुकादासराव देशपांडे वकील ह्यांच्या भूपाळ्या, शंकरराव पोफळे ह्यांचा "पत्नीविरह", शं. वा. जोशी ह्यांची स्फुट कविता, आणि गोविंद लक्ष्मण भावठणकर, त्रिंबकराव परळीकर, पां. अं. कानवले, कल्हूकर, धोकटे, घाणेकर, माढेकर (वकील), श्रीधर कुलकर्णी, मूरूमकर (बी. ए. रिस्का), दा. व. चिंचोळीकर, डा. भाले, के. य. पतकी, सदाशिव (उस्मानाबाद), कवि कृष्ण, कृष्णाकुमार (से. मा. पगडी), राधेय, राष्ट्रगीत गाणारे ग. ना. अंवेकर, कृष्णाकांत वगैरे अनेक होतकरू कवींचा उल्लेख करण्यासारखा असून मराठवाड्यांतील कवितेचा भावी काल मोठा अशाजनक आहे असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही. मात्र त्यांच्या उत्कर्षाचे मार्गांत प्रकाशकांचा व योग्य प्रोत्साहनाचा अभाव ह्या मोठ्याच अडचणी आहेत. त्या दूर करण्याचे प्रयत्न भावी पीढीनें कसून केल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

प्रकरण २६ वें.

समालोचन

प्रस्तुत ग्रंथांची २६ प्रकरणे असून त्यांचा अनुक्रम सामान्यतः कवींच्या जन्मकालानुसार लाविलेला आहे. प्रथमचे कांहीं कवि दीर्घायु होऊन गेल्यामुळे हा काल बरोबर एक शतकाचा म्हणजे स. १८३८ ते स. १९३८ पर्यंतचा झाला आहे. हा काल दिसण्यांत जरी दीर्घ वाटत असला तरी स. १९०० च्या पूर्वीचे एक दोन ग्रंथ व नंतरच्या दशकांतले दोनचार ग्रंथ वगळले, तर बाकीची ग्रंथनिष्पत्ति अलीकडील २०।२५ वर्षांतलीच आहे असें दिसेल. किरकोळ कवींसह एकंदर कवींची संख्या ४०।४५ असून त्यांच्या लहान मोठ्या सुमारे ७५ ग्रंथांचे विवेचन त्यांच्या इतिवृत्तांसह येथे केले आहे. अमुद्रित व अप्रकाशित ग्रंथांची संख्या ह्याच्या कितीतरी पटीने मोठी आहे. प्रत्येक कवीचे किती तरी लिखाण प्रकाशकाचे व द्रव्याचे अभावी धूळखात पडले आहे. बळवंतरावजी पाटील ह्यांचे “प्रेमरामायण” ग्रंथसंख्या २५००० व ‘मधुरभारत’ ग्रंथसंख्या एकलक्ष ह्या दोन हस्तलिखितांरून ह्या विधानाची साक्ष सहज पटण्यासारखी आहे. तेव्हां ग्रंथनिर्मितीत संख्यामानाने तरी मराठवाडा मागे पडला आहे असें कोणास सहसा म्हणतां येणार नाही. चाफेकर, लेले, पंगू, खापर्डे त्यांच्या सारख्या प्राध्यापकांनी, साहित्यसम्राट केळकर ह. प. पांगारकर, वाग्बीर सावरकर, रंगाचार्य रड्डीशास्त्री, विष्णुशास्त्री बापट, वेदांत वागीश श्रोत्रीय, ह्यांसारख्या रसिक साहित्यिकांनी, व अनंततनय, चंद्रशेखर, ह्यांच्यासारख्या कवींनी, तसेंच सर्व पीठांच्या आचार्यांनी आणि, मौलवी मजहर आलीम साहेब सफीर व मौलवी हाजी काजी तामीज्जोद्दीन ह्यांच्यासारख्या पर धर्मीयांनी आणि केसरी, मुमुक्षु, रामदास रामदासी, व्यंकटेश समाचार, हिंदुपंच व भारतधर्म ह्यांसारख्या वर्तमानपत्रांनी ज्या वाङ्मयांतील कांहीं ग्रंथांची प्रशस्ति केली आहे ते वाङ्मय गुणाने उणे आहे असेंही म्हणतां येणार नाही. तेव्हां ते उपेक्षणीय तर नाहीच पण

त्यांतील अनेक वैशिष्ट्यांमुळे तें अभ्यसनीयही आहे हें पुढील विवेचना-वरून आढळेल.

महाराष्ट्रांत १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीच ब्रिटिश अंमल सुरू झाला. पाश्चात्य विद्यांचा अभ्यास होऊं लागला. आङ्गल वाङ्मयाचें वैभव पाहून विद्वानांचे डोळे दिपले. वर्तमानपत्रें, मासिकें व व्याख्यानें ह्यांनीं जनतेत नवी दृष्टि आली. नवी वाङ्मयसृष्टि निर्माण झाली. तिनें नवी तुष्टि होऊं लागली. तरी पण जुनी परंपरा चालूच होती. दाजीबा जोशीराव, परशुराम ढवळे, पूर्णदास विठोबा अण्णा, मंटगे बापूसाहेब कुरुंदवाडकर यांनीं जशी तिकडे तशी हंसराज, रामकृष्ण व विश्वनाथ वगैरेंनीं इकडे ती जिवंत ठेवली होती. त्यामुळे मराठी कवितेची स्रोतस्विनी पृथक् व समांतर अशा दोन स्रोतांनीं स्रवू लागली. पहिलें जुनें वळण व दुसरें नवें वळण होय. जुन्या परंपरेचा नव्हे मराठी भाषेचाच उगम मराठवाड्यांतलाच असल्यामुळे त्या बाबतींत इकडे उसनवारीचें काम पडलें नाहीं. दुसऱ्यासंबंधीं मात्र तसें म्हणतां येत नाहीं. तिकडेही तें पाश्चात्य वाङ्मयाच्या अनुप्रंगानेंच उद्भवलें, तर इकडे तें तेथील कवींच्या अनुकरणानें उदयास आलें. महाराष्ट्र कवींस, वर्डस्वर्थ, वायरन, शेले, कीट्स व टेनिसन ह्यांच्या काव्यांपासून स्फूर्ति मिळाली तर इकडे केशवसुत, विनायक टिळक, गडकरी व बालकवि, ह्यांपासून स्फूर्ति मिळाली. असो. आतां आपण या द्विविध प्रवाहाचें पृथक्पणें थोडेसें निरीक्षण करूं.

जुनें वळणः— जुनी कविता तिकडच्याप्रमाणें इकडेही पारमार्थिक किंवा अध्यात्मिक, पंडिती, व शाहिरी अशा त्रिविध स्वरूपांत वावरत आहे एवढेंच नव्हे तर ती अधिक जोमदार, अधिक ठसकेदार, व अभिनव प्रकारची आहे. प्रथमतःच 'सुंदरविलास दीपकेनें' एका उत्कृष्ट हिंदी ग्रंथाच्या अनुवादानें आध्यात्मिक ग्रंथांत एक अभिनव भर घातल्याचें आढळेल. इतर ग्रंथ नेहमींप्रमाणें गीता भागवत, भारत, विष्णुसहस्रनाम, क्षेत्रमहात्म्य, या विषयांवर असून त्यांबरोबरच जरी स्तोत्रें, पदे व भजनें ह्यांचा भरणा असला तरी त्यांत एका स्त्रीशिष्यीणीनें लिहिलेंलें आपल्या स्त्रीगुरूचें "निजानंद चरित्र" सर्व मराठी वाङ्मयांत अपूर्व ठरेल. महिपतीचा नवावतार घेऊन नांदेडांत अवतरलेले संत दास गणू ह्यांनीं आपल्या

शैसवाशें संतचरित्रांनीं महिपतीचें कार्य अद्ययावत् करून टाकलें आहे. व त्यास ब्रह्मानंदस्वामींच्या “लघुभक्त विजयाची” जोड मिळाल्यामुळें मराठवाड्यापुरतें तरी ह्या संतचरित्रांस पूर्णत्व लाभलें आहे. पण ह्या ग्रंथांचें महत्त्व ह्या विषयाचें पूर्णत्व करण्यांत नसून, त्यांच्या नवपद्धतींत आहे. कारण ह्यांतील माहिती सांगोसांगीची नसून प्रयत्नपूर्वक मिळावलेली व पारखून उपयोजिलेली आहे. चमत्कारवर्णनांत सुद्धां अंधविश्वासास फारशी जागा न देतां “लघुभक्त विजया” सारख्या ग्रंथांत त्यांची सोपपत्तिक चिकित्सा करण्याचा प्रयत्नही केलेला आढळतो. संतकवि एक डोळे व बधिर. परमार्थाशिवाय त्यांस दुसरा विषय दिसत नाहीं. व भोंवतालचा जीवन-कलह त्यांच्या कानावर कधीं जात नाहीं. बाह्य जगांत कितीही उलथापालथी होवोत तरी ह्यांचा समाधिभंग कधीं व्हावयाचा नाहीं. म्हणूनच ह्यांच्या वाङ्मयाची जीवनाशीं अगदीं फारखत झालेली आढळते. अशा प्रकारचे जे ठराविक आक्षेप जुन्या वळणाच्या वाङ्मयावर नेहमीं घेतले जातात त्यांस दास गणू व इतर संत यांच्या वाङ्मयांत थारा मिळणार नाहीं, हा त्यांचा एक मोठा विशेष होय. एवढेंच नव्हे तर आधुनिक राष्ट्रीय वाङ्मयाचें गुणवैशिष्ट्य त्यांत आपणांस आढळतें. निझामउल्मुल्क बहीरीच्या, पेशव्यांच्या—विशेषतः दुसऱ्या बाजीरावांच्या कुटिलपणाच्या—व द्रोणाचार्यासारख्या परशुरामभाऊंच्या मार्मिक ऐतिहासिक गोष्टींनीं त्यांचे ग्रंथ मोठे मनोरंजक झाले आहेत, तर सांप्रतचे राजेरजवाडे व राजनीति, सावकार व शेतकरी, देशाचें दारिद्र्य, व जातिभेद, लोकस्थिति, शिक्षण वगैरे सर्व प्रचलित प्रश्नांचा समाचार आपल्यापरी त्यांनै घेतला आहे. एकंदरींत पूर्ववैभवाचा अभिमान, स्वातंत्र्यप्रीति, स्वदेशप्रीति, स्वभाषाप्रेम व उन्नतीच्या उपायांचें दर्शन ह्या गोष्टींचा आढळ त्यांत होत असल्यामुळें जुन्यावळणांत किती इष्ट असें परिवर्तन घडलें आहे व दोन समांतर वाहाणारे जुनेनवे कविता-प्रवाह हळू हळू कसे एकरूप होत आहेत, हें ह्यांच्या काव्यावरून समजण्यासारखें आहे.

महाराष्ट्र-वाङ्मयांत कधीं न सांपडणारा परंतु इकडील वाङ्मयांत आढळणारा दुसरा विशेष गुण म्हटला ह्मणजे राजनिष्ठेचा पुरस्कार हा होय. ह्या म्हणण्याचा अर्थ असा नव्हे कीं महाराष्ट्र वाङ्मय राजद्रोही

आहे. तर मराठवाड्यांतील राजा-प्रजासंबंध अधिक निकटचे असल्यामुळे राजनिष्ठेचे उल्लेख येथे सहाजिकपणे पुष्कळ सांपडतात.

ह्यांच्याहीपेक्षा मोठा विशेष म्हणजे जात्यैक्याचा होय. हिंदुमुसलमानांचे ऐक्य झाल्याशिवाय देशास स्वातंत्र्य मिळावयाचे नाही हे मत उभय-पक्षांतील विचारवंतांस पूर्णपणे पटलेले आहे. आणि म्हणूनच काँग्रेस व तदितर सूत्र मुत्सद्दी सर्व हिंदुस्थानभर ते ऐक्य घडवून आणण्याचे भगीरथ प्रयत्न करीत आहेत. पण हे कार्य मराठवाड्यांतील संतवाङ्मयाने सुमारे २५।३० वर्षांपूर्वीच घडवून आणले होते. साईबाबा, नानावली, बालकृष्णत्रोया, शेख महंमद, नरसिंगजी, वगैरे उभय जातींतील संतांच्या उदात्त कृत्यांनी व चरित्रांनी ते साधण्यास किती तरी मदत केली आहे हे आढळून येईल. “सकलमती सांप्रदाया”ची स्थापना करून श्री माणिक प्रभु सांप्रदायाने तर ह्या बाबतीत कमालीचे यश संपदान केले आहे. जैन-पद्य वाङ्मयाची भर तर अगदी नवीन वाटेल.

चांगदेव पांसष्टी’ व ‘अमृतानुभव’ ह्या आज दुर्बोध झालेल्या मराठी ग्रंथांवर सुबोध मंजऱ्यांचे लेणे चढवून दासगणूने, व ‘हरिविजयाचे अभंगांत रूपांतर करून हिंगणेकरांनी ह्या पुरातन ग्रंथांची लोकप्रियता कायम राखण्याचा नवीन उपक्रम सुरू केला आहे. ह्या प्रकारच्या वाङ्मयाचे धुरीणत्व व श्रेष्ठत्व सर्वमहाराष्ट्रांत आज संत दासगणूकडेच जाते.

जुन्या वळणाचा जो दुसरा भाग “पंडिती कविता” त्याकडे आता आपण वळू. ह्यांत ज्योतिर्विभूषण भगवंतराव तोडेवाले, काव्यकौस्तुभ यशवन्तराव कोरेकल व काव्यालंकारभूषण विष्णुपंत कन्नडकर ह्या तिघांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. अभ्रुत कल्पना, सूक्ष्म बुद्धिवैभव, गाढ-विद्वत्ता व श्लेषप्रियता ह्या गुणांनी ह्या कवींचीं काव्ये सर्व महाराष्ट्राच्या पंडिती काव्यांत उच्चस्थान पटकावतील. कोरेकलांच्या “महामंत्र आर्या” व कन्नडकरांचा “हंस सत्कार” हीं लघुकाव्ये अनुक्रमे मंत्रयुक्त चित्र-काव्यांत व लिष्ट रूपकात्मक काव्यांत खात्रीने चमत्कृतिजनक मानलीं जातील. शिवाय (कोरेकल) वृत्तसम्राटांचा, समग्र संस्कृतवृत्तांचे मराठीकरण करणारा “द्वितीयोद्भव” डॉ. पटवर्धनांच्या छंदोरचनेपर्यंत तरी अद्वितीय होता.

तिसरा भाग शाहिरी काव्याचा म्हणजे लावण्या पोवाड्यांचा. ही रचना जरी फारशी झाली नसली तरी जी थोडीबहुत झाली आहे ती अगदी अव्वल दर्जाची आहे. विष्णुदास माहुरकरांचा “आत्मचरित्रपर पोवाडा” अनुपमेय आहे, तर त्यांची “निरभ्रशुभ्र नक्षत्रतुल्य ही ललना कोणाची” ही लावणी सर्व मराठी वाङ्मयांकाशांत शुक्राच्या चांदणीसारखी सदा चमकत व आल्हाद देत निःसंशय राहिल. तिच्या विषयी “ज्या उपजतांच गेल्या काशीविश्वेश्वरा नमायाला” असें जसें पंतांच्या आर्याविषयी म्हटलें आहे तसेंच ॥ ज्या धुंडाळुनि नेल्या अमेरिकेप्रति सदा जपायाला । ह्यांपैकी ही एक आहे असें साभिमानानें सांगतां येईल.

एकंदरीत उपरिनिर्दिष्टवैशिष्ट्यांमुळे व मराठवाड्यांतील जीवनाच्या प्रतिबिंबाचा आदर्श म्हणून जुन्या वळणाचें हें त्रिविध काव्य, सर्व मराठी वाङ्मयाचा एक प्रपूरक भाग ह्या दृष्टीनें अवश्य अभ्यसनीय आहे ह्याची खात्री पटेल.

संधिकालचे कवि

जुन्या नव्या वळणाचें पृथक्पण स्पष्टपणें दिसू लागे तों त्या दोहोंस सांधणारा दुवा म्हणजेच हें संधिकालाचें वाङ्मय होय. ह्याचें वळण जुनेच असतें पण विचार नवीन असतात. हें काव्य बहुधा वस्तुविषयक असून त्यांत कवि स्वतःच्या भावना परंपरेनें व्यक्त करतात. मोगरे, दत्त, लोंढे, लेंभे हे जसे तिकडे संधिकालचे कवि झाले तसे पद्माकर, महाजन व श्रीकृष्ण गाडगीळ हे इकडेचे संधिकालचे कवि होत. ह्यांच्या कवितेंत नव्याजुन्याचें सुंदर मिश्रण झालेलें आढळतें. संत कवि दासगणू हे नांदेड येथें जाऊन राहिल्यापासून तें एक वाङ्मयसेवेचें मुख्य केंद्र बनलें आहे. ते स्वतः केंद्रस्थानीं असून त्यांच्यापासून एक परंपरा चालू झाली आहे. महाजन-त्यांना गुरुस्थानीं मानितात तर महाजनांनाही गुरु मानणारे दत्त किंकरां सारखे आधुनिक कविही आहेत. ह्यांच्या कवितेंत मोरोपंती व केशवसुती युगांचा आणि रविकिरणमंडळाचा मिश्र प्रभाव इतस्ततः दिसतो व ईश्वर-निष्ठा, स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा ह्यांविषयीं आवड, नीतिबोधाकडे प्रवृत्ति, आणि सारिक प्रेम ह्या गोष्टी त्यांच्या कवि-तेंत ठळकपणें दिसतात-नीटनेटके पणा, शुद्धता, सर्म्पक शब्दभोजना व कर्णमधुर यमकानुप्रास, हें ह्या कवींचें,

विशेषतः महाजनांचं वैशिष्ट्य म्हणून सांगतां येईल. महाजनांची कविताही इतरांच्या कवितेपेक्षां गुणानें व संख्येनें अधिक श्रेष्ठ व विविध असल्यामुळें ह्या भागाचें अग्रेसरत्व त्यांच्याकडेच निर्विवाद जातें.

आधुनिक-कवि. नवें वळण.

आधुनिक कविपंचकाच्या काव्याभ्यासापासून इकडील आधुनिक कविपंचकास म्हणजे नांदापूरकर-मनाठकर ह्या जोडीस व कांतादित्रिकुटास स्फूर्ति झाल्याचें दिसतें. साधी भाषा व उत्कट भावना हें ह्यांचें वैशिष्ट्य आहे. नांदापूरकरांनें निरागस निसर्गप्रेम, मनाठकरांचा सुंदर कल्पनाविलास आणि कांताच्या प्रतिभेच्या उच्च भराच्या ह्या गोष्टी त्यांस आधुनिक मराठी कवींत चांगलें स्थान मिळवून देतील. ह्या सर्वांत कांत श्रेष्ठ ठरतो पण ह्याची कविता अगदीं थोडी व स्फुट आहे. “जानकी काव्या” खेरीज दुसरें खंडकाव्यही अंगुलीनिर्देशार्थ नाही. प्रत्येकानें अनेक खंडकाव्यें लिहिलीं आहेत खरीं, परंतु तीं द्रव्याभावीं अप्रकाशित ! होतकरू कवि तर उंदड आहेत ! उस्मानिया युनिव्हर्सिटीची स्थापना झाल्यापासून तेथें बी.ए.पर्यंत मराठीस स्थान मिळालें असल्यामुळें नवतरुणांस तिचें अध्ययन व्यवस्थि-रीतीनें करण्याची सोय झाली आहे. त्यामुळें यशवंत गिरिश, माधवज्युलि-यन व अत्रे ह्यांच्या काव्यांपासूनही त्यांस काव्य करण्याची स्फूर्ति होत आहे. आजपर्यंत जे शेंपनास विद्यार्थी मराठी घेऊन पदवीधर झाले आहेत त्यांच्यांत रा. एकनाथ धोकटे, घाणेकर, माडेकर, विदरकर, नांदापूरकर, मनाठकर, नसींकर, कुळकर्णी, कहाळेकर, मुरुमकर वगैरे पांच पंचवीस पदवीधरांस काव्य स्फूर्ति झाली आहे. परंतु आजकाल मराठी कवितेस कोठेंच उत्तेजन नस-ल्यामुळें व त्याचा अभाव येथेंही भासत असल्यामुळें “जीर्णमंगे सुभाषि-तम्” असें म्हणण्याची वेळ आली आहे. तरी पण भाविकाळ चांगला आशाजनक आहे. कारण त्यांचा उत्साह व आत्मविश्वास इतका दांडगा आहे कीं अनुकूल काल येतांच ते नांवारूपास आल्याशिवाय राहाणार नाहीत. आणि ह्याची साक्ष मागें दिलेल्या यशवंतांच्यांच्या कवितांचें विडंबन किती सरस झालें आहे त्यावरून सहज पटण्यासारखी आहे.

सरते शेवटीं कांहीं ठळक दोषांचेही दिग्दर्शन करणें क्रमप्राप्त आहे, सर्वसामान्य दोष म्हटले म्हणजे उर्दू शब्दांचा अवास्तव उपयोग व वृत्त-

भाषा आणि व्याकरण ह्यांच्या नियमांकडे अक्षम्य दुर्लक्ष हे होत. नांदा-पूरकर, महाजन, गाडगीळ व कांत ह्यांसारखे कांहीं अपवाद ह्यास आहेत, नाहीत असें नाही. पण विद्वानांनीं व पंडितांनींसुद्धां अशा नियमांचें उल्लंघन करावें हें पाहून मोठा खेद होतो. आणि होतकरू कवींचें लक्ष ह्या गोष्टीकडे वेधावें म्हणूनच बहुतेकांचे दोष व्रज्याचशा विस्तृतेतनें मागें दाखविले आहेत. दुसरी गोष्ट अशी कीं इकडील आधुनिक कविता अत्यंत अल्प आहे. अप्रकाशित जरी पुष्कळ असली तरी ती प्रकाशित करून तिचें राशीभवन केल्याशिवाय ती डोळ्यांत कशी भरावी ? व तिचें महत्त्व इतरांस कसें पटावें ? तेव्हां हा उपक्रम आधीं सुरू केला पाहिजे. आणखी असें कीं सामान्यतः ह्या कवींच्या विचारविकारांचें प्रदर्शन थोडेसें उथळ व अस्फुट व केवळ अनुकरणात्मक भासतें. म्हणूनच यांच्या काव्याचा जीवनाशीं दृढ संबंध दिसत नाही. सामाजिक, आर्थिक, व राजकीय विषयांची चर्चा येथें केलेली आढळते, पण ती केवळ वरवरची व एक प्रथा म्हणून केलेली आणि प्रतिध्वनिरूप वाटते. पण ह्यास पुष्कळ अंशीं परिस्थिति ही कारणीभूत आहे, हें विसरून चालावयाचें नाही. लोकशाहीच्या उदयावरोवर लेखन-भाषण-स्वातंत्र्य जसजसें वृद्धिंगत होत जाईल, तसे तसे हे सांप्रतचे मूक वा अर्धमूक कवि धीट व वाचाल होऊन कोणत्याही स्वातंत्र्यशाहिरास हार जाणार नाहीत हें खास. आणि मग ते मराठवाड्याचें गतवैभव पुनः उज्वलित करतील ह्यांत संशय नाही. असा सोन्याचा दिवस लौकरच येवो ! इत्यलम् ॥

विवेचन मदीय हें तुज रुचो रसज्ञा ! बरें ॥

नसे जरि विभूषिलें विधिसुतावरें हें खरें. ॥

वर्नां प्रथम जो करी पथ तया मिळे धन्यता ॥

पुरेल तितुकीहि बा ! जरि मिळेळ या मान्यता ॥

